(TITI LIVII)

HISTORIARUM ROMANARUM

LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

IO. NIC. MADVIGII.

QUARTUM EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. II PARS I.

LIBROS A VICESIMO PRIMO AD VICESIMUM QUINTUM CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXXXVI.

SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (HEGELIORUM PATRIS ET FILII)

TYPIS EXCUDIT FR. BAGGE.

Præfatio editionis tertiæ a. MDCCCLXXX.

Quoniam et de tota Liviani operis recensione et de iis, quæ proprie ad hos quinque libros pertinent, qui nunc tertium sub mei nominis præscriptione vulgantur, satis dictum est in altera Emendationum mearum Livianarum editione, nullam hic aliam præfandi aut necessitatem aut materiam habeo, nisi ut perbreviter indicem, quemadmodum tertia hæc editio instituta ac parata sit. Nam quum me oculorum hebetudo ab administranda re impediret, Ussingium alia studia ac negotia detinerent, auxilium mihi benevole idem amicus tulit, qui sæpe, O. Siesbyeus. Is perscrutatus diligenter, quæ post Weissenbornium Woelfflinus et H. I. Muellerus in his libris elaborarunt, rimatusque, si quid de scripturis Puteanei ab his aut a Luchsio accuratius quam antea annotatum erat, comparatis etiam, quæ ab aliis sparsim per ephemeridas minoresque libellos tentata erant, ut quisque quaternio typothetæ tradendus erat aut a prelo recens corrigebatur, mecum, qui interea totos libros mihi continuos recitari iusseram, ita sermones contulit, ut omnia minima examinarentur, si qua etiam in minutis rebus ex superiore forma in melius mutari posse viderentur, mutarentur, pro incertis ac tantum probabilibus alia æque incerta ne substituerentur, vana atque inutilia abiicerentur. Mihi autem ipsi, quod fit in hoc genere, ut, quæ alio tempore studiose quæsita se subtraxerint, alio facile ac sponte occurrant, nunc demum unius et alterius loci vera ac certa emendatio se obtulit, de qua infra in ordine dicetur.

Præmonitum de quarta editione.

In quarta hac editione ipse usus diligenti et fideli opera iuvenis harum litterarum studiosi contextum orationis Livianæ totum de inte-

gro recognovi, adhibitis et examinatis, quæ ab aliis proximis his annis excogitata et tentata mihi innotuerant. Ea recognitio perpauca in ea forma, quam antea certa via ac ratione constitueram, mutavit, quum uni et alteri correctioni minoris ad sententiam momenti aut meæ aut aliorum fere iam antea non improbatæ in textu locus daretur. Ac tamen ne nunc quidem plane defuit copia novæ opis paucis aliquot locis gravius mendosis ferendæ, ut in libro XXII, 38, 4, ubi vellem aptandi in textu posuissem, et 9, ubi emendatio debetur iuveni, qui mihi in tota re operam præbuit, XXIV, 3, 2 et 3. 10, 9; nam XXII, 37, 10 vix numero. In aliis locis nunc quoque unum id relinquebatur, ut prava commenta arcerem, velut XXV, 25, 8.

Scrib. Hauniæ mense Maio anni MDCCCLXXXVI.

Exempli Weissenborniani recentissimi, a Muellero curati[1]), scripturæ a nostro discrepantes.

Lib. XXI. Cap. I, 2 (conferebant *Rupertius*, *Mg. Em. 256. Codd.*, *Drak.* conserebant) 5 (*Scribendum videtur* Sicilia . . . concessum; *neque enim recte dicitur absolute* Siciliam concedere. *Mg.*) II, 2 cui Hannibalis (*Ed. Frob. 1535. Codd.* qui.) V, 3 (*Pro* iungendoque *fort. scr. cum Gron.* vincendoque) 6 (Arbocala eorum urbes *Fr. Sanctius. Cod. C* Arbocala carta eorum urbes, *M* cartœrum urbes. *Drak.* Arbocala urbes) 10 (impeditum *Heerwagen*; *codd.* peditum. *Drak.* adorirentur. Peditum agmen i. r., elephantos ante quadraginta disposuit) 16 (a tanto *Heerw. Codd.* tanto. *Drak.* ex tanto) VI, 1 belli causa certamina (*Interpunxit Mg. Em. 257*) VIII, 4 (cœpti non *omisso* sunt *Weiss. Longe aliter Drak. ex interpolatis codd. et coni. Gron.*) 9 confertim (*Gron.*) IX, 4 (gratificari pop. Romano *A. Periz. Codd.*, *Drak.* gratificari pro Romanis) X, 2 (adversus senatum *Alsch. Cod. M* adversusenatum, *C* adversum senatum; *Drak. cum dett.* adverso senatu) | magno silentio propter auctoritatem suam *non* cum adsensu *e coni.* (*Mg. Em. 257*) 6 (repetunt; ut *A. Periz. Codd.* repetuntur publica. *Drak.* repetunt. publica . . . absit; auctorem) 9 (di homines *Mg. Opusc. II p. 360. Codd.*, *Drak.* di hominesque) 12 (accidere *Gron. Codd.*, *Drak.* accedere) XI, 8 (*Fuitne:* antiquo genere,

---

[1]) Comparavimus in libris XXI—XXIII edit. VII (a. 1882 et 1883), in libris XXIV—XXV edit. IV (a. 1880). In his quoque editionibus Muellerus non pauca, quæ antea discrepabant, ad nostram rationem accommodavit. Scripturæ discrepantis annotationi hic ut in ceteris voluminibus interponimus ea, in quibus Muellero consentiente coniecturam aut nostram aut alienam sequentes a Drakenborchio discessimus, omissis iis, quæ e codicibus, maxime Puteaneo, sumpta sunt.

ut est in Lov. 5?) 9 (quam qua *Weiss. C* qua qua. *M* quam qui. *Drak.* quam) XIII, 1 (veni; sed *Mg. Em. 258. Codd.* venissem) 5 (*Codd.* audiatis sed non; *Drak.* audiatis; si non. *Modum verbi corr. Gron. et Weiss.*) 8 (rebus *damnavit Woelffl.*) XIX, 1 (*Em. 260 n.*) 3 (*Non improbabiliter Weiss.* iussisset *pro* censuisset) 6 (et in societatem *Lov. 3. Cett. codd., Drak.* ut in soc.) 9 qui id fecerunt [Saguntini], crudelius (*Mg. Em. 259. Drak. contra codd.* fecerunt, Saguntinos) XX, 1 (*Notam Mg. ascripsit. Aut nomen populi latet sub* his *aut exciderunt quædam, in quibus populi, ad quem primum ventum est, mentio facta erat.*) 9 (exspectatione *Heerw. Codd.* inexspectatione. *Drak.* in exspectationem) | tramisisse (*Woelffl. e vest. P*) XXI, 9 prospera (*Codd. aliq. recc. M* prospere venissent) XXII, 1 (id eo minus *Gron. Codd., Drak.* ideo haud minus) 2 firmatque Africis (*Linsmayer. Codd., Drak.* firmatque eum Africis) 3 (quadringenti quinquaginta *Gron. Codd.* CCCC, *Drak.* trecenti. *Mox* trecenti *Woelffl. e Polyb. III, 33. Codd., Drak.* ducenti) | (ne quod *edd. vett. Codd., Drak.* ne quid) 4 ad tuendam maritumam oram (*Codd. quid. dett. C* ad tuende maritume oræ, *similiter M. Cfr. Dederich in Ann. Philol. CXIX p. 485.*) 5 redit (*M ceterique præter C*) | (Onusam *M. Muellerus,* maritima ora *Iac. Gron. Codd.* præter omissam urbem ad Hiberum maritimam oram. *Drak.* pr. Etovissam urbem ad Hib. maritimamque oram) XXIII, 2 (Iacetaniam *dubitanter Huebner Herm. I p. 235. Codd.* Aquitaniam) 4 (inexsuperabilique *pro* insuperabilique *Woelffl.*) 6 (ipsos *pro* ipse *Mur.*) XXIV, 3 et *sine uncis* (*Codd. duo recc., Mg. Em. 260*) XXV, 4 (pro Annio Servilioque M'. Acil. *Weiss. Codd. MC* pro aulo servilioquem̄ acilium. *Drak.* pro C. Servilio et T. Annio Q. Acilium) 9 præcipitatur, multaque (*Mg. Em. 170. P, Drak.* præcipitatus) 10 (ad quingentos cecidisse *Gron. Codd.* adcecidisse) XXVI, 3 (prætore erat, scripta *Weiss. e C:* prætore trascripta, *M* pretore transcripta. *Drak.* prætore fuerat, transcripta) | Salluvium (*Codd.* saluium) XXVII, 3 hostes (*M m. 2, Drak. M m. 1* hoste, *C* hostes) 4 (latiore *Bauer. Codd., Drak.* latiorem) 7 (edito *Clericus. Codd., Drak.* prodito) | (*Fort.* transisse se) 8 (propter equos naves *Heerw., Mg. Em. 265. Codd.* propter equos nantes. *Drak.* lintres. equites fere propter equos nantes navium agmen) XXVIII, 1 (in ripa *Gron. Codd., Drak.* in ripam) 2 nautarum militum (*C m. 2. In plerisque eorum exemplorum, quæ Weiss. congerit huiusmodi asyndeti, nulla omnino eius causa excogitari potest, nec hic ulla est orationis concitatæ vis.*) 5 (variat *Mehler Mnemos. I p. 98. Codd., Drak.* variata) | in aquam *inde* nantem *e coni.* (*Doering, Mg. Em. 266*) 8 copulata est; sex tum (*Mg. Em. 267. Codd.* cop. est ut cum, *Drak.* cop. est: et quum. *In coni. Harantii et numerus ipse certus offendit*

et debebat seni *scribi.*) XXX, 2 (terræ, quas *Cm. 2. P* terrasequas, *Drak.* terræ eæ quas) 7 (pervias fauces esse *Heerw. et Forchh. Codd.* pervias paucis esse exercitibus. *Drak.* perv. paucis esse, exerc. invias?) XXXI, 4 (Ibi Isara *Cluv. M* ibisarar; *C, Drak.* Ibi Arar) 11 (*Admodum dure interponitur parenthesis. Woelfflinus:* novosque gignit gurgites. et ob . . ., *probabili orationis forma.*) XXXII, 2 progressos (*Gron.*) 12 degressos (*Codd. C, M, alii*) XXXIII, 4 diversis rupibus iuxta in vias *e coni. Woelffl.* (*Mg. 1880, additis ad scripturam codd. duabus litteris* di. *Significatur milites per loca ob rupes diversas non minus invia quam devia decurrisse, ordine verborum contorto, sed Liviano et a quo ne alii quidem scriptores abstinuerint; v. Adv. Crit. II p. 514; add. Liv. XL, 9, 12 et Sen. de Clem. I, 18, 3. Viæ neque ullæ in summis Alpium cacuminibus erant neque viæ et devia recte contraria ponuntur.*) 5 (primus *Unger Philol. XXXV p. 567. Codd., Drak.* prius) 11 (captivo cibo ac *Heusing. Codd.* captivo ac. *Drak.* captivorum pecoribus) (a montanis *Bauer. Codd., Drak. præpositionem om.*) XXXIV, 4 nec aspernandos (*C. M* asperandos. *De verbis rectius interpunctis v. Em. 267.*) 5 circumspectans omnia sollicitusque *e coni. Woelffl.* (*Edd. vett. Codd., Drak.* circumspectans sollicitusque omnia.) 9 (interrupto *Glar. Codd.* erupto, *M* e rapto, *erasa littera ante* e *et post id. Drak.* perrupto) XXXV, 3 præcipites vias (*Crev.*) 9 (*De orationis forma in his:* ostentat . . . mœniaque *v. Em. 544.*) 12 (affixi *post Drak. Mg. Em. 268. Codd., Drak.* afflicti) in homines occiderent (*Mg. Em. 267*) XXXVI, 5 (inexsuperabilis *pro* insuperabilis *Woelffl.*) 7 erat via lubrica *e coni. Sauppii* (*Mg. Em. 268 n.*) | (pedes fallente *Drak. Codd.* pede se fallente) 8 (etiam *Weiss. C* etiam tamen. *M* etiam tam. *Drak.* etiam tum) · (connitendo *Tan. Faber. Codd., Drak.* continendo) XXXVII, 5 valles apricos*que* quosdam colles (*Mg. Em. 268. M* valles apricos quosdam colles, *C* valles apricos qum colles, *erasis litteris quasi tribus ante* qum. *Drak.* valles et apricos quosdam c.) rivosque prope (*Mg. Em. 269*) 6 (iam et locis *Crev. pro* etiam locis) XXXVIII, 3 maxime *me* auctor (*Pronomen Drak. addendum coniecit, quem antea ipse secutus eram, sed vid. Em. Liv. 153*) 5 Taurini sane Galli *e coni. Harantii* (*Mg. Em. 269. M* taurinisnegalli proxuma, *C* taurinis galli proxima, *inter* taurinis *et* galli *litteris erasis.*) 6 (ei iugo *Gron. Codd., Drak.* et iugo) 7 (per Salassos Montanos *Lips.* [Salassos] *et Woelfflin* [Montanos; *nam ille adiectivum esse voluerat*]. *M m. 1* persaltos montanos. *Minus recte Em. 270.*) | (deduxissent *edd. vett. pro* deduxerint; *Em. 270*) 9 (Seduni Veragri *Gron. Codd.* sed uno velacri. *Drak.* Veragri. *Fort.* Seduni Veragrique; *nisi Livius unum populum e duobus conflatum putavit.*) | *nomen* norint inditum *e cod. Lov. 3*

(*Mg. Em. 270. Codd. M et C* norint inditum) XXXIX, 1 (*N.* ad arma vocare exercitum? *Mg. Em. 271 n.*) 4 (volentes ... veniebant *Gron. Codd.* volentis ... veniebat. *Woelfflinus* volens ... veniebat) 5 ac iunxisset (*Codd. coniunctionem om.*) 8 Nam Hannibalis et apud Romanos (*Mg. Em. 271 n.*) XL, 7 [qui ... supersint] (quum *pro* qui *Gron. Damnarunt hæc verba Grut. et Cobet Mnemos. X p. 104*) 9 (*Interpungebatur:* effigies, immo umbræ) 10 (habetis *pro* habebitis *C teste Frigellio*) (cum vos *Mg. Em. 271. Edebatur*: vos cum. *Codd.* nec umquam vos cum pugnaveritis) XLI, 4 poteram neque**, regressus ad navis, quanta (*Cod. Sig. Boni:* poteram neque r. a. n. erat quanta) maxime (*Gron., Zumpt. ad Curt. IV, 34, 10.*) 5 (improvidus *pro* improvisus *Woelfflin.*) XLII, 3 legeret, cuiusque (*Valla. Codd.* legeret et cuiusque; *Drak.* legeret. Ut cuiusque) XLIII, 1 (Quum sic *Gron. Codd., Drak.* Dum sic) 4 (habentes *Gron. Codd., Drak.* habentibus) Padus *sine uncis* (*Edd. vett.*) 7 (agite dum, dis *Kochius. Codd., Drak.* agite cum diis) XLIV, 2 (quum pro patria *Weiss., Mg. Codd.* cum patriam; *Drak.* quum ob patr.) 6 cum Saguntinis! ad Hib. est Saguntum? nusquam (*Mg. Em. 273. Interrogatione particula quidem notata non satis exprimit imperii iniqui et prætexto etiam carentis recusationem. Non improbabiliter tamen Crauszius, quem Woelfflinus sequitur*): at liberum est Saguntum.) 7 *ademisti*? adimis etiam Hispanias? et, inde si *de*cessero, in Afr. transcendes. *transcendes* autem? transcendisse dico *coniecturis Heerw. et sua et mea coniunctis* (*Mg. Em. 271 et ex parte Freudenberg. P* adimis etiam spanias et inde cessero in Africa transcendes transcendisse autem dico) (vindicarimus *pro* vindicaremus *edd. vett., Em. 273*) 8 (mortemque *Wesenb. Codd., Drak.* mortemve) 9 omnibus *si* destinatum animo (*Mg. Em. 273*) (*Codd.* nullum contemptum ad vincendum. *Lacunam explevit Strothius. Aberravit oculus a* tum *ad* lum.) XLV, 3 (a Victumulis *Strothius. P* a vico tumulis, *Drak.* a Victumviis) 5 velit (*Wesenb.*) XLVI, 3 (ex propinquo copiasque *Gron. Codd.* ex quo propinquo copias. *Drak.* hostium, exque p. copias) 4 hominum *et* equorum (*Codd. recc.*) 6 (venerat *Gron. P* iverat, *Drak.* ierat) 8 (erat *codd. recc. et edd. ante Gron. Conf. XXIV, 43, 8, ubi itidem P* erit *pro* erat.) XLVII, 1 (et *tolli iussit Sauppius.*) 3 (ripa Padi *Gron. P* rapadi, *Drak.* ripa) 5 (fuerunt *cod. Gud.*; *P et antiquiores* fuerint. *Drak.* fuerant. *Mg. Em. 270*) 6 (et *add. Weiss.*) 7 circa flumen (*Ed. Mogunt.; cfr. § 3* in citeriore ripa, *48, 6* citra flumen) XLVIII, 7 (iactati *pro* iactanti *Nic. Heins.*) XLIX, 7 extemplo et circa a prætore ad c. m. legati tribunique suos intendere, et ante omnia (*Mg. Em. 273 sq. P* et circa prætore a civitate ... tribunique suos ... intenderent ante omnia L. teneri apparatum belli ... deferrent et

ubi . . . ne quis moram. *Drak.* et circa prætorem ad civitates . . . tribunique qui . . . intenderent; ante omnia L. teneri: ad adparatum belli, edicto . . . deferrent; ubi signum . . . ne quis moram. *Infinitivus* teneri *ex superioribus errore irrepsisse videtur pro alio, quem Livius posuisset, velut* strepere *aut* fervere.) 8 classem, dimitti (*Mg. P* simili. *Drak.* oram qui erant, ex speculis . . . classem. Simul itaque) 9 (moderati *Woelfflin. Codd., Drak.* morati) 10 (portarumque stationibus *Woelfflin. Codd., Drak.* portarumque in stationibus) L, 7 classem ornatam *armatam*que (*Woelffl. Drak.* ornatam) LI, 4 iam forte (*Mg. Em. 275*) LII, 2 suo *animi* minutus *e coni. Frigell.* (*P* suo et minutus; *altera manus prius* t *induxit. Fort.* admonitus; *Em. 276*) 6 (ad consules *Drak. Codd.* ad consulem) 9 (censebat. Collega cunctante *Uss. Em. 275. Drak.* censebat. Tum, collega cunctante, equitatum. *P* cum collegam cunctantem) 10 (inopinato *Mg. Em. 275 pro* inopinatos) 11 sequentes *inter cedentes*que; cumque (sequentes *cedentes*que quum ad extr. *Gron.*; *cfr. Em. 276. P* sequentesque cumque ad extr.; *C m. 2* cum *pro* cumque. *Drak.* sequentes, quamquam ad extr.) | (*Lacunam suppl. Mg. Em. 276. Drak.* maior tamen hostium Romanis fama) LIII, 3 *pugnam* ultra differri *e coni. Riemanni* (*Codd. omnes et Drak.*) LIV, 1 (*Scribendum videtur cum codd. quibusdam recc.* equiti quoque tegendo; *Em. 277*) 3 (*Forchh.* singuli vobis) 4 ita Mago cum mille equitibus, mille peditibus dimissus *e coni.* (*Mg. Em. 278 n. Codd., Drak.* Ita mille equit. Magoni, mille ped. dimissis) 6 (a destinato *Mg. Em. 277. Codd., Drak.* ad destinatum) 7 paludium 9 potentia essent (*P.*) LV, 2 (ac *add. Glarean.*) 3 (effuse sequentes *A. G. Ernestius. P* effusoessequentis, *Drak.* effusos sequentes) 5 (diducta... levis armatura est *Mg. Em. 278. P* deducte . . . levis armaturæ sunt. Did. *iam Drak.*) 10 (*Fort. tollendum* in *ante* tot, *Em. 149*) LVI, 1 (Trepidantesque et prope *Rostius. P* trepidantisquein prope. *Cett., Drak.* Trepidantesque prope. *Forchh.* Trepidantes, quin prope) (e media *Gron. Codd., Drak. om.* e) (Hannibal. Ibi *Weiss. P* Hannibali extemplo. *Drak.* Hannibal. Ext.) fugam. quo novus (*Weiss. P* fugam quoque novus, *Drak.* fugam. additus quoque novus. *Aliter Em. 279.*) 2 (alia *Ald. Codd., Drak.* alii) | (qua *Rupert., Em. 278. Codd., Drak.* quæ) 8 (sauciorum *add. Heerw. Alioquin* ex magna parte *non habet, quo referatur.*) LVII, 1 quo *a* portis (*Edd. vett. P* qua portis) 2 (alterum . . . revocatum *Mg. Em. 279. Codd., Drak.* altero . . . revocato) 3 *et* 4 advenit. ingenti . . . transgressus, id quod (*Mg. 1880. Pravissimam illa interpunctio coniunctionem efficit.*) 4 (iterum *addi iussit Glar.*) 5 (et, *ut* quæque *Fabri. P* et quæque. *Drak.* et, qua) 6 expugnandi (*Codd. omnes, etiam P teste Frigellio. Cfr. Wesenb. Emend. Livv. ad XXXVII, 16, 13.*) 9 Victumulas *e coni.*

Mommsenii (*Prorsus improbabile est, hic eundem significari locum atque c. XLV, 3.*) 10 (*Interp. Em. 280 n.*) LVIII, 1 (longi inde temporis *Gron. P et Drak.* longis inde temporibus) LIX, 4 (exspectare *Fleckeisen, Mg. Em. 280 pro* spectare) 7 magis ulla sæva aut utriusque (*P* ullaae aututriusque. *Scrib. videtur:* magis ulla sæva et aut alterius aut utriusque partis. *Em. 281. Woelfflinus*: ulla æqua et; *sed raro æquiorem Martem futurum fuisse nulla erat coniectandi causa, sed potius usque ad certum eventum pugnam perventuram.*) LX, 2 (Emporias *Luchs. Codd. boni* temporis, *Drak.* Emporiis) 3 (Lætanis *hic et c. LXI, 8 Huebner Herm. I p. 340. Codd., Drak.* Lacetanis) 4 conciliata clementiæ *iustitiæ*que fama *e coni. Weiss.* (*Codd. aliq. recc. P* clementiæque) (parta *pro* parata *duo codd. recc., A. Periz.*) 7 (Cissis *Alsch. P et Drak.* Scissis, *sed c. LXI, 1 P* Cissim) LXII, 3 (in *add. duo codd. recc.*) 4 pulvinario (*Lov. 3, Mg. Em. 281*) 5 (*Non improbabiliter Rupertius*: hominum species visas . . . nec congressas.) 7 iam primum (*Mg. Em. 283*) 8 (Lanuvium Iunoni *edd. vett. P* L. et Iunoni. *Drak.* L. ad Iunonis) 9 Iuventati (*Codd. recc., Mg. Em. 282*) LXIII, 3 adversus senatum (*Gron.*) (cuive senator *Roellius. P* quive senator, *Drak.* quive senatoris) 14 (in *ante* omen *non iniuria suspectum Gron.*).

Lib. XXII Cap. I, 1 (appetebat; itaque Hannibal *Woelffl. P* adpetebatque Hann. *Drak.* adpetebat, quum H.) 2 (videre *Woelffl. C m. 2, P* viderent, *recc. et Drak.* viderunt. *Em. 246*) 11 (*Non improbabiliter Fleckeisen:* sortes attenuatas unamque sua sponte excidisse.) 16 (divis e carminibus *Mg. Em. 283. P* divinis carminibus; *Drak.* divi carminibus) præfarentur (*Gron.*) 17 (et *add. Woelffl.*; *idem* donum *inclusit probabiliter.*) 18 (fieret et ut *C m. 2, Lov. 5. P* lectisterniumque fieretque et ut, *male repetita particula. Drak.* fieret; quin et lib.) 19 et *sine uncis* (*Gron.*) II, 1 (dis habendoque *edd. vett. P* distrahendoque, *Drak.* diis trahendoque) 2 (paludes *Woelffl. Herm. VIII p. 363 e vest. P. Drak.* paludem) 6 (nec aut *A. Periz. P et Drak.* aut) 8 (in aqua *Finckhius, Em. 283. P et Drak.* in aquas) 9 (incumbebant aut iumentorum *Mg. Em. ibd. Codd., Drak. om* aut.) (exstaret ex aqua *Wesenb. probabiliter. Obstant tamen Hor. Epod. 5, 35 et Ovid. Trist. V, 11 14.*), III, 1 (*Probabiliter Woelffl.* e paludibus.) 9 (proposuisset *supplevit Heerw. Fortasse plura exciderunt. Em. 285 n. Vulgo edebatur:* pugnæque preposuit. Quin immo) 13 obtorpuerint (*Mg. Em. 284. Codd.* obtorpuerit) IV, 2 (insurgunt *Mg. Codd.* adinsurgunt, *Drak* adsurgunt) 4 haud dispectæ *e coni. N. Hellii* (*Em. 285*) V, 3 (ordines et locum noscerent *Mg. Em. 286*, noscerent *Pal. 1 et Ald. P* ordinem sed locum nosceret. *Drak.* ordinem et locum nosceret miles) 4 (gemitus vulneratorum *Rupert., Wesenb. Codd., Drak.*

g. vulnerum) (terrentium *C. Heusinger. Edebatur* strepentium. *P* trepentium) 8 (conglobabat *cod. unus rec., edd. vett. P et Drak.* conglobat) animus *sine uncis (Mg. Em. 286)* VI, 3 (consulem, En, inquit *Weiss. P* consulem inquit; *Drak.* Consul, en, inquit) 5 super alios alii *e coni.* (*Aut sic aut* super alium alius *scribendum videtur.*) 6 humeris*ve* exstare (*Codd. pauci recc. P* umeribus exstare) 12 (coniecti *edd. vett., Crev. Codd., Drak.* coniecit) VII, 3 (utrinque *notavit Iac. Periz.*) 4 (auctum *Walch. P* austum. *Edebatur* haustum. *Em. 285 n.*) 10 (distracti *Woelffl. e P*: dispræti. *Drak.* dispertiti) 13 (in complexu *Alschefskius. P* in conspexu, *reliqui et Drak.* in conspectu) filii *sine uncis* (*Uncos addendos putavit H. I. Mueller.*) VIII, 3 (in valido *Drak. Codd. præpositionem om.*) 4 (incideret *Mg. Em. 288. Codd., Drak.* inciderit) 5 [nec dictatorem populo creare poterat] (*Mg. Em. 286. P* nec dictatorem populo creare. *Drak.* nec dictatorem populus creare. *Woelffl. scripsit*: nec dictatorem prætor creare poterat, *sed incommodissime hic* creare *et* creavit *duplici significatu de magistratu comitia habente et de populo suffragia ferente dicitur, et nemo erat illo tempore qui comitia haberet nisi aliquis e prætoribus.*) 7 (pro urbe ac penatibus *Fabri. P* ac pænatibus pro urbe. *Drak.* ad penates pro urbe) IX, 2 coloniæ haud nimis prospere (*Mg. Em. 289. P* coloniæ haud minueprospere *similiterque C et M*) 5 (quietis *Gron. pro* quieti) 6 (factis *pro* actis *Gron., Em. 289*) 9 (*Non improbabiliter Rubenius:* quod . . . votum ante foret.) X, 1 (consulente collegium prætore *Lipsius. P et Drak.* consulente collegio prætorum) 2 (iubeatis hæc sic fieri *probabiliter Aubertius in ann. philol. Dan. IX p. 176.*)

proximum, sic*ut* velim eam esse salvam, servata erit *e coni. Haupt. et Ursin.* (*Mg. Em. 290. P* proximum sicuelimeamque saluam seruauerit. *Drak.* proximum, sicut velim eam, salva servata erit) | (*Codd., Drak.* hisce duellis; datum donum duit p. R. Q., quod duellum p. R. c. C. e., . . . cis Alpes sunt, quod ver *cet. Lips. et Mg.* (tum *pro* datum) *Em. 290*) 6 (si antidea, ac senatus . . . fieri, faxitur *Strothius. Codd., Drak.* si anteidea senatus . . . fieri ac faxitur) XI, 1 deque re p. *e coni.* (*Edd. vett.*) quotve (*Cod. unus rec.*) 5 (viatore misso, *quod in P est, potest ortum esse ex* viatoremisit, m *semel scripto, ut ablativi species obiiceretur.*) XII, 4 tandem illos M. *e coni. Hauptii* (*Pro* quos *Pauly in Annal. Austr. XXVII p. 261 probabiliter* quamvis. *Drak.* tandem quoque) 5 (animum incessit *Lov. 5, Muret. P* incensum, *Drak.* incensus. *Neque accusativus apud* incensus *ferri potest neque cura animum incendit.*) (Flaminii Semproniique *Mg. Em. 292 n. P* Flaminissempronioque, *Drak.* Flaminio Sempronioque) 6 (novi dictatoris *pro* non vim dictatoris *Gron., Em. 291 n.*) 8 (necessarii cogerent *Weiss. P m. 1* necessari cogeret, *P m. 2 ceterique et Drak.*

necessario cogeret) 11 habebat. ferox . . . immodicus primo (*Interp. mut.*) 12 (compellabat premendoque superiorem *Gron. P* præmendorum superiorum, *Drak.* premendorumque superiorum arte, quæ p. ars) XIII, 1 (Romanum *add. Pauly l. l.*) | (indignitatibus ac cladibus *Weiss. Codd. om.* ac. *Drak.* cladibusque) 4 monitos, ut etiam atque etiam promissa (*Gron. Repetitæ actionis significatio apta est ad admonitionem, considerationem, similia, non ad promissorum rebus confirmationem. Neque* etiam atque etiam *unquam est* in dies magis. *Cic. ad Fam. VI, 22 apertissime cum Lambino scribendum est*: nihilo meliora sunt nunc atque etiam multo desperatiora; *ibd. XVI, 7 sic interpungendum*: Cura, ut valeas, etiam atque etiam.) 5 (*P* sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum pro Casino. *Suppleverunt, præeunte ex parte Gron., Haupt. et Weiss.*) 6 (Callifanum Allifanumque *Mg. Em. 292 e P*: alifanum allifanumque; *Drak.* Allifanum Calatinumque) XIV, 1 (Ut vero, postquam *Alsch. e P*: ut vero quam. *Drak.* Ut vero ad Vult. . . . exurebaturque) 4 (*Lov. 4, M m. 2. P* spectatum est hoc. *In* est *fort.* scilicet *latet.*) | (ut *add. Gron., Mg.*) 6 præter quam *nu*per oram illi Punicas (*Ed. Frob. 1531 et Drak. P* præterquam per oram illi suam Punicas. *Sed* per *et* suam *nata sunt male in unam vocem contractis duabus* præter quam.) 8 nos quam (*Lov. 4*) 14 (arma capias oportet *Mg. Em. 292. P* armari capias. *Drak.* armari copias op. Descendas *pro* deducendas *Mg. et Heerw.*) 15 ducem *e coni. Gron.* (*probabili sane*; *sed tamen, si eam sequimur, etiam II, 41, 6 scribendum erit* ducem *pro* duce.) XV, 2 (summa ope petiti *Alsch. P* summa oppetiti. *Drak.* summopere pet.) 5 *prospexit ac* per occasionem (vidit *suppleverunt codd. recc.*, et *add. Mg. P* per occasionem) 7 (ipsa eum *Weiss. Codd. et Drak.* ipsum) 10 (rursus *notavit I. H. Voss.*) 11 (ab Sinuessa *Gron. P* adminuissea. *Drak.* inmunito) XVI, 4 (silvas *Weiss.* per horridas *Mg. Em. 293 n. P* perhorridassituas. *Drak.* stagnaque perhorrida situ) 8 (nocte *Weiss. P* datum ut primis tenebris noctem id arm. *Drak.* ut primis tenebris noctis. *Duo verba ex inferiore loco retracta sunt. Primis tenebris iter coeptum est, post, ubi ad radices montium ventum, sarmenta accensa.*) XVII, 2 a capite (*P* excampieacapite) | (ad vivum ad imaque cornua veniens *Luchs. e P*: cornuum aveniens; *cfr. Em. 294. Drak.* ad vivum ad imaque cornuum adveniens) 3 (circa *Woelffl. pro* circum. *P* circuma) | virgulta ardere (*A. Periz., Mg. Em. 293*) 6 (maiore tumultu *Gron. P* maiore multo. *Drak.* maiore metu) XVIII, 2 (supervenisset *Gron. Codd., Drak.* pervenisset) 10 (ac respirasse ab continuis cladibus *Luchsius. P* ab continuis cladibus ac resperasse. *Codd. recc., Drak.* ab continuis cladibus respirasse) XIX, 2 decem adiectis quadraginta *e coni. Luchsii* (*Non prorsus necessaria mutatio.*) 3 (naves

Rupertius, *Mg. Em. 294. Codd., Drak.* navibus) 10 (ac *add. Drak.*) 11 (turbati tentata *Gron. Codd.* t. et t. *Hoc loco ubi secutum alterum ex altero significatur, ferri illa compositio nequit; et sæpe in P ex sequenti* t *natum est* et.) 12 tum multis *e coni. Luchsii* XX, 1 in litore *sine uncis* (*Mg. Em. 295*) 4 provecti (*Codd. recc.*) 6 (erat *add. Mg.*) 7 (prælecta *Weiss.*, *Mg. Em. 295 n. P* periectas oras sed. *Edebatur:* prætervecta) 10 (cis *add. Gron.*) XXI, 4 (tribuni militum *e vest. P:* tribus militibus. *Videtur excidisse numerus:* II tribuni mil. *Edebatur:* tribunus m.) (mille hominibus occisis, quibusdam captis magnaque parte *cet. Mg. 1880 e vest. P, qui habet:* fudere momnis [*m. 2* omnibus] occisis quibusdam captisque magnaque *cet. Edebatur:* fudere omnes; occisis quibusdam captisque, magna pars a. e. *Præter vitium, quod in* omnes *s.* omnibus *manifestum erat, perverse etiam* quidam occisi captique *dicebantur, ubi* pauci *aut* aliquot *dicendum erat; contra certo numero recte contraria ponuntur* quidam. Que *post* captis *additum videtur prioribus corruptis et male intellectis; in dett. codd. omissum est.*) 6 (Ilergavonensium *Mg. P* Lergavonensium. *Ab* i *littera incepisse nomen, nummi cum fragm. libri XCI et Plinius ostendere videntur.*) 8 (ad quindecim *Heerw. P* ac quindecim. *Drak.* quind.) XXII, 10 (ea parte *Cant. P* ex parte, *Drak.* ex portu) 13 maxumum nomen (*Mg. Em. 296*) XXIII, 1 (quoque *notavit Koch. Ortum videtur ex superiore* Romanos quoque.) 4 vim omnem hostilem *e coni. Crev.* (*Probabiliter, vix prorsus necessarium*) 7 (ducentis *Mg. Em. 298 n. Drak.* ducentos. *P* notas habet) XXIV, 5 (se *addendum coniecit Geistius.*) 7 (deiecissent *Gron. pro* iecissent 8 tum utique exiguum *e coni. Weiss.* (*Uss. coni. incerta. Videtur* tumuli *nomen ad* eo *ascriptum et inde turbatum esse. Asseverandi particula h. l. inepta; ne* tum *quidem primo loco apte ponitur. Drak.* Tum itaque, ut . . . acies, simul et *cet.*) (per aversa a castris *Mg. Em. 296. P* per aversa castra e castris, *Drak.* p. a. c. a castris) 9 *et* 10 quia tanta paucitate vix . . . poterat; iamque artibus Fabi [pars exercitus aberat, iam fame] sedendo (*Mg. Em. 297. Drak. cetera ut Mueller., sed sine uncis et* iam ferme *pro* iam fame.) 14 (vanam *add. Woelffl.*) XXV, 2 (*P* crederet ut; et *add. Sigon. et Lov. 5*) 3 (M. Metilius *Sigon. e Plutarcho. Codd.* M. Metellus) (enim*vero edd. vett. Codd., Drak.* enim. *Em. 298*) 6 (quarum *codd. recc. pro* quorum) [provincia] (in custodia *pro* in custodiam *ed. Ascens. 1513, Em. 313*) 7 (sit sed Campanum *C m. 2 pro* sit et Camp.) 10 de [inde] abrogando (*Codd. recc., Drak.*) 12 popularis (*Lov. 3, Gron.*) (audiebatur, quum *Hertzius*; *codd.* audiebatur hunc quum; *Drak.* aud. tunc quum) 13 (inscitiam *Luchsius. Drak.* inscientiam. *P* scientiam) (referret *et* magistro *Mg. Codd. om.* et.) XXVI, 1 (ut primum *I. Periz. P* utrum, *Drak.* ubi) 3

(pervenit, quæsturaque *Gron. Codd.*, *Drak.* pervenit. quæstura quoque) 4 dictatoria (*Codd. recc.*) 7 litteris senatus*que* consulto de (*Lips. P* litteris s. c. de) | (cum invicto *pro* cumque invicto *Gron. Cfr. in P c. 27, 4* secuturumque, *c. 18, 3* ac leviorque. *Wesenb.* æquatam, æque invicto) XXVII, 8 eam fortunam habitura (fortunam eam habitura *Burmannus. P* omnia fortunam enim habituram quæcunque. *Drak.* omnia enim fortunam habituram quæcunque) | cum alio (*Ald. Alioquin debebat esse* cum altero.) 11 (castris quoque se *Weiss. tacite. P et Drak.* c. se quoque) XXVIII, 4 (quem procursurum *Mg. Em. 243 e P*: quem perocursurum. *Drak.* quem semper occursurum) 9 (ac locum *I. Periz. P* ad locum) | (et vanis minis *codd. aliquot recc.*, *Em. 299. Drak.* et vanis animis et minis) 10 dimittit *sine uncis* (*Gron.*) 11 (alia increscente *Woelffl. P* aliaaut crescente. *Drak.* alia, crescente) 12 (ex *add. Mg. Em. 300. Pro* succedentem *videtur scribendum* subsequentem; *Em. ibd.*) 13 ac [si] recta *e coni.* (*Mg. ap. Ingersl.*) XXIX, 11 (arma *ac* dexteræ *Mg. Em. 300. Codd. recc.*, *Drak.* a. dexteræque) XXX, 1 *ad* castra (*Mg. Em. 301 n.*) 3 (quod *I. H. Voss.*, *Mg. Codd.*, *Drak.* quo) 4 (quod *notavit Reizius*) 5 (*Em. 301 n.*) 8 Pari gloria *e coni. Paulikovskii* (*probabili, non prorsus necessaria*) | *hi* sentire 9 (terribilem famam *Mg. Em. 300. Codd.*, *Drak.* t. eam f.) XXXI, 2 escensiones (*P m. 1*, *codd. recc.*, *Drak.*) 3 (si in insulis *Weiss.*, *Mg. pro* si insulis) 4 et ignari ab loc. gnaris (*Mg. post Gron. P* ad locorum et ignari gnaris) 5 ad mille hominum cum [iis] S. B. q. amissum (*Douiatius, nisi quod prænomen omittit, et Heræus. P* cum iis S. B. q. amissum. *C m. 2*, *codd. recc.* ad m. h. cum his S. B. q. amisso. *Drak.* ad m. h. c. his S. B. q. amissum.) 6 (P. Cincio *Hertzius. P m. 1* p. circi romam. *P m. 2, C* p. circa r. *Edebatur:* a P. Sura, *quod Lentulorum cognomen posterioris originis fuisse traditur.*) 10 (tertia *add. Lentzius. Codd.*, *Drak.* territa iam clade) 11 *creatus esset, fuisse dictator*, *e coni. Weiss.* (*Weiss. coni. priore. P* pro dictatore cæderetur. *Drak.* pro dictatore, dictator crederetur) XXXII, 1 (communitis, quod reliquum autumni erat *Mg. Em. 301 e P:* communitis quom autumni *cet. Drak. e coni. Gron.* — extremum autumni erat —. Reliquom *scribitur in P c. 15, 1, c. 21, 1.*) 3 adeoque inopia est coactus (*Gron. et Burmannus. Drak.* ad idque inopiæ est red. *Fortasse in* coactus *aliud participium latet; Heræus:* adeoque inopia est coartatus) | (abeundum ei fuisset *Mg. Em. 301 e P:* nisi cum fugæ speciem abeundum timuisset. *Drak.* nisi tum fugæ speciem abeundo timuisset) XXXIII, 2 (*Em. 302 n.*) 5 (proferri *pro* proferre *Mg. Em. 302*) 6 (longinquæ *C*, *A. G. Ernesti. Em. ibd. Cett. codd.*, *Drak.* longinqua) XXXIV, 2 volgus [et] extrahere (*Codd. recc.*) 5 (quattuor legionibus *Crev. P* quattuor milia legionibus, *Drak.* q. militum legg.) | (Quum . . . posse apparuisset *Heerw. P* cum . . .

posset apparuisse, *Drak.* cum . . . posse apparuisse) pugnari *prospere* posse *e coni. Riemanni (probabili, nec tamen certa, quia solo* pugnari posse *etiam eventus pugnæ aliquatenus significatur.*) 9 non [id] apparere (*Gron.*) 10 (*Heræus probab.* ideo postea.) 11 esse, et populum *e coni.* (*P* esset populum) (qui mature vincere *Kiehl et Mg. Em. 302 n. P et Drak.* qui magis vere vincere) XXXV, 2 (duobus nobilium iam familiarum plebeiis *H. I. Muellerus. Codd. et Drak.* duobus nobilibus iam familiarum plebei) 3 (ex damnatione collegæ, ex qua *Harantius. Codd., Drak.* et d. c. et sua) 5 (prætorum *M*; *P* prætorium; *Drak.* prætoria) | (P. Furius Philus; Philo Romæ *Alsch. e P*: P. Furius Philo Romæ *cet. Drak.* P. Furius Philus. Romæ . . . sors Pomponio, inter . . . peregrinos P. Furio Philo evenit *ex interpolatione*) 7 (quem non iam antea *Mg. Em. 284. Codd., Drak.* quem iam non antea) XXXVI, 1 (*De* ausus sim *cfr. Opusc. Acad. II p. 109. Ne* ausim *quidem alibi apud Livium post* ut *reperitur.*) 3 (darent, peditis *Drak. P* pediti. *Edd.* pedites) 4 æquarent [septem . . . in castris Romanis, cum pugnatum ad C. est], quidam *e coni.* (Fuisse *post Perizonium nos addidimus: cfr. Em. 303 n.*) 7 et multo cruore signa in Sabinis, Cære aquas *in* fonte calido manasse *e coni. Luterbacheri* (*Mg. et ex parte Alsch. coni. dub. Em. 303. P* et m. c. s. in Sab. cædes aquas fonte callidos manasse. *Drak.* in Sabinis cædis, aquas e fonte calidas manasse. *Fons calidus per se nihil habet prodigii;* aquæ in fonte manare *ridicule dicuntur.*) XXXVII, 10 regis *legatis* est *e coni. Luchsii* (*Mg. 1886 e vest. P, in quo scribitur:* regis est. *Cett. codd., Drak.* regi est, *in qua scriptura parum apte subiicitur* Hieronem esse.) 13 ad ** navium (*Numerum eundem posuimus, qui c. 31, 1 exciderat.*) | (erat *codd. recc. Antiqui et Drak.* erant) XXXVIII, 1 *et* 2 (dum ab sociis ac nomine Latino venirent milites. Tum *Mg. Em. 304 e P*: dum sociis ab nomine L. v. m. tum. *Drak.* dum socii ab n. L. venirent. Milites tunc) 3 iussu consulis, *fortasse errore* (*Verba* iussu consulum conv. neque iniussu abituros, *quæ in codd. inter* adacti milites *et* nam ad eam diem *scribuntur, transposuerunt Crev. et Drak. De verbis in P errore transpositis cfr. Em. 290.*) ad decuriatum aut centuriatum (*Mg. Em. 304*; decuriatum *sine præpositione passive Livius dicere non potuit.*) 4 repetendi [et] *e coni. Crev.* (*Duæ sunt exceptiones, particula* et *coniunctæ, altera ad instrumentum pugnæ pertinens, altera ad ipsam pugnam; utraque particula* aut *in duas species dividitur. Sed neque* petere *neque* repetere, *quod Crev. coniecit, recte a teli sumptione separatur et ei contrarium ponitur. Telum aut sumitur, si deest, aut usui accommodatur, si inhabile est. Livius, ni fallor, scripsit:* teli sumendi aut aptandi. *Sic corrigenda, quæ scripseram Em. 304.*) 5 (ac legitimam *Weiss. P* ad leg. *Drak.* a tribunis

ad legit.) 8 quam urbe *e coni. Riemanni* (*Codd. præter P, Drak. In P est:* quam in urbe. *Præpositionis omissionem usus Livii respuit.*) 9 mirari se, [quodne] qui dux, . . ., et diem quoque (*H. F. Zachariæus lenissima correctione sententiam restituit. Varro se, quo primum die hostem vidisset, conflicturum dixerat, ipsum diem non præfiniverat; qui enim poterat tam stolidus esse? Paulus, acerbe superbiloquentiam eius irridens, quæsiverat, quidni, qui cetera in futuris consiliis et eventibus posita tam certo prædiceret, etiam ipsum pugnandi diem præstituere potuisset; eiusdem enim prudentiæ vel stultitiæ utrumque esse. Sententiæ initio corrupto additum est* et. *Coniecturas aliorum refellere nihil opus est.*) (togatus *Mur. pro* locatus) 13 (Et sua sponte *pro* Id s. s. *Gron.*) XXXIX, 2 (fideque *Iac. Periz. pro* fide) 3 (claudente re publica *Uss. Em. 304. P* claudet reip. *Edebatur:* claudet res publica, malis *cet.*) 4 *et* 5 maneat *te, cum tu* cum illo . . . sis certaturus, et adversus . . . pugnandum tibi sit, Varro . . . te sit oppugnaturus. (*P* maneat et cum . . . temporibus si certaturus est adversus . . . pugnandum tibi sit Varro . . . te sit oppugn. *Em. 249 n. Ut nos Drak., nisi quod* te *post* maneat *omittit, ante* adversus *addit* et.) 9 (et ego *ed. Frob. 1531; P et Drak.* ut ego) 14 (absumpti *Heerw. P* absumsit. *Drak.* fames q. ferrum absumpsit) 16 mœnibus *sedet?* Sed ne adv. (*Valla. Codd., Drak.* mœnibus? Sed ne adv.) (quidem de me gloriabor *Alsch. e P:* quidem egloriabor. *Drak.* quidem ego gloriabor) 17 (Servilius *Luchsius; codd.* p. servilius. *Edebatur:* Cn. Servilius.) (cives tibi *Douiatius et Lov. 3; P, Drak.* cives sibi) 18 (*Mg. Em. 305 n.*) 19 numquam: gloriam qui spr. (*Mur.*) 21 (suadeo *supplevit Mg. Priores* moneo *addiderant.*) XL, 3 (sed si *Mg. e P*: etsi. *Edebatur:* at si.) 4 dignitates deessent (*Mg. Em. 305. Quod video advocari Cic. Orat. 89, longe aliud est* parci dignitatibus hominum, *aliud ipsos homines* dignitates *appellari. Quint. XI, 1, 67 codd. subtrahunt.*) XLI, 6 (ferente secum milite, castra *Weiss., quamquam* ferenti *scripsit. P* ferentis secum milites castra. *Drak.* ferentes secum milites ducens, castra) 7 (per convallem mediam *Mg. Em. 306. P* per cornuallem medium amnem. *Drak.* per convallem, medium agmen) XLII, 2 (tum satis *P teste Luchsio. Edebatur:* iam satis.) 3 (*Fuit, qui de h. l. dubitaret et* protinus *potius post* ducerentque *ponendum fuisse putaret. Sed, quod nondum video annotatum,* protinus *fieri apud Livium dicitur, quod alterius actionis ac motus tenore non interrupto simul fit: unterwegs. Vid. XXIV, 48, 10, XXVII, 4, 9, XXVIII, 13, 4 et 16, 10, XXIX, 11, 5, ubi male enarratur «ohne sich aufzuhalten», XL, 26, 6, XLI, 5, 9.*) 6 in hostem (*P et C m. 1* adin hostem. *C m. 2* in hostem) XLIII, 9 (ex *add. Luchsius.*) 11 (offuso *Walch. Codd., Drak.* effuso) XLIV, 1 (et in consp. *Gron. P* ut in consp. *Drak.* ubi

in) 2 *et* 3 Aufidius . . . Aufidium 5 (Paulo *add. Wesenbergius.*) 7 lingua prompta (tam *in P esse Gron. ait; est in C. Dure verbum auditur.*) XLV, 4 (adeo *add. Woelffl., cod. Pal. 2.*) 5 cui*us* sors (*Codd. præter duos recc., Drak.*) 6 (instruunt aciem *Weiss. e P:* instruncta acie. *Drak.* instructa acie) 7 (iaculatores cum ceteris *Drak. P* iaculatores ex ceteris. *Sed fortasse nihil fuit nisi:* tenuerunt. Ex ceteris levium arm. aux.; *Em. 306.*) XLVI, 4 (magna ex parte *not. Woelffl.*) 5 (ante alios *Mg. Em. 306. P* antetalius hannibatus. *Edebatur:* ante ceteros.) 6 stetere (*P* steterent) 8 (stetere *Gron. P* statere, *Drak.* starent) XLVII, 4 (par, dum *Mg. Em. 307. P* parum, *Drak.* pares) 5 (obliqua fronte *Lips., Em. ibd. P m. 1* consiliæqua fronte, *Drak.* connisi, æqua fronte) 6 (institere *Gron., Em. 308. Codd., Drak.* insistere) 8 (dein cedendo *Alsch. P* deindetendo, *Drak.* deinde nitendo) 9 ceciderant, [et] adversus (*Crev.*) XLVIII, 6 (equites *Gron. P et Drak.* pedites) XLIX, 3 denuntianti (*Gron.*) 8 (et comes *Walch. P et Drak.* comes) 10 Æmilium, *om. L.* (*Ed. Mogunt.*) (vixisse adhuc et *Alsch. P* vixisse et adhuc et, *Drak.* vixisse et adhuc) 11 memet in (*Edd. vett. P* meetin) 12 (hæc eos agentes *Mg. Em. 308. P* hæc exagentis, *Drak.* hæc exigentes) (tum undique *Alsch. P* tum unde, *Drak.* tum inde) 14 (insertus *Bauer. P et Drak.* infestus) 15 (et tantadem *Mg., h. e. eadem pro portione, velut tertia aut quarta pars: neque enim æque multi utriusque generis ceciderunt, sed plures socii, si plures omnino in acie fuerunt. Codd., Drak.* et tanta. Tantadem *non reperitur nisi apud iuris consultos, quod eius formæ nisi in diligenter ratiocinando usus fere non erat.* Tantum *pro* tantundem *librarii substituerunt apud Ciceronem N. D. II, 18, 47. Cfr. Em. 308.*) 16 (et undetriginta tribuni *Gron. P* et vigintiunudecetr., *hoc est* XXXIX. *Drak.* unus et viginti tribuni) 18 (*Numerus equitum maior est quam pro peditibus. Codd. recc., Drak.* et equites trecenti) L, 9 (disiicias *Gron. P* uisscias, *Drak.* transibimus) 12 quos ingenium (*Codd. duo recc. P* quod ingenium) LI, 5 stragem insistunt (*Mg. Em. 308. P* spectandainstrageinsistunt) 6 (*P* quos tracta. *Fortasse:* quos contracta *aut* quos tacta) 9 subtractus (*P et M m. 2 et codd. recc., Drak.* Subtrahere *de eo, qui protrahitur et onere superimposito liberatur, vix dicitur.*) quum *ille e coni.* (*Durius sane omittitur pronomen, nec tamen prorsus intolerabiliter.*) LII, 4 (et animi *Weiss. P* ut nimis, *Drak.* aut animi) LIII, 5 M. Cæcilium Metellum 12 M. Cæcili (*Sic sane appellatur XXIV, 18, 3 et in libris XXVII et XXVIII ter: sed potest h. l. Livius ipse in prænomine errasse.*) 8 (nulla *Bauer, Mg. P et Drak.* nullo) 11 Iuppiter optimus maximus . . . adficiat *e coni. Drak.* (*Codd. meliores omnes* optime maxime . . . afficiat. *Quum alterumutrum colligendum sit, teneo, quod superiores et ipse Drak. ediderunt.*) LIV, 6

certe, etsi *e coni. Crev.* (*Ed. Frob. 1531. P* cerneieisi) 7 (occisum cum duobus consulibus exercitum *Gron. P* occisum cum duobus exercitibus, *Drak.* occisos c. d. ex. consules. Occidione occidi *non dicitur nisi de magna multitudine.*) 8 itaque *ne* s. *e coni. I. H. Vossii* (*Pravissime coniunguntur* ne succumbam oneri, neque aggrediar *pro eo, quod est* non aggrediar. *Livius nimio oneri succumbens silentium præfert.*) | (faciam *I. H. Voss. P* facie, *Drak.* fecero) 11 conpares aut cladem (*Mg. e vest. P:* comparesset cladem. *Em. 309*) (cessere *et* vectigales *Mg. Em. ibd. P* cessere invecti gallis. *Drak.* cessere, hinc vectig.) LV, 3 mortuique [et] per (*Codd. rec. P* mortuique et pæne omnes pæne) 4 (aliquos profecto . . . fore *Iac. Gron. pro* aliquos profectos . . . forte) 7 expectet (*P*, *Drak. C* exspectet) 8 (urbe *Mg. Em. 53. Codd.*, *Drak.* urbem) | conticuerit [recte] tumultus, tum (*Huldricus. Drak. contra codd.* contic. tumultus, recte tum. *Ortum* recte *ex* rittu *geminatis litteris. Non minus pravum est* recte . . . revocandos.) LVII, 1 (*Lacunam suppl. Sigon.*) 3 (pontificius *Vaassenius et Hertzius. Codd.*, *Drak* pontificis) 6 (sub terram *pro* sub terra *Duk.*) 9 (Inde dictator *Crev. P* indictator. *Drak. om.* inde.) 11 et formam novi dilectus (*Codd.*, *nisi quod P* alia formam, *Drak. Omisso* aliam *scribendum erat* novam dilectus formam, *et novi etiam ceteri dilectus, qui tunc habebantur, erant.*) LVIII, 7 (inclinaret animus *Lov. 5. P* inclinaret animos, *Drak.* inclinarent animos) LIX, 1 (quorum princeps: «M. Iuni vosque, patres conscripti» *Harantius e P*: quorum principes m̄ iuniusq. pc. *Edebatur:* q. p. M. Iunius, «p. c.») 9 fuere (*Mg. Em. 309. Codd.*, *Drak.* refugerunt.) 11 (Sed et illis *Crev. pro* Sed illis et) 13 (iam duriores *Valla pro* tam dur. *Drak.* tamen dur.) 14 qui [vos] hospitum (*Fabri*) 17 est? sed si, medius fidius (*Codd. rec. P* est set si *cum rasura inter* set *et* si. *Geminatione litterarum orta particula non apta.*) (a *notavit Mg. Em. 310.*) (simus *Muret. pro* sumus) 18 (*Heræus probab.* captivi *pro* capti.) LX, 7 (*Em. 339 n.*) 9 (per confertos *Alsch. P om.* per. *Drak.* perrumpere etiam confertos) 11 (Si, ut *Mg. Em. 175. Codd.*, *Drak.* sicut) 12 (nec viros equidem . . . ducerem *Koch. Codd.*, *Drak.* nec viros quidem . . . duceret) 15 abalienati (*Mg. Em. 310*) 17 (quamquam *Uss. Em. 310*, quid *add. Weiss. Edebatur:* quam ego . . . accusare?) 19 (his sexcentis *Mg. Em. 310 e P:* neque hiis sescenta milia hostes) 21 (favisse *Mg. Em. 311. P* potest fuisse ut erumpentibus, *Drak.* potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent, obsistere conati sunt) 22 (At ad *Wexius pro* Ad) 23 (*Em. 312 n.*) 25 (istorum *Weiss. pro* ipsorum) [cum] in castra (*Uncos add. Luchsius. P* cum in castra) 26 (Et vos *Alsch. pro* vos. *P* quos) redimam*us e coni. Luchsii* (*Recte Manlius in communi sententia, quid ab se ipso postuletur, interrogat.*) (erumpere e castris *cod. un. rec. Ceteri*, *Drak.* erumpere

castris) | manere, castra (*Mg. Em. 312*) LXI, 2 (quia nec *edd. vett.*, exhauriri *Heræus. P* quam nec . . . exhaurire, *cett. fere codd.* qua nec; *Drak.* quia nec . . . exhaurire) 5 decem primo *e coni. Woelffl.* (*probabili nec tamen prorsus necessaria.*) 10 (*Suppl. Alschefskii est.*).

Lib. XXIII. Cap. I, 1 *castraque bina* (Trebio *add. Gron.*) 3 (urbe *Mg. Em. 53. Codd., Drak.* urbem) II, 4 init (*Codd. recc., Drak.*) 6 (nuptum M. Livio *Mg. Em. 312. Codd., Drak.* nuptum Livio) 10 (relinquit *Lov. 5. Ceteri, Drak.* reliquit) III, 2 (in curia *Mg. Em. ibd. Codd., Drak.* in curiam) 6 iubebo, de quorum (*Mg. Em. 314*) IV, 4 (agi aliter *Mg. Em. ibd. e P:* actaliter. *Drak.* actum aliter) 8 (quod *uncis notavit Creverius.*) V, 5 (*Ad sententiam aptius edd. vett.*: ut, quasi) 8 (ad Saticulam *Alsch. P* satricula, *Drak.* apud Satic.) 11 indigena (*Codd. recc. Remotissima Pœnorum origo nihil ad rem pertinet, sed exercitus ne Africanus quidem, sed ex peregrina barbarie collectus.*) 14 (Romanorum *codd. quid. recc. Antiquiores, Drak.* Romanum) VI, 1 (Ab hac *Gron. Codd., Drak. om.* Ab.) 5 vincit (*Codd. recc.*) 8 prætermiserant (*Mg. Em. 314*) VII, 1 condicionibus *his* fecerunt (*Mg. Em. 315. P* condicionis fecerunt) 3 exspirarunt *e coni. Heusingeri* (*Sane orationis forma aptior est ad eventum rei quam ad consilium indicandum.*) 10 (privato *pro* privatim *Gron*) 11 (et ipse *Grut. Codd., Drak.* ut ipse) VIII, 3 (a *Weiss. pro* abs, *P* ats) 6 (diti ac luxuriosa *Kreyssig., Em. 316 n. P* diuaduariosa, *Drak.* luxuriosa. *Permirum est, ob hæc a librariis vitiata attrectata esse nuper illa:* sed . . . instructum.) 7 perlici ad vinum potuit (*Mg. Em. 315 e P*: perholauinum potui. *Drak.* Perolla vinci potuit. *Origo corruptelæ magis apparebit, si scripserimus* perpelli ad perpotandum potuit, *ut oculus librarii aberrasse putetur in litteris* perp *bis positis.* Perlici ad vinum *Latine non dicitur nec* hola *ex* ad *oriri potuit.*) | (perturbationem *Valla, Mg. P* iterturbationem. *Drak.* interturbationem. *Em. 316 n.*) 9 quo non venia . . . impetrari ab Romanis sed * in . . . fuimus». cum (*Valla, Mg. Em. 316. P* quo non venia . . . impetrauiab Romaniset) IX, 3 obstrinximus — ut sacratas . . . armaremus? (*Mg. Em. 317*) 4 (cruentes *Rupertius, Mg. ibd. Codd., Drak.* cruentares) 11 (tertium *Fabri, Wesenb. Codd., Drak.* tertio) 12 (hostium inii *Ruben. P* hostrimini. *Drak.* hostium defendere volebam, hosti minime parcens) X, 2 (est *add. Weiss.; cfr. Em. 264*) 10 (eum, aut negando *Duk. et Mg. e P*: eamnamutnegando. *Drak.* eum ne aut neg.) | (primam *pro* primum *Gron.*) XI, 1 (Divi divæque in eo *Im. Bekker e P*: dividique in eo. *Drak.* divi quoque in eo) 3 servataque *de* lucris (*Mg. Codd., Drak. præpositionem om.*) 6 (in ara *edd. vett. Codd., Drak.* in aram) 7 Bruttiorum quæ[que] (*Crev. Sed fortasse scribendum* deficiebat *cum Wesenb.*) 9 cepisse, *bina castra expugnasse:* ex . . . *e coni. Luchsii*

(*non necessaria, quoniam ne sic quidem hæc accurate respondent eis, quæ cap. XII, 14 Hannonem interrogantem Livius facit.*) 10 fugatum *om.* que (*Codd. pauci recc.*) XII, 1 (ut metientibus supra tres *Mg. Em. 318 e P m. 1*: ut meutmetientibus super patris) 4 frumenti pecuniæ (*Mg. Em. 318*) 9 pæniteatne adhuc (*P* pæniteatmeadhuc) 10 respondeam (*Mg. Em. 318 e P m. 1*: respondead. Inquit *aliquanto post orationis initium in conversione a senatu ad Himilconem positum defenditur III, 19, 12 et XXVIII, 45, 4—5 iisque locis, in quibus* inquit *initio positum post iteratur*; *vid. ad Cic. Fin. V § 83.*) XIII, 5 his | frustrantibus non *errore* XIV, 8 posse, *ob*secundando dil. *e coni. Gron.* (*Idem Gron. P* non posse secunda simulandas simulando dil. *Drak.* n. p.; clam simulando dil.) 13 (Caiatiam *Stier pro* Calatiam) | (per agrum *Otto, Em. 319 n. Codd., Drak.* perque a.) XV, 4 (remanserint *Lov. 5, Fabri. P* remanserant, *Drak.* remanerent) 7 (conscientia tentatæ *Gron. P* consensuatemtatem, *Drak.* consensus adtentatæ) XVI, 4 (procursantes *Luchsius. P* progantis; *C m. 1, M* procantis; *C m. 2, dett. codd., Drak.* provocantes) 5 (cotidiana iam *Alsch. e P:* coditia iam. *Drak.* iam *om.*) 6 (portis staret *Weiss., Mg. Ex* portistaret *ortum in codd.* portis iret. *Gron.* portis foret) 7 (in urbe *Weiss. P* iniurise, *Drak.* intus) 9 (data *damnavit Crev.*) 15 (Romanorum amissis; sed *Alsch. e P*: Romanorum amisisset. *Drak.* quingentos Romanum amisisse) 16 (gesta est *Freinsh. Codd., Drak.* gesta sit) | *tunc* vincentibus (*Absurditas, quæ est in* vincentibus, *nihil levatur addito* tunc. *Fort. scr.* vincere discentibus, *Em. 320 n.*) XVII, 4 obstinatos [inde] videt (*Putschius*) 7 nimis acciri (*Fort. scr.* legionesque venire Numidæ citi nuntiassent, *Em. 319. Recentiorum codicum scriptura, quam Muellerus secutus est, ne occultatur quidem mendum.*) | ne quis . . . quoque oreretur tumultus (*Gron. P* ne quis . . . quoque orerecurrunt. *Drak.* ne quis . . . Capuam quoque recurrat) 9 (aggregantibus *Crev. P* adgregantur, *Drak.* adgregarent) 10 (ut de . . . habuere *Crev. P* ita de . . . habere, *Drak.* iamque de . . . habuere) XVIII, 1 (vi rem *Heerw. e P*: ut rem. *Drak.* rem) 5 oppositis (*Lov. 4, Mg. Em. 320*) 8 *et* 9 deerat *ab* sociis Romanorum; propugnacula *e coni. Luchsii* (*Gron. Codd., Drak.* deerat. Socii Romanorum propugnacula) XIX, 7 et ægre *errore* 14 nascuntur *errore, ut videtur* 16 emissi *e coni. Luchsii* (*inutili; domum et ad suos remissi sunt.*) | (summa cum fide *Rob. Titius. Codd., Drak.* Cumas cum fide) 17 fuerunt, minus dimidium (*Mg. 1880. Qui minus dimidium ferrum famemque absumpsisse dicit, significat cladem tolerabilem nec nimiam fuisse, quod ridiculum est per se et ad loci sententiam ineptum; qui gravem cladem magnamque patientiam significat,* paulo minus, non multo minus dimidium *aut* non minus dimidium *necessario dicit. Pridem hoc senseram; sed*

non *addere verebar*; *non attenderam*, *post* fuerunt (— unt) *excidisse* haut (aut).) 18 (et tria signa *notavit Huldricus.*) (votum solvisse *Mg. Em. 320 e P:* uotumuoluisse. *Drak.* votum vovisse) XX, 6 (*Fort.* tam longinquis *Mg.*, *Forchh.*) (pro præsenti *Mg. Em. 320*; *P et Drak.* præsenti) 10 (Relata . . . re tenuerunt *Crev. P* relaxata . . . retinuerunt. *Drak.* Re laxata . . . tenuerunt) XXI, 2 (P. Furium *Glar. P et Drak.* L. Fur.) (militi ac *Alsch. P* militiæ. *Drak.* militi et) 5 mensium (*P*, *C*) XXII, 4 tan*dem* (*C*, *Drak. P*, *M* tam) (inopiam senatorum, sed *Weiss.*, *præeuntibus aliis*, *qui* inopiam senatus, sed *scripserant.*) 5 (cum p. R. magnopere *Crev. P* cumpromagnore. *Drak.* pro magna re) (senatoribus quibus *I. H. Voss.*, *Mg. P* senatoribus, *Drak.* senatoribus si) atque in (*Mg. Em. 321 n.*) 8 (id iactum *Gron.*, *Em. 321 n. Codd.* id actum, *Drak.* id tactum) XXIII, 2 (se *om. C*, *codd. aliq. recc. Non in se hæc improbat Fabius*, *sed hæc*, *quæ in ipso constituta sunt*, *generatim improbat.*) 3 (forsan tempus *Mg. Em. 83. Codd.*, *Drak.* fors t.) 5 [senatus] primus (*Glar.*) 9 redit (*P m. 2*) XXIV, 3 (creantur *I. H. Voss. Codd.*, *Drak.* crearentur) 7 occiderent (*Douiat. Possis etiam* succiderent *suspicari*, *coll. Em. 268.*) 12 sacerdotibus [esse] ac (*Freinsh. P* sacerdotis esse ac) XXV, 3 (attineret *pro* attinet *Gron. Fort.* quæ ad Carth. . . . attinerent, prospera, *Em. 321*) 6 nec, unde consulares (*Mg. Em. 321. P* nec undo consulares) 8 (nisi quod stip. leg. esset *Mg. Em. 322. P*, *Drak.* nisi qui stip. l. esset) 11 propagari (*Codd. recc.*) XXVI, 2 (peditum, mille equites *Alsch. P* peditum & equites. *Drak.* ped. et quingenti eq.) 7 (equitum partem *Fischer pro* peditum p.) (ad populandum *Mg. Em. 323. Codd.*, *Drak.* ad depopulandum) (dimisit et ut *Heusinger. Codd.*, *Drak.* dimisit, ut) 10 (flumine etiam obiecto tutum *Heerw. et Mg. Em. 323 n. P et Drak.* tutum fl. etiam obiecto tum) XXVII, 4 (nuntii refugientes . . . attulere *Alsch. e P*, *in quo est*: nuntiaresfugientes. *Edebatur*: nuntiavere fugientes, *omisso contra codd bonos* attulere.) 7 (applicant *Weiss. pro* applicantur. *P* applicanturmaque) 9 (in pacto *Strothius pro* in pacato) 11 possit (*Forchh. Em. 323*) XXVIII, 4 (*P* edocuisse ipse; *corr. Alsch. post Vallam. Drak.* edidicisset ipse) redit (*P m. 2*) XXIX, 2 est *sine uncis* (*Mg. Alii alterum* est *omiserunt.*) 7 patriam eo discrimine (*Mg. Em. 323*) 12 (iam ante *Gron. e P:* tanidante. *Drak.* tandem) 14 videre *e coni. Luchsii* (*P* viderent) 15 (Hasdrubal *Gron. Codd.*, *Drak.* Et Hasdrubal) 16 spem reliquerat (*Gron. e P*: sperelinquerat. *Alioquin* reliquit, *quod edd. vett. habent*, *Livius positurus fuisse videtur.*) XXX, 3 (suetæ insuetæque *Fabri. P tantummodo* suetæque, *Drak.* quadrupedum; sutrinæ postremo) (foliis *Alsch. P* rohis, *Drak.* rubis) 7 urbe a defensoribus vacua (*e coni. Sigon. sane probabili*) 14 (cum honorem inisset *codd. aliq. recc. P* cumiboinisset,

Drak. quum primum honorem inisset) 15 (per triduum *post* duo et viginti *notavit Crev. Post prius* per triduum *fortasse excidit* fecerunt, *Em. 324.*) 18 (bis *add. Iac. Periz.*) XXXI, 1 (decrevit, ut eo anno *codd. pauci recc., edd. vett. Drak.* d., ut, quo eo anno. *Mirifice sic interpungunt et enarrant, ut senatus non tributum imperari decernat, sed simplex tributum exigi iubeat eo consilio, ut eo anno imperetur duplex. Ferri aliquo modo posset:* ut, quoniam eo anno. *Sed tamen ne sic quidem id decretum narraretur, quod caput rei est, sed sic, tanquam id sponte fieret.*) 3 (inde eæ *I. Periz. P* inde eaex. *Drak.* inde sex) 12 consuli uni rogando (*Mg. Em. 324*) XXXII, 1 (exercitus Teani, cui *Fabri. P* exercitus trani cui, *Drak.* exercitus, cui) | (volones, qui ibi erant *Mg. Em. 324 n. P* evenit semproniorvolonesque fierent. *Milites, qui alicui eveniunt, fieri eius vix puto dici. Correctio tamen incerta. Drak.* volones, qui fierent) 9 (imperii Romani *Luchsius. P* imperir. *Vulgo omittebatur* Romani.) 16 (Terentianum *exercitum Tarentum* mitti *Mg. Em. 324 post Duk. Edebatur:* Terentianum m.) XXXIII, 2 quod propior (*Codd. aliq. recc. Alioquin Philippus rex comparatur cum certis aliis.*) 5 (Luceriam *Glar. pro* Nuceriam) 7 (Prætor inter *codd. aliq. recc. In P excidit* pr. *Drak.* Inter . . . Valerius nova *ex interpolatione*) 8 (demonstrat *Gron. Codd., Drak.* prosequantur, . . . demonstrent. *Demonstratio hæc* cum cura *ipsius prætoris erat, non ducum itineris.*) 12 (regi *Gron. pro* regibus) XXXIV, 2 (*Fort.* firmandum fide. *Em. 325*) 4 vinci senserunt (*Lov. 4*) 11 (ad belli munia *Weiss. e P:* ad bellumuni sustinenda. *Drak.* ad belli vim sustinendam) 12 ita parum *aptum* bello *e coni.* (*Mg. Em. 324. Saltem* idoneum *suppleri debebat.*) XXXV, 3 (Campanis . . . ad Hamas *erat Mg. P et Drak. verbum om.*) 4 tegi (*Mg. Cumani, ut Livius rem narrat, nihil ipsi fallacis consilii habebant, quod tegi vellent, sed fraudem Campanorum, quam subesse suspicabantur, protrahi et detegi posse putabant. Perincommode hic iam significaretur consilium postea a Graccho sua sponte, non suasu Campanorum, captum. Ne Gracchi quidem consilium, Campanorum fraudem occupantis, fallax Livius appellaturus erat. Correctionem ante multos iam annos annotaram, sed pravæ mendi defensioni postposueram.*) 11 (triduo *Reiz. pro* triduum) 13 (tuticus is summus *Fabri e P:* tuticuisummus. *Drak. om.* is.) 15 (*Verba* Trid. sacr. ad Hamas *notavit Heerw.*) 19 capta * et signa (*P* capta est signa. *Captivorum numerum excidisse suspic. Weiss., cfr. Em. 326;* capti *scripsi, quod plura millia capta Livius vix narravit.*) XXXVI, 2 servorum*que* (*Alsch., Mg. Em. 326 n.*) XXXVII, 2 (turrem aliam *Mg. Em. ibd. Codd., Drak.* aliam turrem) 11 milites amisit; signa (*Mg. Em. 325*) 13 (quinque millia *Alsch. P* uel. *Drak.*

mille) XXXVIII, 7 (quinque *add. I. Periz.*) 9 (quinquaginta quinque *P. Drak.* quinquaginta. *Livius oblitus erat, quinque illas naves, quæ legatos Romam portarant, de classe P. Valerii detractas fuisse.*) XXXIX, 2 (ignarus rex *Gron. e P:* ignarus ex. *Drak.* ignarus de iis) 3 (*Illud* cui . . . erat *damnabat Gron. Sed nec id annotare qui in mentem cuiquam venerit, Græce præsertim, video, nec recte hic nude nominatur, addito in duobus patriæ nomine. Itaque in hoc nescio quo lusu revocatum antiquum cognomen puto.*) Bœotius (*Gron. e P:* bœusotius. *Drak.* Berœæus. *De nominis scriptura admonui alibi.*) 8 (Suessulam *Cluverius. P* besumiam, *Drak.* Vesuvium) XL, 4 (Hostus *Sil. It. XII, 347. 403. 413. P hic* hostius, *XLI, 3* hostis. *Drak.* Hiostus) 9 (dein per *Mg. Em. 326 e P:* deinceps procursationes levia. *Drak.* deinde procurs. leviaque) XLI, 11 (ducto, vento æstuque suo *Weiss., Mg. Em. 326. Codd.* ducto æstuque suo. *Drak.* ducto, æstuque secundo) XLII, 2 his 5 (quum ploratum *edd. vett. Codd., Drak.* comploratum, *oratione aliter interpuncta*) 10 (propraetoris *Walch. P* propri, *Drak.* proprii) 13 præsidiumque simul nobis et Nolæ (*Mg. Em. 327. P m. 1* præsidiumque misul nobis et Nolæ ademdemeris. *Drak.* præsidiumque missum nobis et Nolæ ademerit) XLIII, 4 (quoque se *Siesbye. Codd., Drak.* se quoque) 7 (ita egerat *Alsch. e P:* ita gerat. *Drak.* ita gerebat) (*Koch* aut hosti temere *probab.*) (fuerant *Crev. Codd., Drak.* fuerunt) 13 (magis *add. Wesenb.; in paucis codd. recc. post* ipsorum *additur. Cfr. Em. 97 et de ordine verborum II, 7, 10, III, 2, 13 et 42, 1 et 61, 3, VIII, 25, 12, X, 23, 8, XXV, 40, 8, XXVI, 41, 8, XXVII, 14, 2, XXVIII, 29, 8, XXXV, 2, 2, in quibus locis ante adverbii comparativum interponitur* quam.) 14 (casura *Nipperdei. Codd., Drak.* cessura) XLIV, 1 (fuerit *Gron. pro* fuerat) 2 (sero esse mutare. *An . . .* arcessendum *Mg. Em. 328 n. e P, in quo est:* mutare eam dedituris. *Drak.* Dedituris se H. non fuisse) 5 (nam *Weiss. P* tam; *ceteri et Drak.* tamen) (*Pro* triginta *Gron.* trecenti, *probabiliter.*) 8 proximus *errore* XLV, 2 (in agris *Luchsius*, et qui *Alsch. Codd., Drak.* in agro. sed qui) 8 (derepto *Duk. pro* erepto. *Deripimur et detrahimur de equo aut ex equo, non eripimur.*) 10 en, minor res est; hic experiri (*Mg. Em. 327 e P:* enim minor res est hic exp.) XLVI, 6 (et Hispani *Weiss. Drak.* Hispanique) 9 (ad obtinendum *Mg. Em. 328 e P:* ad petendum. *Drak.* ad tutandum) 13 *is* tunc *e coni. Luchsii* (*Walch. Codd., Drak.* Hunc) XLVII, 4 extrahebant (*Gron. e P:* extraherebant) 6 (*Em. 328 n.*) 7 (ea via *pro* ex via *A. Periz. Sed P* cum exua longe perequitasset quia nullo, *ex quo effici videtur:* quum cava longe perequitasset via, nullo *cet.*) 8 (vera sit *Gron. P* vetatis, *Drak.* satis certam) (porta *Mg. Em.*

328. Codd., *Drak.* portæ) XLVIII, 2 demitteret *errore* 5 (teneri *Lov.* 5. *P* ateneri, *Drak.* retineri) 8 (eum *notavit Mg. Em. 329. Drak.* quum ipsum . . . imminutum; tum, qui) 9 staret, rem publicam (*Codd. recc.*, *Drak. Prave pondus*, *quod est in* fide *et* opibus *contrarie relatis*, *transfertur ad subiectum commune.*) 12 edixit quo*que die* | (vestimenta ac frumentum *Mg. Em. 329. Codd.*, *Drak. om.* ac) XLIX, 4 (*Lacunam explevit Weiss.*) 9 (circa a Romanis *Weiss. Codd. om.* a; *Drak.* circiter Rom.) 11 (signa, VII elephantos *Gron. e P:* signavit elephantis. *Drak.* signa, elephantis) | (sint *I. H. Voss.*, *Wesenb. Codd.*, *Drak.* sunt).

Lib. XXIV. Cap. I, 3 postremo ii (DC *Gu. Heræus e P*, *qui habet* ob, *supra* b *scripto* c. *M et alii* hoc) | muros portas (*Codd. aliq. recc.*) 5 agros urbem (*Codd. recc.? edd. vett.*) 8 (propalam *Walch. P* prolatam. *Edebatur:* probatam.) 13 in potestatem (*Codd. quid. recc.*) II, 7 (volebat . . . sperabat *codd. quid. recc P* volebant . . . sperabat. *Drak.* volebant . . . sperabant) 9 (lateque mœnibus disiectis *Mg. Em. 329. Codd.*, *Drak.* lateque omnibus disiectis mœnibus) 10 (omnem *Gron. P* omnes. *Drak.* locos omnes) III, 2 *et* 3 præterfluebat, et arx procul eis *erat*, quæ habitabantur. sex milia aberat ab urbe nobile templum, ipsa urbe nobilius (*Mg. Em. 332 e vest. et prope ipsa scriptura P*, *nisi quod nunc locum sanavimus sublato scrupulo*, *qui hærebat in sex millibus*, *mensura et per se de arcis distantia enormi et perincommode superaddita generali significationi*, *quæ est in* procul. *Livius arcem procul abfuisse dicit ab iis sex millibus*, *quæ nunc habitarentur*, *hoc est*, *ab ea urbe*, *quæ nunc circuitum sex millium passuum expleret*, *quum antea duodecim millium muro cingeretur. De ratione geometrica areæ et circuitus non cogitavit*, *animo ad solam comparationem circuitus et numeri pleni et dimidii converso. Paulo durius accusativum sententiæ relativæ adiunxit*, *quum posset etiam dicere* ab iis, quæ habitabantur, sex millibus, *sed eodem modo locutus est XXI*, *29*, *6 et 32*, *5*, *XL*, *20*, *3. Mire et alios et me ipsum res aperta et certa fefellit. Drak.* præterfluebat: et arx procul iis, quæ habitabantur. Sex milia aberat ab urbe nobili templum (ipsa urbe erat nobilius) *cet. In scriptura*, *quam nunc Muellerus secutus est*, *vitiosissime abundat* nobile.) 5 (greges sui cuiusque generis *Weiss. P* egressui, *Drak.* egressi c. g. gr.) 7 (affingunt ut plerumque *Iac. Gron. Codd.*, *Drak.* adfinguntur plerumque) | nullus umquam moveat ventus (*Gron. e P:* nullo umquam moueuentos. *Em. 334. Durissima tamen est infinita forma sententiæ relativæ non continuativæ*, *sed substantivum definientis.*) 8 (*Fort.* quia) 11 *his* condicionibus *e coni.* | Crotoniates (*Codd.*, *si silentio fides est*, *præter P*, *Drak.*)

(recipere *Crev. Codd.* eo recipere. *Drak.* eorum recipere) 14 (se Locros *Wesenb. Codd.*, *Drak.* se in Locros) 15 iam hoc (*Mg. Em.* 334) impetraverant ab (*Mg. ibd. Drak.* i. et ab) IV, 1 *et* 2 (laturum. Eam ætatem, id ingenium tutores *Mg. Em.* 334 *e vest. P:* aeetasit; *litteræ superscriptæ a prima aut altera manu. In idem inciderat iam A. G. Ernesti Gloss. Liv. s. v.* Læte. *Drak.* laturum. Læte id ingenium tutores) 3 *Lacuna sic expletur:* Adra*nodorum et Zoippum, qui Syracusa*norum (*Testamento tutores constituebantur certo ordine, non qui e Syracusanis excellerent. Rectius Valla.* Adranodori, *non* Andranodori, *ut in codd. et apud Drak. scribitur, nomen fuisse Benseler docuit.*) 4 (a *add. Stroth.*) 5 (vellent et disciplinæ *Mg. Em.* 334 *n. Codd. om.* et, *Drak.* disciplinæque) (eductus *pro* edoctus *Tan. Fab.*) 7 timentibus *munus suscipiunt. Tum* funus (*Lacunam notavit Weiss. Edebatur ea occultata:* timentibus, funus) 8 (celebre. Brevi *e P*: celebrevi *Crev. Drak. om.* Brevi) V, 1 Vix quidem ulli (*Mg. Em.* 334) 3 (ei consp. *e P*: et consp. *Weiss*; *Drak.* consp.) 9 (Callonem *pro* calonem *C. F. Matthiæ*) (*Pro* assuetum *scr. aut cum Ruhnkenio* assumptum *aut cum Walchio* adscitum.) 12 *addit nonnullos* (*Lacunam not. Boettcher; aliter supplevimus. Codd.*, *Drak.* (Thrasonem . . . ausuros) ab latere) VI, 7 (pacta faciendum *Mg. Em.* 335. *P* faciendum pacta convenit. *Edebatur*: cum H. faciendum. Pacto convenit.) VII, 2 (erat *non iniuria suspectum Wesenb. pro* esset, *quod olim edebatur.*) 4 structi (*Edd. vett.*, *Em.* 335 *n.*) 9 (ad provinciæ *pro* provinciam *Pighius*) VIII, 1 (aut id bellum *pro* aut bellum *G. Becker*, eumque *pro* cumque *Gron. Drak.* cum eo hoste) 5 (Eandem causam *Duk. Codd.*, *Drak.* ob eandem causam) 10 (*Exspectes* aut deum aut belli.) 15 *ea* etiam v. p. m., quibus *opus non erat*, H. (*P* obtinentes etiam velut placato mari quib. hannibali. *Fort. scr.* obtinente sæpe iam v. p. m. quibus erat opus Hannibali, *cet.*, *ut oculus in litteris* us *aberrarit.*) 16 (opponamus *Salmasius. P* oppugnabant. *Edebatur*: opponant. *Fort. plura exciderunt.*) 18 suadeo *oro*que (oro *add. Hertzius. Codd.* suadeoque. *Edebatur*: suadeo) 20 ad præcavendas similes util*ia clade*s documento (*P* ad præcavenda similes utiles documento. *Fortasse nihil fuit nisi* ad præcavendas similes clades documento sunt, *ut coni. Fabri.*) IX, 9 (ipsi com. habenti *Rinkes. Edebatur*: ipso . . . habente.) 10 aut in *eo* exemplum *e coni.* (*Mg. Em.* 336, *Codd.*, *Drak.* aut in exemplum) 11 (ex ea re *Duker pro* ex re; *Em.* 336 *n.*) X, 4 (pro prætoribus *Forchh. P* et pr. prioris anni pro pr. *Drak.* ex prætoribus prioris anni pro prætore) 8 (impetu *Gron. pro* impetus) 9 arcem *e coni. apud Vallam* (*Mg.* 1886. *Codd.* vocem, *Drak.* nucem. *Perspicuum est, ante* publicamque viam *requiri loci, ædificii reive sacræ, quam de cælo tactam esse notabile fuerit,*

significationem non generalem, velut arcem — *multæ enim erant oppidorum Sabinorum —, sed certam et propriam, aut huiusmodi:* Reate in Sabinis arcem *aut talem, in qua vocabulo* ædem *iterum intellecto adiungatur dei deæve in Sabinis cultæ nomen; atque ad hanc formam Livium scripsisse quum reliqua ostendunt tum hic verborum ordo*: ædem in campo Vulcani *pro* ædem Vulcani in campo, *pondere in contraria nomina incidente. Nomen deæ Sabinæ res ipsa subiicit, parum celebratum nec alibi apud Livium positum ideoque librarii errori valde obnoxium.*) 11 (*Em.* 337) 12 (quum, qui *Alsch. pro* qui cum. *Drak.* qui tum . . . negarunt) XII, 6 erat . . . Luceriam (*I. H. Vossius; excidit* at *post* erat.) XIII, 3 *Lacuna expletur*: urbs *in potestatem eius tradatur.* in potestate. 5 (quoniam *add. Mg. Em. 337 n. Drak.* quum Brundusium, *de codd. tacens. P* Italiam Brundisium) 10 equites *D, qui* (*P* equites præsidio) XIV, 10 armis expediendis *diei* quod relicum *erat* (*Mg. P* armis expediendisque relicum, *supra* que *eadem manu* od. *Drak.* expediendis quod reliquum consumunt) XV, 3 (libertatis *Heinsius. Codd., Drak.* libertati) 7 (occurrissent *codd. quid. recc. Antiquiores et Drak.* concurrissent) XVI, 1 (accendit, ut . . . intulerint *Sigon. P* accenditur . . . intulerunt. *Drak.* accendit, atque . . . intulerunt) 2 restiterit; ac prope . . . ediderunt (*Codd. recc., quos propter* ac *secuti sumus.*) 11 libertatis æquassem (*Hertzius e P:* libertatis æquasset) 13 (nisi cui *Weiss. e P:* nisi que. *Drak.* nisi queis) 17 (si *add. Sigon. Drak.* permisit, in p. e. omnes. Ante suas quibusque fores prolata omnia. *Codd. omnes* quisque.) XVIII, 2 (*Videtur fuisse*: vitia, quæ, velut quæ diutinis morbis *cet.*) 3 qui post Cannensem *cladem agitasse de Italia deserenda* dicebantur (*Lacunam codicum bonorum omnium notare quam incerto supplemento explere malui. Drak.* qui post Cannensem pugnam rempublicam deseruisse, Italiaque excessisse velle dicebantur) 8 nominum (*Codd. aliq. recc.*) 9 (tam truci *Iac. Gron. P* tamerici. *Drak.* inerti) 11 convenire . . . hortarique censores (*P* convenere . . . hortarique; *reliqui codd., Drak. ut nos. Infinitivus historicus hinc alienus est.* Sunt *post* hortati *addebam Em. 264, potius inter* censores *et* ut *excidit.*) XIX, 2 armarat (*Edd. vett. P* armat. *Sed comma post* erat *sustuli.*) 4 (necdum *I. H. Voss. P et Drak.* et necdum) XX, 3 (rediit *codd. aliq. recc. Antiquiores et Drak.* redit) 5 (*Mg. Em. 338*) 8 tenuit. a prætore *e coni.* 10 (sed ad *codd. duo recc., Sig. P* ducisusiad. *Woelfflin:* non id modestia militum, sed ducis iussu ad *cet., recte ad sententiam, sed qui ex* sed *natum sit* aut, *non intelligitur.*) 11 (prope mœnibus *cod. unus rec.; P* propemodoquis, *Drak.* propemodo muris) 13 (impigre *Weiss. P* in priore. *Drak.* primore) | (iuxta *Crev. e P*: pluvia. *Drak.*

plurimum) 14 (itaque *H. I. Muellerus. Codd. antiqui* que. *Drak.* quare) | (Averni se adissent *edd. vett. P* avernæ adissent, *Drak.* Averni adissent) XXI, 3 spes facta (*Mg. Em. 84*) 11 (firmarat *Crev. pro* firmat) XXII, 2 (servitutis formidines indignitatesque *Weiss. e P:* servitudinis indignitatisque. *Cfr. Em. 338.*) 4 (aperiat *Gron. P* ateat. *Sed pro* reddat *scribendum videtur* tradat, *Em. ibd.*) 7 (vel *pro* velut *Gron.*) 10 (spatium *e P*: spauum *Iac. Gron. Drak.* paullum sumeret spatii) 15 (animadverterit *Gron. Codd., Drak.* animadvertit) 17 efferatur (*Doering, Mg. Em. 338*) XXIII, 4 (translata est *Lov. 1 prob. Crev.; cett. et Drak.* tradita est) XXIV, 3 fidem *priorem* potioremque 5 atrociore (*Weiss., Mg. P* acrocior. *Comparativo rem minuenti nihil loci hic est.*) 6 (edocuisset: principium *Doering, Em. 339. Codd., Drak.* edocuisset et p.) XXV, 2 sponte fecisse Hieronymum, quid puerum . . . facere potuisse? *e coni. Sartorii* (*Gron. P* spontefecisset quid (*alterum* t *in rasura*) hieronimum puerum. *Drak.* sua sponte fecisse H. p., ac v. p. f. p.? Fecisse *ex proxime superiore loco repetitum est.*) 8 nec sumere modice (*Mg. Em. 339. Rationem perspicuam ibi expositam non debueram in tertia editione deserere. Plebs, quæ humiliter servit, nec sumit nec cupit libertatem, sed caret ea immodice, omni eius memoria et umbra sublata. P* stupere, *in quo latere potest etiam* respuere.) 9 (suppliciorum *codd. quid. recc. P* pupliciorum, *Drak.* plebeiorum) XXVI, 2 (veniri *Gron. Codd., Drak.* venire) | (*Pro* filiabus *non sine causa vir doctus* filiis *suspicatus est.*) 3 nunc per *deos, nunc per* memoriam (*recepto supplemento meo, quod in margine ponere malui. Crev.* nunc *tolli volebat. Fabri et Wesenb. putant his per anacoluthon respondere in § 11* tum, omissis pro se precibus, puellis *cet.*) 7 (falli *pro* fallit *Gron.*) 10 auribus animisque cum se *monerent illi*, ne tempus tererent, ut f. . . . cernebat, (*Mg. Em. 340 correctione incerta. P* auribanimisquecassaenetempusterrerenturferrum. *Drak.* auribus animisque, casse ne tempus tereretur, ferrum.) 15 (*Vid., ne scribi debeat:* festinatum id supplicium.) XXVII, 3 primo et *intenti* trahendæ rei esse; postremo *e coni.* (*Mg. Em. 340. P et Drak.* et trahenda re esse; postremo) 7 (*Probabiliter Wesenb.* sed iam) 8 *Roman*æ partis *e coni.* (*Etiamsi* aliæ *pro* alius *Livius posuisset, non pro* alterius *posuisset.* Italica *pars nulla erat, nec* Romanam *Livius dixisset, Epicydis et Hippocratis criminationem confirmans.* Contraria, integra, sana, amica *dici poterat.*) XXVIII, 3 (ac beatiorem *pro* creatiorem *Salmas. Drak.* beatioremve) 9 (cum eis mittique *Roëllius, Em. 340 n. Codd., Drak.* mittique cum eis) XXIX, 1 intercesserunt (*Ed. Asc. 1513*) 6 (ab Syracusanis *Crev. P* absyracusas, *Drak.* ab Syracusis) 7 fuissent, suæ (*Mg. 1886. Codd., Drak.* fuissent et suæ) | (libertate eos *Koch. P*

liberatos) 8 (se *add. Mg. Em. 341 n.*) Syracusas concursum *sit* (*Mg. Em. 341. P* absyracusas) XXX, 4 (puberum *pro* puberem *Gron. Drak.* quemquam puberem) 6 haud vanam (*Mg. Mendacium casu accepit speciem falsam terroris haud vani et ex vera causa orti. In codicum scriptura, præterquam quod* terroris *plane abundat, prorsus absurde species vera ex mendacio orta dicitur. Mendum ortum est accommodatione adiectivi ad proximum nomen, adiuvante fortasse littera* m *in initio proximi vocabuli.*) 8 (*Wesenb.* in Leontinos *probabiliter*) 9 Megara, in*de* ipsi (*Mg. Em. 341. Codd., Drak.* Megaram ipsi) XXXI, 3 agmine suo *errore, ut videtur* XXXII, 6 (ad omnia *Mg. post Gron. Em. 342. P* aditomnium; *supra* it, *quod etiam* h *legi potest, scriptum* eo. *Drak.* ad hæc omnia) | (toto *pro* tuto *Fabri ante Mg. Em. ibd.*) XXXIII, 6 (perfugerint *pro* perfugerunt *Strothius; cfr. Em. 214 n. 2, 510.*) | pateret (*Crev.*) 8 (lacesserent *Weiss. P* lacessent, *Drak.* lacessant) XXXIV, 2 (quibus quicquid *Mg. P* quibus. *Drak.* quibus ea, quæ) 3 muros . . . ductos colles (*Codd. recc. P* murus . . . ductus, *sed etiam c. 36, 6 P* progressus *pro* progressum.) 4 (LX *Boettcher, Mg. Em. 343 n. pro* ex) 7 (una navis *Crev. P* unaues, *Drak.* naves) 10 quæ propius subibant naves *e coni. Crev.* (*Mg. Em. 342. P* propriusquædamsubibant. *Drak.* Quæ propius quædam s. n.) 11 reciderat (*Wesenb.*) 12 (spes eo versa *Boettcher ex* ipsise adversa. *Drak.* vis est eo versa) XXXV, 1 (recepit *edd. vett. Codd., Drak.* recipit) 7 sustulerint. et parte . . . partiti sunt (*Codd. recc.*) XXXVI, 3 cum Bomilcare classis *præfecto* in (*Kæstner, Mg. Em. 343*) 4 (intentus fuit videri *I. Bekker. Codd., Drak.* intentus, fuisse videri) 7 (inopiam *Gron. pro* inopia. *Drak.* inopia . . . socios) XXXVII, 5 vi rati agendum urbem (*Lips. P* patueratag. *suprascripto* l *supra* pa, c *supra* t. *Drak.* palam rentur agendum. Urbem) 7 (*Usus loquendi prosæ orationis scribi iubet:* gratiam habiturum.) 9 (res *add. Fabri*) 11 (denuntiatio an *Gron. P* denuntia an; *m. 3 supra* an *scripsit* ta. *Drak.* denuntiata an . . . essent) (consensa *pro* consensum *Gron. Drak.* Consensu . . . contio edicitur) XXXVIII, 1 (convocatis suis *Gron. P* convocatio quibus. *Drak.* convocatis militibus) 2 (posset *Fabri. P* potest, *Drak.* possit) 7 quicquam (*Codd. quid. recc.*) 8 (inferendæ *Sigonius; Codd., Drak.* ferendæ) XXXIX, 1 (oppositi *Valla. P* opponitis. *Drak.* oppidanis) | (spectaculo *Alsch. P* spectaculum. *Drak.* spectaculis) 3 (dixisset, et *Crev. P et Drak.* dixisset) 5 ruerent, integri (et *add. Mg. Drak.* ruerent atque integri) 7 deterritos *a* proditionibus (*Edd. vett. Codd.* deterritos proditionibus. *Non in opinione præteriti temporis, sed in spe effectus in futurum tempus causa prædæ militi concedendæ erat.*) 9 (etiam qui *Mg. Em. 343. Codd., Drak.* qui

etiam) 13 (passuum ab Hex. *ed. Frob. 1535. Codd., Drak. om.* ab.) XL, 4 mari ac terra a *e coni. Ruben.* (*Nos* a *omisimus. P* maceacterraacterraac, *Drak.* terra aut maritimis viribus arceret) 12 conaretur, etiam (*Edd. vett. P* conaretur et etiam) 17 (atque incensis *pro* aut incensis *Duker*) XLI, 3 (Album *Drak. pro* altum) 11 (socii et hi *Hertzius*; *P m. 1* socie et hi, *m. 2, Drak.* socia et hæc . . . erat) XLII, 3 iam non (*Mg. Em. 344*) | superque ipsum (*Mg. ibd. P* superqipsas) 6 (a fratre *Duk. P, Drak.* fratre) 7 Galli plerique milites iique pro parte *e coni. Vallæ* (*Mg. Em. 345. P* aliipleriquilitessiquepro. *Drak.* Alii plerique milites, sicut pro parte) 8 octo et quinquaginta; et spolia (*P* militaria L.VIII *octosigna*etspolia. *Coniunctionem ante* spolia *ex errore et repetitione ortam delevit Mg. Oratio non continuatur, sed transfertur ad aliam rem.*) 9 (tam *I. Periz. P et Drak.* iam) 10 (quos ex iis vis *Gron. P* quos et suis, *Drak.* quos vis) XLIII, 3 fuerant *sine uncis* (*Uss.*) 6 Centimalus *et ex privatis M. Atilius* et M. Æmilius L. (*Edebatur*: Prætores fiunt M. Atilius et, qui tum ædiles *et postea*: Centumalus et M. Æmilius. *Corr. Mg. Em. 346 e P*: prætores fiunt cito qui tum ædiles.) 8 duxit. His comitiis (*P* hostestesauxiliis comitiis. *Quum* duxit, *quod Weiss. repperit, in* auxil *mutatum esset, addita terminatio est.*) XLIV, 5 (C. Terentio cum legione una . . ., Picenum *edd. vett. P* legiounaquiiampraeeratpicenū. *Drak.* C. Terentio legio una, . . . et Picenum) 8 (porta Caietæ *Luterbacher. P* portatactaeet. *Drak.* portæ tactæ, et) | ædis | (visas *Wesenb. Codd., Drak.* visæ) 10 (*Probab. Wesenb.* Cui quum obviam *cet.*) XLV, 2 (descisset *Muret. P* discesset, *Drak.* discessisset) | traxissetque (*Mg. Em. 347*) 3 (ab stirpibus *Weiss. P* resurgerentturpibus) | (novam . . . polliceatur, aliunde *cet. Mg. Em. 347 et Gron. P* proditiis polli VII uirali iudicio est et semper) hostis; ad Faleriorum . . . *hoc* documentum esset (*Mg. Em. ibd.*) 4 *et* 5 libera de quoque arbitria agere aiebat, ut, cum . . . desciscant, *aut* ut novi concilientur, documentum etiam dicatur statui (*P* libera dequoqarbitereriagere iaiebatet cūillut . . . atqeosagitandum . . . socipopulo . . . desciscantetnonvocitent . . . autem dicatur statui. *Mg. Em. 349, sed nihil erat cur* de quoque *mutaretur, immo hæc est sententia, homines hic agere tanquam in pace, quum liberum esset arbitrium, quid de quoque statuendum esset. Illa* et ut novos concilient *dubia sunt.*) 6 desperata . . . res . . . visura sit (*Mg. Em. ibd. Drak.* deserta . . . res, . . . visura sit) 7 (secuturum *Weiss. Codd., Drak.* consecuturum) 8 neque enim pro hoste . . . eum servari (*Ald. P* nequeum pro hoste . . . eum s.) 9 (Calenisque legatis *Weiss. e P:* catenisqlegatis. *Drak.* catenisque ligatus) | (secum *Weiss. Codd., Drak.* secum tum) 11 nuntii missi *sine lac. indicio*

(*Edd. vett.*) 13 quoque ad aviditatem *e coni. Harantii* (*De substantivo recte Harantium vidisse puto, sed facilius casus priori accommodatus est quam præpositio omissa. P* quoq. gravitatem. *Drak.* crudelitati quoque gravitatem. *Ante edideram*: crudelitatem quoque rapinæ.) XLVI, 3 (murum aperire *Crev. P* amurumperire. *Drak.* ad murum pergere et. *Fortasse Livius tantum scripsit* transgressos aperire, *Em. 351 n.*) 5 (sonitusque *codd. recc. P et Drak.* sonituque. *Em. 351*) XLVII, 2 (armarant *Duk. Codd.*, *Drak.* armabant) 5 (aut quod *Doering pro* quod aut) 15 vico, cum templis (*Mg. Em. 351. P* vico intemplis) XLVIII, 5 (*Probabiliter Crev.*: Tum, id primum) 7 congregata vasta ac *e coni.* (*Rubenius. P* turbasuascaac, *supra* ua *et* ca *bis posito* i) 9 (*P* Romanis relata Numidis legatos. *Subest mendum; Em. 352 n.*) 13 (Mæsulii *H. I. Muellerus. P* Maesuli. *Drak.* Massyli) XLIX, 1 (maius *Gron. P* iagus, *Drak.* latius) 4 (*Non recte Em. 352* coniunctus *scribi volebam, v. Fabri ad XXII, 50, 5.*) 6 traiceret. *sed* Masinissa (*Mg.*) 7 (*De* qua *v. Em. 352.*).

Lib. XXV. Cap. I, 1 (Sallentino *Mg. Em. 353. P* talentino. *Drak.* Tarentino) 8 (velut concessæ *Weiss. Codd.*, *Drak.* velut ex concessæ) 9 (ac publ. *Weiss. P* ad publ., *Drak.* et ad publ.) 11 (urbano *Mg. P* urb. *Drak.* urbis) II, 3 (bello *I. H. Voss. Codd.*, *Drak.* a bello) 8 (quinquageni *add. R. Engelmann. Numerum excidisse ipse annotaveram. Excidit* L *numeri nota ante* L *prænomen.*) III, 5 (Gallia *ed. Frob. 1535. Codd.*, *Drak.* Galliæ) 18 (summoto *Ruben. Codd.*, *Drak.* in summoto) IV, 2 (secutura *Alsch. P* secura. *Drak.* secuta) 6 (ipsi sua *Duk. pro* ipsius) 7 (accepta *Mg. Op. II p. 362 pro* acta) V, 3 et *sine uncis* (*Mg.*) 4 (*Probabiliter Siesbyeus* inter centum annos et viginti, *coll. Cic. p. Quinct. 46, Cæs. B. G. I, 36. Significatur totum spatium temporis, quo aliquid factum non sit;* intra *significat, post rem aliquam factam brevius tempus intervenisse.*) VI, 2 in Italia iam (*Mg. Em. 354*) 3 vulneribusque nostris senatui *e coni.* (*Bentleius. P* vulneribusquenostratui) 9 (libet *add. Hertzius. P* saviret, *sed* t *erasum. Drak.* sævi) 15 (fuerunt *I. H. Voss. pro* fuerant) 23 vixerimus *e coni. Harantii* (*non improbabiliter*) VII, 6 (Carmentalem et *Weiss. Codd.*, *Drak.* C. sed et) 11 (Tarentinos et Thurinos *Heusing. P* thurinos, *sed altera manus, inductis litteris* hurinos, *supra scripsit* arent. *Drak.* Tarentinos) 14 (in comitium *Doering pro* in comitio) VIII, 8 (leges *suas* suaque *Wesenb. Codd.*, *Drak.* leges suaque) | recepturos; * prodita præsidio (*Pingel. Minus recte Em. 354. P* prodita presidio. *Drak.* recepturos: prodita præsidia) 10 (reportans donabat *Mg. Em. ibd. e P*: reportandos donabat. *Drak.* reportando don.) 13 (*Pro* iam *fort. scr.* tam, *Em. 355*) IX, 1 (in expeditionem *Crev.*; *Drak.* in expeditione. *Cfr. XXXVIII, 21, 7. P* inpeditione, *supra* np *scripto*

ex) 4 (denuntiato *Mg. Em.* 355. *Codd.*, *Drak.* nuntiato) (excedere ordine *Mg.*, *cfr. Em.* 53. *Codd.*, *Drak.* e. ordinem) 7 (ab eo intenta *I. H. Voss. P* oboedienter, *Drak.* ob id int.) (e *add. Mg. Em.* 355) 10 (orientem spectans, busta *Iac. Gron. et Uss. P* spectabestaliquantum. *Drak.* o. spectabat. a. i. m. includuntur) 12 (possint *Luchs. Codd.*, *Drak.* possent) 13 dicente (*Codd. duo recc.*) 16 (*Lac. notavit Weiss.; supplementi formam ab Hertzio sumpsimus.*) (occupari *Wesenb. Codd.*, *Drak.* occupare) X, 5 cognita eam dubitationem *e coni. H. Weberi* (*Mg. Em.* 355. *P* tum) 6 convocare (*Codd. aliq. recc.*) XI, 1 (a *ante* mari *add. Gron.*) 5 (sustinuere *Weiss. P et Drak.* sustinere) 6 (inde *Mg. Em.* 355. *Codd.*, *Drak.* inde et) 8 (ut in perfic. *Iac. Periz. P* interfic. *Drak.* ut simul in faciendo) 9 his | (aliquanto *malit Wesenb.*) (ceteræ *Crev. Codd.*, *Drak.* cetera) 13 aut arce cessuros *e coni. Gron.* (*Edd. vett. P* arcessuros) 17 (e portu *pro* in portu *Sigon.*; *Em.* 356) 20 (factam *edd. vett. Codd.*, *Drak.* factum) XII, 1 (ad *add. Wesenb.*) 4 (post rem factam *Mg. P* postraēmeacta. *Drak.* post rem actam) (comprobata auctoritas *Uss. Cfr. Em.* 356. *Codd.*, *Drak.* cum rato auctoritas) 5 (Romane, *quod codd. post* Troiugena *addunt, deleri iussit G. Hermannus. Drak.* Troiugena Cannam Romane fuge) 6 (*Wesenb. post* frugifera *excidisse ut putat.*) 7 (flumen ii *Alsch. P* flumini, *Drak.* flumen) 9 vultis, vomica quæ (*Macrob. Saturn. I, 17. Drak. ut nos*) ex publico partem, partem privati *e coni. Mommsenii* 10 (pascit *P contra Macr. Drak.* pascunt. *Hostes vastantes non pascunt agros, saltem non placide. Apollo pascit, hoc est, nutrit campos.*) 11 (*Edd. vett.* decemviri libros de) 13 hisque (*Mg. P* iisquae *Drak.* iisque) 15 in propatulis (*Edd. vett.*) XIII, 5 (*Vid., ne Livius scripserit:* quod æstate. *Frumentum non in certos populos, sed apud suos quodque populos comportatum erat.*) 10 agrestibus externis (*Mg. Em.* 356. *P* agrestibus iis externis, *supra* n *scripto* r. *Drak.* a. iis ex terris) XIV, 1 ac multa pernicie *e coni.* (*Præstabat prior Muelleri coni.* multa militum pernicie.) 2 (legatis *suppl. Alsch.*, castra *Crev. Drak.* convocatis tribunis *et* castris se) 4 proxima forte erat (forte *Mg. Em.* 357. *P* proxime portæ hostium. hostium *notaveram in superiore editione. Drak.* proxima portæ hostium) 8 ab revocando *remorando*que (*Codd. recc. plerique. P* revocandoque) 9 volnerati, etiam quos (*Interp.*) vires sanguis (*Cod. unus rec. Drak.* sanguisque) 12 (deletis *pro* deiectis *Mg. Em.* 358) XV, 9 non militum (*Edd. vett. Cfr. Em.* 383) 10 (apte ad tegendas *Alsch. P* aptegendas. *Drak.* ad tegendas) 13 (prope *pro* propere *Crev.*) 16 (*P* cum inde alii cædendum. *Corr. et suppl. Gron. Drak.* quum alii urbem tuendam, inde alii *cet.*) 18 (herbis *pro* hibernis *Iac. Gron.*) 20 (equitis *pro* equites *Mg. Em.* 358) XVI, 2 (adedere *Gron. P* anaere; *Drak.* edere) 3

ob id *e coni. Weiss.* (*probabiliter*) | exta reservarentur (*Mg. Em.* 358. *P* exta resereservarentur) | (allapsos *suppl. Weiss. Edd. vett.* venisse tradunt) 5 iam altero anno *e coni. Weiss.* (*lac. Gron. Codd., Drak* iam anno) 7 in locum *angustum*; *eo cum* paucis *e coni.* (*Mg. Em.* 358 *et ante Clericus. P* in locum paucis, *Drak.* in locum pacis) 8 (*Mg. Em.* 359. *P* adducturumamago ibi pedites equitesque armareset capere eas latebræ ubi ingentem numerum occuleret. *Drak.* adducturus. Magonem i. p. e. armare, et capere eas latebras, ubi i. n. occuleret, iubet. *Ad formam orationis cfr. XXII, 55, 4 et XXXVII, 8, 2.*) 13 ab sese dicta (*Mg. Em.* 360. *P* absesindicta. *Drak.* ab se, ait, dicta) | dextram *et* id p. f. . . . ferre (*Mg. Em. ibd. Codd., Drak.* dextram: id ferre) 14 (se concilio iis d. *Koch. P* se conciliis dix. *Drak.* se consciis d. *Etiam concilium occultum esse poterat.*) 15 præcipitatur (*Mg. Em.* 170. *Apud Sall. Iug.* 58 *et apud Ovid. Met. IV,* 92, *quos locos Muellerus citat, verbum proprie dicitur de cadentibus in præceps.*) 22 et *sine nota* (*Mg. Em.* 361) 25 hæc si vera fama est (si *addiderunt Mg. Em.* 360 *et Cobet. P* Hoc quæra fama est, *supra* quæ *scripto* f. *Drak.* Hæc vera fama est) XVII, 1 (contendant *pro* ostendant *Rubenius*) XVIII, 5 (is tum Badius *Crev. P* stumbadius, *Drak. om.* is) 7 (occurrerit *Alsch. P* occurrit, *Drak.* occurrat) XIX, 6 *a* Capua (*P*) 12 (*Vid., ne alterum* stolide *corruptum sit.*) 13 (ex agris *Mg. Em.* 361. *Codd., Drak.* in agris) 14 (res erat *Mg. Em.* 362. *Codd., Drak.* res est) 15 duas *haud* amplius *e coni.* (*perverse. Etsi omnia imparia erant, tamen longius quam exspectari poterat certamen fuit.*) | constante, d. d. s., Romana acie *e coni. Woelffl.* (*Mg. Em. ibd. coniectura incerta. P* donec duxstetitsset romanamaciem. *Drak.* concitata et, donec dux stetisset, Romana acie) XX, 2 communitum *in eoque et Puteolis — id oppidum* ante F. M. munierat — pr. imp. (*Lacunam a Crev. animadversam aliter explevimus. Puteolis sine dubio Fabius, quum munivit, etiam præsidium imposuerat. Codd., Drak.* castellum communitum: (ante F. M. munierat) præsidium impositum) 5 (neque in tanto *edd. vett., Em.* 362 *n. Codd., Drak.* neque ut tanto) XXI, 1 (facturos *pro* acturos *Weiss.*) 7 (fecissent hostes, perrupturos *edd. vett., Em.* 362. *Codd., Drak.* fecisset hostis, perrupturos) 10 (*P* pulsa in tergo; *corr. Weiss. Drak.* pulsa, a tergo) XXII, 4 fieret iique (*Forchhammer Em.* 363 *e P*: fiertique) 6 (*P* Calisino omnia inde portantem; *corr. Weiss. Drak.* Casilini omnia inde port.) 8 (erecta, tres exercitus *Weiss. Codd., Drak.* erecta, tres et ex.) 11 (secum ferrent *Mg. Em.* 363. *P* secūinferrent. *Drak.* secum auf.) XXIII, 3 (*P* fame umquam; *corr. Gron. Drak.* fame, quam) 5 oculosque converterant (*Gu. Bauer*) 6 (iidem *Mg. Codd., Drak.* idem) 7 (omnes cum cruciatu *Lov.* 2, *Gron. P teste Kuehnio* cum cruciati) 9 (quibus *pro* cuius

Gron. Drak. cuius gentis) XXIV, 1 (muri *add. Mg. Em. 363*) 2 eorum in*proviso op*pressos *e coni. Hertzii* (*Codd. aliq. recc. P* eorum inpressos. *Puto in ex m ortum alteri præpositioni offecisse.*) 3 (ea magna *edd. vett. Codd., Drak. om.* ea) | aperte (*Gron.*) 7 (sub lucem *Wesenb. Codd., Drak.* sub luce) 15 (impellerent *Weiss. P* pellerent. *Drak.* perlicerent) XXV, 2 aversus *e coni. Weiss.* (*probabiliter*) 3 Argius 5 (nomina ea *Gron. P* nomineapertium, *Drak.* nomina partium) 8 castra testis parietum *e coni. Roehlii* (*Stroth. coni. incerta. P* castraque tectis p. *Fuit fortasse*: castra contextu parietum; *significatur enim continua parietum series.* Testæ *neque* lateres *sunt neque lateribus parietum, sed parietibus stantibus castra sæpiebantur.*) XXVI, 7 accessit et ab pestilentia *e coni.* (*Codd. aliq. recc., edd. vett. P* accessit et ad pestilentia; *voluit librarius* ad pestilentiam, *errore sententiæ.*) 10 (*Contra usum omittitur negatio apud* prosequerentur.) 12 (*Lacunam suppleverunt Mg. Em. 363 et H. I. Muellerus* [Romani]. *P* quamromana diu. *Drak.* quam Romana, (diu c. S., c. a. a. m.) adfecerat) 14 et Carthaginienses (*Codd. recc.? edd. vett.*) XXVII, 1 fuerant, ** *occupaverant*, haud (*Lacunam notavit Boettcher. Drak.* in haud magna oppida, . . ., eo et commeatus *cet.*) 11 (primo *pro* prima *Duk.*) 12 retro inde Africam (*Lov. 5, A. Periz. P* retro in Africam) 13 ne *intra* obsid. (*Codd. recc. P* ne obsidione. Intra obsidionem redire *prorsus inusitate dicitur.*) XXVIII, 6 (quæque; *Em. 364*) | occulti (*Codd. recc.*) 9 tyrannis *Syracusas esse et applicare se Romanis* apparuisset (*recepto nostro supplemento, quod in margine relinquere maluimus.*) XXIX, 6 (*P* quis quis terra quisque mari, *Cm. 2* quisquis mari, *Drak.* quo quisque terra, quisque mari. *Cfr. Em. 364 n.*) XXX, 11 (in ullis *Mg. Opusc. II p. 362, cod. unus rec. P, Drak.* ullis) | (e med. *Weiss. pro* se med.) XXXI, 5 (servam eam *Harantius e P*: servatam. *Drak.* servam *e coni. Sig.*) | transf. *mercennariorum*que (*Alsch. P* transfugarumque; *Drak. om.* que) 7 tanti eum *e coni. Harantii* | Syracusas potuisset *sine lacunæ nota* (*Mg. Em. 364. Harantii coniectura prava sententia efficitur, quasi Marcellus Syracusarum captarum fructum et gloriam omnino contemnat.*) 8 ad [Nasum et] accip. (*Weiss.*) | *Achradina* diripienda 9 (*Lacunam notavit et explevit Weiss. Drak.* capta urbs) 11 fuisset, cum qua viribus (*Mg. Em. 365*) XXXII, 3 (*P* excitatum tres. *Corr. Alsch. et Mg. Em. ibd. Drak.* excitata. Tres) 10 (substitit, P. Scipio *Gu. Bauerus. Codd., Drak.* substitit, et P. S. *Cfr. Em. 264 n.*) XXXIII, 2 (omnium *not. Gron.*; *fortasse fuit* hominum.) XXXIV, 9 (et *add. Crev., Em. 366*) 13 haud difficile erat (*Codd. boni omnes. Drak.* haud difficilis res erat. *Prorsus prave dicitur* haud difficile est ad erumpendum *pro eo, quod est* erumpere.) XXXV, 1 (spe, *si se* coniunxissent *Heusinger. P* spe coniunxisset. *Drak.* quum iuncti essent) 7 (et una *Gron. Codd.*,

Drak. et inde una) 9 (coegerunt *Mg. Em. 366. P* cœperunt) tamen tuto, ut (*Mg. Em. 367. Crev. sublatum mallet* tuto.) XXXVI, 5 (circumiicere *pro* circuminiicere *Iac. Periz.*) 11 trudibus igitur cum (*Mg. coni. dubia Em. 367, ubi etiam* trahentes trudibus *proposueram. P* traditisdibicum. *Drak.* Tardatis diu quum amolita) 15 quia *e coni. N. Hellii et ante Schelleri in lexico v.* quin (*prorsus prava. Non solum non maiorem Romæ quam in Hispania luctum fuisse Livius dicit, sed etiam in urbe animos ab luctu nonnihil ad alias curas avocatos.*) 16 (quod *codd. aliq. recc.; antiquiores et Drak.* quo) XXXVII, 4 (is *add. Weiss.*) 11 discurrunt ad portas et *sine uncis* (*Mg. Em. 368*) 19 (erecturum *pro* recepturum *A. Periz.*) XXXVIII, 1 (et iam *Iac Periz. pro* etiam) 4 (licet *Gron. Codd., Drak.* libet) 10 emersuram (*Edd. quæd. vett.*) XXXIX, 1 valles 4 (*Vereor, ne Livius scripserit* in catervas.) 7 (raptim a *Gron. P* raptiua. *Drak.* raptim) XL, 2 licentiæque hinc (*Uss. Em. 369. Codd. meliores, Drak.* licentiæque huic. Hinc *vitiose superadditur post* inde.) 5 (Hippacritanus *Weiss. P* Hippacinatus. *Drak.* Hipponiates) 6 (ferendo *Ruperti, Mg. Em. 370. Codd., Drak.* ferendoque) 8 (ad id tempus *Crev., Mg. Em. 369. P et Drak.* ad tempus) XLI, 2 instruente (*Gron.*) 5 (suomet ipsi *Weiss. e P*: suoet ipli. *Drak.* suo et ipsi) 6 (prœlium *suppl. Mg.*) 7 (sex millia *suppl. Mg. Em. 370. P* cæsacaptaet. *Drak.* cæsa captaque, et octo e.).

Corrigendum.

Pag. 214 v. 15, ubi scribitur: Et spolia, scribi debet: Spolia.

Liber XXI.

In parte operis mei licet mihi præfari, quod in principio
summæ totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum
maxime omnium memorabile, quæ unquam gesta sint, me
scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo
Romano gessere. Nam neque validiores opibus ullæ inter se 2
civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum
unquam virium aut roboris fuit, et haud ignotas belli artes
inter sese, sed expertas primo Punico conferebant bello, et
adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius peri-
culum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus 3
certarunt quam viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus
victi ultro inferrent arma, Pœnis, quod superbe avareque
crederent imperitatum victis esse. Fama est etiam, Hanni- 4
balem annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri
Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum, perfecto Africo
bello, exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum,
tactis sacris, iure iurando adactum, se, quum primum posset,
hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritus 5
virum Sicilia Sardiniaque amissæ: nam et Siciliam nimis ce-
leri desperatione rerum concessam et Sardiniam inter motum
Africæ fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito,
interceptam. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit **2**

sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde
2 novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut appareret, maius eum, quam quod gereret, agitare in animo bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Pœnos arma Italiæ illaturos fuisse, quæ Hannibalis ductu intulerunt.

3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem ac filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore ætatis, uti ferunt,
4 primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus et, quia gener erat, factionis Barcinæ opibus, quæ apud milites plebemque plus quam modicæ erant, haud sane voluntate principum, in imperio positus.
5 Is plura consilio quam vi gerens, hospitiis magis regulorum conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam
6 bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo ei pax tutior fuit; barbarus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini obtruncat; comprensusque ab circumstantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut superante lætitia
7 dolores ridentis etiam speciem præbuerit. Cum hoc Hasdrubale, quia miræ artis in sollicitandis gentibus imperioque suo iungendis fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

3 In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin prærogativa militaris, qua extemplo iuvenis Hannibal in prætorium delatus imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appel-
2 latus erat,** favor plebis sequebatur. Hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se accersierat, actaque res etiam in senatu fuerat. Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Han-
3 nibal atque in paternas succederet opes, Hanno, alterius factionis princeps, «Et æquum postulare videtur» inquit «Hasdrubal, et ego tamen non censeo, quod petit, tribuendum.»
4 Quum admiratione tam ancipitis sententiæ in se omnes convertisset, «Florem ætatis» inquit «Hasdrubal, quem ipse patri

Hannibalis fruendum præbuit, iusto iure eum a filio repeti
censet; nos tamen minime decet iuventutem nostram pro mili-
tari rudimento assuefacere libidini prætorum. An hoc time- 5
mus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et
regni paterni speciem videat, et, cuius regis genero hereditarii
sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus?
Ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magi- 6
stratibus, docendum vivere æquo iure cum ceteris censeo, ne
quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet.»
Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentiebantur; **4**
sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
omnem exercitum in se convertit; Hamilcarem iuvenem red- 2
ditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vultu
vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri. Dein
brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem
conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diver- 3
sissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque
haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior
esset; neque Hasdrubal alium quemquam præficere malle, ubi 4
quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio
duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciæ ad peri- 5
cula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat.
Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat.
Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio 6
naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec
die nec nocte discriminata tempora; id, quod gerendis rebus 7
superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio
accersita; multi sæpe militari sagulo opertum humi iacentem
inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus 8
nihil inter æquales excellens; arma atque equi conspiciebantur.
Equitum peditumque idem longe primus erat; princeps in
prœlium ibat, ultimus conserto prœlio excedebat. Has tantas 9
viri virtutes ingentia vitia æquabant, inhumana crudelitas, per-
fidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum

10 metus, nullum ius iurandum, nulla religio. Cum hac indole
virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore
meruit, nulla re, quæ agenda videndaque magno futuro duci
esset, prætermissa.

5 Ceterum, ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei
2 provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil
prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem,
deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret,
3 Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia
haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum prius fines
(ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in dicione Car-
thaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Sagun-
tinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque
4 tractus ad id bellum videri posset. Cartalam, urbem opulen-
tam, caput gentis eius, expugnat diripitque; quo metu per-
culsæ minores civitates stipendio imposito imperium acce-
pere. Victor exercitus opulentusque præda Carthaginem No-
5 vam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo prædam
stipendioque præterito cum fide exsolvendo cunctis civium
sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccæos
6 promotum bellum. Hermandica et Arbocala, eorum urbes, vi
captæ. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu
7 defensa; ab Hermandica profugi exsulibus Olcadum, priore
æstate domitæ gentis, quum se iunxissent, concitant Carpeta-
8 nos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccæis haud pro-
9 cul Tago flumine, agmen grave præda turbavere. Hannibal
prœlio abstinuit, castrisque super ripam positis, quum prima
quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit,
valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes
10 haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus præce-
pit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur impedi-
tum agmen; in ripa elephantos (quadraginta autem erant)
11 disponit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccæ-
orumque centum millia fuere, invicta acies, si æquo dimica-
12 retur campo. Itaque et ingenio feroces et multitudine freti

et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam
rati, quod interesset amnis, clamore sublato passim sine ullius
imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex 13
parte altera ripæ vis ingens equitum in flumen immissa, me-
dioque alveo haudquaquam pari certamine concursum, quippe 14
ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite,
equo temere acto, perverti posset, eques corpore armisque
liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminus-
que rem gereret. Pars magna flumine absumpta; quidam 15
verticoso amni delati in hostes ab elephantis obtriti sunt.
Postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia 16
trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam *a* tanto
pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem
ingressus fugam ex ripa fecit, vastatisque agris, intra paucos
dies Carpetanos quoque in deditionem accepit; et iam omnia 17
trans Hiberum præter Saguntinos Carthaginiensium erant.

Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum iam belli **6**
causa. Certamina cum finitimis serebantur, maxime Turde-
tanis. Quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec 2
certamen iuris, sed vim quæri appareret, legati a Saguntinis
Romam missi auxilium ad bellum iam haud dubie imminens
orantes. Consules tunc Romæ erant P. Cornelius Scipio et 3
Ti. Sempronius Longus. Qui quum, legatis in senatum in-
troductis, de re publica rettulissent, placuissetque mitti legatos
in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videre- 4
tur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis,
sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam
traiicerent ac sociorum populi Romani querimonias deferrent,
hac legatione decreta necdum missa, omnium spe celerius 5
Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata de integro res
ad senatum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque 6
Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant,
alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum;
erant, qui non temere movendam rem tantam exspectandos- 7
que ex Hispania legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutis- 8

sima videbatur, vicit, legatique eo maturius missi, P. Vale-
rius Flaccus et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Hanni-
balem atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad
ducem ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

7 Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum
2 summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra
Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Za-
cyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum
3 quidam generis; ceterum in tantas brevi creverant opes seu
maritimis seu terrestribus fructibus seu multitudinis incre-
mento seu disciplinæ sanctitate, qua fidem socialem usque ad
4 perniciem suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingres-
sus fines, pervastatis passim agris, urbem tripertito aggreditur.
5 Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera
circa, vallem vergens; adversus eum vineas agere instituit,
6 per quas aries mœnibus admoveri posset. Sed ut locus pro-
cul muro satis æquus agendis vineis fuit, ita haudquaquam
prospere, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis
7 succedebat. Et turris ingens imminebat, et murus, ut in su-
specto loco, supra ceteræ modum altitudinis emunitus erat,
et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris ostende-
8 batur, ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus sum-
movere hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati;
deinde iam non pro mœnibus modo atque turri tela micare,
sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium ani-
9 mus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures
10 Saguntini cadebant quam Pœni. Ut vero Hannibal ipse, dum
murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus
cecidit, tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum
8 abesset, quin opera ac vineæ desererentur. Obsidio deinde
per paucos dies magis quam oppugnatio fuit, dum vulnus
ducis curaretur; per quod tempus ut quies certaminum erat,
2 ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Ita-
que acrius de integro coortum est bellum, pluribusque parti-
bus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ

agi admoverique aries. Abundabat multitudine hominum 3
Pœnus; (ad centum quinquaginta millia habuisse in armis
satis creditur;) oppidani ad omnia tuenda atque obeunda 4
multifariam distineri cœpti non sufficiebant. Itaque iam 5
feriebantur arietibus muri quassatæque multæ partes erant;
una continentibus ruinis nudaverat urbem; tres deinceps tur-
res, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti
prociderant. Captum oppidum ea ruina crediderant Pœni, 6
qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrinque
in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile 7
erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem par-
tis alterius conseri solent, sed iustæ acies, velut patenti campo,
inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo
constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat, Pœno 8
cepisse iam se urbem, si paulum annitatur, credente, Sagun-
tinis pro nudata mœnibus patria corpora opponentibus nec
ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem im-
mitteret. Itaque quo acrius et conferti magis utrinque pug- 9
nabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque
vano intercidente telo. Phalarica erat Saguntinis missile te- 10
lum hastili abiegno et cetera tereti præterquam ad extremum,
unde ferrum exstabat; id, sicut in pilo, quadratum stuppa
circumligabant linebantque pice; ferrum autem tres longum 11
habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed
id maxime, etiamsi hæsisset in scuto nec penetrasset in cor-
pus, pavorem faciebat, quod, quum medium accensum mitte- 12
retur conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret,
arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes ictus
præbebat. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, **9**
quia præter spem resisterent, crevissent animi, Pœnus, quia
non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tol- 2
lunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum
trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in
castra redigunt.

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus 3

obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto
eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec
Hannibali in tanto discrimine rerum operæ esse legationes
4 audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem itu-
ros. Litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinæ
præmittit, ut præpararent suorum animos, ne quid pars altera
10 gratificari populo Romano posset. Itaque, præterquam quod
admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio
2 fuit. Hanno unus adversus senatum causam fœderis magis
silentio propter auctoritatem quam cum assensu audientium
3 egit, per deos fœderum arbitros ac testes senatum obtestans,
ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum; monuisse,
prædixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitte-
rent; non manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec un-
quam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit,
4 quietura Romana fœdera. «Iuvenem flagrantem cupidine
regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella se-
rendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam
igni præbentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc in-
5 cendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedent
exercitus, unde arcentur fœdere; mox Carthaginem circum-
sedebunt Romanæ legiones, ducibus iisdem dis, per quos
6 priore bello rupta fœdera sunt ulti. Utrum hostem an vos
an fortunam utriusque populi ignoratis? Legatos ab sociis et
pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non
admisit; ius gentium sustulit; hi tamen, unde ne hostium
quidem legati arcentur, pulsi, ad nos venerunt; res ex fœdere
repetunt; ut publica fraus absit, auctorem culpæ et reum cri-
7 minis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo,
quum cœperint, vereor, ne perseverantius sæviant. Ægates
insulas Erycemque ante oculos proponite, quæ terra marique
8 per quattuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux
erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed
Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex fœdere, sicut
9 nunc Sagunto non abstinemus; vicerunt ergo di homines

et, id de quo verbis ambigebatur, uter populus fœdus rupis-
set, eventus belli velut æquus iudex, unde ius stabat, ei vic-
toriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque 10
admovet; Carthaginis mœnia quatit ariete. Sagunti ruinæ
(falsus utinam vates sim) nostris capitibus incident, suscep-
tumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est.
Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio meam levem 11
esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et
Hamilcarem eo perisse lætatus sum, quod, si ille viveret,
bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tan-
quam furiam facemque huius belli odi ac detestor; nec deden- 12
dum solum ad piaculum rupti fœderis, sed, si nemo deposcat,
devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum
eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accidere neque
ille sollicitare quietæ civitatis statum possit. Ego ita censeo, 13
legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant;
alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto ab-
ducat, ipsumque Hannibalem ex fœdere Romanis dedant; ter-
tiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.» Quum **11**
Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo
necesse fuit; adeo prope omnis senatus Hannibalis erat, in-
festiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Va-
lerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis 2
est, bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse;
populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustis-
simæ Carthaginiensium societati præponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Han- 3
nibal, quia fessum militem prœliis operibusque habebat, pau-
corum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vi-
nearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum
nunc ira in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit;
ut vero pro contione prædam captæ urbis edixit militum fore, 4
adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset,
nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a prœliis qui- 5
etem habuerant nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies,

ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut no-
vum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis
6 erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam
ante adorta est, nec, qua primum aut potissimum parte fer-
rent opem, quum omnia variis clamoribus streperent, satis
7 scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis, omnia
munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat.
Quæ quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata
8 dispositis, muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occa-
sionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad sub-
ruendum ab imo murum mittit; nec erat difficile opus, quod
cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ
9 antiquæ genere. Itaque latius, quam qua cæderetur, ruebat,
perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vade-
10 bant. Locum quoque editum capiunt, collatisque eo catapul-
tis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem immi-
nentem haberent, muro circumdant; et Saguntini murum inte-
11 riorem ab nondum capta parte urbis ducunt. Utrinque
summa vi et muniunt et pugnant; sed interiora tuendo mino-
12 rem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia
omnium longa obsidione et minuitur exspectatio externæ opis,
quum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium
13 essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina
profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui duo
populi, dilectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus,
metum defectionis quum præbuissent, oppressi celeritate Han-
12 nibalis omiserunt mota arma. Nec Sagunti oppugnatio seg-
nior erat, Maharbale Himilconis filio (eum præfecerat Hanni-
bal) ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives nec
2 hostes sentirent. Is et prœlia aliquot secunda fecit et tribus
3 arietibus aliquantum muri discussit, strataque omnia recentibus
ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem
extemplo ductus exercitus, atroxque prœlium cum multorum
utrinque cæde initum et pars arcis capta est.

Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem

Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis, 4
precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu
transisset, postquam nihil lacrimæ movebant condicionesque
tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore
factus apud hostem mansit, moriturum affirmans, qui sub con-
dicionibus iis de pace ageret. Postulabatur autem, redderent 5
res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento egressi
urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus ius-
sisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Sagun- 6
tinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se
pacis eius interpretem fore pollicetur; erat autem tum miles
Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes.
Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta 7
ad prætorem Saguntinum (et ipse ita iubebat) est deductus.
Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset 8
factus, summota cetera multitudine, senatus Alorco datus est,
cuius talis oratio fuit. «Si civis vester Alco, sicut ad pacem **13**
petendam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Han-
nibale ad vos rettulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter,
quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni; sed 2
quum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem
(sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos
vera referentibus), ego, ne ignoraretis, esse aliquas et salutis
et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi
vobiscum est, ad vos veni. Vestra autem causa me nec 3
ullius alterius loqui, quæ loquor apud vos, vel ea fides sit,
quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque, dum auxilia
ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci.
Postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes nec vestra 4
vos iam aut arma aut mœnia satis defendunt, pacem affero
ad vos magis necessariam quam æquam. Cuius ita aliqua 5
spes est, si eam, quemadmodum ut victor fert Hannibal, sic
vos ut victi audietis, et non id, quod amittitur, in damno,
quum omnia victoris sint, sed, quicquid relinquitur, pro mu-
nere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna parte 6

dirutam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit,
locum assignaturus, in quo novum oppidum ædificetis. Au-
rum et argentum omne, publicum privatumque, ad se iubet
7 deferri; corpora vestra, coniugum ac liberorum vestrorum ser-
vat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sa-
8 gunto exire. Hæc victor hostis imperat; hæc, quanquam sunt
gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem
haud despero, quum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex
9 his [rebus] remissurum; sed vel hæc patienda censeo potius,
quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra
coniuges ac liberos belli iure sinatis.»

14 Ad hæc audienda quum circumfusa paulatim multitudine
permixtum senatui esset populi concilium, repente primores,
secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum au-
rumque omne ex publico privatoque in forum collatum in
ignem ad id raptim factum coniicientes, eodem plerique semet
2 ipsi præcipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam
urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur.
Turris diu quassata prociderat, perque ruinam eius cohors
Pœnorum impetu facto quum signum imperatori dedisset, nu-
3 datam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non
cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus
aggressus urbem momento cepit, signo dato, ut omnes pube-
res interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope
4 necessarium cognitum ipso eventu est; cui enim parci potuit
ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super
se ipsos concremaverunt aut armati nullum ante finem pugnæ
15 quam morientes fecerunt? Captum oppidum est cum ingenti
præda. Quanquam pleraque ab dominis de industria corrupta
erant, et in cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat,
2 et captivi militum præda fuerant, tamen et ex pretio rerum
venditarum aliquantum pecuniæ redactum esse constat et
multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.

3 Octavo mense, quam cœptum oppugnari, captum Sagun-
tum quidam scripsere; inde Carthaginem Novam in hiberna

Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam ab Car-
thagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quæ si ita sunt, 4
fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules
fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini
missi sint et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad
Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnave-
rint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum 5
principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules
fuerunt, non cœptum oppugnari est, sed captum. Nam exces- 6
sisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Fla-
minii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit,
creatus a Ti. Sempronio consule, qui post pugnam ad Tre-
biam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis
perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Car- **16**
thagine, Romam rettulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti
excidium nuntiatum est; tantusque simul mæror patres mise- 2
ricordiaque sociorum peremptorum indigne et pudor non
lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque de summa re-
rum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno
tempore motibus animi turbati trepidarent magis quam con-
sulerent: nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum 3
congressum, nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse
atque imbellem. Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios 4
lacessisse magis quam exercuisse Romana arma, et cum
Gallis tumultuatum verius quam belligeratum; Pœnum hostem 5
veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter
Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo assuetum,
recentem ab excidio opulentissimæ urbis, Hiberum transire;
trahere secum tot excitos Hispanorum populos; conciturum 6
avidas semper armorum Gallicas gentes; cum orbe terrarum
bellum gerendum in Italia ac pro mœnibus Romanis esse.

Nominatæ iam antea consulibus provinciæ erant; tum **17**
sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia
evenit. Sex in eum annum decretæ legiones et socium, quan- 2

3 tum ipsis videretur, et classis, quanta parari posset. Quattuor
et viginti peditum Romanorum millia scripta et mille octin-
genti equites, sociorum quadraginta millia peditum, quattuor
millia et quadringenti equites; naves ducentæ viginti quin-
4 queremes, celoces viginti deducti. Latum inde ad populum,
vellent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque
belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati di,
ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus
5 iussisset. Inter consules ita copiæ divisæ: Sempronio datæ
legiones duæ (ea quaterna millia erant peditum et treceni
equites) et sociorum sedecim millia peditum, equites mille
octingenti; naves longæ centum sexaginta, celoces duodecim.
6 Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius mis-
sus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcen-
7 dum Italia Pœnum consul alter satis esset. Cornelio minus
copiarum datum, quia L. Manlius prætor et ipse cum haud
8 invalido præsidio in Galliam mittebatur; navium maxime
Cornelio numerus deminutus; sexaginta quinqueremes datæ
(neque enim mari venturum aut ea parte belli dimicaturum
hostem credebant) et duæ Romanæ legiones cum suo iusto
equitatu et quattuordecim millibus sociorum peditum, equiti-
9 bus mille sexcentis. Duas legiones Romanas et decem millia
sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos
Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.

18 His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent,
legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Æmilium,
C. Licinium, Q. Bæbium, in Africam mittunt ad percontandos
Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum op-
2 pugnasset, et, si, id quod facturi videbantur, faterentur ac
defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Car-
3 thaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt,
quum senatus datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam
unum, quod mandatum erat, percontatus esset, tum ex Car-
4 thaginiensibus unus: «Præceps vestra, Romani, et prior legatio
fuit, quum Hannibalem tanquam suo consilio Saguntum op-

pugnantem deposcebatis; ceterum hæc legatio verbis adhuc
lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur 5
et deposcebatur; nunc ab nobis et confessio culpæ expri-
mitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. Ego 6
autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum
sit, quærendum censeam, sed utrum iure an iniuria; nostra 7
enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est,
quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una disceptatio
est, licueritne per fœdus fieri. Itaque quoniam discerni placet, 8
quid publico consilio, quid sua sponte imperatores faciant,
nobis vobiscum fœdus est a C. Lutatio consule ictum, in
quo quum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis
(necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo 9
fœdere, quod cum Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiun-
ur. Adversus quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a
vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primo 10
nobiscum fœdus icit, quia neque auctoritate patrum nec po-
puli iussu ictum erat, negastis vos eo teneri; itaque aliud de
integro fœdus publico consilio ictum est. Si vos non tenent 11
fœdera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos
quidem Hasdrubalis fœdus, quod nobis insciis icit, obligare
potuit. Proinde omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, 12
et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat.» Tum 13
Romanus, sinu ex toga facto, «Hic» inquit «vobis bellum et
pacem portamus; utrum placet, sumite.» Sub hanc vocem
haud minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est;
et quum is iterum, sinu effuso, bellum dare dixisset, accipere 14
se omnes responderunt et, quibus acciperent animis, iisdem
se gesturos.

Hæc directa percontatio ac denuntiatio belli magis ex **19**
dignitate populi Romani visa est quam de fœderum iure ver-
bis disceptare, quum ante, tum maxime Sagunto excisa.
Nam si verborum disceptationis res esset, quid fœdus Has- 2
drubalis cum Lutatii priore fœdere, quod mutatum est, com-
parandum erat, quum in Lutatii fœdere diserte additum esset, 3

ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis fœdere
nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio
ita vivo eo comprobatum sit fœdus, ut ne mortuo quidem
4 auctore quicquam mutaretur? Quanquam, etsi priore fœdere
staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque ex-
ceptis; nam neque additum erat «iis, qui tunc essent», nec,
5 «ne qui postea assumerentur». Et quum assumere novos
liceret socios, quis æquum censeret, aut ob nulla quemquam
merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi,
tantum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defec-
tionem aut sua sponte desciscentes reciperentur?

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romæ imperatum
erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem pel-
7 licerent aut averterent a Pœnis, traiecerunt. Ad Bargusios
primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia tædebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novæ fortunæ erexerunt. Ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: «Quæ verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiæ præponamus,
quum, qui id fecerunt, crudelius, quam Pœnus hostis per-
10 didit, vos socii prodideritis? Ibi quæratis socios censeo,
ubi Saguntina clades ignota est; Hispanis populis sicut
lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinæ erunt, ne
11 quis fidei Romanæ aut societati confidat.» Inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi, ab nullo deinde concilio Hi-
spaniæ benigniora verba tulere. Ita nequicquam peragrata
20 Hispania, in Galliam transeunt. †In his nova terribilisque
species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in conci-
2 lium venerunt. Quum verbis extollentes gloriam virtutemque
populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Pœno
bellum Italiæ inferenti per agros urbesque suas transitum
3 darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a ma-
4 gistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur; adeo stolida

impudensque postulatio visa est censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
pro alienis populandos obiicere. Sedato tandem fremitu, re- 5
sponsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quæ aut pro Romanis
aut adversus Pœnos sumant arma; contra ea audire sese, 6
gentis suæ homines agro finibusque Italiæ pelli a populo
Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. Ea- 7
dem ferme in ceteris Galliæ conciliis dicta auditaque, nec
hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Mas-
siliam venere. Ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac 8
fide cognita: præoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum
animos esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem
fore (adeo ferocia atque indomita ingenia esse), ni subinde
auro, cuius avidissima gens est, principum animi concilien-
tur. Ita peragratis Hispaniæ et Galliæ populis, legati Ro- 9
mam redeunt haud ita multo post, quam consules in provin-
cias profecti erant. Civitatem omnem exspectatione belli
erectam invenerunt, satis constante fama, iam Hiberum Pœ-
nos transisse.

Hannibal Sagunto capto Carthaginem Novam in hiberna **21**
concesserat, ibique auditis, quæ Romæ quæque Cartha-
gine acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed
etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis prædæ 2
nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat.
«Credo ego vos» inquit, «socii, et ipsos cernere, pacatis om- 3
nibus Hispaniæ populis, aut finiendam nobis militiam exerci-
tusque dimittendos esse aut in alias terras transferendum
bellum; ita enim hæ gentes non pacis solum, sed etiam vic- 4
toriæ bonis florebunt, si ex aliis gentibus prædam et gloriam
quæremus. Itaque quum longinqua a domo instet militia incer- 5
tumque sit, quando domos vestras, et quæ cuique ibi cara
sunt, visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult, commea-
tum do. Primo vere edico adsitis, ut dis bene iuvantibus 6
bellum ingentis gloriæ prædæque futurum incipiamus.» Om- 7

nibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et
iam desiderantibus suos et longius in futurum providentibus
8 desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda; vere primo ad
edictum convenere.

9 Hannibal quum recensuisset omnium gentium auxilia,
Gades profectus Herculi vota exsolvit, novisque se obligat
10 votis, si cetera prospere evenissent. Inde partiens curas simul
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido præsidio firmare
11 eam statuit; pro eo supplementum ipse ex Africa maxime
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hi-
spani in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles,
12 velut mutuis pigneribus obligati, stipendia facerent. Trede-
cim millia octingentos quinquaginta pedites cætratos misit in
Africam et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites
13 mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias par-
tim Carthagini præsidio esse, partim distribui per Africam
iubet. Simul conquisitoribus in civitates missis, quattuor mil-
lia conscripta delectæ iuventutis, præsidium eosdem et obsides,
22 duci Carthaginem iubet. Neque Hispaniam negligendam ratus,
atque id eo minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab
2 Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos, Has-
drubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmat-
que eam Africis maxime præsidiis, peditum Afrorum undecim
millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Bali-
3 aribus *quingentis*. Ad hæc peditum auxilia additi equites
Libyphœnices, mixtum Punicum Afris genus, quadringenti
quinquaginta et Numidæ Maurique accolæ Oceani ad mille
octingenti et parva Ilergetum manus ex Hispania, trecenti
equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephanti
4 viginti unus. Classis præterea data tuendæ maritimæ oræ,

quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem ge-
sturos Romanos credi poterat, quinquaginta quinqueremes,
quadriremes duæ, triremes quinque; sed aptæ instructæque
remigio triginta et duæ quinqueremes erant et triremes
quinque.

Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; 5
atque inde profectus præter Onusam urbem ad Hiberum
maritima ora ducit. Ibi fama est in quiete visum ab eo iuve- 6
nem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in Italiam
Hannibali missum; proinde sequeretur neque usquam a se
deflecteret oculos. Pavidum primo, nusquam circumspicien- 7
tem aut respicientem, secutum; deinde cura ingenii humani
quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret
animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post sese 8
serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgul-
torum strage ferri, ac post insequi cum fragore cæli nimbum.
Tum, quæ moles ea quidve prodigii esset, quærentem audisse, 9
vastitatem Italiæ esse; pergeret porro ire nec ultra inquireret
sineretque fata in occulto esse.

Hoc visu lætus tripertito Hiberum copias traiecit, præ- **23**
missis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat,
donis conciliarent Alpiumque transitus specularentur. Nona-
ginta millia peditum, duodecim millia equitum Hiberum tra-
duxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Laceta- 2
niam, quæ subiecta Pyrenæis montibus est, subegit, oræque
huic omni præfecit Hannonem, ut fauces, quæ Hispanias Gal-
liis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Han- 3
noni ad præsidium obtinendæ regionis data et mille equites.
Postquam per Pyrenæum saltum traduci exercitus est cœptus, 4
rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano,
tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Con-
stabat, non tam bello motos quam longinquitate viæ inexsupe-
rabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi 5
retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi
irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, 6

quos et ipsos gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab
24 se dimissos simulans. Inde, ne mora atque otium animos sol-
licitaret, cum reliquis copiis Pyrenæum transgreditur et ad
2 oppidum Iliberri castra locat. Galli quanquam Italiæ bellum
inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenæum
Hispanos fama erat præsidiaque valida imposita, metu servi-
tutis ad arma consternati Ruscinonem aliquot populi conve-
3 niunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis
quam bellum metuens, oratores ad regulos eorum misit, col-
loqui semet ipsum cum iis velle; [et] vel illi propius Iliberrim
accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo
4 congressus facilior esset; nam et accepturum eos in castra
sua se lætum nec cunctanter se ipsum ad eos venturum;
hospitem enim se Galliæ, non hostem advenisse, nec strictu-
rum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam
5 venisset. Et per nuntios quidem hæc; ut vero reguli Gallo-
rum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gravate ad
Pœnum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per
fines suos præter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

25 In Italiam interim nihil ultra, quam Hiberum transisse
Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat,
2 quum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boii sollicitatis In-
subribus defecerunt, nec tam ob veteres in populum Romanum
iras, quam quod nuper circa Padum Placentiam Cremonam-
que colonias in agrum Gallicum deductas ægre patiebantur.
3 Itaque armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto,
tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo
multitudo, sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant
assignandum, diffisi Placentiæ mœnibus Mutinam confugerint,
4 C. Lutatius, C. Servilius, M. Annius. Lutatii nomen haud
dubium est; pro Annio Servilioque M'. Acilium et C. He-
rennium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam
5 et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati ad
expostulandum missi ad Boios violati sint, an in triumviros
6 agrum metantes impetus sit factus. Mutinæ quum obsiderentur

et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima
eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, si-
mulari cœptum de pace agi; evocatique ab Gallorum principi- 7
bus legati ad colloquium non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quæ data in id tempus erat, fide comprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
dimissuros. Quum hæc de legatis nuntiata essent et Mutina 8
præsidiumque in periculo esset, L. Manlius prætor ira accen-
sus effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvæ tunc circa viam 9
erant, plerisque incultis. Ibi inexplorato profectus in insidias
præcipitat, multaque cum cæde suorum ægre in apertos cam-
pos emersit. Ibi castra communita et, quia Gallis ad tentanda 10
ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quanquam ad *quin-
gentos* cecidisse satis constabat. Iter deinde de integro cœptum, 11
nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis;
ubi rursus silvæ intratæ, tum postremos adorti cum magna 12
trepidatione ac pavore omnium septingentos milites occiderunt,
sex signa ademere. Finis et Gallis territandi et pavendi 13
fuit Romanis, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde
apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum, vicum
propinquum Pado, contendere. Ibi se munimento ad tempus 14
commeatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxi-
lio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tuta-
bantur. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, **26**
et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt,
C. Atilium prætorem cum una legione Romana et quinque 2
millibus sociorum, dilectu novo a consule conscriptis, auxilium
ferre Manlio iubent; qui sine ullo certamine (abscesserant
enim metu hostes) Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius, in locum eius, quæ missa cum prætore 3
erat, scripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis
navibus præter oram Etruriæ Ligurumque et inde Salyum
montes pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani 4
(pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat,
vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenæos montes.

5 Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit,
incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab
iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equi-
tes ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda
6 omnia visendosque ex tuto hostes præmittit. Hannibal, ceteris
metu aut pretio pacatis, iam in Volcarum pervenerat agrum,
gentis validæ. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani;
sed diffisi, citeriore agro arceri Pœnum posse, ut flumen pro
munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum tra-
7 iectis ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ceteros accolas
fluminis Hannibal et eorum ipsorum, quos sedes suæ tenue-
rant, simul pellicit donis ad naves undique contrahendas fa-
bricandasque, simul et ipsi traiici exercitum levarique quam
primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupie-
8 bant. Itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere
ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli
9 inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde et ipsi
milites, simul copia materiæ, simul facilitate operis inducti,
alveos informes, nihil, dummodo innare aquæ et capere onera
possent, curantes, raptim, quibus se suaque transveherent, fa-
27 ciebant. Iamque omnibus satis comparatis ad traiiciendum,
terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equites virique
2 obtinentes. Quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
3 adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum pos-
sit, quam occultissime traiecto amni, circumducere agmen, ut,
4 quum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati
duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme
supra parvæ insulæ circumfusum amnem latiore, ubi divideba-
5 tur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. Ibi raptim
cæsa materia ratesque fabricatæ, in quibus equi virique et
alia onera traiicerentur. Hispani sine ulla mole, in utres
vestimentis coniectis, ipsi cætris superpositis incubantes flumen
6 tranavere. Et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris
prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore

fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium
opportune exsequendum. Postero die profecti ex loco edito 7
fumo significant, transisse et haud procul abesse; quod ubi
accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiicien-
dum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres, eques 8
fere propter equos naves. Navium agmen ad excipiendum
adversi impetum fluminis parte superiore transmittens tran-
quillitatem infra traiicientibus lintribus præbebat; equorum 9
pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, præter eos,
quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam
equiti usui essent, imposuerant in naves. Galli occursant in **28**
ripa cum variis ululatibus cantuque moris sui, quatientes scuta
super capita vibrantesque dexteris tela, quanquam et ex adverso 2
terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et cla-
more vario nautarum militumque, et qui nitebantur perrumpere
impetum fluminis et qui ex altera ripa traiicientes suos hor-
tabantur. Iam satis paventes adverso tumultu terribilior ab 3
tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et
ipse aderat, ancepsque terror circumstabat, et e navibus tanta
vi armatorum in terram evadente et ab tergo improvisa pre-
mente acie. Galli postquam utroque vim facere conati pel- 4
lebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidi-
que in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, ceteris co-
piis per otium traiectis, spernens iam Gallicos tumultus
castra locat.

Elephantorum traiiciendorum varia consilia fuisse credo; 5
certe variat memoria actæ rei. Quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore
suo, quum refugientem in aquam [nantem] sequeretur, trax-
isse gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret
vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ce- 6
terum magis constat, ratibus traiectos; id ut tutius consilium
ante rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. Ratem 7
unam ducentos longam pedes, quinquaginta latam a terra in
amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, plu-

ribus validis retinaculis parte superiore ripæ religatam pontis
in modum humo iniecta constraverunt, ut beluæ audacter
8 velut per solum ingrederentur. Altera ratis æque lata, longa
pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic copulata
est; tum elephanti per stabilem ratem tanquam viam, præ-
gredientibus feminis, acti ubi in minorem applicatam trans-
9 gressi sunt, extemplo resolutis, quibus leviter annexa erat,
vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam per-
trahitur; ita primis expositis, alii deinde repetiti ac traiecti
10 sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte
agerentur; primus erat pavor, quum, soluta ab ceteris rate,
11 in altum raperentur. Ibi urgentes inter se, cedentibus ex-
tremis ab aqua, trepidationis aliquantum edebant, donec
12 quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Exci-
dere etiam sævientes quidam in flumen; sed pondere ipso
stabiles, deiectis rectoribus, quærendis pedetentim vadis in
terram evasere.

29 Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal Numidas
equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi
2 et quantæ copiæ essent et quid pararent. Huic alæ equitum
missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romano-
rum equites occurrunt. Prœlium atrocius quam pro numero
3 pugnantium editur; nam præter multa vulnera cædes etiam
prope par utrinque fuit, fugaque et pavor Numidarum Roma-
nis iam admodum fessis victoriam dedit. Victores ad centum
sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum, victi
4 amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omen-
que belli ut summæ rerum prosperum eventum, ita haud
sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis
portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec
Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis cœptisque
6 hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum, utrum
cœptum in Italiam intenderet iter an cum eo, qui primus se
obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a præ-

senti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus,
qui se duces itinerum, socios periculi fore affirmantes, integro
bello, nusquam ante libatis viribus Italiam aggrediendam cen-
sent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum oblitterata 7
memoria superioris belli, sed magis iter immensum Alpesque,
rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat. Itaque **30**
Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque
Italiam petere, advocata contione, varie militum versat animos
castigando adhortandoque: Mirari se, quinam pectora semper 2
impavida repens terror invaserit. Per tot annos vincentes
eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam
omnes gentesque et terræ, quas duo diversa maria amplec-
tantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, qui- 3
cunque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi po-
stularet populus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum
nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum. Tum 4
nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus
intenderent iter; nunc, postquam multo maiorem partem iti- 5
neris emensam cernant, Pyrenæum saltum inter ferocissimas
gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus
Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, tra-
iectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus
Italiæ sit, in ipsis portis hostium fatigatos subsistere, quid 6
Alpes aliud esse credentes quam montium altitudines? Finge- 7
rent altiores Pyrenæi iugis; nullas profecto terras cælum con-
tingere nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes qui-
dem habitari, coli, gignere atque alere animantes; pervias
fauces esse exercitibus. Eos ipsos, quos cernant, lega- 8
tos non pinnis sublime elatos Alpes transgressos. Ne
maiores quidem eorum indigenas, sed advenas Italiæ cultores
has ipsas Alpes ingentibus sæpe agminibus cum liberis ac
coniugibus, migrantium modo, tuto transmisisse. Militi qui- 9
dem armato, nihil secum præter instrumenta belli portanti,
quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur,
quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?

10 Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam adeo
11 asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? Ce-
pisse quondam Gallos ea, quæ adiri posse Pœnus desperet;
proinde aut cederent animo atque virtute genti per eos dies
toties ab se victæ, aut itineris finem sperent campum inter-
iacentem Tiberi ac mœnibus Romanis.

31 His adhortationibus incitatos corpora curare atque ad
2 iter se parare iubet. Postero die profectus adversa ripa
Rhodani mediterranea Galliæ petit, non quia rectior ad Alpes
via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore
3 Romanum credens, cum quo, priusquam in Italiam ventum
4 foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris
ad Insulam pervenit. Ibi Isara Rhodanusque amnes diversis
ex Alpibus decurrentes, agri aliquantum amplexi confluunt
5 in unum; mediis campis Insulæ nomen inditum. Incolunt
prope Allobroges, gens iam inde nulla Gallica gente opibus
6 aut fama inferior. Tum discors erat. Regni certamine amb-
igebant fratres; maior et qui prius imperitarat, Brancus
nomine, minore ab fratre et cœtu iuniorum, qui iure minus,
7 vi plus poterat, pellebatur. Huius seditionis peropportuna
disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni
factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium
8 maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum
omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus
9 Alpes præparari cogebant. Sedatis Hannibal certaminibus
Allobrogum quum iam Alpes peteret, non recta regione iter
instituit, sed ad lævam in Tricastinos flexit; inde per extre-
mam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios, haud usquam
10 impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is
et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliæ fluminum dif-
ficillimus transitu est; nam quum aquæ vim vehat ingentem,
11 non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus ripis,
pluribus simul neque iisdem alveis fluens, nova semper vada
novosque gurgites (et ob eadem pediti quoque incerta via
est), ad hoc saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum

ingredienti præbet; et tum forte imbribus auctus ingentem 12
transgredientibus tumultum fecit, quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal a **32**
ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium
venerat, nullam dimicandi moram facturus; ceterum ubi de- 2
serta munimenta nec facile se tantum prægressos assecuturum
videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descen-
denti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda 3
auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus
erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum ad-
versus Hasdrubalem misit, non ad tuendos tantummodo vete- 4
res socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum
Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis 5
Genuam repetit eo, qui circa Padum erat exercitus, Italiam
defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Al- 6
pes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit.
Tum, quanquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri 7
solent, præcepta res erat, tamen ex propinquo visa montium
altitudo nivesque cælo prope immixtæ, tecta informia impo-
sita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines in-
tonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu,
cetera visu quam dictu fœdiora, terrorem renovarunt. Eri- 8
gentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tu-
mulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent,
coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedis-
sent. Hannibal consistere signa iussit; Gallisque ad visenda 9
loca præmissis, postquam comperit, transitum ea non esse,
castra inter confragosa omnia præruptaque, quam extentissima
potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane mul- 10
tum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent
colloquiis montanorum, edoctus, interdiu tantum obsideri sal-
tum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit
tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias fac-

11 turus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur,
consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra commu-
12 nissent, ubi primum digressos tumulis montanos laxatasque
sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manen-
tium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et
13 maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque
viro, raptim angustias evadit iisque ipsis tumulis, quos hostes
33 tenuerant, consedit. Prima deinde luce castra mota et ag-
2 men reliquum incedere cœpit. Iam montani signo dato ex
castellis ad stationem solitam conveniebant, quum repente
conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes,
3 alios via transire hostes. Utraque simul obiecta res oculis
animisque immobiles parumper eos defixit; deinde, ut trepida-
tionem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre,
4 equis maxime consternatis, quicquid adiecissent ipsi terroris,
satis ad perniciem fore rati, per diversis rupibus iuxta invia ac
5 devia assueti decurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul
ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur, plusque inter ip-
sos, sibi quoque tendente, ut periculo primus evaderet. quam
6 cum hostibus certaminis erat. Equi maxime infestum agmen
faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam reper-
cussæque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut
vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul
7 hominum ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque
turba, quum præcipites deruptæque utrinque angustiæ essent,
in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed
ruinæ maxime modo iumenta cum oneribus devolvebantur.
8 Quæ quanquam fœda visu erant, stetit parumper tamen Han-
nibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem auge-
9 ret; deinde, postquam interrumpi agmen vidit periculumque
esse, ne exutum impedimentis exercitum nequicquam incolu-
mem traduxisset, decurrit ex superiore loco et, quum impetu
10 ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is
tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga
montanorum erant, sedatur, nec per otium modo, sed prope

silentio mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput 11
eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo
cibo ac pecoribus per triduum exercitum aluit; et, quia nec *a*
montanis primo perculsis nec loco magno opere impediebantur,
aliquantum eo triduo viæ confecit.

Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter **34**
montanos, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus,
fraude et insidiis, est prope circumventus. Magno natu 2
principes castellorum oratores ad Pœnum veniunt, alienis malis,
utili exemplo, doctos memorantes amicitiam malle quam vim
experiri Pœnorum; itaque obedienter imperata facturos; com- 3
meatum itinerisque duces et ad fidem promissorum obsides
acciperet. Hannibal nec temere credendum nec aspernandum 4
ratus, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respon-
disset, obsidibus, quos dabant, acceptis et commeatu, quem in
viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos com-
posito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen ele- 5
phanti et equites erant; ipse post cum robore peditum cir-
cumspectans sollicitus omnia incedebat. Ubi in angustiorem 6
viam et parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum
est, undique ex insidiis barbari, a fronte, ab tergo coorti,
cominus, eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt.
Maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa pedi- 7
tum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema
agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit.
Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ven- 8
tum est; nam dum cunctatur Hannibal demittere agmen in
angustias, quia non, ut ipse equitibus præsidio erat, ita pedi-
tibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per 9
obliqua montani, interrupto medio agmine, viam insedere,
noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta
est. Postero die, iam segnius intercursantibus barbaris, iunctæ **35**
copiæ, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum
quam hominum pernicie, superatus. Inde montani pauciores 2
iam et latrocinii magis quam belli more concursabant, modo

in primum, modo in novissimum agmen, utcunque aut locus
opportunitatem daret aut progressi morative aliquam occa-
3 sionem fecissent. Elephanti sicut per artas præcipites*que*
vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacun-
que incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat,
agmen præbebant.

4 Nono die in iugum Alpium perventum est per invia
pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides
iis non esset, temere initæ valles a coniectantibus iter facie-
5 bant. Biduum in iugo stativa habita, fessisque labore ac
pugnando quies data militibus; iumentaque aliquot, quæ pro-
lapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra
6 pervenere. Fessis tædio tot malorum nivis etiam casus, oc-
cidente iam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adiecit.
7 Per omnia nive oppleta quum, signis prima luce motis, seg-
niter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium
8 vultu emineret, prægressus signa Hannibal in promuntorio
quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis
militibus Italiam ostentat subiectosque Alpinis montibus Cir-
9 cumpadanos campos, mœniaque eos tum transcendere non
Italiæ modo, sed etiam urbis Romanæ; cetera plana, proclivia
fore; uno aut summum altero prœlio arcem et caput Italiæ
10 in manu ac potestate habituros. Procedere inde agmen cœpit,
iam nihil ne hostibus quidem præter parva furta per occa-
sionem tentantibus. Ceterum iter multo, quam in ascensu
11 fuerat (ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ita arrec-
tiora sunt), difficilius fuit; omnis enim ferme via præceps,
12 angusta, lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent
nec, qui paulum titubassent, hærere affixi vestigio suo, alii-
que super alios et iumenta in homines succiderent.

36 Ventum deinde ad multo angustiorem rupem atque ita
rectis saxis, ut ægre expeditus miles tentabundus manibusque
retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese pos-
2 set. Natura locus iam ante præceps recenti lapsu terræ in
3 pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum

velut ad finem viæ equites constitissent, miranti Hannibali,
quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse.
Digressus deinde ipse ad locum visendum. Haud dubia res 4
visa, quin per invia circa nec trita antea, quamvis longo
ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via inexsuperabilis fuit; 5
nam quum super veterem nivem intactam nova modicæ alti-
tudinis esset, molli nec præaltæ facile pedes ingredientium
insistebant; ut vero tot hominum iumentorumque incessu 6
dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem lique-
scentis nivis ingrediebantur. Tætra ibi luctatio erat, [ut a] 7
lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono citius pe-
des fallente, ut, seu manibus in assurgendo seu genu se adiu-
vissent, ipsis adminiculis prolapsis iterum corruerent; nec
stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam
eniti posset, erant; ita in levi tantum glacie tabidaque nive
volutabantur. Iumenta secabant interdum etiam infimam in- 8
gredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo
ungulis penitus perfringebant, ut pleraque velut pedica capta
hærerent in dura et alte concreta glacie. Tandem, nequic- **37**
quam iumentis atque hominibus fatigatis, castra in iugo posita,
ægerrime ad id ipsum loco purgato; tantum nivis fodiendum
atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam 2
unam via esse poterat, milites ducti, quum cædendum esset
saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque
struem ingentem lignorum faciunt, eamque, quum et vis venti
apta faciendo igni coorta esset, succendunt, ardentiaque saxa
infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro 3
pandunt molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta
solum, sed elephanti etiam deduci possent. Quatriduum circa 4
rupem consumptum, iumentis prope fame absumptis; nuda
enim fere cacumina sunt et, si quid est pabuli, obruunt nives.
Inferiora valles apricos*que* etiam colles habent rivosque 5
et prope silvas et iam humano cultu digniora loca. Ibi 6
iumenta in pabulum missa et quies muniendo fessis hominibus

data. Triduo inde ad planum descensum, iam et locis mollioribus et accolarum ingeniis.

38 Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto mense a Carthagine Nova, ut quidam auctores sunt, quinto
2 decimo die Alpibus superatis. Quantæ copiæ transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat. Qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum.
3 L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret, nisi confunderet numerum Gallis
4 Liguribusque additis; cum his octoginta millia peditum, decem equitum adducta; (in Italia magis affluxisse veri simile est, et
5 ita quidam auctores sunt;) ex ipso autem audisse Hannibale, postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum amisisse. Taurini Semigalli proxima gens erat in Italiam de-
6 gresso. Id quum inter omnes constet, eo magis miror ambigi, quanam Alpes transierit, et vulgo credere, Pœnino (atque
7 inde nomen ei iugo Alpium inditum) transgressum, Cælium per Cremonis iugum dicere transisse; qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per Salassos Montanos ad Libuos Gallos
8 deduxissent. Nec veri simile est, ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique, quæ ad Pœninum ferunt, obsæpta gentibus
9 Semigermanis fuissent. Neque hercule montibus his, si quem forte id movet, ab transitu Pœnorum ullo Seduni Veragri, incolæ iugi eius, nomen ferunt inditum, sed ab eo, quem in summo sacratum vertice Pœninum montani appellant.

39 Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximæ genti, adversus Insubres motum bellum erat. Sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo
2 maxime sentientem contracta ante mala, non poterat; otium enim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque
3 squalida et prope efferata corpora varie movebat. Ea P. Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis igno-

miniis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum
refecto manus consereret. Sed quum Placentiam consul 4
venit, iam ex stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam
urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non
veniebant, vi expugnarat; *et* iunxisset sibi non metu solum, 5
sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circumspec-
tantes defectionis tempus subito adventu consul oppressisset.
Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quæ pars sequenda 6
esset, Gallos præsentem secuturos esse ratus. Iam prope in con- 7
spectu erant exercitus convenerantque duces sicuti inter se
nondum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admira-
tione alterius. Nam et Hannibalis apud Romanos iam ante 8
Sagunti excidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem Han-
nibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset,
præstantem virum credebat; et auxerant inter se opinionem, 9
Scipio, quod, relictus in Gallia, obvius fuerat in Italiam trans-
gresso Hannibali, *Hannibal* et conatu tam audaci traiicien-
darum Alpium et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum 10
traiicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquam edu-
ceret in aciem, adhortandorum militum causa talem orationem
est exorsus.

«Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in **40**
Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos; quid 2
enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium
ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum
quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem
cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc 3
quia ille exercitus, Hispaniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre
Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus
populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adver- 4
sus Hannibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario
certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca
verba facienda sunt. Ne genus belli neve hostem ignoretis, 5
cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique
priore bello vicistis, a quibus stipendium per viginti annos

exegistis, *a* quibus capta belli præmia Siciliam ac Sardiniam
6 habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus,
qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia
7 audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt; nisi creditis,
qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos, duabus partibus
peditum equitumque in transitu Alpium amissis, [quum
plures pæne perierint quam supersint,] plus spei nactos esse.
8 At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque,
9 quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies
immo, umbræ hominum, fame, frigore, illuvie, squalore
enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc præusti
artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata
10 fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc equite,
cum hoc pedite pugnaturi estis; reliquias extremas hostium,
non hostem habetis, ac nihil magis vereor quam ne, quum
11 vos pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed
ita forsitan decuit, cum fœderum ruptore duce ac populo deos
ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum,
nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac pro-
41 fligatum conficere. Non vereor, ne quis me hæc vestri adhortandi
causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo
2 affectum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo
iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem
consilii participem ac periculi socium haberem et Hasdrubalem
potius quam Hannibalem hostem et minorem haud dubie
3 molem belli; tamen, quum præterveherer navibus Galliæ oram,
ad famam huius hostis in terram egressus, præmisso equitatu,
4 ad Rhodanum movi castra. Equestri prœlio, qua parte copiarum
conserendi manum fortuna data est, hostem fudi; peditum
agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia
assequi terra non poteram, regressus ad naves, quanta maxima
potui celeritate, tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus
5 prope Alpium huic timendo hosti obvius fui. Utrum, quum
declinarem certamen, improvidus incidisse videor an occurrere in
6 vestigiis eius, lacessere ac trahere ad decernendum? Experiri

iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos
terra ediderit, an iidem sint, qui ad Ægates pugnaverunt
insulas et quos ab Eryce duodevicenis denariis æstimatos
emisistis, et utrum Hannibal hic sit æmulus itinerum Hercu- 7
lis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi
Romani a patre relictus. Quem nisi Saguntinum scelus agi- 8
taret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe
patremque et fœdera Hamilcaris scripta manu, qui iussus ab 9
consule nostro præsidium deduxit ab Eryce, qui graves im-
positas victis Carthaginiensibus leges fremens mærensque
accepit, qui decedens Sicilia stipendium populo Romano
dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum 10
animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed
cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis
vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem 11
clausos ultimo supplicio humanorum, fame interficere; licuit
victricem classem in Africam traiicere atque intra paucos
dies sine ullo certamine Carthaginem delere; veniam dedimus 12
precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis feci-
mus, tutelæ deinde nostræ duximus, quum Africo bello urge-
rentur. Pro his impertitis furiosum iuvenem sequentes oppug- 13
natum patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore
tantum hoc vobis et non pro salute esset certamen! Non de 14
possessione Siciliæ ac Sardiniæ, de quibus quondam agebatur,
sed pro Italia vobis est pugnandum. Nec est alius ab tergo 15
exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliæ
sunt, quas dum superant, comparari nova possint præsidia;
hic est obstandum, milites, velut si ante Romana mœnia
pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed coniugem 16
ac liberos parvos armis protegere putet; nec domesticas solum
agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc
intueri manus senatum populumque Romanum: qualis nostra 17
vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac
Romani imperii fore.»

Hæc apud Romanos consul. Hannibal rebus prius quam **42**

verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum
exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit, armisque
Gallicis ante pedes eorum proiectis, interrogare interpretem
iussit, ecquis, si vinculis levaretur armaque et equum victor
2 acciperet, decertare ferro vellet. Quum ad unum omnes fer-
rum pugnamque poscerent et deiecta in id sors esset, se quis-
3 que eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret, et, *ut*
cuiusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio ex-
4 sultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi
vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo
condicionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut
non vincentium magis quam bene morientium fortuna lau-
43 daretur. Quum sic aliquot spectatis paribus affectos dimi-
sisset, contione inde advocata ita apud eos locutus fertur.
2 «Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulo ante
habuistis, eundem mox in æstimanda fortuna vestra habueri-
tis, vicimus, milites; neque enim spectaculum modo illud, sed
3 quædam veluti imago vestræ condicionis erat. Ac nescio, an
maiora vincula maioresque necessitates vobis quam captivis
4 vestris fortuna circumdederit. Dextra lævaque duo maria
claudunt, nullam ne ad effugium quidem navem habentes;
circa Padus amnis, maior [Padus] ac violentior Rhodano,
ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus trans-
5 itæ. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum
hosti occurristis. Et eadem fortuna, quæ necessitatem pug-
nandi imposuit, præmia vobis ea victoribus proponit, quibus
ampliora homines ne ab dis quidem immortalibus optare
6 solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris
ereptas nostra virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla
pretia essent; quicquid Romani tot triumphis partum conge-
stumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futu-
7 rum est; in hanc tam opimam mercedem, agite dum, dis
8 bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniæ
Celtiberiæque montibus pecora consectando nullum emolumen-
9 tum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis; tempus

est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna operæ
pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et
tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum 10
fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit.
Nec, quam magni nominis bellum est, tam difficilem existi- 11
maritis victoriam fore; sæpe et contemptus hostis cruentum
certamen edidit et incliti populi regesque perlevi momento
victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani, 12
quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum 13
militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam,
ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum
per tot ferocissimos Hispaniæ et Galliæ populos vincentes
huc pervenistis; pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa æstate 14
cæso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ig-
norantique ducem. An me in prætorio patris, clarissimi im- 15
peratoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniæ
Galliæque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium,
sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri
hoc conferam duce, desertore exercitus sui? cui si quis 16
demptis signis Pœnos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum
certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud 17
parvi æstimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante
oculos ipse sæpe militare aliquod ediderim facinus, cui non
idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locis-
que referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies 18
donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam imperator,
procedam *in* aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.
Quocunque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac **44**
roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites
frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, 2
vos, Carthaginienses, quum *pro* patria, tum ob iram iustissimam
pugnaturos. Inferimus bellum infestisque signis descendimus 3
in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis,
quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam
arcentis. Accendit præterea et stimulat animos dolor, iniuria, 4

indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum,
deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos ulti-
5 mis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbis-
sima gens sua omnia suique arbitrii facit; cum quibus bellum,
cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum
censet. Circumscribit includitque nos terminis montium flumi-
numque, quos non excedamus, neque eos, quos statuit, termi-
6 nos observat. Ne transieris Hiberum; ne quid rei tibi sit
cum Saguntinis. At *non ad* Hiberum est Saguntum. Nusquam
7 te vestigio moveris. Parum est, quod veterrimas provincias
meas, Siciliam ac Sardiniam, adimis? Etiam *in* Hispanias et, *si*
inde cessero, in Africam transcendes? *Transcendes* autem? Tran-
scendisse dico. Duos consules huius anni, unum in Africam,
alterum in Hispaniam miserunt. Nihil usquam nobis relictum
8 est, nisi quod armis vindicarimus. Illis timidis et ignavis esse
licet, qui respectum habent, quos sua terra, suus ager per
tuta ac pacata itinera fugientes accipient; vobis necesse est
fortibus viris esse et, omnibus inter victoriam mortemque certa
desperatione abruptis, aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in
9 prœlio potius quam in fuga mortem oppetere. Si hoc bene
fixum omnibus [destinatum] in animo est, iterum dicam, vi-
cistis; nullum contemptu *mortis telum* ad vincendum homini
ab dis immortalibus acrius datum est.»

45 His adhortationibus quum utrinque ad certamen accensi
militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt, tutandique
2 pontis causa castellum insuper imponunt; Pœnus, hostibus
opere occupatis, Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus
quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros
3 mittit; Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos
ad defectionem sollicitari. Ponte perfecto traductus Romanus
exercitus in agrum Insubrium quinque millia passuum ab
4 Victumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat; revocatoque
propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen
cerneret, nihil unquam satis dictum præmonitumque ad cohor-
tandos milites ratus, vocatis ad contionem certa præmia pro-

nuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum 5
esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque vellet, immunem
ipsi, qui accepisset, liberisque; qui pecuniam quam agrum
maluisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives 6
Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos
redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popula-
rium mutatam secum fortunam esse vellent. Servis quoque 7
dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro iis man-
cipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, 8
agnum læva manu, dextra silicem retinens, si falleret, Iovem
ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum
ipse agnum mactasset, secundum precationem caput pecudis
saxo elisit. Tum vero omnes, velut dis auctoribus in spem 9
suam quisque acceptis, id moræ, quod nondum pugnarent,
ad potienda sperata rati, prœlium uno animo et voce una
poscunt.

Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super **46**
cetera recentibus etiam territos prodigiis; nam et lupus in- 2
traverat castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, *et*
examen apum in arbore prætorio imminente consederat. Qui- 3
bus procuratis, Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis
profectus ad castra hostium ex propinquo copias*que*, quantæ
et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali et
ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neu- 4
tri alteros primo cernebant; densior deinde incessu tot homi-
num equorum*que* oriens pulvis signum propinquantium hostium
fuit. Consistit utrumque agmen, et ad prœlium sese expedie-
bant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, 5
Romanos sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis; Han-
nibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis
firmat. Vixdum clamore sublato, iaculatores fugerunt inter 6
subsidia ad secundam aciem. Inde equitum certamen erat
aliquamdiu anceps; dein quia turbabant equos pedites inter-
mixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos
premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes

7 pugna venerat, donec Numidæ, qui in cornibus erant, circum-
vecti paulum ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit
Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque, in-
8 tercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erat
iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus
ob egregiam victoriam de Hannibale Pœnisque appellatus.
9 Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos
Numidæ invaserunt; alius confertus equitatus consulem in
medium acceptum, non armis modo, sed etiam corporibus suis
protegens, in castra nusquam trepide neque effuse cedendo
10 reduxit. Servati consulis decus Cælius ad servum natione
Ligurem delegat; malim equidem de filio verum esse, quod
et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

47 Hoc primum cum Hannibale prœlium fuit; quo facile
apparuit, [et] equitatu meliorem Pœnum esse, et ob id campos
patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo
2 Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, iussis mili-
tibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota festina-
tumque ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen,
nondum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias
3 traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret
Hannibal ab Ticino profectos; tamen ad sexcentos moratorum
in citeriore ripa Padi, segniter ratem solventes, cepit. Trans-
ire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate
4 in secundam aquam labente. Cælius auctor est, Magonem
cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo tra-
nasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum
traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum
5 fluminis oppositis. Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint;
nam neque equites armis equisque salvis tantam vim fluminis
superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnes inflati tra-
vexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi vada pe-
tenda fuerunt, qua exercitus gravis impedimentis traduci pos-
6 set. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum
rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone

equites *et* Hispanorum expeditos præmissos. Dum Hannibal, 7
citra flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiicit
gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu
fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt.
Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra 8
communivit, et postero die in conspectu hostium acie directa
potestatem pugnæ fecit.

Insequenti nocte cædes in castris Romanis, tumultu tamen **48**
quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo 2
millia peditum et ducenti equites, vigilibus ad portas trucida-
tis, ad Hannibalem transfugiunt; quos Pœnus benigne allo-
cutus et spe ingentium donorum accensos in civitates quem-
que suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio 3
cædem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus,
contactosque eo scelere velut iniecta rabie ad arma ituros,
quanquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia 4
noctis insequentis tacito agmine profectus, ad Trebiam fluvium
iam in loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet.
Minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Hannibal primum 5
Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum
agmen, ni aviditate prædæ in vacua Romana castra Numidæ
devertissent. Ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum 6
nullo satis digno moræ pretio tempus terunt, emissus hostis
est de manibus; et quum iam transgressos Trebiam Romanos
metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occide-
runt citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris 7
in via iactati ultra patiens et collegam (iam enim et revoca-
tum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui
prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum commu-
niit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset, quantum 8
victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quæ per
hostium agros euntem, nusquam præparatis commeatibus, maior
in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum fru- 9
menti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim
pararent, spes facta proditionis; nec sane magno pretio, num-

mis aureis quadringentis, Dasio Brundisino præfecto præsidii
corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit
10 Pœnis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito præ-
sidio, ut fama clementiæ in principio rerum colligeretur, nihil
sævitum est.

49 Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim
circa Siciliam insulasque Italiæ imminentes et a Sempronio
2 consule et ante adventum eius terra marique res gestæ. Vi-
ginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram
Italiæ a Carthaginiensibus missæ; novem Liparas, octo ad insu-
3 lam Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit æstus. Ad eas
conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syra-
cusanorum missæ, qui tum forte Messanæ erat consulem Ro-
manum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in
4 portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, præter viginti naves,
cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et triginta
alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres
5 socios; Lilybæi occupandi præcipuam curam esse; credere,
eadem tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque
6 classem ad Ægates insulas deiectam. Hæc, sicut audita erant,
rex M. Æmilio prætori, cuius Sicilia provincia erat, perscri-
7 bit, monetque, ut Lilybæum firmo teneret præsidio. Extemplo
et a prætore circa civitates missi legati tribunique, *qui* suos ad
8 curam custodiæ intenderent, et ante omnia Lilybæum teneri
apparatu belli, edicto proposito, ut socii navales decem dierum
cocta cibaria ad naves deferrent, ut, ubi signum datum esset,
ne quid moram conscendendi faceret, perque omnem oram,
qui ex speculis prospicerent adventantem hostium classem,
9 missis. Itaque, quanquam de industria moderati cursum navium
erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybæum,
præsensum tamen est, quia et luna pernox erat et sublatis
10 armamentis veniebant. Extemplo *signum* datum ex speculis
et in oppido ad arma conclamatum est et in naves conscen-
sum; pars militum in muris portarumque stationibus, pars
11 in navibus erant. Et Carthaginienses, quia rem fore haud

cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinue-
runt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pug-
nam classe absumpto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, 12
ut spatium pugnæ esset exitumque liberum e portu naves
hostium haberent. Nec Romani detrectavere pugnam, et me- 13
moria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et militum
multitudine ac virtute. Ubi in altum evecti sunt, Romanus **50**
conserere pugnam et ex propinquo vires conferre velle; con- 2
tra eludere Pœnus et arte, non vi rem gerere, naviumque
quam virorum aut armorum malle certamen facere. Nam ut 3
sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite
habebant, et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par
numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadver- 4
sum est, et Romanis multitudo sua auxit animum et paucitas
illis minuit. Extemplo septem naves Punicæ circumventæ; 5
fugam ceteræ ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus
captis milites nautæque, in his tres nobiles Carthaginiensium.
Classis Romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea 6
quoque ipsa reduce, in portum rediit.

Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Mes- 7
sanæ erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fre-
tum intranti rex Hiero classem *instructam* ornatamque obviam
duxit, transgressusque ex regia in prætoriam navem, gratu- 8
latus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque
prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde 9
insulæ et Carthaginiensium conata exposuit, pollicitusque est,
quo animo priore bello populum Romanum iuvenis adiuvisset,
eo senem adiuturum; frumentum vestimentaque sese legionibus 10
consulis sociisque navalibus gratis præbiturum; grande peri-
culum Lilybæo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam
volentibus novas res fore. Ob hæc consuli nihil cunctandum 11
visum, quin Lilybæum classe peteret. Et rex regiaque classis
una profecti. Navigantes inde, pugnatum ad Lilybæum fusas-
que et captas hostium naves, accepere. A Lilybæo consul, **51**
Hierone cum classe regia dimisso relictoque prætore ad tuen-

dam Siciliæ oram, ipse in insulam Melitam, quæ a Chartha-
2 giniensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar Gisgonis filius, præfectus præsidii, cum paulo minus duobus millibus militum oppidumque cum insula traditur. Inde post paucos dies reditum Lilybæum, captivique et a consule et a prætore, præter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt.
3 Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam classem, traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas inventus;
4 nam forte transmiserant ad vastandam Italiæ oram, depopu-
5 latoque Viboniensi agro, urbem etiam terrebant. Repetenti Siciliam consuli escensio hostium in agrum Viboniensem facta nuntiatur, litteræque ab senatu de transitu in Italiam Hannibalis, et ut primo quoque tempore collegæ ferret auxi-
6 lium, missæ traduntur. Multis simul anxius curis exercitum extemplo in naves impositum Ariminum mari supero misit, Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum maritimamque oram Italiæ tuendam attri-
7 buit, M. Æmilio prætori quinquaginta navium classem explevit. Ipse, compositis Siciliæ rebus, decem navibus oram Italiæ legens Ariminum pervenit. Inde cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen collegæ coniungitur.

52 Iam ambo consules et quicquid Romanarum virium erat, Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum
2 imperium aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter, equestri prœlio uno et vulnere suo † minutus, trahi rem malebat; recentis animi alter eoque ferocior
3 nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque agri est, Galli tum incolebant, in duorum præpotentium populorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam
4 victoris spectantes. Id Romani, modo ne quid moverent, æquo satis, Pœnus periniquo animo ferebat, ab Gallis acci-
5 tum se venisse ad liberandos eos dictitans. Ob eam iram, simul ut præda militem aleret, duo millia peditum et mille equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, popu-

lari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egen- 6
tes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos, coacti
ab auctoribus iniuriæ ad vindices futuros declinant, legatisque
ad consules missis, auxilium Romanorum terræ ob nimiam
cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec 7
causa nec tempus agendæ rei placebat, suspectaque ei gens
erat quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate
obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam; Sempronius 8
contra continendis in fide sociis maximum vinculum esse pri-
mos, qui eguissent ope, defensos censebat. Collega cunctante, 9
equitatum suum, mille peditum, iaculatoribus ferme, admixtis,
ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Spar- 10
sos et incompositos, ad hoc graves præda plerosque quum
inopinato invasissent, ingentem terrorem cædemque ac fugam
usque ad castra stationesque hostium fecere; unde multitudine
effusa pulsi rursus subsidio suorum prœlium restituere. Varia 11
inde pugna sequentes *cedentes*que quum ad extremum æquas-
sent certamen, maior tamen hostium *cædes*, *penes* Romanos
fama victoriæ fuit. Ceterum nemini omnium maior iustiorque **53**
quam ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte copiarum
alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos 2
militibus animos, nec quemquam esse præter collegam, qui
dilatam dimicationem vellet; eum, animo magis quam corpore
ægrum, memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non 3
esse cum ægro senescendum. Quid enim ultra differri aut
teri tempus? quem tertium consulem, quem alium exercitum
exspectari? Castra Carthaginiensium in Italia ac prope in 4
conspectu urbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam, victis
ademptas, nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed solo patrio
terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. «Quantum in- 5
gemiscant» inquit «patres nostri, circa mœnia Carthaginis bel-
lare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules
consularesque exercitus, in media Italia paventes intra castra,
Pœnum, quod inter Alpes Appenninumque agri sit, suæ dicionis
fecisse?» Hæc assidens ægro collegæ, hæc in prætorio prope 6

contionabundus agere. Stimulabat et tempus propinquum
comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio
7 in se unum vertendæ gloriæ, dum æger collega erat. Itaque,
nequicquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum cer-
tamen milites iubet.

Hannibal quum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix
ullam spem habebat, temere atque improvide quicquam con-
8 sules acturos; quum alterius ingenium, fama prius, deinde re
cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum
prospero cum prædatoribus suis certamine crederet, adesse
9 gerendæ rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod præ-
termitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium
miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret,
10 dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem
sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traheren-
11 tur. Quum ob hæc taliaque speraret propinquum certamen
et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli, ad ea
exploranda, quæ vellet, tutiores, quia in utrisque castris milita-
bant, paratos pugnæ esse Romanos rettulissent, locum insidiis
54 circumspectare Pœnus cœpit. Erat in medio rivus præaltis
utrinque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et
quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. Quem
ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvec-
2 tus ipse oculis perlustravit, «Hic erit locus» Magoni fratri ait,
«quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque
equite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora
3 curare tempus est.» Ita prætorium missum. Mox cum delec-
tis Mago aderat. «Robora virorum cerno» inquit Hannibal;
«sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singulis
vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite.
Mago locum monstrabit, quem insideatis; hostem cæcum ad
4 has belli artes habetis.» Ita *cum* mille equitibus Magone, mille
peditibus dimisso, Hannibal prima luce Numidas equites trans-
gressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis iacu-
landoque *in* stationes elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde

certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere. Hæc 5
mandata Numidis; ceteris ducibus peditum equitumque præ-
ceptum, ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratis-
que equis signum exspectare.

Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem 6
equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum,
postremo omnes copias, a destinato iam ante consilio avidus
certaminis, eduxit. Erat forte brumæ tempus et nivalis dies 7
in locis Alpibus Appenninoque interiectis, propinquitate etiam
fluminum ac paludum prægelidis. Ad hoc raptim eductis 8
hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad
arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quicquid
auræ fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis.
Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt 9
(et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri), tum utique
egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum
potentia esset, et simul lassitudine et, procedente iam die,
fame etiam deficere. Hannibalis interim miles, ignibus ante **55**
tentoria factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso
et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nun-
tiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque in
aciem procedit. Baliares locat ante signa *ac* levem armaturam, 2
octo ferme millia hominum, dein graviorem armis peditem,
quod virium, quod roboris erat; in cornibus circumfudit decem
millia equitum, et ab cornibus in utramque partem divisos
elephantos statuit. Consul effuse sequentes equites, quum ab 3
resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui
dato revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Ro- 4
mana erant, socium nominis Latini viginti, auxilia præterea
Cenomanorum; ea sola in fide manserat Gallica gens. Iis
copiis concursum est. Prœlium a Baliaribus ortum est; qui- 5
bus quum maiore robore legiones obsisterent, diducta propere
in cornua levis armatura est, quæ res effecit, ut equitatus
Romanus extemplo urgeretur. Nam quum vix iam per se 6
resisterent decem millibus equitum quattuor millia et fessi

integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a
7 Baliaribus coniecta. Ad hoc elephanti eminentes ab extremis
cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore insolito ter-
8 ritis, fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis
quam viribus erat, quas recentes Pœnus, paulo ante curatis
corporibus, in prœlium attulerat; contra ieiuna fessaque cor-
pora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen
9 animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed et Baliares,
pulso equite, iaculabantur in latera, et elephanti iam in me-
diam peditum aciem sese tulerant, et Mago Numidæque, simul
latebras eorum improvida præterlata acies est, exorti ab tergo
10 ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot cir-
cumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime
11 præter spem omnium adversus elephantos. Eos velites ad *id*
ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aversos
sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.
56 Trepidantesque *et* prope iam in suos consternatos *e* media
acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gallos auxi-
liares agi iussit Hannibal. Ibi extemplo haud dubiam fecere
fugam, eoque novus terror additus Romanis, ut fusa auxilia sua
2 viderunt. Itaque quum iam in orbem pugnarent, decem millia
ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afro-
rum acie, qua Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti
3 cæde hostium perrupere, et, quum neque in castra reditus
esset flumine interclusis neque præ imbri satis decernere
possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere per-
4 rexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factæ; et
qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt aut inter
5 cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi; qui passim
per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis
Placentiam contendere; aliis timor hostium audaciam ingredi-
6 endi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber
nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et
7 iumenta et elephantos prope omnes absumpsit. Finis insequendi
hostis Pœnis flumen Trebia fuit, et ita torpentes gelu in castra

rediere, ut vix lætitiam victoriæ sentirent. Itaque nocte in- 8
sequenti, quum præsidium castrorum et quod reliquum *saucio-
rum* ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiice-
rent, aut nihil sensere obstrepente pluvia aut, quia iam mo- 9
veri nequibant præ lassitudine ac vulneribus, sentire sese
dissimularunt, quietisque Pœnis tacito agmine ab Scipione
consule exercitus Placentiam est perductus, inde Pado traiec-
tus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia
premeretur.

Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad **57**
urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum,
nec quicquam spei aut auxilii esse, quo portis mœnibusque vim
arcerent: uno consule ad Ticinum victo, alterum ex Sicilia 2
revocatum; duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus
victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quæ arces-
santur? Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti peri- 3
culo per effusos passim ad prædandum hostium equites au-
dacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si
non falleret, transgressus. Is, quod unum maxime in præsentia 4
desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit.
Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius *iterum*.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, va- 5
gantibus passim Numidis equitibus et, *ut* quæque iis impeditiora
erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur undique clausi
commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Em- 6
porium prope Placentiam fuit et opere magno munitum et
valido firmatum præsidio. Eius castelli oppugnandi spe cum
equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum
in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus
non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut 7
Placentiæ quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu
consul aderat, iussis quadrato agmine legionibus sequi. Eque- 8
stre interim prœlium commissum, in quo, quia saucius Han-
nibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto, defensum egregie
præsidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta et 9

vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias oppugnandas
10 ire pergit. Id emporium Romanis Gallico bello fuerat; mu-
nitum inde locum frequentaverant accolæ mixti undique ex
finitimis populis, et tum terror populationum eo plerosque ex
11 agris compulerat. Huius generis multitudo, fama impigre
defensi ad Placentiam præsidii accensa, armis arreptis obviam
12 Hannibali procedit. Magis agmina quam acies in via con-
currerunt, et quum ex altera parte nihil præter inconditam
turbam esset, in altera et dux militi et duci miles fidens, ad
13 triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die
deditione facta præsidium intra mœnia accepere; iussique
arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victori-
14 bus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent, neque
ulla, quæ in tali re memorabilis scribentibus videri solet, præ-
termissa clades est; adeo omnis libidinis crudelitatisque et in-
humanæ superbiæ editum in miseros exemplum est. Hæ
fuere hibernæ expeditiones Hannibalis.

58 Haud longi inde temporis, dum intolerabilia frigora erant,
2 quies militi data est, et ad prima ac dubia signa veris pro-
fectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem,
sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus.
3 Transeuntem Appenninum adeo atrox adorta tempestas est, ut
Alpium prope fœditatem superaverit. Vento mixtus imber
quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda
erant aut contra enitentes vertice intorti affligebantur, consti-
4 tere; dein, quum iam spiritum includeret nec reciprocare ani-
5 mam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero
ingenti sono cælum strepere et inter horrendos fragores mi-
6 care ignes; capti auribus et oculis metu omnes torpere; tan-
dem effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset,
ipso illo, quo deprensi erant, loco castra ponere necessarium
7 visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit;
nam nec explicare quicquam nec statuere poterant nec, quod
statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente.
8 Et mox aqua levata vento quum super gelida montium iuga

concreta esset, tantum nivosæ grandinis deiecit, ut omnibus
omissis procumberent homines, tegminibus suis magis obruti
quam tecti; tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa mi- 9
serabili hominum iumentorumque strage quum se quisque
attollere ac levare vellet, diu nequiret, quia, torpentibus rigore
nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando 10
sese movere ac recipere animos et raris locis ignis fieri est
cœptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo 11
loco velut obsessi mansere; multi homines, multa iumenta,
elephanti quoque ex iis, qui prœlio ad Trebiam facto super-
fuerant, septem absumpti.

Degressus Appennino retro ad Placentiam castra movit, **59**
et ad decem millia progressus consedit. Postero die duode-
cim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit;
nec Sempronius consul (iam enim redierat ab Roma) detrec- 2
tavit certamen. Atque eo die tria millia passuum inter bina
castra fuere; postero die ingentibus animis, vario eventu pug- 3
natum est. Primo concursu adeo res Romana superior fuit,
ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra per-
sequerentur, mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, pau- 4
cis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros con-
fertos in media castra recepit, intentosque signum ad erum-
pendum exspectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, 5
quum Romanus, nequicquam fatigato milite, postquam nulla
spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi 6
Hannibal accepit laxatamque pugnam et recessum a castris
vidit, extemplo equitibus dextra lævaque emissis in hostem,
ipse cum peditum robore mediis castris erupit. Pugna raro 7
magis ulla ** aut utriusque partis pernicie clarior fuisset, si
extendi eam dies in longum spatium sivisset; nox accensum 8
ingentibus animis prœlium diremit. Itaque acrior concursus
fuit quam cædes, et, sicut æquata ferme pugna erat, ita clade
pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus
et dimidium eius equitum cecidit; sed maior Romanis quam 9
pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tri-

buni militum quinque et præfecti sociorum tres sunt interfecti.
10 Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius
Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias
intercepti duo quæstores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius,
cum duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis,
senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis pacem
societatemque crederet, traduntur.

60 Dum hæc in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in
2 Hispaniam cum classe et exercitu missus, quum ab ostio
Rhodani profectus Pyrenæosque montes circumvectus Emporias
3 appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Læetanis
omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis
societatibus, partim novis instituendis Romanæ dicionis fecit.
4 Inde conciliata clementiæ fama non ad maritimos modo populos,
sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores
iam gentes valuit; nec pax modo apud eos, sed societas etiam
armorum parta est, validæque aliquot auxiliorum cohortes ex
5 iis conscriptæ sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat;
eum reliquerat Hannibal ad regionis eius præsidium. Itaque,
priusquam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris
6 in conspectu hostium positis, in aciem eduxit. Nec Romano
differendum certamen visum, quippe qui sciret, cum Hannone
et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus
singulos separatim quam adversus duos simul rem gerere.
7 Nec magni certaminis ea dimicatio fuit. Sex millia hostium
cæsa, duo capta cum præsidio castrorum; nam et castra expugnata
sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capiuntur;
et Cissis, propinquum castris oppidum, expugnatur.
8 Ceterum præda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex bar-
9 barica ac vilium mancipiorum; castra militem ditavere, non
eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum
Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus,
ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenæum
relictis.

Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus 61
Hiberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum,
tanquam ad primum adventum Romanorum occursurus, post-
quam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter
ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites 2
navalesque socios vagos palantesque per agros, quod ferme
fit, ut secundæ res negligentiam creent, equite passim dimisso
cum magna cæde, maiore fuga ad naves compellit; nec diu- 3
tius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur,
trans Hiberum sese recepit. Et Scipio raptim ad famam 4
novorum hostium agmine acto, quum in paucos præfectos
navium animadvertisset, præsidio Tarracone modico relicto,
Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal 5
aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad
defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fide-
lium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hiber- 6
nis, toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab
auctore defectionis Ilergetum gentem quum infesto exercitu
invasisset, compulsis omnibus Atanagrum, urbem, quæ caput
eius populi erat, circumsedit, intraque dies paucos, pluribus 7
quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes pecunia etiam multa-
tos in ius dicionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Hibe- 8
rum, socios et ipsos Pœnorum, procedit, atque urbe eorum
obsessa, Læetanos auxilium finitimis ferentes nocte, haud
procul iam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Cæsa 9
ad duodecim millia; exuti prope omnes armis domos passim
palantes per agros diffugere; nec obsessos alia ulla res quam
iniqua oppugnantibus hiems tutabatur. Triginta dies obsidio 10
fuit, per quos raro unquam nix minus quattuor pedes alta
iacuit, adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut
ea sola, ignibus aliquoties coniectis ab hoste, etiam tutamen-
tum fuerit. Postremo quum Amusicus princeps eorum ad 11
Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti dedun-
tur. Tarraconem in hiberna reditum est.

62 Romæ aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta
aut, quod evenire solet motis semel in religionem animis,
2 multa nuntiata et temere credita sunt, in quis, ingenuum in-
3 fantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse, et
in foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte
escendisse atque inde tumultu habitatorum territum sese deie-
4 cisse, et navium speciem de cælo affulsisse, et ædem Spei,
quæ est in foro olitorio, fulmine ictam, et Lanuvii hastam se
commovisse et corvum in ædem Iunonis devolasse atque in
5 ipso pulvinari consedisse, et in agro Amiternino multis locis
hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo
congressos, et in Piceno lapidibus pluvisse, et Cære sortes
extenuatas, et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina rap-
6 tum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri
iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novendiale
sacrum edictum; et subinde aliis procurandis prope tota civi-
7 tas operata fuit. Nam primum omnium urbs lustrata est
8 hostiæque maiores, quibus editum est, dis cæsæ, et donum
ex auri pondo quadraginta Lanuvium Iunoni portatum est
et signum aeneum matronæ Iunoni in Aventino dedicaverunt,
et lectisternium Cære, ubi sortes attenuatæ erant, imperatum,
9 et supplicatio Fortunæ in Algido; Romæ quoque et lectister-
nium iuventuti et supplicatio ad ædem Herculis nominatim,
deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et
10 Genio maiores hostiæ cæsæ quinque, et C. Atilius Serranus
prætor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica
11 eodem stetisset statu. Hæc procurata votaque ex libris Si-
byllinis magna ex parte levaverant religione animos.

63 Consulum designatorum alter Flaminius, cui eæ legiones,
quæ Placentiæ hibernabant, sorte evenerant, edictum et lit-
teras ad consulem misit, ut is exercitus idibus Martiis Ari-
2 mini adesset in castris. Hic in provincia consulatum inire
consilium erat memori veterum certaminum cum patribus,
quæ tribunus plebis et quæ postea consul prius de consulatu,

qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat, invisus etiam 3
patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis
adverso senatu atque uno patrum adiuvante C. Flaminio
tulerat, ne quis senator, cuive senator pater fuisset, maritimam
navem, quæ plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet.
Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quæstus om- 4
nis patribus indecorus visus. Res per summam contentionem
acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favo-
rem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. Ob 5
hæc ratus, auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora
et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, si-
mulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res 6
ubi palamfacta est, novam insuper iram infestis iam ante
patribus movit: non cum senatu modo, sed iam cum dis
immortalibus C. Flaminium bellum gerere. Consulem ante 7
inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie dis atque ho-
minibus non paruisse; nunc conscientia spretorum et Capitolium
et sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi 8
magistratus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum
invisus ipse et sibi uni invisum videret consuleretque, ne La-
tinas indiceret Iovique Latiari sollemne sacrum in monte fa-
ceret, ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncu- 9
panda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret.
Lixæ modo sine insignibus, sine lictoribus profectum clam,
furtim, haud aliter quam si exsilii causa solum vertisset.
Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romæ 10
magistratum initurum et in deversorio hospitali quam apud
penates suos prætextam sumpturum. Revocandum universi 11
retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus prius præ-
sentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum
et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim 12
mitti placuit) Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo
magis eum moverunt, quam priore consulatu litteræ moverant
ab senatu missæ. Paucos post dies magistratum iniit, im- 13

molantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese
14 quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit; fuga
procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et con-
cursatio fuit. Id a plerisque in omen magni terroris ac-
15 ceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni
consule, duabus a C. Atilio prætore acceptis, in Etruriam
per Appennini tramites exercitus duci est cœptus.

Liber XXII.

Iam ver appetebat; itaque Hannibal ex hibernis movit, et A. u. c. 537. A. Ch. 217. nequicquam ante conatus transcendere Appenninum intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos prædæ populationumque conciverat spes, postquam 2
pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum hibernis videre, verterunt retro *in* Hannibalem ab Romanis odia; petitusque sæpe principum insidiis, ipsorum inter se 3
fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat, et mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic 4
quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romæ idibus Martiis magistratum iniit. Ibi quum de re publica rettulisset, 5
redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules creasse, unum habere; quod enim illi iustum imperium, quod auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque 6
penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre; nec privatum 7
auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse. Augebant metum 8
prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus

aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigi-
lias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora
9 crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et
milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum,
et Præneste ardentes lapides cælo cecidisse, et Arpis parmas
10 in cælo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenæ duas
interdiu lunas ortas, et aquas Cæretes sanguine mixtas flux-
isse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum
maculis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas ceci-
11 disse, et Faleriis cælum findi velut magno hiatu visum, quaque
patuerit, ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas,
unamque excidisse ita scriptam: «Mavors telum suum concu-
12 tit», et per idem tempus Romæ signum Martis Appia via ac
simulacra luporum sudasse, et Capuæ speciem cæli ardentis
13 fuisse lunæque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam
dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas,
14 et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His,
sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam intro-
15 ductis, consul de religione patres consuluit. Decretum, ut ea
prodigia partim maioribus hostiis, partim lactentibus procura-
rentur, et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria
16 haberetur; cetera, quum decemviri libros inspexissent, ut ita
fierent, quemadmodum cordi esse divis *e* carminibus profarentur.
17 Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum ful-
men aureum pondo quinquaginta fieret, *et* Iunoni Minervæque
ex argento dona darentur, et Iunoni reginæ in Aventino
Iunonique Sospitæ Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur,
18 matronæque pecunia collata, quantum conferre cuique commo-
dum esset, donum Iunoni reginæ in Aventinum ferrent, lec-
tisterniumque fieret, et ut libertinæ et ipsæ, unde Feroniæ
donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent.
19 Hæc ubi facta, decemviri Ardeæ in foro maioribus hostiis
sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad ædem Sa-
turni Romæ immolatum est, lectisterniumque imperatum ([et]
20 eum lectum senatores straverunt) et convivium publicum, ac

per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque
eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

Dum consul placandis Romæ dis habendoque dilectu dat **2**
operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium
consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, 2
ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per
paludes petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis
inundaverat. Hispanos et Afros et omne veterani robur 3
exercitus, admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere
coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit; sequi
Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites;
Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime 4
Gallos, si tædio laboris longæque viæ, ut est mollis ad talia
gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua 5
modo præirent duces, per præaltas fluvii ac profundas vora-
gines, hausti pæne limo immergentesque se, tamen signa seque-
bantur. Galli neque sustinere se prolapsi neque assurgere 6
ex voraginibus poterant, *nec* aut corpora animis aut animos
spe sustinebant, alii fessa ægre trahentes membra, alii, ubi 7
semel victis tædio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa
iacentia passim morientes; maximeque omnium vigiliæ confi-
ciebant per quatriduum iam et tres noctes toleratæ. Quum, 8
omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent
corpora, inveniri posset, cumulatis in aqua sarcinis insuper
incumbebant, *aut* iumentorum itinere toto prostratorum passim 9
acervi tantum, quod exstaret aqua, quærentibus ad quie-
tem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Han- 10
nibal æger oculis ex verna primum intemperie variante calores
frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab
aqua exstaret, vectus, vigiliis tamen et nocturno humore 11
palustrique cælo gravante caput, et quia medendi nec locus
nec tempus erat, altero oculo capitur.

Multis hominibus iumentisque fœde amissis quum tandem **3**
de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra
locat, certumque per præmissos exploratores habuit, exercitum

2 Romanum circa Arretii mœnia esse. Consulis deinde consilia
atque animum et situm regionum itineraque et copias ad
commeatus expediendos et cetera, quæ cognosse in rem erat,
3 summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat
in primis Italiæ fertilis, Etrusci campi, qui Fæsulas inter Ar-
retiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum
4 opulenti; consul ferox ab consulatu priore et non modo
legum aut patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis
metuens; hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna pro-
5 spero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque
satis apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter
omnia ac præpropere acturum; quoque pronior esset in vitia
6 sua, agitare eum atque irritare Pœnus parat, et læva relicto
hoste Fæsulas petens, medio Etruriæ agro prædatum pro-
fectus, quantam maximam vastitatem potest, cædibus incendiis-
7 que consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem
hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum
ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus
ratus, per mediam iam Italiam vagari Pœnum atque obsi-
8 stente nullo ad ipsa Romana mœnia ire oppugnanda, ceteris
omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa suadentibus:
collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus, communi
9 animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliisque
levium armorum ab effusa prædandi licentia hostem cohibendum,
iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnæ-
10 que quum *proposuisset*, «Immo Arretii ante mœnia sedeamus»
inquit; «hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus
e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia
ad Romana mœnia perveniat, nec ante nos hinc moverimus,
quam, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Ar-
11 retio patres acciverint.» Hæc simul increpans quum ocius
signa convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus
12 repente corruit consulemque lapsum super caput effudit. Ter-
ritis omnibus, qui circa erant, velut fœdo omine incipiendæ
rei, insuper nuntiatur, signum omni vi moliente signifero con-

velli nequire. Conversus ad nuntium «Num litteras quoque» 13
inquit «ab senatu affers, quæ me rem gerere vetent? Abi,
nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus præ metu
obtorpuerunt.» Incedere inde agmen cœpit, primoribus, su- 14
perquam quod dissenserant ab consilio, territis etiam duplici
prodigio, milite in vulgus læto ferocia ducis, quum spem
magis ipsam quam causam spei intueretur.

Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Tra- **4**
sumennumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis
iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat; et iam 2
pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cor-
tonenses Trasumennus subit. Via tantum interest perangusta,
velut ad *id* ipsum de industria relicto spatio; deinde paulo
latior patescit campus; inde colles insurgunt. Ibi castra in 3
aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consi-
deret; Baliares ceteramque levem armaturam post montes
circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte te-
gentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu
clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenis- 4
set, inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis
superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen
cœpit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit;
ab tergo ac super caput deceptæ insidiæ. Pœnus ubi, id 5
quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis
copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi.
Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo magis 6
Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu
nebula campo quam montibus densior sederat, agminaque hosti-
um ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis
pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto, 7
quam satis cerneret, se circumventum esse sensit, et ante in
frontem lateraque pugnari cœptum est, quam satis instrueretur
acies aut expediri arma stringique gladii possent. Consul, **5**
perculsis omnibus, ipse satis, ut in *re* trepida, impavidus tur-

batos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, in-
struit, ut tempus locusque patitur, et quacunque adire audiri-
2 que potest, adhortatur ac stare ac pugnare iubet: nec enim
inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute evadendum
esse; per medias acies ferro viam fieri et, quo timoris minus
3 sit, eo minus ferme periculi esse. Ceterum præ strepitu ac
tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque
aberat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix
ad arma capienda aptandaque pugnæ competeret animus, op-
primerenturque quidam onerati magis iis quam tecti. Et
erat in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum.
4 Ad gemitus vulneratorum ictusque corporum aut armorum et
mixtos terrentium paventiumque clamores circumferebant ora
5 oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati hærebant;
alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen.
6 Deinde, ubi in omnes partes nequicquam impetus capti, et ab
lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies
claudebat, apparuitque, nullam nisi in dextera ferroque salutis
spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem
7 gerendam et nova de integro exorta pugna est, non illa
ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro
signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in
8 sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset; fors con-
globabat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem
dabat, tantusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnæ
[animus], ut eum motum terræ, qui multarum urbium Italiæ
magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes,
mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo
pugnantium senserit.

6 Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter;
2 circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et
robora virorum sequebantur, et ipse, quacunque in parte
premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem, in-
signemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur
3 cives, donec Insuber eques (Ducario nomen erat), facie quo-

que noscitans consulem, «*En*» inquit «hic est» popularibus
suis, «qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est de-
populatus; iam ego hanc victimam manibus peremptorum
fœde civium dabo.» Subditisque calcaribus equo per con- 4
fertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque
prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, con-
sulem lancea transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis
scutis arcuere. Magnæ partis fuga inde primum cœpit; et 5
iam nec lacus nec montes pavori obstabant; per omnia arta
præruptaque velut cæci evadunt, armaque et viri super alium
alii præcipitantur. Pars magna, ubi locus fugæ deest, per 6
prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus hu-
meris*que* exstare possunt, sese immergunt; fuere, quos incon-
sultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit; quæ 7
ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hau-
riebantur gurgitibus aut nequicquam fessi vada retro æger-
rime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equiti-
bus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, 8
per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium,
quæ post se agerentur, ex saltu evasere, et quum in tumulo
quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum
audientes, quæ fortuna pugnæ esset, neque scire nec perspi-
cere præ caligine poterant. Inclinata denique re, quum in- 9
calescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida
iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere
fœdè Romanam aciem. Itaque ne in conspectos procul im- 10
mitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo po-
terant agmine, sese abripuerunt. Postero die, quum super 11
cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale,
qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si
arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, 12
sese dediderunt; quæ Punica religione servata fides ab Han-
nibale est, atque in vincula omnes coniecti.

Hæc est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter **7**
paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia 2

Romanorum in acie cæsa; decem millia sparsa fuga per
3 omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere; duo millia
quingenti hostium in acie, multi postea [utrinque] ex vulneribus periere. Multiplex cædes utrinque facta traditur ab aliis;
4 ego præterquam quod nihil auctum ex vano velim, quo nimis
inclinant ferme scribentium animi, Fabium, æqualem tempori-
5 bus huiusce belli, potissimum auctorem habui. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.
6 Romæ ad primum nuntium cladis eius cum ingenti ter-
7 rore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronæ vagæ per vias, quæ repens clades allata quæve fortuna exercitus esset, obvios percontantur; et quum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus
8 vocaret, tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius prætor «Pugna» inquit «magna victi sumus.» Et quanquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio
9 impleti rumoribus domos referunt, consulem cum magna parte copiarum cæsum; superesse paucos aut fuga passim per
10 Etruriam sparsos aut captos ab hoste. Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas distracti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quæ cuiusque suorum fortuna esset; nec quisquam satis
11 certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent, poterant.
12 Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique læta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum præcipue
13 et gaudia insignia erant et luctus. Unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt;

alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, mæstam sedentem
domi, ad primum conspectum redeuntis [filii] gaudio nimio ex-
animatam. Senatum prætores per dies aliquot ab orto usque 14
ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam
duce aut quibus copiis resisti victoribus Pœnis posset.

Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nun- **8**
tiatur clades, quattuor millia equitum cum C. Centenio pro-
prætore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria,
quo post pugnam ad Trasumennum auditam averterant iter,
ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines af- 2
fecit. Pars, occupatis maiore ægritudine animis, levem ex
comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam;
pars non id, quod acciderat, per se æstimare, sed, ut in affecto 3
corpore quamvis levis causa magis quam *in* valido gravior
sentiretur, ita tum ægræ et affectæ civitati quodcunque adversi 4
incideret, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quæ
nihil, quod aggravaret, pati possent, æstimandum esse. Itaque 5
ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum,
dictatorem dicendum, civitas confugit; et quia et consul abe-
rat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis
Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti, nec
dictatorem populo *non consulto senatus* creare poterat, quod 6
nunquam ante eam diem factum erat, dictatorem populus
creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum M. Minu-
cium Rufum; hisque negotium ab senatu datum, ut muros 7
turresque urbis firmarent et præsidia disponerent, quibus
locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: pro urbe ac
penatibus dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.

Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium **9**
venit. Inde, quum perpopulato agro urbem oppugnare ador- 2
tus esset, cum magna cæde suorum repulsus, coniectans ex
unius coloniæ haud *maximæ* minime prospere tentatæ viribus,
quanta moles Romanæ urbis esset, in agrum Picenum avertit 3
iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed
refertum præda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant.

4 Ibi per dies aliquot stativa habita, refectusque miles hibernis
itineribus ac palustri via prœlioque magis ad eventum secundo
5 quam levi aut facili affectus. Ubi satis quietis datum præda
ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus,
profectus Prætutianum Hadrianum*que* agrum, Marsos inde
Marrucinosque et Pelignos devastat circaque Arpos et Luce-
6 riam proximam Apuliæ regionem. Cn. Servilius consul, levi-
bus prœliis cum Gallis factis et uno oppido ignobili expug-
nato, postquam de collegæ exercitusque cæde audivit, iam
mœnibus patriæ metuens, ne abesset in discrimine extremo,
ad urbem iter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistra-
tum iniit, vocato senatu, ab dis orsus, quum edocuisset patres,
plus negligentia cærimoniarum auspiciorum*que quam* temeri-
tate atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quæque
8 piacula iræ deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervi-
cit, ut, quod non ferme decernitur, nisi quum tætra prodigia
nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur.
9 Qui, inspectis fatalibus libris, rettulerunt patribus, quod eius
belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro
10 atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos magnos et ædes
Veneri Erycinæ ac Menti vovendas esse, et supplicationem
lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bel-
latum prospere esset resque publica in eodem, quo ante bel-
11 lum fuisset, statu permansisset. Senatus, quoniam Fabium
belli cura occupatura esset, M. Æmilium prætorem ex collegii
pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

10 His senatus consultis perfectis, L. Cornelius Lentulus pontifex
maximus, consulente collegium prætore, omnium primum
populum consulendum de vere sacro censet; iniussu populi
2 voveri non posse. Rogatus in hæc verba populus: «Velitis
iubeatisne hæc sic fieri? Si res publica populi Romani Quiri-
tium ad quinquennium proximum, sic*ut* velim voveamque, sal-
va servata erit hisce duellis, quod duellum populo Romano
cum Carthaginiensi est, quæque duella cum Gallis sunt, qui

cis Alpes sunt, tum donum duit populus Romanus Quiritium, 3
quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quæ-
que profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque
iusserit. Qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito; 4
quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod 5
fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet
occidetve insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus
esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe fac- 6
tum esto. Si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe
factum esto. Si antidea, *ac* senatus populusque iusserit fieri,
faxitur, eo populus solutus liber esto.» Eiusdem rei causa ludi 7
magni voti æris trecentis triginta tribus millibus, *trecentis tri-
ginta tribus* triente, præterea bubus Iovi trecentis, multis
aliis divis bubus albis atque ceteris hostiis. Votis rite nun- 8
cupatis, supplicatio edicta; supplicatumque iere cum coniugi-
bus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium
etiam, quos in aliqua sua fortuna publica quoque contingebat
cura. Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris 9
sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuerunt,
Iovi ac Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervæ, tertium
Marti ac Veneri, quartum Apollini ac Dianæ, quintum Vulcano
ac Vestæ, sextum Mercurio et Cereri. Tum ædes votæ. Ve- 10
neri Erycinæ ædem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita
ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum
imperium in civitate esset; Menti ædem T. Otacilius prætor vovit.

Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque [de] pub- **11**
lica dictator rettulit, quibus quotque legionibus victori hosti
obviam eundum esse patres censerent. Decretum, ut ab Cn. 2
Servilio consule exercitum acciperet; scriberet præterea ex
civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur;
cetera omnia ageret faceretque, ut e re publica duceret.
Fabius duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum 3
dixit. Iis per magistrum equitum scriptis Tibur diem ad
conveniendum edixit. Edictoque proposito, ut, quibus op- 4
pida castellaque immunita essent, uti commigrarent in loca

tuta, ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua
iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus cor-
5 ruptis, ne cuius rei copia esset, ipse via Flaminia profectus
obviam consuli exercituque, quum ad Tiberim circa Ocricu-
lum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se
progredientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine
6 lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset,
congressusque eorum ingentem speciem dictaturæ apud cives
sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset,
litteræ ab urbe allatæ sunt, naves onerarias commeatum ab
Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica
7 circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul
Ostiam proficisci iussus, navibusque, quæ ad urbem Roma-
nam aut Ostiæ essent, completis milite ac navalibus sociis,
8 persequi hostium classem ac litora Italiæ tutari. Magna vis
hominum conscripta Romæ erat; libertini etiam, quibus liberi
9 essent et ætas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano
exercitu, qui minores quinque et triginta annis erant, in
naves impositi, alii, ut urbi præsiderent, relicti.

12 Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato,
per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edix-
2 erat novis militibus, venit. Inde Præneste ac transversis
limitibus in viam Latinam est egressus, unde, itineribus summa
cum cura exploratis, ad hostem ducit, nullo loco, nisi quan-
3 tum necessitas cogeret, fortunæ se commissurus. Quo primum
die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla
mora facta, quin Pœnus educeret in aciem copiamque pugnandi
4 faceret. Sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo
tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem † quos
Martios animos Romanis, debellatumque et concessum propa-
5 lam de virtute ac gloria esse, in castra rediit; ceterum tacita
cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flaminii
Semproniique simili futura sibi res esset ac tum demum edocti
6 malis Romani parem Hannibali ducem quæsissent. Et pru-
dentiam quidem novi dictatoris extemplo timuit; constantiam

haauddum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro
castra populandoque in oculis eius agros sociorum cœpit, et 7
modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in
aliquo flexu viæ, si excipere degressum in æquum posset,
occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, 8
modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque
congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessarii co-
gerent, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci pete-
bant nec passim; equitum levisque armaturæ statio, com- 9
posita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta
omnia et infesta effusis hostium populatoribus præbebat;
neque universo periculo summa rerum committebatur, et 10
parva momenta levium certaminum ex tuto cœptorum,
finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus
militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunæ pænitere
suæ. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis 11
habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod
impar erat imperio, moræ ad rem publicam præcipitandam
habebat, ferox rapidusque consiliis ac lingua immodicus.
Primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore 12
segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia,
compellabat, premendoque superiorem, quæ pessima ars nimis
prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum **13**
depopulatur agrum, Telesiam urbem capit, irritat etiam de in-
dustria ducem *Romanum*, si forte accensum tot indignitatibus *ac*
cladibus sociorum detrahere ad æquum certamen possit. Inter 2
multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum
capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites
erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis
ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in 3
Campaniam exercitum admovisset, Capuæ potiendæ copiam
fore, quum res maior quam auctores esset, dubium Hanni-
balem alternisque fidentem ac diffidentem tamen, ut Campanos
ex Samnio peteret, moverunt. Monitos etiam atque etiam, *ut* 4

promissa rebus affirmarent, iussosque cum pluribus et aliqui-
5 bus principum redire ad se dimisit. Ipse imperat duci, ut se
in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si
eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam
6 sociis interclusurum; sed Punicum abhorrens ab Latinorum
nominum *pronuntiatione os, Casilinum* pro Casino dux ut
acciperet, fecit, aversusque ab suo itinere per Callifanum
Allifanumque et Calenum agrum in campum Stellatem de-
7 scendit. Ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem
circumspexisset, vocatum ducem percontatur, ubi terrarum
8 esset. Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum
demum cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione
9 esse; virgisque cæso duce et ad reliquorum terrorem in cru-
cem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus
10 in agrum Falernum prædatum dimisit. Usque ad aquas
Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam
11 tamen terroremque latius Numidæ fecerunt; nec tamen is
terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, vide-
licet quia iusto et moderato regebantur imperio nec abnue-
bant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

14 Ut vero, *post*quam ad Vulturnum flumen castra sunt
posita, exurebatur amœnissimus Italiæ ager villæque passim
incendiis fumabant, per iuga Massici montis Fabio ducente,
2 tum prope de integro seditio accensa; quieverant enim per
paucos dies, quia, quum celerius solito ductum agmen esset,
festinari ad prohibendam populationibus Campaniam credide-
3 rant. Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum, et
hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessæ
4 tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnæ, «Spectatum huc»
inquit Minucius, «*ut* ad rem fruendam oculis, sociorum cædes et
incendia venimus? nec, si nullius alterius nos, ne civium qui-
dem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri
5 miserunt, ut ab Samnite hoste tuta hæc ora esset, quam
nunc non vicinus Samnis urit, sed Pœnus advena, ab extre-
mis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia

iam huc progressus? Tantum, pro, degeneramus a patribus 6
nostris, ut, præter quam oram illi Punicas vagari classes de-
decus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium
Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? Qui 7
modo Saguntum oppugnari indignando non homines tantum,
sed fœdera et deos ciebamus, scandentem mœnia Romanæ co-
loniæ Hannibalem lenti spectamus. Fumus ex incendiis vil- 8
larum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures
clamoribus plorantium sociorum, sæpius nostram quam deo-
rum invocantium opem; nos hic pecorum modo per æstivos
saltus deviasque calles exercitum ducimus, conditi nubibus
silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. 9
Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Ca-
millus, nobis dictator unicus in rebus affectis quæsitus, Italiam
ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset, quam 10
vereor ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac Pœnis toties
servaverint maiores nostri. Sed vir ac vere Romanus, quo 11
die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi
dictum Veios allatum est, quum esset satis altum Ianiculum,
ubi sedens prospectaret hostem, descendit in æquum atque
illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et
postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. Quid? 12
post multos annos quum ad Furculas Caudinas ab Samnite
hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius
Cursor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo ob-
sidendoque et lacessendo victorem hostem depulsum ab Ro-
manis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. 13
Lutatio quæ alia res quam celeritas victoriam dedit, quod
postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus,
impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppres-
sit? Stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse. 14
Arma capias oportet et descendas in æquum et vir cum viro
congrediaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non
his segnibus consiliis, quæ timidi cauta vocant.» Hæc velut 15
contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque

Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur; ac si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant, Minucium Fabio duci prælaturos.

15 Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum præstat. Quanquam probe scit, non in castris modo suis, sed iam etiam Romæ infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore
2 eodem consiliorum æstatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia ea regio præsentis erat copiæ, non perpetuæ, arbusta vineæque et consita omnia magis amœnis
3 quam necessariis fructibus. Hæc per exploratores relata Fabio. Quum satis sciret, per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et
4 Casilinum occupat modicis præsidiis, quæ urbs Vulturno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse iugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringen-
5 tis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui, ex turba iuvenum audientium sæpe ferociter contionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas
6 *vidit et* per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus certamine est animus, excideruntque præcepta dictatoris, qui, quantum tuto posset, progressum prius recipere sese
7 iusserat, quam in conspectum hostium veniret. Numidæ alii atque alii occursantes refugientesque ad castra prope ipsa eum
8 cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, quum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostes, quinque ferme millia continenti cursu secutus
9 est fugientes. Mancinus postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in prœlium
10 rediit, omni parte virium impar. Itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso [rursus] cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad 11
firmandum præsidio saltum, qui super Tarracinam in artas
coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Pœnus Appiæ
limite pervenire in agrum Romanum posset. Coniunctis ex- 12
ercitibus dictator ac magister equitum castra in viam defe-
runt, qua Hannibal ducturus erat; duo inde millia hostes
aberant. Postero die Pœni, quod viæ inter bina castra erat, **16**
agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent 2
vallo, haud dubie æquiore loco, successit tamen Pœnus cum
expeditis equitibusque ad lacessendum hostem. Carptim
Pœni et procursando recipiendoque sese pugnavere; restitit 3
suo loco Romana acies; lenta pugna et ex dictatoris magis
quam Hannibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octin-
genti hostium cecidere.

Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa, 4
quum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum socio-
rum Romanis commeatus subveheret, Pœnus inter Formiana
saxa ac Literni arenas stagnaque et per horridas silvas hiber-
naturus esset; nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti. 5
Itaque quum per Casilinum evadere non posset petendique
montes et iugum Calliculæ superandum esset, necubi Romanus
inclusum vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum 6
specie terribile ad frustrandum hostem commentus, principio
noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii 7
talis apparatus fuit. Faces undique ex agris collectæ fasces-
que virgarum atque aridi sarmenti præligantur cornibus
boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram
agrestem prædam agebat. Ad duo millia ferme boum ef- 8
fecta, Hasdrubalique negotium datum, ut nocte id armen-
tum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset,
super saltus ab hoste insessos. Primis tenebris silentio mota **17**
castra; boves aliquanto ante signa acti. Ubi ad radices mon- 2
tium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur,
ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes;
et metus ipse relucentis flammæ ex capite calorque iam ad

vivum ad imaque cornua veniens velut stimulatos furore
3 agebat boves. Quo repente discursu, haud secus quam silvis
montibusque accensis, omnia circa virgulta *visa* ardere, capi-
tumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim
4 discurrentium speciem præbebat. Qui ad transitum saltus
insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super
se quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati præ-
sidio excessere. Qua minime densæ micabant flammæ, velut
tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in
5 quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt. Et
primo quum procul cernerent, veluti flammas spirantium
6 miraculo attoniti constiterunt; deinde ut humana apparuit
fraus, tum vero insidias rati esse, cum maiore tumultu conci-
tant se in fugam. Levi quoque armaturæ hostium incurrere;
ceterum nox æquato timore neutros pugnam incipientes ad
7 lucem tenuit. Interea toto agmine Hannibal traducto per
saltum, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in
agro Allifano posuit castra.

18 Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et insidias esse
ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos muni-
2 mentis tenuit. Luce prima sub iugo montis prœlium fuit,
quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim
numero aliquantum præstabant) Romani superassent, nisi
Hispanorum cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale super-
3 venisset. Ea assuetior montibus et ad concursandum inter
saxa rupesque aptior ac levior quum velocitate corporum,
tum armorum habitu, campestrem hostem, gravem armis
4 statariumque, pugnæ genere facile elusit. Ita haudquaquam
pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes,
Romani aliquot suis amissis in castra contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum
6 super Allifas loco alto ac munito consedit. Tum per Sam-
nium Romam se petere simulans Hannibal usque in Pelignos
populabundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen
urbemque Romam iugis ducebat, nec absistens nec congrediens.

Ex Pelignis Pœnus flexit iter, retroque Apuliam repetens 7
Gereonium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars
mœnium erat, ab suis desertam; dictator in Larinate agro 8
castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus,
non imperio modo, sed consilio etiam ac prope precibus
agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam fortunæ 9
confidat et se potius ducem quam Sempronium Flaminiumque
imitetur: ne nihil actum censeret extracta prope æstate per
ludificationem hostis; medicos quoque plus interdum quiete
quam movendo atque agendo proficere; haud parvam rem 10
esse ab toties victore hoste vinci desisse ac respirasse ab
continuis cladibus, — hæc nequicquam præmonito magistro
equitum Romam est profectus.

Principio æstatis, qua hæc gerebantur, in Hispania quo- **19**
que terra marique cœptum bellum est. Hasdrubal ad eum 2
navium numerum, quem a fratre instructum paratumque ac-
ceperat, decem adiecit; quadraginta navium classem Himilconi 3
tradit, atque ita Carthagine profectus naves prope terram,
exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacunque
parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam 4
movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit;
deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxi-
liorum concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito,
quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit.
Altero ab Tarracone die *ad* stationem decem millia passuum 5
distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. Inde duæ Massi-
liensium speculatoriæ præmissæ rettulere, classem Punicam
stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. Itaque ut 6
improvidos incautosque universo simul effuso terrore oppri-
meret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis
altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et
propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo con- 7
spectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est, tumul-
tusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naves
est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico

8 exaudito aut aperientibus classem promuntoriis, quum repente
eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore
quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut
prœlium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque
arma capere iubet: classem Romanam iam haud procul portu
9 esse. Hæc equites dimissi passim imperabant; mox Hasdru-
bal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu
strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque,
fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo.
10 Vixdum omnes conscenderant, quum alii resolutis oris in an-
coras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; rap-
timque omnia *ac* præpropere agendo, militum apparatu nautica
ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare
11 arma miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinqua-
bat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves. Itaque non
ab hoste et prœlio magis Pœni quam suomet ipsi tumultu
turbati, tentata verius pugna quam inita, in fugam averterunt
12 classem, et quum adversi amnis os lato agmini et tam multis
simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim
naves egerunt, atque alii vadis, alii sicco litore excepti, par-
tim armati, partim inermes ad instructam per litus aciem
suorum perfugere; duæ tamen primo concursu captæ erant
20 Punicæ naves, quattuor suppressæ. Romani, quanquam terra
hostium erat armatamque aciem toto prætentam [in] litore
2 cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem
naves omnes, quæ non aut perfregerant proras litori illisas
aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum
extraxere; ad quinque et viginti naves e quadraginta cepere.
3 Neque id pulcherrimum eius victoriæ fuit, sed quod una
4 levi pugna toto eius oræ mari potiti erant. Itaque ad Onu-
sam classe profecti; escensio ab navibus in terram facta.
Quum urbem vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem
5 inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo
6 tecta quoque iniuncta muro portisque incenderunt. Inde iam
præda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna

sparti *erat,* ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod sa-
tis in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est. Nec 7
continentis modo prælecta est ora, sed in Ebusum insulam
transmissum. Ibi urbe, quæ caput insulæ est, biduum nequic-
quam summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra 8
teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi, 9
direptis aliquot incensisque vicis, maiore quam ex continenti
præda parta quum in naves se recepissent, ex Baliaribus
insulis legati pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde 10
flexa retro classis reditumque in citeriora provinciæ, quo
omnium populorum, qui *cis* Hiberum incolunt, multorum et
ultimæ Hispaniæ legati concurrerunt; sed qui vere dicionis 11
imperiique Romani facti sint obsidibus datis, populi amplius
fuere centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis 12
satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est pro-
gressus; Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum
concessit.

Quietum inde fore videbatur reliquum æstatis tempus, **21**
fuissetque per Pœnum hostem; sed præterquam quod ipsorum 2
Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia,
Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat,
postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, 3
concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum
ad populandum venerunt. Adversus eos tribuni militum 4
cum expeditis auxiliis a Scipione missi levi certamine, ut
tumultuariam manum, fudere, mille hominibus occisis, quibus-
dam captis magnaque parte armis exuta. Hic tamen tumultus 5
cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios
tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilergavonensium, 6
castra Romana ad Novam classem erant, quum fama repens
alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suæ 7
legatos *miserant* obsidesque dederant Romanis, nuntio misso
a Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginien-
sium valido exercitu invadunt. Tria oppida vi expugnant; 8
inde cum ipso Hasdrubale duobus prœliis egregie pugnant;

ad quindecim millia hostium occiderunt, quattuor millia cum multis militaribus signis capiunt.

22 Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus, cum triginta longis navibus et octo millibus militum magno-
2 que commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna lætitia civium sociorumque por-
3 tum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito, profectus Scipio fratri se coniungit, ac deinde communi animo consilio-
4 que gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello, haud cunctanter Hiberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniæ traditos ab Hannibale fama erat modico in arce
5 custodiri præsidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniæ populorum animos morabatur,
6 ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. Eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Pœnis; tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia,
7 cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam sine magnæ rei proditione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut
8 quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circumspectis igitur omnibus, quæ fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniæ
9 amicitiam. Sed quum iniussu Bostaris præfecti satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte
10 aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit
11 res: metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia procul Romani abessent; nunc cis Hiberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res; itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos

esse. Miranti Bostari percontantique, quodnam id subitum 12
tantæ rei donum posset esse, «Obsides» inquit «in civitates 13
remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum mo-
mentum in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit.
Vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque 14
obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum
mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium
adiuvem meum et rei suapte natura gratæ, quantam insuper
gratiam possim, adiiciam.» Homini non ad cetera Punica 15
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium
stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab
his ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit, et fide 16
accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides
tradendos, Saguntum redit. Diem insequentem absumpsit
cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimis- 17
sus, quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, con-
stituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus
puerorum profectus, veluti ignarus in præparatas sua fraude
insidias ducit. In castra Romana perducti; cetera omnia de 18
reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta
per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic age-
retur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, 19
quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim
graves superbos*que* in rebus secundis expertos fortuna et timor
mitigasse videri poterat; Romanus primo adventu, incognitus 20
ante, ab re clementi liberalique initium fecerat, et Abelux,
vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque 21
ingenti consensu defectionem omnes spectare; armaque ex-
templo mota forent, ni hiems, quæ Romanos quoque et Car-
thaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

Hæc in Hispania [quoque] secunda æstate Punici belli **23**
gesta, quum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers
cunctatio Fabii fecisset; quæ ut Hannibalem non mediocri 2
sollicitum cura habebat, tandem eum militiæ magistrum dele-
gisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna

3 gereret, ita contempta erat inter cives armatos pariter toga-
tosque, utique postquam absente eo temeritate magistri equi-
tum læto verius dixerim quam prospero eventu pugnatum
4 fuerat. Accesserant duæ res ad augendam invidiam dictatoris,
una fraude ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis ei
monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo æquatis
ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri
5 iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset, altera
ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo
senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maxi-
6 mam laudem verso. In permutandis captivis, quod sic primo
Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum
Pœnumque, ut, quæ pars plus reciperet quam daret, argenti
7 pondo bina et selibras in militem præstaret. Ducentis qua-
draginta septem quum plures Romanus quam Pœnus recepis-
set argentumque pro eis debitum, sæpe iactata in senatu re,
8 quoniam non consuluisset patres, tardius erogaretur, inviola-
tum ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit,
fidemque publicam impendio privato exsolvit.

9 Hannibal pro Gereonii mœnibus, cuius urbis captæ atque
incensæ ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in
10 stativis erat. Inde frumentatum duas exercitus partes mitte-
bat; cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris
præsidio et circumspectans, necunde impetus in frumentatores
24 fieret. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat; præ-
erat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum
2 est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quæ in monte alto
ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur; agi-
tabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus
aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi
3 præsidio fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam
esse belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes
4 gesturos; ipse autem, quod minime quis crederet, quum hostis
propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in
5 castris retentis, dimisit; dein castra ipsa propius hostem movit,

duo ferme a Gereonio millia, in tumulum hosti conspectum, ut intentum *se* sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum 6
castris tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via præventurus erat, nocte clam missi Numidæ ceperunt. Quos tenentes locum 7
contempta paucitate Romani postero die quum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. [Tum ut] itaque exiguum spatii vallum 8
a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Romana acies. Simul et per aversa a castris Hannibalis equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late cædem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hanni- 9
bal ausus, quia tanta pars exercitus aberat *et* iam ea paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat; iamque artibus 10
Fabii sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quæ pro Gereonii mœnibus erant. Iusta quoque 11
acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt; primo concursu Pœnum usque ad castra fusum; inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos; Numerii Decimii Samnitis deinde interventu prœlium restitutum. Hunc principem 12
genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo millia peditum et equites quingentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique præbuisse novi præsidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem, insidiarum quoque 13
aliquid timentem, recepisse suos; Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die expugnasse. Sex millia 14
hostium cæsa, quinque admodum Romanorum; tamen in tam pari prope clade *vanam* famam egregiæ victoriæ cum vanioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

25 De his rebus persæpe et in senatu et in contione actum est. Quum, læta civitate, dictator unus nihil nec famæ nec 2
litteris crederet *et*, ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa timere diceret, tum M. Metilius tribunus plebis 3
id enim*vero* ferendum esse negat, non præsentem solum dic- 4

tatorem obstitisse rei bene gerendæ, sed absentem etiam ge-
stæ obstare, et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo
diutius in magistratu sit solusque et Romæ et in exercitu
5 imperium habeat. Quippe consulum alterum in acie ceci-
disse, alterum specie classis Punicæ persequendæ procul ab
6 Italia ablegatum; duos prætores Sicilia atque Sardinia occu-
patos, quarum neutra hoc tempore provincia prætore egeat;
M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid
7 rei bellicæ gereret, prope in custodia habitum. Itaque her-
cule non Samnium modo, quo iam tanquam trans Hiberum
agro Pœnis concessum sit, sed Campanum Calenumque et
Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore
8 et legionibus populi Romani agrum suum tutante. Exercitum
cupientem pugnare et magistrum equitum clausos prope intra
vallum retentos; tanquam hostibus captivis arma adempta.
9 Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos,
10 extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob
res, si antiquus animus plebei Romanæ esset, audaciter se la-
turum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio; nunc modicam
rogationem promulgaturum de æquando magistri equitum et
11 dictatoris iure. Nec tamen ne ita quidem prius mittendum
ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Fla-
minii suffecisset.

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime popu-
lari. Ne in senatu quidem satis æquis auribus audiebatur,
quum hostem verbis extolleret bienniique clades per
13 temeritatem atque inscitiam ducum acceptas referret *et* ma-
gistro equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem
14 diceret reddendam esse. Si penes se summa imperii con-
siliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono
imperatore haud magni fortunam momenti esse, mentem ra-
15 tionemque dominari, et in tempore et sine ignominia servasse
exercitum quam multa millia hostium occidisse maiorem glo-
16 riam esse. Huius generis orationibus frustra habitis, et con-
sule creato M. Atilio Regulo, ne præsens de iure imperii

dimicaret, pridie quam rogationis ferendæ dies adesset, nocte
ad exercitum abiit. Luce orta quum plebis concilium esset, 17
magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum ani-
mos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum,
quod vulgo placebat, prodire, et favore superante auctoritas
tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. 18
Terentius Varro, qui priore anno prætor fuerat, loco non
humili solum, sed etiam sordido ortus. Patrem lanium fuisse 19
ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia
eius artis ministeria usum. Is iuvenis, ut primum ex eo ge- **26**
nere quæstus pecunia a patre relicta animos ad spem libera-
lioris fortunæ fecit, togaque et forum placuere, proclamando 2
pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam
bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores per-
venit, quæsturaque et duabus ædilitatibus, plebeia et curuli, 3
postremo et prætura perfunctus, iam ad consulatus spem quum
attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis 4
ex dictatoris invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit.

Omnes eam rogationem, quique Romæ quique in exer- 5
citu erant, æqui atque iniqui, præter ipsum dictatorem in
contumeliam eius latam acceperunt. Ipse, qua gravitate animi 6
criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et
populi in se sævientis iniuriam tulit; acceptisque in ipso 7
itinere litteris senatus de æquato imperio, satis fidens, haud-
quaquam cum imperii iure artem imperandi æquatam, cum
invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.
Minucius vero quum iam ante vix tolerabilis fuisset rebus **27**
secundis ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque 2
non Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari.
Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quæsitum 3
Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum,
quod nulla memoria habeat annalium, iussu populi æqua-
tum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac
secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint; tantum 4
suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se

fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deo-
5 rum hominumque iudicio damnata perstaret. Itaque quo
die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum omnium
6 primum ait esse, quemadmodum imperio æquato utantur: se
optimum ducere, aut diebus alternis aut, si maiora intervalla
placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperiumque
7 esse, ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset,
8 si quam occasionem rei gerendæ habuisset. Q. Fabio haud-
quaquam id placere: omnia fortunam eam habitura, quamcun-
que temeritas collegæ habuisset; sibi communicatum cum
9 illo, non ademptum imperium esse; itaque se nunquam volen-
tem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum,
nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum,
suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quæ posset, ser-
10 vaturum. Ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset,
inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et
11 tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero sociumque
et Latini nominis auxilia diviserunt. Castris quoque se sepa-
rari magister equitum voluit.

28 Duplex inde Hannibali gaudium fuit; neque enim quic-
quam eorum, quæ apud hostes agerentur, eum fallebat et
2 perfugis multa indicantibus et per suos explorantem: nam et
liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, et
3 sollertiæ Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat
inter castra Minucii et Pœnorum, quem qui occupasset, haud
4 dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam
capere sine certamine volebat Hannibal, quanquam id operæ
pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem
5 procursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager
omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non
modo silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem vestitum
6 habebat, re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis quod in
nuda valle nulla talis fraus timeri poterat; et erant in an-
fractibus cavæ rupes, ut quædam earum ducenos armatos pos-
7 sent capere. In has latebras, quot quemque locum apte in-

sidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitum-
que. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut 8
fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis
paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum
avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta 9
paucitas, ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes ac
locum capiendum; dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque
ad arma vocat et vanis minis increpat hostem. Principio levem 10
armaturam [dimittit], deinde conferto agmine mittit equites;
postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instruc-
tis legionibus procedit. Et Hannibal laborantibus suis alia 11
atque alia increscente certamine mittens auxilia peditum equi-
tumque iam iustam expleverat aciem, ac totis utrinque viribus
certatur. Prima levis armatura Romanorum, præoccupatum 12
ex inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terro-
rem in succedentem intulit equitem et ad signa legionum
refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat 13
videbaturque, si iusta ac directa pugna esset, haudquaquam
impar futura; tantum animorum fecerat prospere ante paucos
dies res gesta; sed exorti repente insidiatores eum tumultum 14
terroremque in latera utrinque ab tergoque incursantes fece-
runt, ut neque animus ad pugnam neque ad fugam spes cui-
quam superesset. Tum Fabius, primo clamore paventium **29**
audito, dein conspecta procul turbata acie, «Ita est» inquit;
«non celerius, quam timui, deprendit fortuna temeritatem.
Fabio æquatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna su- 2
periorem videt. Sed aliud iurgandi succensendique tempus erit;
nunc signa extra vallum proferte; victoriam hosti extorquea-
mus, confessionem erroris civibus.» Iam magna ex parte 3
cæsis aliis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies
repente velut cælo demissa ad auxilium ostendit. Itaque 4
priusquam ad coniectum teli veniret aut manum consereret,
et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes conti-
nuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique con- 5
fugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant,

conversi in hostem volventesque orbem nunc sensim referre
6 pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies
facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa
in hostem, quum Pœnus receptui cecinit, palam ferente
Hannibale, ab se Minucium, se ab Fabio victum.

7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum
8 in castra reditum esset, Minucius, convocatis militibus, «Sæpe
ego» inquit «audivi, milites, eum primum esse virum, qui
ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene mo-
nenti obediat; qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat,
9 eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi inge-
niique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et,
dum imperare discimus, parere prudenti in animum induca-
10 mus. Castra cum Fabio iungamus. Ad prætorium eius signa
quum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod
11 beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos,
milites, eos, quorum vos modo arma *ac* dexteræ texerunt, pa-
tronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animo-
30 rum gloriam dies hic dederit.» Signo dato conclamatur inde,
ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes *per* dicta-
toris castra in admirationem et ipsum et omnes, qui circa erant,
2 converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa, progres-
sus ante alios magister equitum, quum patrem Fabium appel-
lasset, circumfusosque militum eius totum agmen patronos con-
3 salutasset, «Parentibus» inquit «meis, dictator, quibus te modo
nomine, quod fando possum, æquavi, vitam tantum debeo, tibi
4 quum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebeiscitum,
quo oneratus *sum* magis quam honoratus, primus antiquo abro-
goque et, quod tibi mihique [quod] exercitibusque his tuis, ser-
vato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum
5 redeo et signa hæc legionesque restituo. Tu, quæso, placatus me
magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas.»
6 Tum dextræ interiunctæ militesque, contione dimissa, ab notis
ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, lætusque dies ex
7 admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus. Romæ,

ut est perlata fama rei gestæ, dein litteris non magis ipsorum
imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu affir-
mata, pro se quisque Maximum laudibus ad cælum ferre.
Par gloria apud Hannibalem hostesque Pœnos erat; ac 8
tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum
esse; nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites 9
spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent,
cüius terribilem famam a patribus accepissent. Hannibalem 10
quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem,
quæ sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem
dedisse.

Dum hæc geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus **31**
consul cum classe *centum viginti* navium circumvectus Sardiniæ
et Corsicæ oram, et obsidibus utrinque acceptis, in Africam
transmisit, et, priusquam in continentem escensionem faceret, 2
Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et
ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti
acceptis, ad litora Africæ accessit copiasque exposuit. Inde 3
ad populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta
effusi, ac si *in* insulis cultorum egentibus prædarentur. Itaque 4
in insidias temere illati, quum a frequentibus palantes, ab
locorum gnaris ignari circumvenirentur, cum multa cæde ac
fœda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum 5
cum Ti. Sempronio Blæso quæstore amissum, classis ab litoribus
hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit,
traditaque Lilybæi T. Otacilio prætori, ut ab legato eius P. 6
Cincio Romam reduceretur. Ipse per Siciliam pedibus profec- 7
tus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse
et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se, exacto iam
prope semestri imperio, acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
Hannibalem rem gessisse tradunt; Cælius etiam eum primum
a populo creatum dictatorem scribit. Sed et Cælium et ce- 9
teros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia
provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris; quam moram 10

quia exspectare territa *tertia* iam clade civitas non poterat, eo decursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset;
11 res inde gestas gloriamque insignem ducis et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore *fuisset*, *dictator* crederetur, facile obtinuisse.

32 Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis, *quod reliquum* autumni erat, Fabii artibus cum summa inter se con-
2 cordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen palatosque excipientes; in casum universæ dimicationis, quam omnibus
3 artibus petebat hostis, non veniebant, eoque inopiæ est redactus Hannibal, ut, nisi cum fugæ specie abeundum ei fuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent.

4 Quum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere. Ab iis quadraginta pateræ aureæ magni ponderis in curiam illatæ atque
5 ita verba facta, ut dicerent, scire sese, populi *Romani* ærarium bello exhauriri, et, quum iuxta pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque arce Italiæ, urbe Romana, atque imperio
6 geratur, æquum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunæ a maioribus
7 relictum foret, eo iuvare populum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res
8 Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab quibus donum animo ac voluntate eorum, qui libentes darent,
9 quam re maius ampliusque acciperent. Legatis gratiæ actæ pro munificentia curaque; patera, quæ ponderis minimi fuit, accepta.

33 Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per biennium fefellerat, Romæ deprensus præcisisque manibus
2 dimissus, et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in

campo Martio coniurassent; indici data libertas et æris gravis
viginti millia. Legati et ad Philippum Macedonum regem 3
missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus
ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, quod 4
Pœnum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum
ex propinquo, quæ in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad 5
Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium,
cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri vellet,
obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus 6
erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinquæ quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, ædem 7
Concordiæ, quam per seditionem militarem biennio ante L.
Manlius prætor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non
esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Æmilio præ- 8
tore urbano, C. Pupius et Cæso Quinctius Flamininus, ædem
in arce faciendam locaverunt.

Ab eodem prætore ex senatus consulto litteræ ad con- 9
sules missæ, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret; se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum. Ad hæc *a* consulibus rescriptum, sine detri- 10
mento rei publicæ abscedi non posse ab hoste; itaque per
interregem comitia habenda esse potius, quam consul alter
a bello avocaretur. Patribus rectius visum est, dictatorem a 11
consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo M. Pomponium Mathonem magistrum equitum
dixit. Iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magi- 12
stratu abdicare, ad interregnum *res* rediit. Consulibus proro- **34**
gatum in annum imperium. Interreges proditi sunt a patribus A. u. c. 538. A. Ch. 216.
C. Claudius App. filius Cento, inde P. Cornelius Asina. In eius
interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis.
C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi insec- 2
tatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q.
Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia
splendentem, vulgus extrahere ad consulatum nitebatur, patres
summa ope obstabant, ne se insectando sibi æquari assuescerent

3 homines. Q. Bæbius Herennius tribunus plebis, cognatus C.
Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures,
quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam
4 eorum favorem candidato suo conciliabat: Ab hominibus no-
bilibus, per multos annos bellum quærentibus, Hannibalem in
Italiam adductum; ab iisdem, quum debellari possit, fraude bel-
5 lum trahi. Quum quattuor legionibus universis pugnari posse
apparuisset eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere
6 pugnasset, duas legiones hosti ad cædem obiectas, deinde ex
ipsa cæde ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui
7 prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci. Consules
deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse.
Id fœdus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli ha-
bituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum
8 fecissent; nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris
et contemnere plebem, ex quo contemni *a* patribus desierint,
9 cœpisse. Cui non apparere, id actum et quæsitum esse, ut
interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent?
10 Id consules ambos ad exercitum morando quæsisse; id postea,
quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa,
expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret.
11 Habere igitur interregnum eos; consulatum unum certe
plebis Romanæ esse; populum liberum habiturum ac daturum
ei, qui mature vincere quam diu imperare malit.

35 Quum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis
petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M.
2 Æmilio Lepido, duobus nobilium iam familiarum plebeiis, C.
Atilio Serrano et Q. Ælio Pæto, quorum alter pontifex,
alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in
3 manu eius essent comitia rogando collegæ. Tum experta nobi-
litas, parum fuisse virium in competitoribus eius, L. Æmilium
Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat, ex damnatione col-
legæ, ex qua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu
4 ac multum recusantem ad petitionem compellit. Is proximo
comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certa-

verant, par magis in adversandum quam collega datur con-
suli. Inde prætorum comitia habita. Creati M. Pomponius 5
Matho et P. Furius *Philus*; Philo Romæ iuri dicundo ur-
bana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos
evenit; additi duo prætores, M. Claudius Marcellus in Sici- 6
liam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes 7
creati sunt, nec cuiquam eorum, præter Terentium consulem,
mandatus honos, quem non iam antea gessisset, præteritis ali-
quot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli
novus magistratus videbatur mandandus.

Exercitus quoque multiplicati sunt; quantæ autem copiæ **36**
peditum equitumque additæ sint, adeo et numero et genere
copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum
affirmare ausus sim. Decem millia novorum militum alii 2
scripta in supplementum, alii novas quattuor legiones, ut octo
legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque 3
legiones auctas, millibus peditum et centenis equitibus in sin-
gulas adiectis, ut quina millia peditum, treceni equites
essent, socii duplicem numerum equitum darent, peditis
æquarent, septem et octoginta millia armatorum et ducentos 4
in castris Romanis *fuisse*, quum pugnatum ad Cannas est,
quidam auctores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore 5
conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia
spem, posse vinci hostem, dictator præbuerat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novæ legiones move- 6
rent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter ter-
ritos vulgo homines novis prodigiis. Nam et Romæ in Aven- 7
tino et Ariciæ nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus
pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis sudasse *et* aquas
fonte calido *gelidas* manasse; id quidem etiam, quod sæpius 8
acciderat, magis terrebat; et in via fornicata, quæ ad campum
erat, aliquot homines de cælo tacti exanimatique fuerant. Ea
prodigia ex libris procurata. Legati a Pæsto pateras aureas 9
Romam attulerunt. Iis, sicut Neapolitanis, gratiæ actæ, aurum
non acceptum.

37 Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno
2 commeatu accessit. Legati in senatum introducti nuntiarunt,
cædem C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo ægre
tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui
3 clade moveri magis potuerit. Itaque, quanquam probe sciat,
magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis
4 rebus quam secundis esse, tamen se omnia, quibus a bonis
fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse; quæ ne acci-
5 pere abnuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam
omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo du-
centum ac viginti afferre sese. Acciperent eam tenerentque
6 et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam tre-
centa millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus
deessent, et quantum præterea opus esset, quo iussissent, sub-
7 vecturos. Milite atque equite scire nisi Romano Latinique
nominis non uti populum Romanum; levium armorum auxilia
8 etiam externa vidisse in castris Romanis. Itaque misisse
mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus
Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili telo gentes.
9 Ad ea dona consilium quoque addebant, ut prætor, cui pro-
vincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiiceret, ut et
hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti da-
10 retur iis ad auxilia Hannibali summittenda. Ab senatu ita
responsum regiis est, virum bonum egregiumque socium Hie-
ronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi
Romani venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tem-
pore ac loco munifice adiuvisse. Id perinde, ac deberet,
11 gratum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus qui-
busdam allatum, gratia rei accepta, non accepisse populum
12 Romanum; Victoriam omenque accipere, sedemque ei se divæ
dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. In
ea arce urbis Romanæ sacratam volentem propitiamque, fir-
13 mam ac stabilem fore populo Romano. Funditores sagitta-
riique et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad
centum viginti navium classem, quæ cum T. Otacilio pro-

prætore in Sicilia erat, quinque et viginti additæ, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiiceret.

Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum *ab* so- 38
ciis ac nomine Latino venirent milites. Tum, quod nunquam 2
antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti
milites; nam ad eam diem nihil præter sacramentum fuerat, 3
iussu consulum conventuros neque iniussu abituros, et ubi ad
decuriandum aut centuriandum convenissent, sua voluntate ipsi
inter sese decuriati equites, centuriati pedites coniurabant, sese 4
fugæ atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi
aut civis servandi causa. Id ex voluntario inter ipsos fœdere 5
ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis 6
Varronis multæ ac feroces fuere, denuntiantis, bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei 7
publicæ, si plures Fabios imperatores haberet, se, quo die
hostem vidisset, perfecturum. Collegæ eius Pauli una, pridie 8
quam ex urbe proficisceretur, contio fuit, verior quam gratior
populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo,
mirari se, quidni, qui dux, priusquam aut suum aut hostium 9
exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc
togatus in urbe sciret, quæ sibi agenda armato forent, diem 10
quoque prædicere posset, qua cum hoste signis collatis esset
dimicaturus; se, quæ consilia magis res dent hominibus quam 11
homines rebus, ea ante tempus immatura non præcepturum;
optare, ut, quæ caute ac consulte gesta essent, satis prospere evenirent; temeritatem, præterquam quod stulta sit, in- 12
felicem etiam ad id locorum fuisse. Et sua sponte apparebat 13
tuta celeribus consiliis præpositurum, et, quo id constantius
perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur.

»Si aut collegam, id quod mallem, tui similem, L. Æmi- 39
li, haberes aut tu collegæ tui esses similis, supervacanea
esset oratio mea; nam et duo boni consules, etiam me indi- 2

cente, omnia e re publica fide*que* vestra faceretis et mali nec
mea verba auribus vestris nec consilia animis acciperetis.
3 Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum
omnis oratio est, quem video nequicquam et virum bonum et
civem fore, si, altera parte claudente re publica, malis con-
4 siliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, L.
Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio quam cum
Hannibale futurum censes; nescio an infestior hic adversarius
5 quam ille hostis maneat te. Cum illo in acie tantum, cum
hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es; adversus
Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pug-
nandum tibi est, Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus.
6 Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria. Tamen
ille consul demum et in provincia et ad exercitum cœpit
furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo
consulatu, nunc quoque consul, priusquam castra videat
7 aut hostem, insanit. Et qui tantas iam nunc procellas prœ-
lia atque acies iactando inter togatos ciet, quid inter arma-
tam iuventutem censes facturum et ubi extemplo res verba
8 sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo
pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem
hunc ignoro, aut nobilior alius Trasumenno locus nostris cla-
9 dibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est, et ego
contemnendo potius quam appetendo gloriam modum exces-
serim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus
10 Hannibalem est, qua ego gessi. Nec eventus modo hoc do-
cet (stultorum iste magister est), sed eadem ratio, quæ fuit
11 futuraque, donec res eædem manebunt, immutabilis est. In
Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa
plena civium ac sociorum sunt; armis, viris, equis, commeatibus
12 iuvant iuvabuntque: id iam fidei documentum in adversis
rebus nostris dederunt; meliores, prudentiores, constantiores
13 nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, in ho-
stili est terra inter omnia inimica infestaque, procul ab domo,
ab patria; neque illi terra neque mari est pax; nullæ eum

urbes accipiunt, nulla mœnia; nihil usquam sui videt, in diem
rapto vivit; partem vix tertiam exercitus eius habet, quem 14
Hiberum amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti;
nec his paucis iam victus suppeditat. Dubitas ergo, quin 15
sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies, non com-
meatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quamdiu 16
pro Gereonii, castelli Apuliæ inopis, tanquam pro Carthaginis
mœnibus sedet? Ne adversus te quidem de me gloriabor. 17
Servilius atque Atilius, proximi consules, vide, quemadmo-
dum eum ludificati sint. Hæc una salutis est via, L. Paule,
quam difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes
facient. Idem enim tui, quod hostium milites volent; idem 18
Varro consul Romanus, quod Hannibal Pœnus imperator
cupiet. Duobus ducibus unus resistas oportet. Resistes
autem, *si* adversus famam rumoresque hominum satis firmus
steteris, si te neque collegæ vana gloria neque tua falsa
infamia moverit. Veritatem laborare nimis sæpe aiunt, 19
exstingui nunquam. *Vanam* gloriam qui spreverit, veram 20
habebit. Sine, timidum pro cauto, tardum pro considerato,
imbellem pro perito belli vocent. Malo, te sapiens hostis
metuat, quam stulti cives laudent. Omnia audentem contem-
net Hannibal, nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut 21
nihil agatur, *suadeo*, sed ut agentem te ratio ducat, non
fortuna; tuæ potestatis semper tu tuaque omnia sint; arma-
tus intentusque sis; neque occasioni tuæ desis neque suam
occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certaque 22
erunt; festinatio improvida est et cæca.»

Adversus ea oratio consulis haud sane læta fuit, magis **40**
fatentis ea, quæ diceret, vera quam facilia factu esse. Dic- 2
tatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli
adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque
auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu sem- 3
ustum effugisse; optare, ut omnia prospere evenirent; sed si
quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis
iratorum civium caput obiecturum.

4 Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt, prosequen-
tibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes prose-
5 cuta, turba conspectior, quum dignitas deesset. Ut in castra
venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam
factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteri-
6 bus maior pars et omne robur virium esset, consulum anni
prioris M. Atilium, ætatem excusantem, Romam miserunt, Ge-
minum Servilium in minoribus castris legioni Romanæ et
7 socium peditum equitumque duobus millibus præficiunt. Han-
nibal quanquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat,
8 tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim
nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde
raperet quidem, quicquam reliqui erat, omni undique frumento,
postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto,
9 ut vix decem dierum, quod compertum postea est, frumentum
superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit,
si maturitas temporum exspectata foret.

41 Ceterum temeritati consulis ac præpropero ingenio mate-
riam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis prædatoribus
tumultuario prœlio ac procursu magis militum quam ex præ-
parato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Pœnis
2 dimicatio fuit. Ad mille et septingenti cæsi, non plus cen-
tum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus
effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul,
3 cuius eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat, Var-
rone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus
4 debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id dam-
num haud ægerrime pati; quin potius credere, velut inescatam
temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum
5 esse. Et omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant:
dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum
6 militum in exercitu esse. Itaque locum et tempus insidiis
aptum se habere ratus, nocte proxima, nihil præter arma fe-
rente secum milite, castra plena omnis fortunæ publicæ pri-
7 vatæque relinquit, transque proximos montes læva pedites in-

structos condit, dextra equites, impedimenta per convallem
mediam traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum 8
castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri 9
relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spa-
tium fuga præciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium
priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.
Ubi illuxit, subductæ primo stationes, deinde propius adeun- **42**
tibus insolitum silentium admirationem fecit. Tum satis com- 2
perta solitudine in castris, concursus fit ad prætoria consulum
nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis
stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset, cre-
bros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa pro- 3
ferri iuberent ducerentque ad persequendos hostes ac protinus
castra diripienda. Et consul alter velut unus turbæ militaris erat;
Paulus etiam atque etiam dicere providendum præcavendumque 4
esse; postremo, quum aliter neque seditionem neque ducem sedi-
tionis sustinere posset, Marium Statilium præfectum cum turma
Lucana exploratum mittit. Qui ubi adequitavit portis, subsi- 5
stere extra munimenta ceteris iussis, ipse cum duobus equiti-
bus vallum intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat,
insidias profecto esse; ignes in parte castrorum, quæ vergat 6
ad hostem, relictos; tabernacula aperta et omnia cara in
promptu relicta; argentum quibusdam locis temere per vias
vel*ut* obiectum ad prædam vidisse. Quæ ad deterrendos a 7
cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore
orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haud-
quaquam dux defuit; nam extemplo Varro signum dedit pro-
ficiscendi. Paulus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque 8
auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta signa
collegæ iussit. Quod quanquam Varro ægre est passus, Fla- 9
minii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico
bello memorata navalis clades religionem animo incussit. Di 10
prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminen-
tem pestem Romanis; nam forte ita evenit, ut, quum referri
signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi 11

duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque
Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant,
profugerent eo die ad dominos; deductique ad consules nun-
tiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes
12 sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules im-
perii potentes fecit, quum ambitio alterius suam primum apud
eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

43 Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos
quam ad ultimum temere evectos vidit, nequicquam detecta
2 fraude in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam fru-
menti manere nequit, novaque consilia in dies non apud mi-
lites solum mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam
3 apud ducem ipsum oriebantur. Nam quum initio fremitus,
deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium de-
bitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et
mercenarios milites, maxime Hispani generis, de transitione
4 cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Hannibal
de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut, relicto peditatu
5 omni, cum equitibus se proriperet. Quum hæc consilia atque
hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in
calidiora atque eo maturiora messibus Apuliæ loca, simul *ut*,
quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levi-
6 bus ingeniis essent. Profectus est nocte ignibus similiter
factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum
7 par priori metus contineret Romanos. Sed per eundem Lu-
canum Statilium omnibus ultra castra transque montes explo-
ratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum
8 de insequendo eo consilia agitari cœpta. Quum utriusque
consulis eadem, quæ ante semper, fuisset sententia, ceterum
Varroni fere omnes, Paulo nemo præter Servilium, prioris anni
9 consulem, assentiretur, *ex* maioris partis sententia ad nobi-
litandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt.
10 Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vul-
turno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit.
11 Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare præ-

cipue futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum afflante vento, in occæcatum pulvere offuso hostem pugnaturi.

Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Pœnum, ut **44**
ventum ad Cannas est et in conspectu Pœnum habebant, bina castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium,
sicut ante, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris 2
affluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate
haud sine certamine dabat; ex minoribus tamen castris, quæ 3
posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia
ripa ulterior nullum habebat hostium præsidium. Hannibal 4
spem nanctus, locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, diri-
git aciem lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde 5
rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, quum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro *Paulo* speciosum timidis ac segnibus du-
cibus exemplum Fabium obiiceret, testareturque deos homines- 6
que hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam vel*ut* usu cepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus;
ille, si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque im- 7
providam pugnam legionibus accideret, se omnis culpæ exsortem, omnis eventus participem fore diceret; videret, ut, quibus lingua *tam* prompta ac temeraria, æque in pugna vigerent manus.

Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, **45**
Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam,
quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invaden- 2
dos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen
mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ripam 3
egressi clamore ac tumultu fugassent, *in* stationem quoque pro
vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero 4
adeo indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa

5 imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque postero die
Varro, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega
signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, se-
quente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare
6 consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in
castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita
instruunt aciem: in dextro cornu (id erat flumini propius) Ro-
7 manos equites locant, deinde pedites; lævum cornu extremi
equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus
Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum
8 auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuere, Te-
rentius lævum, Æmilius dextrum; Gemino Servilio media
pugna tuenda data.

46 Hannibal luce prima, Baliaribus levique alia armatura
præmissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in
2 acie locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam lævo
3 in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Nu-
midis equitibus datum, media acie peditibus firmata, ita ut
Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii
4 Galli atque Hispani. Afros Romanam [magna ex parte] cre-
deres aciem; ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum
5 magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque
scuta eiusdem formæ fere erant, dispares ac dissimiles gladii,
Gallis prælongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis
quam cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles et cum
mucronibus. Ante alios habitus gentium harum quum
6 magnitudine corporum, tum specie terribilis erat: Galli super
umbilicum erant nudi; Hispani linteis prætextis purpura tu-
nicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omni-
um peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadra-
7 ginta, decem equitum. Duces cornibus præerant sinistro
Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse
8 cum fratre Magone tenuit. Sol seu de industria ita locatis,
seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti obliquus
erat, Romanis in meridiem, Pœnis in septentrionem versis;

ventus (Vulturnum regionis incolæ vocant) adversus Roma- 9
nis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum
ademit.

Clamore sublato, procursum *ab* auxiliis et pugna levibus 47
primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispano-
rum*que* lævum cornu cum dextro Romano concurrit, minime
equestris more pugnæ; frontibus enim adversis concurrendum 2
erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis,
hinc peditum acies claudebant. In directum utrinque nitentes, 3
stantibus ac confertis postremo turba equis, vir virum amplexus
detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen
factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsi-
que Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem cer- 4
taminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis
par, dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Ro- 5
mani, diu ac sæpe connisi, obliqua fronte acieque densa im-
pulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum,
a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide refe- 6
rentibus pedem institere, ac tenore uno per præceps pavore
fugientium agmen in mediam primum aciem illati, postremo
nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrinque 7
reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique stete-
rant, aliquantum prominente acie. Qui cuneus ut pulsus 8
æquavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio
dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibusque incaute
in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua exten-
dendo clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti 9
nequicquam prœlio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum
terga ceciderant, adversus Afros integram pugnam ineunt, non 10
tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed
etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites ad- 48
versus Numidas steterant, consertum prœlium erat, segne
primo et a Punica cœptum fraude. Quingenti ferme Numidæ, 2
præter solita arma telaque gladios occultos sub loricis haben-

tes, specie transfugarum quum ab suis parmas post terga
3 habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt, parmisque
et iaculis ante pedes hostium proiectis, in mediam aciem ac-
cepti ductique ad ultimos considere ab tergo iubentur. Ac
dum prœlium ab omni parte conseritur, quieti manserunt;
4 postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen,
tum arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum cor-
porum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem,
tergaque ferientes ac poplites cædentes stragem ingentem ac
5 maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. Quum
alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe prœlium
esset, Hasdrubal, qui ea parte præerat, subductos ex media
acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat,
6 ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos
equites Afris prope iam fessis cæde magis quam pugna
adiungit.

49 Parte altera pugnæ Paulus, quanquam primo statim
2 prœlio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpe
cum confertis Hannibali et aliquot locis prœlium restituit,
3 protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis,
quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant.
Tum renuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descen-
dere equites, dixisse Hannibalem ferunt: «Quam mallem,
4 vinctos mihi traderet.» Equitum pedestre prœlium, quale
iam haud dubia hostium victoria, fuit, quum victi mori in
vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam
5 irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt
tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos.
Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant,
6 repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum quum præterve-
hens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidis-
7 set, «L. Æmili» inquit, «quem unum insontem culpæ cladis
8 hodiernæ dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi
virium aliquid superest *et* comes ego te tollere possum ac

protegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis fece-
ris; etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est.» Ad ea 9
consul: «Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed
cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium
evadendi absumas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Ro- 10
manam muniant ac, priusquam victor hostis advenit, præsidiis
firment; privatim Q. Fabio, *L.* Æmilium præceptorum eius
memorem et vixisse adhuc et mori. Me in hac strage mili- 11
tum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu
sim aut accusator collegæ exsistam, ut alieno crimine inno-
centiam meam protegam.» Hæc eos agentes prius turba 12
fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem igno-
rantes, quis esset, obruere telis, Lentulum inter tumultum
abripuit equus. Tum undique effuse fugiunt. Septem millia 13
hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in
vicum ipsum Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthalone
atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi
sunt. Consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium 14
insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam per-
fugit. Quadraginta quinque millia quingenti pedites, duo millia 15
septingenti equites, et tantadem prope civium sociorumque pars,
cæsi dicuntur; in his ambo consulum quæstores, L. Atilius et
L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni militum, consu- 16
lares quidam prætoriique et ædilicii (inter eos Cn. Servilium
Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum
priore anno, aliquot annis ante *consul* fuerat), octoginta præ- 17
terea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde
in senatum legi deberent, quum sua voluntate milites in legio-
nibus facti essent. Capta eo prœlio tria millia peditum et 18
equites mille et quingenti dicuntur.

Hæc est pugna *Cannensis*, Aliensi cladi nobilitate par, **50**
ceterum ut illis, quæ post pugnam accidere, levior, quia ab 2
hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior fœdiorque.
Fuga namque ad Aliam sicut urbem prodidit, ita exer- 3

citum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix quin-
quaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exerci-
tus fuit.
4 Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus
esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum prœlio,
deinde ex lætitia epulis fatigatos quies nocturna hostes pre-
meret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros
5 esse. Eam sententiam alii totam aspernari; cur enim illos,
qui se arcessant, ipsos non venire, quum æque coniungi pos-
sent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et
aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent obiicere.
6 Aliis non tam sententia displicere quam animus deesse. P.
Sempronius Tuditanus tribunus militum: «Capi ergo mavultis»
inquit «ab avarissimo et crudelissimo hoste, æstimarique capita
vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis
an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri
7 honos quæratur? Non tu, si quidem L. Æmilii consulis,
qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortis-
simorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis.
8 Sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina obsæ-
piunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstre-
9 punt portis, erumpamus. Ferro atque audacia *via* fit quam-
vis per confertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque
solutum agmen, ut si nihil obstet, disiicias. Itaque ite me-
cum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.»
10 Hæc ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto per
11 medios vadit hostes, et, quum in latus dextrum, quod pate-
bat, Numidæ iacularentur, translatis in dextrum scutis, in
maiora castra ad sexcentos evaserunt, atque inde protinus,
alio magno agmine adiuncto, Canusium incolumes perveniunt.
12 Hæc apud victos magis impetu animorum, quem ingenium
suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut
imperio cuiusquam agebantur.

51 Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur

suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum
esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis
daret militibus, Maharbal præfectus equitum, minime cessandum 2
ratus, «Immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto»
inquit «victor in Capitolio epulaberis. Sequere; cum equite,
ut prius venisse quam venturum sciant, præcedam.» Han- 3
nibali nimis læta res est visa maiorque, quam ut eam statim
capere animo posset. Itaque voluntatem se laudare Mahar-
balis ait; ad consilium pensandum temporis opus esse. Tum 4
Maharbal: «Non omnia nimirum eidem di dedere. Vincere
scis, Hannibal; victoria uti nescis.» Mora eius diei satis
creditur saluti fuisse urbi atque imperio.

Postero die, ubi primum illuxit, ad spolia legenda fœdam- 5
que etiam hostibus spectandam stragem exeunt. Iacebant tot 6
Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique
fors aut pugna iunxerat aut fuga; assurgentes quidam ex
strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitave-
rant vulnera, ab hoste oppressi sunt; quosdam et iacentes 7
vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes
cervicem iugulumque et reliquum sanguinem iubentes haurire;
inventi quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos 8
sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo
interclusisse spiritum apparebat. Præcipue convertit omnes 9
substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso
auribusque laceratis, quum, manibus ad capiendum telum
inutilibus, in rabiem ira versa, laniando dentibus hostem
exspirasset.

Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit **52**
castra oppugnanda, et omnium primum brachio obiecto flu-
mine eos excludit; ceterum ab omnibus labore, vigiliis, 2
vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta.
Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana
trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos cen-
tenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vesti- 3
mentis, in castra hostes acceperunt, traditique in custodiam

4 omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur,
interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium et
animi fuit, ad quattuor millia hominum et ducenti equites, alii
agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum
erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque
5 eadem condicione, qua altera, tradita hosti. Præda ingens
parta est, et præter equos virosque et si quid argenti (quod
plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto
perexiguo, utique militantes, utebantur) omnis cetera præda
6 diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum
corpora suorum iussit; ad octo millia fuisse dicuntur fortissi-
morum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum
sepultumque, quidam auctores sunt.

7 Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine
Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantum tectisque a
Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro
qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores
53 habiti sunt. Ceterum quum ibi tribuni militum quattuor
essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore
2 anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bi-
bulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia App. Claudius
3 Pulcher, qui proxime ædilis fuerat, omnium consensu ad P.
Scipionem admodum *adolescentem et ad* App. Claudium summa
4 imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de
summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius,
nequicquam eos perditam spem fovere; desperatam complora-
5 tamque rem esse publicam; nobiles iuvenes quosdam, quorum
principem L. Cæcilium Metellum, mare ac naves spectare, ut
6 deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. Quod malum,
præterquam atrox, super tot clades etiam novum, quum stu-
pore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant, et consilium
advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio
7 iuvenis, fatalis dux huiusce belli. Audendum atque agendum,
non consultandum ait in tanto malo esse. Irent secum ex-
8 templo armati, qui rem publicam salvam vellent; nulla ve-

rius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse. Pergit 9
ire sequentibus paucis in hospitium Metelli et, quum concilium
ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super
capita consultantium gladio, «Ex mei animi sententia» inquit, 10
«ut ego rem publicam populi Romani non deseram neque
alium civem Romanum deserere patiar; si sciens fallo, tum 11
me, Iuppiter optime maxime, domum, familiam remque meam
pessimo leto afficias. In hæc verba, L. Cæcili, iures postulo, 12
ceterique, qui adestis. Qui non iuraverit, in se hunc gladium
strictum esse sciat.» Haud secus pavidi, quam si victorem 13
Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet
ipsos Scipioni tradunt.

Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad **54**
consulem ad quattuor millia et quingenti pedites equitesque,
qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venu- 2
sini per familias benigne accipiendos curandosque quum divi-
sissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos
nummos quinos vicenos, et pediti denos, et arma, quibus
deerant, dederunt, ceteraque publice ac privatim hospitaliter 3
facta certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus
officiis vinceretur. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat; 4
et iam ad decem millia hominum erant, Appiusque et Scipio 5
postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nun-
tium extemplo mittunt, quantæ secum peditum equitumque
copiæ essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci
exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Canusium 6
copias traduxit; et iam aliqua species consularis exercitus
erat mœnibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur
defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium socio- 7
rumque, sed occidione occisum cum duobus *consulibus* exerci-
tum deletasque omnes copias allatum fuerat. Nunquam salva 8
urbe tantum pavoris tumultusque intra mœnia Romana fuit.
Itaque succumbam oneri neque aggrediar narrare, quæ edis-
sertando minora vero faciam. Consule exercituque ad Trasu- 9

mennum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed
multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exer-
citus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana nec
10 ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium ac
iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens
11 tanta mole cladis non obruta esset. Compares *scilicet* cladem
ad Ægates insulas Carthaginiensium prœlio navali acceptam, qua
fracti Sicilia ac Sardinia cessere *et* vectigales ac stipendi-
arios fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Africa,
cui postea hic ipse Hannibal succubuit; nulla ex parte com-
parandæ sunt, nisi quod minore animo latæ sunt.

55 P. Furius Philus et M. Pomponius prætores senatum in
curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consule-
2 rent; neque enim dubitabant, deletis exercitibus hostem ad
oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, ventu-
3 rum. Quum in malis sicuti ingentibus, ita ignotis ne consi-
lium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamen-
tantium mulierum et, nondum palamfacto, vivi mortuique
4 per omnes pæne domos promiscue complorarentur, tum Q.
Fabius Maximus censuit, equites expeditos et Appia et Latina
via mittendos, qui obvios percontando (aliquos profecto ex
fuga passim dissipatos fore) referant, quæ fortuna consulum
5 atque exercituum sit et, si quid di immortales, miseriti im-
perii, reliquum Romani nominis fecerint, ubi eæ copiæ sint;
quo se Hannibal post prœlium contulerit, quid paret, quid
6 agat acturusque sit. Hæc exploranda noscendaque per impi-
gros iuvenes esse; illud per patres ipsos agendum, quoniam
magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe
tollant, matronas publico arceant continerique intra suum
7 quamque limen cogant, comploratus familiarum coerceant,
silentium per urbem faciant, nuntios rerum omnium ad præ-
tores deducendos curent, suæ quisque fortunæ domi auctorem
8 exspectent, custodesque præterea ad portas ponant, qui pro-
hibeant quemquam egredi urbe, cogantque homines nullam
nisi urbe ac mœnibus salvis salutem sperare. Ubi conticuerit

tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendumque
de urbis custodia esse.

Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, sum- **56**
motaque foro *per* magistratus turba, patres diversi ad sedan-
dos tumultus discessissent, tum demum litteræ a C. Terentio
consule allatæ sunt: L. Æmilium consulem exercitumque 2
cæsum; sese Canusii esse, reliquias tantæ cladis velut ex nau-
fragio colligentem; ad decem millia militum ferme esse in-
compositorum inordinatorumque; Pœnum sedere ad Cannas, 3
in captivorum pretiis prædaque alia nec victoris animo nec
magni ducis more nundinantem. Tum privatæ quoque per 4
domos clades vulgatæ sunt, adeoque totam urbem opplevit
luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit,
quia nec lugentibus id facere est fas nec ulla in illa tempe-
state matrona expers luctus fuerat. Itaque ne ob eandem 5
causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur,
senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum 6
quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam patres essent,
aliæ insuper ex Sicilia litteræ allatæ sunt ab T. Otacilio
proprætore, regnum Hieronis classe Punica vastari; cui quum 7
opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam
classem ad Ægates insulas stare paratam instructamque, ut,
ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Pœni sensis- 8
sent, Lilybæum extemplo provinciamque aliam Romanam ag-
grederentur; itaque classe opus esse, si regem socium Sicili-
amque tueri vellent.

Litteris consulis prætorisque *lectis, censuerunt prætorem* **57**
M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti præesset, Canusium ad
exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum prætori
exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per com-
modum rei publicæ fieri posset, Romam veniret. Territi etiam 2
super tantas clades quum ceteris prodigiis, tum quod duæ Vesta-
les eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertæ et altera sub
terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibi-
met ipsa mortem consciverat; L. Cantilius scriba pontificius, quos 3

nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum
fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio cæsus
4 erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum inter
tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros
5 adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum
missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos pos-
sent placare, et quænam futura finis tantis cladibus foret.
6 Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria
facta, inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca in foro
boario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo consæptum,
iam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum.
7 Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos
8 habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit; ipse, legione
classica (ea legio tertia erat) cum tribunis militum Teanum
Sidicinum præmissa, classe tradita P. Furio Philo collegæ,
9 paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Inde
dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iunius et Ti. Sem-
pronius magister equitum, dilectu edicto, iuniores ab annis
septendecim et quosdam prætextatos scribunt; quattuor ex
10 his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinum-
que nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt. Arma,
tela, alia parari iubent et vetera spolia hostium detrahunt
11 templis porticibusque. Et aliam formam novi dilectus inopia
liberorum capitum ac necessitas dedit; octo millia iuvenum
validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellentne
12 militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit,
quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

58 Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas
pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis,
2 quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut ante ad
Trebiam Trasumennumque lacum, benigne allocutus sine
pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod nunquam
3 alias antea, satis miti sermone alloquitur: non internecivum
sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio

certare. Et patres virtuti Romanæ cessisse et se id anniti,
ut suæ in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque 4
redimendi se captivis copiam facere; pretium fore in capita
equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo
centenos. Quanquam aliquantum adiiciebatur equitibus ad id 5
pretium, quo pepigerant dedentes se, læti tamen quamcunque
condicionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum 6
decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud
fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum 7
his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad pacem
inclinaret animus, condiciones ferret. Quum egressi castris 8
essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus, iuris iurandi solvendi causa quum in castra redisset, ante noctem comites assequitur. Ubi Romam venire eos 9
nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris
verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.
Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est, quorum prin- **59**
ceps: «M. Iuni vosque, patres conscripti» inquit, «nemo nostrum
ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos quam
nostræ; ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, 2
non alii unquam minus negligendi vobis quam nos in hostium
potestatem venerunt. Non enim in acie per timorem arma 3
tradidimus, sed quum prope ad noctem superstantes cumulis
cæsorum corporum prœlium extraxissemus, in castra recepimus nos; diei reliquum ac noctem insequentem, fessi labore 4
ac vulneribus, vallum sumus tutati; postero die, quum cir- 5
cumsessi ab exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam
per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas
duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra
trucidatis, aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti dimit- 6
teremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro rede- 7
misse, et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones pacis,
legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum

8 misisse. Atqui et *ad* Aliam cum Gallis et ad Heracleam
cum Pyrrho utraque non tam clade infamis quam pavore
et fuga pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanorum
corporum tegunt, nec supersumus pugnæ, nisi in quibus tru-
9 cidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt etiam
de nostris quidam, qui ne in acie quidem fuerunt, sed præsi-
dio castris relicti, quum castra traderentur, in potestatem
10 hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis
fortunæ aut condicioni invideo, nec premendo alium me extu-
lisse velim: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus
aliquod præmium est, qui plerique inermes ex acie fugientes
non prius quam Venusiæ aut Canusii constiterunt, se nobis
merito prætulerint gloriatique sint, in se plus quam in nobis
11 præsidii rei publicæ esse. Sed et illis bonis ac fortibus mili-
tibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod
beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus.
12 Dilectum ex omni ætate et fortuna habetis; octo millia ser-
vorum audio armari. Non minor numerus noster est, nec
maiore pretio redimi possumus, quam ii emuntur; nam si
conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam.
13 Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam,
patres conscripti, si iam duriores esse velitis, quod nullo
14 nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho
videlicet, qui hospitum numero captivos habuit? An barbaro
ac Pœno, qui utrum avarior an crudelior sit, vix existimari
15 potest? Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium
vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam
si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones
16 vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo
curiæ stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque re-
sponsum vestrum. Quum ii pro nobis proque iis, qui absunt,
ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum
17 esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Si, medius-
fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse
velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, quum in-

digni ut redimeremur [a] vobis visi simus. Rediere Romam 18
quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum
legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. Red-
eam ego in patriam trecentis nummis non æstimatus civis?
Suum quisque *habet* animum, patres conscripti. Scio, in dis- 19
crimine esse vitam corpusque meum; magis me famæ pericu-
lum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus; neque
enim vos pretio pepercisse homines credent.»

Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quæ in comitio **60**
erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant
orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas 2
quoque metus ac necessitas in foro turbæ virorum immiscuerat.
Senatus summotis arbitris consuli cœptus. Ibi quum sententiis 3
variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice
impensam faciendam nec prohibendos ex privato redimi; si 4
quibus argentum in præsentia deesset, dandam ex ærario
pecuniam mutuam prædibusque ac prædiis cavendum populo
censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscæ ac nimis duræ, 5
ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita
locutus fertur: «Si tantummodo postulassent legati pro iis, 6
qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius
insectatione eorum brevi sententiam peregissem; quid enim 7
aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus
necessario ad rem militarem exemplo servaretis? Nunc autem,
quum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, præ-
ferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis,
qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Te-
rentio consuli æquum censuerint, nihil vos eorum, patres
conscripti, quæ illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam 8
hæc, quæ apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exer-
citum agerem, optimum testem ignaviæ cuiusque et virtutis,
aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti
ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non
captivi in hostium potestate essent. Sed quum, fessis pug- 9
nando hostibus, tum victoria lætis et ipsis plerisque regressis

in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et
septem millia armatorum hominum erumpere etiam *per* confer-
tos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt
10 neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempro-
nius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum pau-
citas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum
nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante lucem
11 pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Si, ut avorum
memoria P. Decius tribunus militum in Samnio, si, ut nobis
adolescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma trecen-
tis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum situm inter
medios duceret hostes, dixit: «Moriamur, milites, et morte
12 nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones», si hoc
P. Sempronius diceret, nec viros equidem nec Romanos vos
13 ducerem, si nemo tantæ virtutis exstitisset comes. Viam non
ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat;
reduces in patriam ad parentes, ad coniuges ac liberos facit.
14 Ut servemini, deest vobis animus: quid, si moriendum pro
patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque
circa vos eo ipso die cæsa iacent. Si tot exempla virtutis
non movent, nihil unquam movebit; si tanta clades vilem
15 vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes deside-
rate patriam; immo desiderate, dum patria est, dum cives
eius estis! sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienato
16 iure civium servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis
eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem
vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem;
Hannibalem post paulo audistis castra prodi et arma tradi
17 iubentem. Quan*quam quid* ego ignaviam istorum accuso, quum
scelus possim accusare? Non modo enim sequi recusarunt
bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni
strictis gladiis viri fortissimi inertes summovissent. Prius,
inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium
18 fuit erumpendum. Hos cives patria desideret, quorum si
ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas

pugnaverunt, civem haberet? Ex millibus septem armatorum 19
sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam
liberi atque armati redirent, neque his sexcentis hostes ob-
stitere; quam tutum iter duarum prope legionum agmini 20
futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia arma-
torum Canusii fortia, fidelia, patres conscripti. Nunc autem
quemadmodum hi boni fidelesque (nam «fortes» ne ipsi quidem
dixerint) cives esse possunt? Nisi quis credere potest, aut 21
favisse erumpentibus, qui, ne erumperent, obsistere conati
sunt, aut non invidere eos quum incolumitati, tum gloriæ illo-
rum per virtutem partæ, quum sibi timorem ignaviamque
servitutis ignominiosæ causam esse sciant. Maluerunt in ten- 22
toriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, quum
silentio noctis erumpendi occasio esset. *At* ad erumpendum
e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum
habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se 23
ipsi tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, quum
omnia subsidia vitæ deessent affectisque fame viribus arma
iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam
armis victi sunt. Orto sole hostis ad vallum accessit; ante 24
secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradide-
runt arma ac se ipsos. Hæc vobis istorum per biduum 25
militia fuit. Quum *in* acie stare ac pugnare decuerat, [tum]
in castra refugerunt; quum pro vallo pugnandum erat, castra
tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Et vos 26
redimam? Quum erumpere *e* castris oportet, cunctamini ac
manetis; quum manere *et* castra tutari armis necesse est, et
castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis 27
istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos
Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per
summam virtutem se patriæ restituerunt.»

Postquam Manlius dixit, quanquam patrum quoque **61**
plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum
civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis,
pecuniæ quoque summa homines movit, quia nec ærarium 2

exhauriri, magna iam summa erogata in servos ad militiam
emendos armandosque, nec Hannibalem, maxime huiusce rei,
3 ut fama erat, egentem, locupletari volebant. Quum triste
responsum, non redimi captivos, redditum esset, novusque
super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum
magnis fletibus questibus*que* legatos ad portam prosecuti sunt.
4 Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure
iurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit relatumque ad
senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodi-
bus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

5 Est et alia de captivis fama: decem primos venisse; de
eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem
6 necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur; mo-
rantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos
7 venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium et L. Manlium; tum
demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis
captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum; et
novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres
8 remansisse, quod per causam recognoscendi nomina captivorum
ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolvissent;
de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, vic-
9 tosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint; ceterum
proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque con-
fectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo
consciverint, ceteri non foro solum omni deinde vita, sed
10 prope luce ac publico caruerint. Mirari magis, adeo discre-
pare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus
fuerit, vel ea res indicio *est, quod fides socio*rum, quæ ad
eam diem firma steterat, tum labare cœpit, nulla profecto
11 alia de re quam quod desperaverant de imperio. Defecere
autem ad Pœnos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, Apu-
12 lorum pars, Samnites præter Pentros, Bruttii omnes, Lucani,
præter hos Uzentini, et Græcorum omnis ferme ora, Taren-
tini, Metapontini, Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes

Galli. Nec tamen eæ clades defectionesque sociorum move- 13
runt, ut pacis usquam mentio apud Romanos fieret, neque
ante consulis Romam adventum nec postquam is rediit reno-
vavitque memoriam acceptæ cladis; quo in tempore ipso 14
adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade,
cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum
frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiæ actæ, quod de
re publica non desperasset; qui *si* Carthaginiensium ductor 15
fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

Liber XXIII.

Hannibal post Cannensem pugnam *castraque* capta ac direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat, accitus in Hirpinos a
2 Statio *Trebio*, pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos; sed premebat eum Mopsiorum
3 factio, familiæ per gratiam Romanorum potentis. Post famam Cannensis pugnæ vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis quum Mopsiani urbe excessissent, sine certamine
4 tradita urbs Pœno præsidiumque acceptum est. Ibi præda omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis eius urbes aut deficientes ab Romanis accipere aut
5 detrectantes cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut
6 urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis (et pleræque cavæ sunt viæ sinusque occulti), quacunque apte poterat, disposuit, alios præ se actam prædam ex agris ostentantes obequitare portis
7 iussit. In quos, quia nec multi et incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta
8 in insidias circumventa est; nec evasisset quisquam, ni mare propinquum et haud procul litore naves, piscatoriæ pleræque,
9 conspectæ peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo prœlio nobiles iuvenes capti cæsique, inter quos et Hegeas,

præfectus equitum, intemperantius cedentes secutus cecidit.
Ab urbe oppugnanda Pœnum absterruere conspecta mœnia 10
haudquaquam prompta oppugnanti.

Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longa felicitate **2**
atque indulgentia fortunæ, maxime tamen inter corrupta omnia
licentia plebis sine modo libertatem exercentis. Senatum et 2
sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem
ac popularis homo, ceterum malis artibus nanctus opes. Is 3
quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasumennum
est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui
plebem ratus per occasionem novandi res magnum ausuram
facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu
venisset, trucidato senatu traderet Capuam Pœnis, improbus 4
homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi
quam eversa re publica dominari, nullam autem incolumem
esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et
senatum servaret et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato 5
senatu, quum sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum
nullo modo, nisi necessarium fuisset, præfatus esset, quippe 6
qui liberos ex App. Claudii filia haberet filiamque Romam
nuptum *M.* Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem ma-
gisque timendam instare; non enim per defectionem ad tol- 7
lendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per cædem
senatus vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Pœnis
velle; eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et 8
certaminum in re publica obliti credant, — quum omnes victi
metu permitterent, «Claudam» inquit «in curia vos et, tan- 9
quam et ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia,
quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestræ inveniam.
In hoc fidem, quam vultis ipsi, accipite.» Fide data egressus 10
claudi curiam iubet, præsidiumque in vestibulo relinquit, ne
quis adire curiam iniussu suo neve inde egredi possit. Tum **3**
vocato ad contionem populo, «Quod sæpe» inquit «optastis,
Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detesta-
bili senatu potestas esset, eam non per tumultum expugnantes 2

domos singulorum, quas præsidiis clientium servorumque tuen-
tur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam;
3 clausos omnes in curia accipite, solos, inermes. Nec quic-
quam raptim aut forte temere egeritis; de singulorum capite
vobis ius sententiæ dicendæ faciam, ut, quas quisque meritus
4 est, pœnas pendat; sed ante omnia ita vos iræ indulgere
oportet, ut potiorem ira salutem atque utilitatem vestram
habeatis. Etenim hos, ut opinor, odistis senatores, non sena-
5 tum omnino habere non vultis; quippe aut rex, quod abomi-
nandum, aut, quod unum liberæ civitatis consilium est, senatus
habendus est. Itaque duæ res simul agendæ vobis sunt, ut
6 et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. Citari sin-
gulos senatores iubebo deque eorum capite vos consulam;
quod de quoque censueritis, fiet; sed prius in eius locum
virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam
7 de noxio supplicium sumatur.» Inde consedit et, nominibus
in urnam coniectis, citari, quod primum sorte nomen excidit,
8 ipsumque e curia produci iussit. Ubi auditum est nomen,
malum et improbum pro se quisque clamare et supplicio dig-
9 num. Tum Pacuvius: «Video, quæ de hoc sententia sit;
date igitur pro malo atque improbo bonum senatorem et
10 iustum.» Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi;
deinde quum aliquis omissa verecundia quempiam nominasset,
11 multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent
nosse, alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam
12 et pudendæ artis aut quæstus genus obiicerent. Hoc multo
magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut
ipsius pænitere homines appareret, quem autem in eius sub-
13 stituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari attinebat,
nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo
humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriæ
14 occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum
maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex cu-
stodia dimitti.

4 Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitæ beneficio se-

natum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis, iam
omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa 2
dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari; salutare, 3
benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas susci-
pere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices
dare, quæ magis popularis aptiorque in vulgus favori con-
ciliando esset; iam vero nihil in senatu agi aliter, quam si 4
plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam
non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatium
et illecebris omnis amœnitatis maritimæ terrestrisque, tum 5
vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut
nec libidini nec sumptibus modus esset. Ad contemptum 6
legum, magistratuum, senatus accessit tum, post Cannen-
sem cladem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum
quoque spernerent imperium. Id modo erat in mora, 7
ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas
familias claras ac potentes Romanis miscuerat, et [quod], 8
quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum
erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in
præsidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.
Horum parentes cognatique ægre pervicerunt, ut legati ad **5**
consulem Romanum mitterentur.

Ii nondum Canusium profectum, sed Venusiæ cum paucis
ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime
miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant
Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique con- 2
temptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam 3
quum legati, ægre ferre senatum populumque Campanum, ad-
versi quicquam evenisse Romanis, nuntiassent pollicerenturque
omnia, quæ ad bellum opus essent, «Morem magis» inquit 4
«loquendi cum sociis servastis, Campani, iubentes, quæ opus
essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad præsentem
fortunæ nostræ statum locuti estis. Quid enim nobis ad 5
Cannas relictum est, ut, quia aliquid habeamus, id, quod deest,
expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus, tanquam

equites habeamus? Pecuniam deesse dicamus, tanquam ea tan-
6 tum desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit
fortuna. Legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia,
commeatus aut in acie aut binis postero die amissis castris peri-
7 erunt. Itaque non iuvetis nos in bello oportet, Campani, sed
8 pæne bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut
trepidos quondam maiores vestros intra mœnia compulsos, nec
Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes, recep-
tos in fidem *ad* Saticulam defenderimus, cœptumque propter
vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante
9 fortuna eventum, tulerimus. Adiicite ad hæc, quod fœdus
æquum deditis, quod leges vestras, quod ad extremum, id
quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit, civitatem
nostram magnæ parti vestrum dedimus communicavimusque
10 vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quæ accepta
est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam
11 arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut,
quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat;
Pœnus hostis ne Africæ quidem indigenam ab ultimis terrarum
oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris
12 et condicionis et linguæ prope humanæ militem trahit. Hunc
natura et moribus immitem ferumque insuper dux ipse effe-
ravit, pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue
faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci corporibus hu-
13 manis docendo. His infandis pastos epulis, quos contingere
etiam nefas sit, videre atque habere dominos et ex Africa
et a Carthagine iura petere et Italiam Numidarum ac Mau-
rorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italia,
14 detestabile sit? Pulchrum erit, Campani, prolapsum clade
Romanorum imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac
15 recuperatum esse. Triginta millia peditum, quattuor equitum
arbitror ex Campania scribi posse; iam pecuniæ affatim est
frumentique. Si parem fortunæ vestræ fidem habetis, nec
Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse.»

6 *Ab* hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum

legatis, unus ex iis Vibius Virrius tempus venisse ait, quo
Campani non agrum solum ab Romanis quondam per iniuriam
ademptum recuperare, sed imperio etiam Italiæ potiri possint;
fœdus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos; 2
neque controversiam fore, quin, quum ipse confecto bello
Hannibal victor in Africam decedat exercitumque deportet,
Italiæ imperium Campanis relinquatur. Hæc Virrio loquenti 3
assensi omnes ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus
videretur nomen Romanum. Extemplo plebs ad defectionem 4
ac pars maior senatus spectare; extracta tamen auctoritatibus 5
seniorum per paucos dies est res. Postremo vicit sententia
plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant,
ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur certumque 6
defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis
in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul
Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent; indigna- 7
tione orta, summoveri a curia iussos esse, missumque lictorem,
qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra fines
Romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam 8
postulatio erat, Cæliusque et alii id haud sine causa præter-
missuri erant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum eo con- **7**
dicionibus *iis* fecerunt, ne quis imperator magistratusve Pœ-
norum ius ullum in civem Campanum haberet, neve civis
Campanus invitus militaret munusve faceret; ut suæ leges, sui 2
magistratus Capuæ essent; ut trecentos ex Romanis captivis
Pœnus daret Campanis, quos ipsi elegissent, cum quibus
equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, per-
mutatio fieret. Hæc pacta; illa insuper, quam quæ pacta 3
erant, facinora Campani ediderunt: nam præfectos socium
civesque Romanos alios, partim aliquo militiæ munere occu-
patos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes
comprehensos velut custodiæ causa balneis includi iussit,
ubi fervore atque æstu anima interclusa fœdum in modum
exspirarent.

4 Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Pœnum, summa
ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihil
5 præter sanam civium mentem defuit, restiterat. Ut vero præ-
sidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam domina-
tionem miserabilemque Tarentinorum servitutem exempla refe-
rens, primo, ne reciperetur præsidium, palam vociferatus est,
6 deinde, ut receptum aut eiiceretur aut, si malum facinus,
quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti
ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto Punico
7 præsidio restituerent Romanis se. Hæc (nec enim occulte
agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qui
vocarent Magium ad sese in castra; deinde, quum is ferociter
negasset se iturum, nec enim Hannibali ius esse in civem
Campanum, concitatus ira Pœnus comprehendi hominem vinc-
8 tumque attrahi ad sese iussit. Veritus deinde, ne quid inter
vim tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti cer-
taminis oreretur, ipse, præmisso nuntio ad Marium Blossium,
prætorem Campanum, postero die se Capuæ futurum, profici-
9 scitur e castris cum modico præsidio. Marius, contione advo-
cata, edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam
irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed
enixe, favore etiam vulgi et studio visendi tot iam victoriis
10 clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam
egressus est nec, quo timorem aliquem ex conscientia signifi-
care posset, privato se tenuit; in foro cum filio clientibusque
paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipien-
11 dum Pœnum visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum
extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campa-
norum, ne quid eo die seriæ rei gereret diemque et ipse
12 adventu suo festum lætus ac libens celebraret, quanquam
præceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio
negaret, visenda urbe magnam partem diei consumpsit.

8 Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium Pacu-
2 viumque, inclitos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius,
de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quæ traxerat

rem ad Pœnos, filium iuvenem adduxit, abstractum a Decii 3
Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate
adversus Punicum fœdus steterat, nec eum aut inclinata
in partem alteram civitas aut patria maiestas sententia de-
pulerat. Huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando 4
magis quam purgando placavit, victusque patris precibus
lacrimisque etiam ad cenam eum cum patre vocari iussit, cui 5
convivio neminem Campanum præterquam hospites Vibellium-
que Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Epulari 6
cœperunt de die, et convivium non ex more Punico aut militari
disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo diti ac
luxuriosa, omnibus voluptatium illecebris instructum. Unus 7
nec dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis
Calavius filius per*pelli ad* potandum potuit, ipse valetudinem
excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem pertur-
bationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium ex 8
convivio egressum secutus filius, ubi in secretum (hortus erat
posticis ædium partibus) pervenerunt, «Consilium» inquit 9
«affero, pater, quo non veniam solum peccati, quod defecimus
ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo maiore
dignitate et gratia simus Campani, quam unquam fuimus,
futuri.» Quum mirabundus pater, quidnam id esset consilii, 10
quæreret, toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio
nudat. «Iam ego» inquit «sanguine Hannibalis sanciam Ro- 11
manum fœdus. Te id prius scire volui, si forte abesse, dum
facinus patratur, malles.» Quæ ubi vidit audivitque senex, **9**
velut si iam agendis, quæ audiebat, interesset, amens metu
«Per ego te» inquit, «fili, quæcunque iura liberos iungunt 2
parentibus, precor quæsoque, ne ante oculos patris facere et
pati omnia infanda velis. Paucæ horæ sunt, intra quas 3
iurantes per quicquid deorum est, dextræ dextras iungentes,
fidem obstrinximus; vis, sacratas fide manus, digressi a
colloquio, extemplo in eum armemus? Ab hospitali mensa 4
surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Han-
nibale, ut eam ipsam mensam cruentes hospitis sanguine?

Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali
5 non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non
pietas; audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere
6 ferunt. Unus aggressurus es Hannibalem? Quid illa turba tot
liberorum servorumque? quid in unum intenti omnium oculi?
7 quid tot dextræ? torpescent*ne* in amentia illa? Vultum ipsius
Hannibalis, quem armati exercitus sustinere *nequeunt*, quem
horret populus Romanus, tu sustinebis? Ut alia auxilia desint,
me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Han-
8 nibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus petendus ille tibi
transfigendusque est. Sed hic te deterreri sine potius quam
illic vinci. Valeant preces apud te meæ, sicut pro te hodie
9 valuerunt.» Lacrimantem inde iuvenem cernens medium com-
plectitur atque osculo hærens non ante precibus abstitit,
quam pervicit, ut gladium poneret fidemque daret, nihil fac-
10 turum tale. Tum iuvenis «Ego quidem» inquit, «quam
patriæ debeo pietatem, exsolvam patri. Tuam doleo vicem,
11 cui ter proditæ patriæ sustinendum est crimen, semel, quum
defectionis ab Romanis, iterum, quum pacis cum Hannibale
fuisti auctor, tertium hodie, quum restituendæ Romanis Capuæ
12 mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro
te armatus hanc arcem hostium inii, quoniam parens extor-
13 quet, recipe.» Hæc quum dixisset, gladium in publicum trans
maceriam horti abiecit et, quo minus res suspecta esset, se
ipse convivio reddidit.

10 Postero die senatus frequens datus Hannibali; ubi prima
eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Cam-
panis, quod amicitiam suam Romanæ societati præposuissent,
2 et inter cetera magnifica promissa pollicitus *est*, brevi caput
Italiæ omni Capuam fore iuraque inde cum ceteris populis
3 Romanum etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicæ
amicitiæ fœderisque secum facti, quem neque esse Campanum
neque dici debere, Magium Decium; eum postulare, ut sibi
dedatur, ac se præsente de eo referatur senatusque consultum
4 fiat. Omnes in eam sententiam ierunt, quanquam magnæ

parti et vir indignus ea calamitate et haud parvo initio minui
videbatur ius libertatis. Egressus curia in templo magistra- 5
tuum consedit, comprehendique Decium Magium atque ante
pedes destitutum causam dicere iussit. Qui quum, manente 6
ferocia animi, negaret lege fœderis id cogi posse, tum iniectæ
catenæ ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad 7
capite aperto est ductus, contionabundus incessit, ad circum-
fusam undique multitudinem vociferans: «Habetis libertatem,
Campani, quam petistis. Foro medio, luce clara, videntibus
vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior.
Quid violentius capta Capua fieret? Ite obviam Hannibali, 8
exornate urbem, diemque adventus eius consecrate, ut hunc
triumphum de cive vestro spectetis.» Hæc vociferanti, quum 9
moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi
extra portam iussus. Ita in castra perducitur, extemploque
impositus in navem et Carthaginem missus, ne, motu aliquo 10
Capuæ ex indignitate rei orto, senatum quoque pæniteret
dediti principis, et, legatione missa ad repetendum eum,
aut negando rem, quam primam peterent, offendendi sibi
novi socii, aut tribuendo habendus Capuæ esset seditionis ac
turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quæ tum 11
in dicione regum erant. Ibi quum Magius ad statuam Pto-
lomæi regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandream
ad Ptolomæum, quum eum docuisset, contra ius fœderis vinc- 12
tum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, permissumque,
ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. Nec Magius 13
Capuam sibi tutam dicere et Romam eo tempore, quo inter
Romanos Campanosque bellum sit, transfugæ magis quam
hospitis fore domicilium; nusquam malle quam in regno eius
vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

Dum hæc geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis II
Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit. Divi divæque
in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur; tum: «Si ita 2
faxitis, Romani, vestræ res meliores facilioresque erunt, magis-
que ex sententia res publica vestra vobis procedet, victoriaque

3 duelli populi Romani erit. Pythio Apollini, re publica vestra
bene gesta servataque, *e* lucris meritis donum mittitote, deque
præda, manubiis spoliisque honorem habetote; lasciviam a
4 vobis prohibetote.» Hæc ubi ex Græco carmine interpretata
recitavit, tum dixit, se oraculo egressum extemplo his omnibus
5 divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi
antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset et
rem divinam fecisset, ita coronatum navem adscendere nec
6 ante deponere eam, quam Romam pervenisset; se, quæcunque
imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsecutum
coronam Romæ in ara Apollinis deposuisse. Senatus decre-
vit, ut eæ res divinæ supplicationesque primo quoque tem-
pore cum cura fierent.

7 Dum hæc Romæ atque in Italia geruntur, nuntius
victoriæ ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris
filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus ali-
quot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, *ut* quæque
8 deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in
Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quorum
quattuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint,
9 cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse; occidisse
supra ducenta millia hostium, supra quinquaginta cepisse. Ex
quattuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alte-
rum, alterum toto amisso exercitu vix cum quinquaginta
10 hominibus effugisse. Magistrum equitum, quæ consularis po-
testas sit, fusum fugatum*que*; dictatorem, quia se in aciem
11 nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios
Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad
Pœnos. Capuam, quod caput non Campaniæ modo, sed post
afflictam rem Romanam Cannensi pugna Italiæ sit, Hannibali
12 se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis verum esse gra-
12 tes deis immortalibus agi haberique. Ad fidem deinde tam
lætarum rerum effundi in vestibulo curiæ iussit anulos au-
reos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus supra tres
2 modios explesse sint quidam auctores; fama tenuit, quæ pro-

pior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis,
quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem,
atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa 3
fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis
omni ope iuvandum Hannibalem esse; procul enim ab domo
militiam esse, in media hostium terra; magnam vim frumenti 4
et pecuniæ absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse,
ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse; mittendum 5
igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam
frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.

Secundum hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco, 6
vir factionis Barcinæ, locum Hannonis increpandi esse ratus,
«Quid est, Hanno?» inquit; «etiam nunc pænitet belli suscepti
adversus Romanos? Iube dedi Hannibalem; veta in tam pro- 7
speris rebus grates deis immortalibus agi; audiamus Romanum
senatorem in Carthaginiensium curia.» Tum Hanno: «Tacuis- 8
sem hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium
gaudio, minus lætum quod esset vobis, loquerer; nunc inter- 9
roganti senatori, pæniteat*ne* me adhuc suscepti adversus Ro-
manos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar,
quorum alterum est hominis alienæ libertatis obliti, alterum
suæ. Respondeo» inquit «Himilconi, non desisse pænitere me 10
belli, neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem in-
cusare, quam finitum aliqua tolerabili condicione bellum
videro; nec mihi pacis antiquæ desiderium ulla alia res quam
pax nova finiet. Itaque ista, quæ modo Mago iactavit, 11
Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam læta sunt;
mihi possunt læta esse, quia res bello bene gestæ, si volumus
fortuna uti, pacem nobis æquiorem dabunt; nam si præter- 12
mittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus
videri pacem, vereor, ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis ac
vana evadat. Quæ tamen nunc quoque qualis est? Occidi 13
exercitus hostium; mittite milites mihi. Quid aliud rogares,
si esses victus? Hostium cepi bina castra, prædæ videlicet 14
plena et commeatuum; frumentum et pecuniam date. Quid

15 aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et ne omnia
ipse mirer, (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi,
interrogare ius fasque est) velim seu Himilco seu Mago re-
spondeat, quum ad internecionem Romani imperii pugnatum
ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse,
16 primum, ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, de-
inde, ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hanni-
17 balem transfugerit.» Quum utrumque Mago negasset, «Ho-
stium quidem ergo» inquit «adhuc nimis multum superest.
Sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire
13 velim.» Quum id nescire Mago diceret, «Nihil facilius scitu
est» inquit. «Ecquos legatos ad Hannibalem Romani mise-
runt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romæ factam
2 esse allatum ad vos est?» Quum id quoque negasset, «Bellum
igitur» inquit «tam integrum habemus, quam habuimus, qua
3 die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia
victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus,
supersumus. Nunquam terra marique magis prosperæ res
nostræ visæ sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Po-
4 stumium fuerunt; Lutatio et Postumio consulibus devicti ad
Ægates insulas sumus. Quod si, id quod di omen avertant,
nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis,
5 quum vincemur, quam nunc, quum vincimus, dat nemo? Ego,
si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu acci-
pienda, habeo, quid sententiæ dicam; si de iis, quæ Mago
postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto, et frustran-
tibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda
esse.»

6 Haud multos movit Hannonis oratio; nam et simultas
cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati
animi præsenti lætitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum,
auribus admittebant, debellatumque mox fore, si anniti paulum
7 voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatus
consultum, ut Hannibali quattuor millia Numidarum in sup-
plementum mitterentur et quadraginta elephanti et argenti

talenta † dictatorque[1]) cum Magone in Hispaniam præmissus est 8
ad conducenda viginti millia peditum, quattuor equitum, quibus
exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

Ceterum hæc, ut in secundis rebus, segniter otioseque 14
gesta; Romanos præter insitam industriam animis fortuna
etiam cunctari prohibebat. Nam nec consul ulli rei, quæ per 2
eum agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera, rebus
divinis perfectis latoque, ut solet, ad populum, ut equum
escendere liceret, præter duas urbanas legiones, quæ principio
anni a consulibus conscriptæ fuerant, et servorum dilectum
cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas, ad ultimum 3
prope desperatæ rei publicæ auxilium, quum honesta utilibus
cedunt, descendit, edixitque, qui capitalem fraudem ausi qui-
que pecuniæ iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se
milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum.
Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quæ triumpho C. 4
Flaminii translata erant, armavit, itaque cum viginti quinque
millibus armatorum ab urbe proficiscitur.

Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum 5
animos partim spe, partim metu nequicquam tentasset, in
agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, 6
quia non desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur
spem, nihil eorum, quæ pati aut timere possent, prætermissu-
rus. Senatus, ac maxime primores eius, in societate Romana 7
cum fide perstare; plebs novarum, ut solet, rerum atque
Hannibalis tota esse metumque agrorum populationis et pa-
tienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo;
neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum me- 8
tus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatæ
non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt.
Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant; qui- 9
bus autem condicionibus in fœdus amicitiamque novam trans-
eant, parum constare. Ita spatio sumpto legatos propere ad 10

[1]) In litteris dictator latet numerus et nomen hominis (velut: DC, Bostarque aut D, Carthaloque similiave).

prætorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt docentque, quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et Pœnorum, urbem ex-
11 templo futuram, ni subveniatur; concedendo plebei senatum, ubi velint, defecturos se, ne deficere præfestinarent, effecisse.
12 Marcellus, collaudatis Nolanis, eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit; interim celari, quæ secum acta essent,
13 spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Casilino Caiatiam petit, atque inde Vulturno amni traiecto, per agrum Saticulanum Trebianumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

15 Sub adventum prætoris Romani Pœnus agro Nolano excessit et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa
2 esset; ceterum postquam Neapolim a præfecto Romano teneri accepit (M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus),
3 Neapoli quoque, sicut Nola, omissa petit Nuceriam. Eam quum aliquamdiu circumsedisset, sæpe vi, sæpe sollicitandis nequicquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent
4 vestimentis. Deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis præter Romanos videri vellet, præmia atque honores, qui
5 remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea spe quemquam tenuit; dilapsi omnes, quocunque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniæ urbes, maxime
6 Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriæ præda militi data est, urbs direpta atque incensa.

7 Nolam Marcellus non sui magis fiducia præsidii quam voluntate principum habebat; plebs timebatur, et ante omnes L. Bantius, quem conscientia tentatæ defectionis ac metus a prætore Romano nunc ad proditionem patriæ, nunc, si ad id
8 fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat iuvenis acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques. Seminecem eum ad Cannas in acervo cæsorum corporum in-

ventum curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum
remiserat. Ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius dicio- 9
nemque dare voluerat Pœno, anxiumque eum et sollicitum
cura novandi res prætor cernebat. Ceterum quum aut pœna 10
cohibendus esset aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse
quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, acci-
tumque ad se benigne appellat: Multos eum invidos inter 11
populares habere, inde existimatu facile esse, quod nemo civis
Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora
militaria essent; sed qui in Romanis militaverit castris, non 12
posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo
stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quæque et quoties
pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset, utique 13
Cannensi prœlio non prius pugna abstiterit, quam prope ex-
sanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque
sit oppressus. «Itaque macte virtute esto» inquit. «Apud 14
me tibi omnis honos atque omne præmium erit, et quo fre-
quentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque
emolumento esse.» Lætoque iuveni promissis equum eximium 15
dono dat bigatosque quingentos quæstorem numerare iubet;
lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.
Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est molli- **16**
tus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius
iuverit.

Quum Hannibal ad portas esset (Nolam enim rursus 2
a Nuceria movit castra) plebesque Nolana de integro ad
defectionem spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra 3
muros se recepit, non castris metuens, sed ne prodendæ urbis
occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui 4
deinde utrinque acies cœptæ, Romanorum pro mœnibus Nolæ,
Pœnorum ante castra sua. Prœlia hinc parva inter urbem
castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere
paucos temere procursantes nec dare signum universæ pugnæ
volebant. In hac quotidiana iam duorum exercituum statione 5
principes Nolanorum nuntiant Marcello, nocturna colloquia 6

inter plebem ac Pœnos fieri, statutumque esse, ut, quum Romana acies egressa portis staret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Pœnum inde
7 pro Romano acciperent. Hæc ubi nuntiata Marcello sunt, collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus in
8 urbe oreretur, fortunam pugnæ experiri statuit. Ad tres portas in hostes versas tripertito exercitum instruxit; impedimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites vallum ferre. Media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam
9 ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire vetiti, subsidiaque destinata impedimentis [data], ne occupatis prœlio legionibus in ea impetus fieret. Ita instructi intra
10 portas stabant. Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies fecerat, ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec arma-
11 tus quisquam in muris esset. Ratus deinde, prodita colloquia esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit iussos propere apparatum omnem oppugnandæ urbis in primam aciem afferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum
12 aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa succeditque ad muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa canere clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto
13 maximo possent impetu, in hostem erumpere iubet. Satis terroris tumultusque in aciem mediam intulerant, quum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in
14 cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixæ calonesque et alia turba custodiæ impedimentorum apposita, ut paucitatem maxime spernentibus Pœnis ingentis repente exercitus
15 speciem fecerit. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam auctores sunt, duo millia et octingentos hostium cæsos, non
16 plus quingentis Romanorum amissis; sed, sive tanta sive minor victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo bello

gesta est; non vinci enim ab Hannibale † vincentibus
difficilius fuit quam postea vincere.

Hannibal, spe potiundæ Nolæ adempta, quum Acerras 17
recessisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque
dispositis, ne quis egrederetur, quæstionem in foro de iis,
qui clam in colloquiis hostium fuerant, habuit. Supra sep- 2
tuaginta damnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum
iussit publica populi Romani esse, et, summa rerum senatui 3
tradita, cum exercitu omni profectus supra Suessulam castris
positis consedit. Pœnus Acerras primum ad voluntariam 4
deditionem conatus pellicere, postquam obstinatos in fide
videt, obsidere atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis
plus animi quam virium erat; itaque desperata tutela urbis, 5
ut circumvallari mœnia viderunt, priusquam continuarentur
hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custo-
dias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque 6
aut consilium aut error tulit, in urbes Campaniæ, quas satis
certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.

Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casino 7
dictatorem Romanum legionesque † nimis accipi nuntiassent,
ne quid, tam propinquis hostium castris, Capuæ quoque move-
retur, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore 8
quingenti Prænestini habebant cum paucis Romanis Latinique
nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. Hi, 9
non confecto Præneste ad diem dilectu, serius profecti domo
quum Casilinum ante famam adversæ pugnæ venissent et, aliis
aggregantibus sese Romanis sociisque, profecti a Casilino
quum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum
nuntius Cannensis pugnæ. Ibi quum dies aliquot, suspecti 10
Campanis timentesque, cavendis ac struendis in vicem insidiis
traduxissent, ut de Capuæ defectione agi accipique Hannibalem
satis pro certo habuere, interfectis nocte oppidanis, partem
urbis, quæ cis Vulturnum est (eo enim dividitur amni), occu-
pavere, idque præsidii Casilini habebant Romani. Additur 11
et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem

nuntio, quo Prænestini paucos ante dies, Casilinum compulsi.
12 Et satis ferme armatorum ad tam exigua mœnia et flumine altera parte cincta tuenda erat; penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

18 Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gætulos cum præfecto nomine Isalca præmittit ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiundas præsidiumque accipiendum pellicere iubet, si in pertinacia perstent, vi rem
2 gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Ubi ad mœnia accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refrin-
3 gere parat, quum patefactis repente portis cohortes duæ, ad id ipsum instructæ intus, ingenti cum tumultu erumpunt stra-
4 gemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal cum maiore robore virorum missus nec ipse eruptionem cohortium
5 sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa mœnia positis, parvam urbem parvumque præsidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat, ac dum instat lacessitque, corona undique circumdatis mœnibus, aliquot milites et promptissimum
6 quemque e muro turribusque ictos amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem, satis multis ut ex tanta paucitate interfectis; plures cecidissent, ni nox prœlio intervenisset.
7 Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea muralis proposita est atque ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasumenni-
8 que et Trebiæ singulos admonens universosque. Inde vineæ quoque cœptæ agi cuniculique; nec ad varios conatus hostium
9 aut vis ulla aut ars deerat sociis Romanorum. Propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam cœptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit, castrisque communitis ac præsidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, 10
adversus omnia humana mala sæpe ac diu duratum, bonis
inexpertum atque insuetum. Itaque, quos nulla mali vicerat 11
vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicæ, et eo im-
pensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. Som- 12
nus enim et vinum et epulæ et scorta balineaque et otium
consuetudine in dies blandius ita enervaverunt corpora animos-
que, ut magis deinde præteritæ victoriæ eos quam præsentes
tutarentur vires, maiusque id peccatum ducis apud peritos 13
artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie
protinus ad urbem Romanam duxisset; illa enim cunctatio
distulisse modo victoriam videri potuit, hic error vires ade-
misse ad vincendum. Itaque hercule, velut si cum alio exer- 14
citu a Capua exiret, nihil usquam pristinæ disciplinæ tenuit.
Nam et redierunt plerique scortis impliciti et, ubi primum 15
sub pellibus haberi cœpti sunt, viaque et alius militaris labor
excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant, et 16
deinde per omne æstivorum tempus magna pars sine comme-
atibus ab signis dilabebantur, neque aliæ latebræ quam
Capua desertoribus erant.

Ceterum mitescente iam hieme, educto ex hibernis milite, **19**
Casilinum redit, ubi, quanquam ab oppugnatione cessatum 2
erat, obsidio tamen continua oppidanos præsidiumque ad
ultimum inopiæ adduxerat. Castris Romanis Ti. Sempronius 3
præerat, dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto
Romam. Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium ob- 4
sessis et Vulturnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum
atque Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si præsi-
dium Romanum abscessisset. Gracchus assidens tantum 5
Casilino, quia prædictum erat dictatoris, ne quid absente eo
rei gereret, nihil movebat, quanquam, quæ facile omnem pati-
entiam vincerent, nuntiabantur a Casilino; nam et præcipitasse 6
se quosdam non tolerantes famem constabat, et stare inermes
in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus præbentes.
Ea ægre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere 7

dictatoris iniussu auderet (pugnandum autem esse, si palam
frumentum importaret, videbat) neque clam importandi spes
8 esset, farre ex agris circa undique convecto quum complura
dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit,
9 ut exciperent dolia, quæ amnis deferret. Insequenti nocte,
intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam,
dolia medio missa amni defluxerunt; æqualiterque inter omnes
10 frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum
est; nocte et mittebantur et perveniebant; eo custodias hostium
11 fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis
transverso vertice dolia impulit ad ripam, quam hostes serva-
bant. Ibi hærentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur,
nuntiatumque Hannibali est, et deinde intentiore custodia cau-
12 tum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces
tamen fusæ ab Romanis castris, quum medio amni ad Casili-
13 num defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id
ventum inopiæ est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fer-
vida mollissent aqua, mandere conarentur nec muribus aliove
animali abstinerent et omne herbarum radicumque genus ag-
14 geribus infimis muri eruerent. Et quum hostes obarassent,
quicquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen
iniecerunt, ut Hannibal «Eone usque, dum ea nascantur, ad
15 Casilinum sessurus sum?» exclamaret; et qui nullam antea
pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus
16 de redemptione liberorum capitum. Septunces auri in singu-
los pretium convenit. Fide accepta tradiderunt sese. Donec
omne aurum persolutum est, in vinculis habiti; tum remissi
17 summa cum fide. Id verius est quam ab equite in abeuntes
immisso interfectos. Prænestini maxima pars fuere. Ex quin-
gentis septuaginta, qui in præsidio fuerunt, *haud* minus dimidium
ferrum famesque absumpsit; ceteri incolumes Præneste cum
prætore suo M. Anicio (scriba is antea fuerat) redierunt.
18 Statua eius indicio fuit, Præneste in foro statuta, loricata,
amicta toga, velato capite, [et tria signa] cum titulo lamnæ
aeneæ inscripto, M. Anicium pro militibus, qui Casilini in

præsidio fuerint, votum solvisse. Idem titulus tribus signis in
æde Fortunæ positis fuit subiectus. Casilinum oppidum red- **20**
ditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de ex-
ercitu Hannibalis præsidio, ne, ubi Pœnus inde abscessisset,
Romani oppugnarent. Prænestinis militibus senatus Romanus 2
duplex stipendium et quinquennii militiæ vacationem decrevit;
civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Peru- 3
sinorum casus obscurior fama est, quia nec ipsorum monu-
mento ullo est illustratus nec decreto Romanorum.

Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant 4
in amicitia Romana, non Carthaginienses modo, qui regionem
obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri ob separata ab se con-
silia oppugnabant. Quibus quum obsistere malis nequirent 5
Petelini, legatos Romam ad præsidium petendum miserunt.
Quorum preces lacrimæque (in questus enim flebiles, quum
sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiæ pro-
fuderunt) ingentem misericordiam patribus ac populo move-
runt, consultique iterum a M. Æmilio prætore patres, circum- 6
spectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil iam lon-
ginquis sociis in se præsidii esse, redire domum, fideque ad
ultimum expleta, consulere sibimet ipsos in reliquum *pro* præ-
senti fortuna iusserunt. Hæc postquam renuntiata legatio 7
Petelinis est, tantus repente mæror pavorque senatum eorum
cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendæ
urbis auctores essent, pars, quando deserti a veteribus sociis 8
essent, adiungendi se ceteris Bruttiis ac per eos dedendi
Hannibali. Vicit tamen ea pars, quæ nihil raptim nec temere 9
agendum consulendumque de integro censuit. Relata postero 10
die per minorem trepidationem re, tenuerunt optimates, ut,
convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

Per idem fere tempus litteræ ex Sicilia Sardiniaque Ro- **21**
mam allatæ. Priores ex Sicilia T. Otacilii proprætoris in
senatu recitatæ sunt: P. Furium prætorem cum classe ex 2
Africa Lilybæum venisse; ipsum graviter saucium in discri-
mine ultimo vitæ esse; militi ac navalibus sociis neque sti-

pendium neque frumentum ad diem dari neque, unde detur,
3 esse; magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur, sibi-
que, si ita videatur, ex novis prætoribus successorem mittant.
4 Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio
Mammula proprætore ex Sardinia scripta. Responsum utri-
que, non esse, unde mitteretur, iussique ipsi classibus atque
5 exercitibus suis consulere. T. Otacilius ad unicum subsidium
populi Romani, Hieronem, legatos quum misisset, in stipendium
quanti argenti opus fuit, et sex mensum frumentum accepit;
6 Cornelio in Sardinia civitates sociæ benigne contulerunt. Et
Romæ quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii
rogatione M. Minucii tribuni plebis facti, L. Æmilius Papus,
qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis
consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis
7 erat. Et duumviri creati M. et C. Atilii ædem Concordiæ,
quam L. Manlius prætor voverat, dedicaverunt; et tres ponti-
fices creati, Q. Cæcilius Metellus et Q. Fabius Maximus et
Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui et L.
Æmilii Pauli consulis et Q. Ælii Pæti, qui ciciderant pugna
Cannensi.

22 Quum cetera, quæ continuis cladibus fortuna minuerat,
quantum consiliis humanis assequi poterant, patres explessent,
2 tandem se quoque et solitudinem curiæ paucitatemque con-
3 venientium ad publicum consilium respexerunt; neque enim
post L. Æmilium et C. Flaminium censores senatus lectus
fuerat, quum tantum senatorum adversæ pugnæ, ad hoc sui
4 quemque casus per quinquennium absumpsissent. Quum de
ea re M. Æmilius prætor, dictatore post Casilinum amissum
profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis rettulisset, tum
Sp. Carvilius quum longa oratione non solum inopiam *senato-
rum*, sed paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur,
5 conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi artius
Latini nominis cum populo Romano magnopere se suadere
dixit, ut ex singulis populis Latinorum binis senatoribus, *qui-
bus* patres Romani censuissent, civitas daretur, atque *ei* in de-

mortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam 6
haud æquioribus animis quam ipsorum quondam postulatum
Latinorum patres audierunt; et quum fremitus indignantium 7
tota curia esset, et præcipue T. Manlius esse etiam nunc eius
stirpis virum diceret, ex qua quondam in Capitolio consul mi-
natus esset, quem Latinum in curia vidisset, eum sua manu
se interfecturum, Q. Fabius Maximus nunquam rei ullius 8
alieniore tempore mentionem factam in senatu dicit, quam
inter tam suspensos sociorum animos incertamque fidem id
iactum, quod insuper sollicitaret eos; eam unius hominis 9
temerariam vocem silentio omnium exstinguendam esse, et, si
quid unquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id
omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro
non dicto habendum esse. Ita eius rei oppressa mentio est.
Dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque ex iis, 10
qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum lege-
ret, accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum
iusserunt. Qui ex Apulia, relicto ibi præsidio, quum magnis 11
itineribus Romam redisset, nocte proxima, ut mos erat, M.
Fabium Buteonem ex senatus consulto sine magistro equitum
dictatorem in sex menses dixit. *Is* ubi cum lictoribus in **23**
rostra escendit, neque duos dictatores tempore uno, quod nun-
quam antea factum esset, probare se dixit, neque dictatorem 2
[se] sine magistro equitum, nec censoriam vim uni permissam
et eidem iterum, nec dictatori, nisi rei gerendæ causa creato,
in sex menses datum imperium. Quæ immoderata fors*an* 3
tempus ac necessitas fecerit, iis se modum impositurum; nam
neque senatu quemquam moturum ex *iis*, quos C. Flaminius,
L. Æmilius censores in senatum legissent; transcribi tantum 4
recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium
arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit; et ita in
demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo
homini prælatus videretur. Recitato vetere senatu, inde pri- 5
mos in demortuorum locum legit, qui post L. Æmilium, C.
Flaminium censores curulem magistratum cepissent necdum in

senatum lecti essent, ut quisque eorum primus creatus erat;
6 tum legit, qui ædiles, tribuni plebis quæstoresve fuerant; tum ex iis, qui magistratus *non* cepissent, qui spolia ex hoste fixa
7 domi haberent aut civicam coronam accepissent. Ita centum septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, privatusque
8 de rostris descendit, lictoribus abire iussis, turbæque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne deducendi sui causa populum de foro abduceret. Neque tamen elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum
9 deduxerunt. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit, non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe retineretur.

24 Postero die consultus a M. Pomponio prætore senatus decrevit, dictatori scribendum, uti, si e re publica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et
2 prætore M. Marcello, ut ex iis præsentibus noscere patres possent, quo statu res publica esset, consiliaque ex rebus caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis,
3 qui legionibus præessent. Dictator de se pauca ac modice locutus, in magistrum equitum Ti. Sempronium Gracchum magnam partem gloriæ vertit, comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum
4 et ædilis curulis erat, consules creantur. Prætores inde creati M. Valerius Lævinus iterum, App. Claudius Pulcher, Q. Fulvius
5 Flaccus, Q. Mucius Scævola. Dictator, creatis magistratibus, Teanum in hiberna ad exercitum redit, relicto magistro equitum Romæ, qui, quum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum patres consuleret.

6 Quum eæ res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna, L. Postumium consulem designatum in Gallia ipsum atque exercitum
7 deletos. Silva erat vasta (Litanam Galli vocabant), qua ex-

ercitum traducturus erat. Eius silvæ dextra lævaque circa viam Galli arbores ita inciderunt, ut immotæ starent, momento levi impulsæ acciderent. Legiones duas Romanas habebat 8
Postumius, sociumque ab supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram extremæ silvæ quum circumsedissent, ubi intravit 9
agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt; quæ alia in aliam, instabilem per se ac male hærentem, incidentes ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix decem homines effugerent. Nam quum exanimati plerique 10
essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram multitudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem armati circumsedentes, interfecerunt, paucis e tanto numero captis, qui pontem fluminis petentes, obsesso ante ab hostibus ponte, interclusi sunt. Ibi Postumius omni vi, ne caperetur, 11
dimicans occubuit. Spolia corporis caputque præcisum ducis Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere. Purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro cælavere, 12
idque sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent, poculumque idem sacerdotibus ac templi antistitibus. Præda quoque 13
haud minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars animalium strage silvæ oppressa erat, tamen ceteræ res, quia nihil dissipatum fuga est, stratæ per omnem iacentis agminis ordinem inventæ sunt.

25 Hac nuntiata clade, quum per dies multos in tanto pavore fuisset civitas, ut, tabernis clausis, velut nocturna solitudine per urbem acta, senatus ædilibus negotium daret, ut 2
urbem circumirent aperirique tabernas et mæstitiæ publicæ speciem urbi demi iuberent, tum Ti. Sempronius senatum habuit, consolatusque patres est et adhortatus, ne, qui Can- 3
nensi ruinæ non succubuissent, ad minores calamitates animos summitterent: quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque attineret, prospera modo essent, sicut speraret futura, Galli- 4
cum bellum et omitti tuto et differri posse, ultionemque eam fraudis in deorum ac populi Romani potestate fore; de hoste

Pœno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultan-
5 dum atque agitandum. Ipse primum, quid peditum equitum-
que, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris,
disseruit; tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit.
6 Quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis quæ-
situm est, nec, unde duo consulares exercitus satis firmi ad
tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. Itaque Galliam,
quanquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit. Ex-
7 ercitus dictatoris consuli decretus est. De exercitu M. Marcelli,
qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci
8 atque ibi militare, donec *in* Italia bellum esset, placuit. Eo-
dem ex dictatoris legionibus reiici militem minimi quemque
roboris, nullo præstituto militiæ tempore, nisi quod stipendiorum
9 legitimorum esset. Duæ legiones urbanæ alteri consuli, qui
in locum L. Postumii suffectus esset, decretæ sunt, eumque,
10 quum primum salvis auspiciis posset, creari placuit. Legiones
præterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri, atque
inde consulem, cui legiones urbanæ evenissent, militum sumere
11 quantum opus esset. C. Terentio consuli prorogari in annum
imperium neque de eo exercitu, quem ad præsidium Apuliæ
haberet, quicquam minui.

26 Dum hæc in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius
in Hispania bellum erat, sed ad eam diem magis prosperum
2 Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut
Gnæus terra, Publius navibus rem gereret, Hasdrubal, Pœ-
norum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab
hoste intervallo ac locis tutus tenebat se, quoad multum ac
diu obtestanti quattuor millia peditum, mille equites in sup-
3 plementum missi ex Africa sunt. Tum refecta tandem spe,
castra propius hostem movit, classemque et ipse instrui para-
4 rique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In
ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum præ-
fectorum navium transitio, qui post classem ad Hiberum per
pavorem desertam graviter increpiti nunquam deinde satis
5 fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant

hi transfugæ motum in Tartesiorum gente, desciverantque iis auctoribus urbes aliquot; una etiam ab ipsis vi capta fuerat.
In eam gentem versum ab Romanis bellum est, infestoque 6
exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium pro captæ ante dies paucos urbis mœnibus Chalbum, nobilem Tartesiorum ducem, cum valido exercitu castris se tenentem, aggredi
statuit. Præmissa igitur levi armatura, quæ eliceret hostes ad 7
certamen, equitum partem ad populandum per agros passim
dimisit *et* ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus 8
erat et per agros fugaque et cædes; deinde undique diversis itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis animorum esset, sed etiam ad lacessendum prœlio hostem.
Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo, 9
repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante ultro
lacessenti incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis 10
arduum, flumine etiam obiecto tutum, copias subducit, et præmissam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit, nec aut colli aut flumini satis fidens, castra vallo permunit.
In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta; nec 11
Numida Hispano eques par fuit, nec iaculator Maurus cætrato, velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum præstanti.
Postquam neque elicere Pœnum ad certamen obversati castris **27**
poterant neque castrorum oppugnatio facilis erat, urbem 2
Ascuam, quo fines hostium ingrediens Hasdrubal frumentum commeatusque alios convexerat, vi capiunt omnique circa agro potiuntur; nec iam aut in agmine aut in castris ullo
imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene 3
gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine signis hostes aggrederentur, degressus colle pergit ire
acie instructa ad castra. Quem ut adesse tumultuose nuntii 4
refugientes ex speculis stationibusque attulere, ad arma con-
clamatum est. Ut quisque arma ceperat, sine imperio, 5
sine signo, incompositi, inordinati in prœlium ruunt. Iam primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent,

6 alii nondum e castris exissent; tamen primo ipsa audacia
terruere hostem; deinde rari in confertos illati, quum paucitas
parum tuta esset, respicere alii alios et undique pulsi coire in
7 orbem, et dum *corpora* corporibus applicant armaque armis iun-
gunt, in artum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii
8 esset, corona hostium cincti ad multum diei cæduntur; exigua
pars eruptione facta silvas ac montes petit. Parique terrore et ca-
stra sunt deserta et universa gens postero die in deditionem venit.
9 Nec diu in pacto mansit; nam subinde ab Carthagine
allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam
exercitum duceret, quæ vulgata res per Hispaniam omnium
10 ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal ex-
templo litteras Carthaginem mittit, indicans, quanto fama pro-
fectionis suæ damno fuisset; si vero inde pergeret, priusquam
11 Hiberum transiret, Romanorum Hispaniam fore; nam præter-
quam quod nec præsidium nec ducem haberet, quem relin-
queret pro se, eos imperatores esse Romanos, quibus vix
12 æquis viribus resisti posset. Itaque si ulla Hispaniæ cura
esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent; cui *ut*
omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.
28 Eæ litteræ quanquam primo admodum moverunt senatum,
tamen, quia Italiæ cura prior potiorque erat, nihil de Hasdru-
2 bale neque de copiis eius mutatum est; Himilco cum exercitu
iusto et aucta classe ad retinendam terra marique ac tuendam
3 Hispaniam est missus. Qui ut pedestres navalesque copias
traiecit, castris communitis navibusque subductis et vallo cir-
cumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime acce-
lerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus
4 ad Hasdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque
exposuisset atque edoctus esset ipse in vicem, quemadmodum
tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra
rediit, nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat,
5 antequam consentirent. Hasdrubal, priusquam moveret castra,
pecunias imperat populis omnibus suæ dicionis, satis gnarus,
Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum nec auxilia

Gallica aliter quam conducta habuisse; inopem tantum iter 6
ingressum vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur
raptim exactis, ad Hiberum descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad 7
Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces
iunctis copiis ire obviam cœptis atque obsistere parant, rati, 8
si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiæ hosti, Hasdrubal
dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum finem
Romani imperii fore. His anxii curis ad Hiberum contrahunt 9
copias, et transito amne, quum diu consultassent, utrum castra
castris conferrent an satis haberent sociis Carthaginiensium
oppugnandis morari ab itinere proposito hostem, urbem a 10
propinquo flumine Hiberam appellatam, opulentissimam ea
tempestate regionis eius, oppugnare parant. Quod ubi sensit 11
Hasdrubal, pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem
deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam. Ita iam 12
cœpta obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdru-
balem versum bellum. Quinque millium intervallo castra **29**
distantia habuere paucos dies, nec sine levibus prœliis nec ut
in aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex compo- 2
sito utrinque signum pugnæ propositum [est] atque omnibus
copiis in campum descensum est. Triplex stetit Romana 3
acies; velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa
accepta; equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem 4
Hispanis firmat; in cornibus, dextro Pœnos locat, lævo Afros
mercenariorumque auxilia; equitum Numidas Pœnorum pedi-
tibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. Nec omnes Numi- 5
dæ in dextro locati cornu, sed quibus desultorum in modum
binos trahentibus equos inter acerrimam sæpe pugnam in
recentem equum ex fesso armatis transultare mos erat; tanta
velocitas ipsis tamque docile equorum genus est. Quum hoc 6
modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud
ferme dispares spes erant; nam ne multum quidem aut numero
aut genere militum hi aut illi præstabant; militibus longe
dispar animus erat. Romanis enim, quanquam procul a patria 7

pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe
Romana eos pugnare; itaque, velut quibus reditus in patriam
in eo discrimine pugnæ verteretur, obstinaverant animis vin-
8 cere aut mori. Minus pertinaces viros habebat altera acies;
nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania quam
9 victores in Italiam trahi malebant. Primo igitur concursu,
quum vix pila coniecta essent, rettulit pedem media acies, in-
10 ferentibusque se magno impetu Romanis, vertit terga. Nihilo
segnius *in* cornibus prœlium fuit. Hinc Pœnus, hinc Afer
11 urget, et velut in circumventos prœlio ancipiti pugnant; sed
quum in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium
12 ad dimovenda hostium cornua habuit. Ita duo diversa prœ-
lia erant. Utroque Romani, ut qui, pulsis iam ante mediis,
et numero et robore virorum præstarent, haud dubie supe-
13 rant. Magna vis hominum ibi occisa, et, nisi Hispani vixdum
conserto prœlio tam effuse fugissent, perpauci ex tota super-
14 fuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit, quia,
simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidæque viderunt,
extemplo fuga effusa nuda cornua, elephantis quoque præ se
15 actis, deseruere. Hasdrubal usque ad ultimum eventum
pugnæ moratus e media cæde cum paucis effugit. Castra
16 Romani cepere atque diripuere. Ea pugna, si qua dubia *in*
Hispania erant, Romanis adiunxit, Hasdrubalique non modo
in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis
17 tuto in Hispania spes reliqua erat. Quæ posteaquam litteris
Scipionum Romæ vulgata sunt, non tam victoria quam pro-
hibito Hasdrubalis in Italiam transitu lætabantur.

30 Dum hæc in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis ali-
quot post mensibus, quam cœpta oppugnari erat, ab Himil-
2 cone præfecto Hannibalis expugnata est. Multo sanguine ac
vulneribus ea Pœnis victoria stetit, nec ulla magis vis obses-
3 sos quam fames expugnavit. Absumptis enim frugum ali-
mentis carnisque omnis generis quadrupedum suetæ *insuetæ*que,
postremo coriis herbisque et radicibus et corticibus teneris
4 strictisque foliis vixere, nec ante, quam vires ad standum in

muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta 5
Petelia, Pœnus ad Consentiam copias traducit, quam minus
pertinaciter defensam intra paucos dies in deditionem accepit.
Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, Græ- 6
cam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque,
tum iam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis
ætatis minus duo millia civium superessent. Itaque urbe a 7
defensoribus vasta facile potiti hostes sunt; arx tantum retenta,
in quam inter tumultum captæ urbis e media cæde quidam
effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios Pœnosque, 8
prodita multitudine a principibus. Regini tantummodo re- 9
gionis eius et in fide erga Romanos et potestatis suæ ad
ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio 10
animorum pervenit, et ne domus quidem Hieronis tota ab
defectione abstinuit. Namque Gelo, maximus stirpis, con- 11
tempta simul senectute patris, simul post Cannensem cladem
Romana societate, ad Pœnos defecit, movissetque in Sicilia 12
res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione
aspergeret, armantem eum multitudinem sollicitantemque
socios absumpsisset. Hæc eo anno in Italia, in Africa, in 13
Sicilia, in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut
ædem Veneris Erycinæ, quam dictator vovisset, dedicare
liceret. Senatus decrevit, ut Ti. Sempronius, consul designatus, 14
quum honorem inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium
duumvirum esse iuberent ædis dedicandæ causa. Et M. 15
Æmilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres,
Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum et
gladiatorum paria duo et viginti in foro dederunt. Ædiles 16
curules C. Lætorius et Ti. Sempronius Gracchus, consul
designatus, qui in ædilitate magister equitum fuerat, ludos
Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii 17
ludi ædilium M. Aurelii Cottæ et M. Claudii Marcelli ter
instaurati.

Circumacto tertio anno Punici belli, Ti. Sempronius 18

A. u. c. 539. A. Ch. 215. consul idibus Martiis magistratum init. Prætores Q. Fulvius
Flaccus, qui antea *bis* consul censorque fuerat, urbanam, M.
Valerius Lævinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit;
App. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scævola Sardiniam
19 sortiti sunt. M. Marcello pro consule imperium esse popu-
lus iussit, quod post Cannensem cladem unus Romanorum
31 imperatorum in Italia prospere rem gessisset. Senatus, quo
die primum est in Capitolio consultus, decrevit, ut eo anno
2 duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex
quo stipendium præsens omnibus militibus daretur, præterquam
3 qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreve-
runt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul
Cales ad conveniendum diem ediceret; inde eæ legiones in
4 castra Claudiana supra Suessulam deducerentur. Quæ ibi
legiones essent (erant autem Cannensis maxime exercitus),
eas App. Claudius Pulcher prætor in Siciliam traiiceret, quæ-
5 que in Sicilia essent, Romam deportarentur. Ad exercitum,
cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius
Marcellus missus, isque iussus in castra Claudiana deducere
6 urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum dedu-
cendumque inde in Siciliam Ti. Mæcilius Croto legatus ab
7 App. Claudio est missus. Taciti primo exspectaverant homi-
nes, uti consul comitia collegæ creando haberet; deinde, ubi
ablegatum velut de industria M. Marcellum viderunt, quem
maxime consulem in eum annum ob egregie in prætura res
8 gestas creari volebant, fremitus in curia ortus. Quod ubi
sensit consul, «Utrumque» inquit «e re publica fuit, patres
conscripti, et M. Claudium ad permutandos exercitus in Cam-
paniam proficisci, et comitia non prius edici, quam is inde
confecto, quod mandatum est, negotio revertisset, ut vos con-
sulem, quem tempus rei publicæ postularet, quem maxime
9 vultis, haberetis.» Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, si-
lentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maxi-
mus et T. Otacilius Crassus ædibus dedicandis, Menti Otaci-
lius, Fabius Veneri Erycinæ; utraque in Capitolio est, canali

uno discretæ. Et de trecentis equitibus Campanis, qui in 10
Sicilia cum fide stipendiis emeritis Romam venerant, latum ad
populum, ut cives Romani essent; item ut municipes Cumani
essent pridie, quam populus Campanus a populo Romano
defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum 11
hominum essent, scire se ipsi negabant, vetere patria relicta,
in eam, in quam redierant, nondum adsciti. Postquam Mar- 12
cellus ab exercitu rediit, comitia consuli subrogando in locum
L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, 13
qui extemplo magistratum occiperet. Cui ineunti consulatum
quum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronun-
tiaverunt; vulgoque patres ita fama ferebant, quod tum pri-
mum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non
esse. In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, 14
suffectus Q. Fabius Maximus tertium.

Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum peperit; 15
signa Lanuvii ad Iunonis Sospitæ cruore manavere, lapidibus-
que circa id templum pluit, ob quem imbrem novendiale, ut
assolet, sacrum fuit; ceteraque prodigia cum cura expiata.
Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus **32**
Teani, cui M. Iunius dictator præfuerat, evenit; Sempronio
volones, qui ibi erant, et sociorum viginti quinque millia,
M. Valerio prætori legiones, quæ ex Sicilia redissent, decretæ; 2
M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Sues-
sulam Nolæ præsideret, missus; prætores in Siciliam ac Sar-
diniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vo- 3
cassent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam
liceret, ad portam Capenam convenirent. Prætores, quorum 4
iurisdictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt;
eo vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius dictum est.

Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hannibalis, duo- 5
decim millia peditum et mille quingentos equites, viginti ele-
phantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat
cum præsidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in 6
Hispania rem male gestam omnesque ferme eius provinciæ

7 populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum
classe ea copiisque, omissa Italia, in Hispaniam averterent,
8 quum Sardiniæ recipiendæ repentina spes affulsit: parvum ibi
exercitum Romanum esse; veterem prætorem inde A. Corne-
9 lium provinciæ peritum decedere, novum exspectari; ad hoc
fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii *Romani*,
et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum; gravi tri-
buto et collatione iniqua frumenti pressos; nihil deesse aliud
10 quam auctorem, ad quem deficerent. Hæc clandestina legatio
per principes missa erat, maxime eam rem moliente Hampsi-
cora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat.
11 His nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem
12 cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt, in Sardiniam
Hasdrubalem deligunt ducem et tantum ferme copiarum, quan-
tum Magoni, decernunt.

13 Et Romæ consules, transactis rebus, quæ in urbe agendæ
14 erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militi-
bus Sinuessam diem ad conveniendum edixit, et Q. Fabius,
consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris ante
15 calendas Iunias primas in urbes munitas conveherent; qui non
invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta
venditurum, villas incensurum. Ne prætoribus quidem, qui
ad ius dicendum creati erant, vacatio a belli administratione
16 data est. Valerium prætorem in Apuliam ire placuit ad ex-
ercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones
venissent, iis potissimum uti ad regionis eius præsidium, Teren-
17 tianum *exercitum Tarentum* mitti cum aliquo legatorum; et vi-
ginti quinque naves datæ, quibus oram maritimam inter Brundi-
18 sium ac Tarentum tutari posset. Par navium numerus Q. Fulvio
19 prætori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C.
Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro con-
20 quisitionem militum haberet locisque his præsidio esset. Et
T. Otacilius Crassus, postquam ædem Mentis in Capitolio
dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi præesset, missus.

33 In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris

populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter 2
quos Philippus Macedonum rex eo magis, quo propior
Italiæ ac mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum 3
fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter
Romanum Pœnumque orto lætatus erat, ita, utrius populi mal-
let victoriam esse, incertis adhuc viribus fluctuatus animo
fuerat. Postquam tertia iam pugna, tertia victoria cum Pœnis 4
erat, ad fortunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit;
qui vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custo-
diis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniæ Iunonis tem-
plum in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes 5
Capuam media in præsidia Romana illati sunt deductique ad
Valerium Lævinum prætorem, circa Luceriam castra haben-
tem. Ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps, a Philippo 6
rege se missum ait ad amicitiam societatemque iungendam
cum populo Romano; mandata habere ad consules ac sena-
tum populumque Romanum. Prætor inter defectiones veterum 7
sociorum nova societate tam clari regis lætus admodum hostes
pro hospitibus comiter accepit. Dat, qui prosequantur; itinera 8
cum cura demonstrat, quæ loca quosque saltus aut Romanus
aut hostes teneant. Xenophanes per præsidia Romana in 9
Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis
pervenit, fœdusque cum eo atque amicitiam iungit legibus
his, ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem 10
naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret et vastaret
maritimam oram, bellum pro parte sua terra marique gereret;
ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Car- 11
thaginiensium atque Hannibalis esset, prædaque omnis Han-
nibali cederet; perdomita Italia, navigarent in Græciam bel- 12
lumque, cum quibus regi placeret, gererent; quæ civitates con-
tinentis quæque insulæ ad Macedoniam vergunt, eæ Philippi
regnique eius essent.

In has ferme leges inter Pœnum ducem legatosque Ma- **34**
cedonum ictum fœdus; missique cum iis ad regis ipsius fir- 2
mandam fidem legati, Gisgo et Bostar et Mago, eodem ad

Iunonis Laciniæ, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt.
3 Inde profecti quum altum tenerent, conspecti *a* classe Ro-
4 mana sunt, quæ præsidio erat Calabriæ litoribus. Valerius
Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem quum
misisset, primo fugere regii conati, deinde, ubi celeritate vinci *se*
senserunt, tradunt se Romanis, et ad præfectum classis adducti,
5 quum quæreret, qui et unde et quo tenderent cursum. Xeno-
phanes primo satis iam semel felix mendacium struere, a Phi-
lippo se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem unum
iter tutum fuerit, pervenisse, Campaniam superare nequisse,
6 sæptam hostium præsidiis. Deinde ut Punicus cultus habi-
tusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo
7 prodidit, tum comitibus eorum seductis ac metu territis, litteræ
quoque ab Hannibale ad Philippum inventæ et pacta inter
8 regem Macedonum Pœnumque ducem. Quibus satis cognitis,
optimum visum est captivos comitesque eorum Romam ad
senatum aut *ad* consules, ubicunque essent, quam primum
9 deportare. Ad id celerrimæ quinque naves delectæ ac L.
Valerius Antias, qui præesset, missus, eique mandatum, ut in
omnes naves legatos separatim custodiendos divideret daret-
que operam, ne quod iis colloquium inter se neve quæ com-
municatio consilii esset.

10 Per idem tempus Romæ quum A. Cornelius Mammula,
ex Sardinia provincia decedens, rettulisset, qui status rerum
11 *in* insula esset: bellum ac defectionem omnes spectare; Q.
Mucium, qui successisset sibi, gravitate cæli aquarumque ad-
venientem exceptum, non tam in periculosum quam longum
morbum implicitum, diu ad belli munia sustinenda inutilem
12 fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatæ provinciæ præ-
sidem esse, ita imparem bello, quod motum iri videretur,
13 decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia
peditum, quadringentos equites scriberet eamque legionem
14 primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mit-
teretque cum imperio, quem ipsi videretur, qui rem gereret,
15 quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Man-

lius Torquatus, qui bis consul et censor fuerat subegeratque
in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine 16
in Sardiniam classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, fœda tempestate vexata ad Baliares insulas deiicitur, ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei 17
navium quassati erant) subductæ naves, dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

In Italia quum post Cannensem pugnam, fractis partis **35**
alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset,
Campani per se adorti sunt rem Cumanam suæ dicionis face- 2
re, primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent; ubi id parum
processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis 3
omnibus statum sacrificium ad Hamas *erat*. Eo senatum Campanum venturum certiores Cumanos fecerunt, petieruntque, ut et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter,
ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet; præsi- 4
dium ibi armatum se habituros, ne quid ab Romano Pœnove periculi esset. Cumani, quanquam suspecta fraus erat,
nihil abnuere, ita detegi fallax consilium posse rati. Interim 5
Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessæ, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum
flumen circa Liternum posuit castra. Ibi quia otiosa stativa 6
erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima pars volonum erant) assuescerent signa sequi et in acie agnoscere ordines suos. Inter quæ maxima erat cura duci, 7
itaque legatis tribunisque præceperat, ne qua exprobratio cuiquam veteris fortunæ discordiam inter ordines sereret; vetus
miles tironi, liber voloni sese exæquari sineret; omnes satis 8
honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque populus Romanus commisisset; quæ fortuna coegisset ita fieri,
eandem cogere tueri factum. Ea non maiore cura præcepta 9
ab ducibus sunt quam *a* militibus observata, brevique tanta concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem
veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus. Hæc 10
agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quæ a Campanis

legatio paucos ante dies venisset et quid iis ipsi respondis-
11 sent: triduo post eum diem festum esse; non senatum solum
omnem ibi futurum, sed castra etiam et exercitum Campanum.
12 Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere
et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium
13 Campanis esset, Cumas movet castra. Hamæ inde tria millia
passuum absunt. Iam Campani eo frequentes ex composito
convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medix
tuticus (*is* summus magistratus erat Campanis) cum quattuorde-
14 cim millibus armatorum habebat castra, sacrificio apparando
et inter id instruendæ fraudi aliquanto intentior quam muni-
15 endis castris aut ulli militari operi. [Triduum sacrificatum
ad Hamas.] Nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noc-
16 tem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus,
custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset cœpta,
et a decima diei hora coactis militibus corpora curare som-
17 noque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum
18 possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa, silentique pro-
fectus agmine quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra
Campana ut in pervigilio neglecta simul omnibus portis in-
vadit; alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes
19 redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno cæsa
plus duo millia cum ipso duce Mario Alfio; capti* et signa
militaria quattuor et triginta.

36 Gracchus minus centum militum iactura castris hostium
potitus Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui
2 super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida
futuri fefellit opinio. Nam simul Capuam ea clades est nun-
tiata, ratus Hannibal, ab re bene gesta insolenter lætum exer-
citum, tironum magna ex parte *et* servorum, spoliantem victos
3 prædasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum agmen
præter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum dato
4 præsidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. Ipse
Hamis vacua ab hostibus castra nec quicquam præter recentis
vestigia cædis strataque passim corpora sociorum invenit.

Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret ur- 5
bemque oppugnaret. Id quanquam haud modice Hannibal 6
cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem ma-
ritimam urbem haberet, tamen, quia præter arma nihil secum
miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super
Tifata se recepit. Inde fatigatus Campanorum precibus se- 7
quenti die cum omni apparatu oppugnandæ urbis Cumas
redit, perpopulatoque agro Cumano, mille passus ab urbe ca-
stra locat, quum Gracchus magis verecundia in tali necessi- 8
tate deserendi socios implorantes fidem suam populique Romani
substitisset quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fa- 9
bius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere
audebat exercitum, occupatus primo auspiciis repetendis, dein 10
prodigiis, quæ alia super alia nuntiabantur; expiantique ea
haud facile litari haruspices respondebant.

Eæ causæ quum Fabium tenerent, Sempronius in obsi- **37**
dione erat et iam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam 2
ingentem admotam urbi turrem aliam ex ipso muro excitavit
consul Romanus, aliquanto altiorem, quia, muro satis per se
alto, subiectis validis sublicis pro solo usus erat. Inde pri- 3
mum saxis sudibusque et ceteris missilibus propugnatores
mœnia atque urbem tuebantur; postremo, ubi promovendo 4
adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum
simul ignem coniecerunt. Quo incendio trepida armatorum 5
multitudo quum de turre sese præcipitaret, eruptio ex oppido
simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in
castra, ut eo die obsesso quam obsidenti similior esset Pœnus.
Ad mille trecenti Carthaginiensium cæsi et undesexaginta 6
vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac negli-
genter agentes, quum nihil minus quam eruptionem timuissent,
ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se hostes 7
ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit ac suos
intra muros recepit. Postero die Hannibal, lætum secunda 8
re consulem iusto prœlio ratus certaturum, aciem inter castra
atque urbem instruxit; ceterum, postquam neminem moveri ab 9

solita custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariæ
spei, ad Tifata redit infecta re.
10 Quibus diebus Cumæ liberatæ sunt obsidione, iisdem
diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui
Longo cognomen erat, cum Hannone Pœno prospere pugnat.
11 Supra duo millia hominum occidit, et ducentos octoginta
milites, signa militaria ad quadraginta unum cepit. Pulsus
12 finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex
Hirpinis oppida tria, quæ a populo Romano defecerant, vi
recepta per M. Valerium prætorem, Vercellium, Vescellium,
13 Sicilinum, et auctores defectionis securi percussi. Supra
quinque millia captivorum sub hasta venierunt; præda alia
militi concessa, exercitusque Luceriam reductus.

38 Dum hæc in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque
naves, quæ Macedonum atque Pœnorum captos legatos Ro-
mam portabant, ab supero mari ad inferum circumvectæ
2 prope omnem Italiæ oram, quum præter Cumas velis ferren-
tur neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Grac-
3 chus obviam ex classe sua naves misit. Quum percontando
in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse, naves Cumas
appulsæ captivique ad consulem deducti et litteræ datæ.
4 Consul, litteris Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata
omnia ad senatum itinere terrestri misit, navibus devehi lega-
5 tos iussit. Quum eodem fere die litteræ legatique Romam ve-
nissent, et, percontatione facta, dicta cum scriptis congruerent,
primo gravis cura patres incessit, cernentes, quanta vix tole-
6 rantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret; cui
tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quem-
admodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem.
7 Captivis in vincula condi iussis comitibusque eorum sub
hasta venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius
Flaccus præfectus præerat, viginti *quinque* parari alias decer-
8 nunt. His comparatis deductisque et additis quinque navibus,
quæ advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia
9 Tarentum profectæ, iussusque P. Valerius, militibus Var-

ronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti præerat, in naves
impositis, quinquaginta quinque navium classe non tueri modo
Italiæ oram, sed explorare de Macedonico bello; si con- 10
gruentia litteris legatorumque indiciis Philippi consilia essent,
ut M. Valerium prætorem litteris certiorem faceret, isque, L. 11
Apustio legato exercitui præposito, Tarentum ad classem pro-
fectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret
daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia 12
ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est,
quæ App. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hie-
roni regi; ea per L. Antistium legatum Tarentum est devecta.
Simul ab Hierone missa ducenta millia modium tritici et 13
hordei centum.

Dum hæc Romani parant aguntque, ad Philippum cap- **39**
tiva navis una ex iis, quæ Romam missæ erant, ex cursu
refugit; inde scitum, legatos cum litteris captos. Itaque igna- 2
rus rex, quæ cum Hannibale legatis suis convenissent, quæque
legati eius ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum eis-
dem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi Heraclitus, 3
cui Scotino cognomen erat, et Crito Bœotus et Sositheus
Magnes. Hi prospere tulerunt ac rettulerunt mandata; sed 4
prius se æstas circumegit, quam movere ac moliri quicquam
rex posset; tantum navis una capta cum legatis momenti
fecit ad dilationem imminentis Romanis belli.

Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post 5
expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Com- 6
bulteriam et Trebulam et Austiculam urbes, quæ *ad* Pœnum
defecerant, Fabius vi cepit, præsidiaque in iis Hannibalis
Campanique permulti capti. Et Nolæ, sicut priore anno, 7
senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat, consiliaque oc-
culta de cæde principum et proditione urbis inibantur. Qui- 8
bus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Han-
nibalis, quæ in Tifatis erant, traducto exercitu Fabius super
Suessulam in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum

proprætorem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in præ-
sidium misit.

40 Et in Sardinia res per T. Manlium prætorem admini-
strari cœptæ, quæ omissæ erant, postquam Q. Mucius prætor
2 gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Ca-
rales subductis navalibusque sociis armatis, ut terra rem
gereret, et a prætore exercitu accepto, duo et viginti millia
3 peditum, mille ducentos equites confecit. Cum his equitum
peditumque copiis profectus in agrum hostium haud procul ab
Hampsicoræ castris castra posuit. Hampsicora tum forte
profectus erat in Pellitos Sardos ad iuventutem armandam,
4 qua copias augeret; filius nomine Hostus castris præerat.
Is adolescentia ferox temere prœlio inito fusus fugatusque.
Ad tria millia Sardorum eo prœlio cæsa, octingenti ferme vivi
5 capti; alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus,
dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cor-
6 num, caput eius regionis, confugit; debellatumque eo prœlio
in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale,
quæ tempestate deiecta ad Baliares erat, in tempore ad spem
7 rebellandi advenisset. Manlius post famam appulsæ Punicæ
classis Carales se recepit; ea occasio Hampsicoræ data est Pœno
8 se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis et classe
remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi
Romani agrum populandum profectus, Carales perventurus
erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione
9 continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt
obiecta; dein per procursationes levia certamina vario eventu
inita; postremo descensum in aciem. Signis collatis iusto
10 prœlio per quattuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem
Pœni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt; postremo et ipsi,
quum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent,
11 fusi; ceterum terga dantes circumducto cornu, quo pepulerat
Sardos, inclusit Romanus. Cædes inde magis quam pugna
12 fuit. Duodecim millia hostium cæsa, Sardorum simul Pœno-
rumque, ferme tria millia et septingenti capti et signa mili-

taria septem et viginti. Ante omnia claram et memorabilem **41**
pugnam fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago,
nobiles Carthaginienses, Mago ex gente Barcina, propinqua 2
cognatione Hannibali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis
bellique eius haud dubie concitor. Nec Sardorum duces mi- 3
nus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt; nam et
filius Hampsicoræ Hostus in acie cecidit, et Hampsicora cum 4
paucis equitibus fugiens, ut super afflictas res necem quoque
filii audivit, nocte, ne cuius interventus cœpta impediret, mor-
tem sibi conscivit. Ceteris urbs Cornus eadem, quæ ante, fugæ 5
receptaculum fuit; quam Manlius victore exercitu aggressus
intra dies paucos recepit. Deinde aliæ quoque civitates, quæ 6
ad Hampsicoram Pœnosque defecerant, obsidibus datis dedi-
derunt sese; quibus stipendio frumentoque imperato pro cuius-
que aut viribus aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi 7
navibus longis deductis impositoque, quem secum advexerat,
milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat
patribus; et stipendium quæstoribus, frumentum ædilibus, cap-
tivos Q. Fulvio prætori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius prætor ab Lilybæo classi 8
in Africam transvectus depopulatusque agrum Carthaginiensem,
quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem *a* 9
Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit,
levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum
sociis navalibus cepit. Ceteras metus haud secus quam tem-
pestas passim disiecit.

Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad 10
supplementum Carthagine missis elephantisque *et* commeatu
Locros accessit. Quem ut incautum opprimeret App. Claudius, 11
per simulationem provinciæ circumeundæ Messanam raptim
exercitu ducto, *vento* æstuque suo Locros traiecit. Iam inde 12
Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locren-
ses portas Romanis clauserunt; Appius, magno conatu nulla
re gesta, Messanam repetit.

Eadem æstate Marcellus ab Nola, quam præsidio obti- 13

nebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnites
14 Caudinos fecit, adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut
42 antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret. Itaque
extemplo legati ad Hannibalem missi simul ex utraque gente
2 ita Pœnum allocuti sunt. «Hostes populi Romani, Hannibal,
fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma, nostræ vires
nos tutari poterant. Postquam iis parum fidebamus, Pyrrho
3 regi nos adiunximus; a quo relicti pacem necessariam accepi-
mus, fuimusque in ea per annos prope quinquaginta ad id
4 tempus, quo tu in Italiam venisti. Tua nos non magis virtus
fortunaque quam unica comitas ac benignitas erga cives
nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut, te
salvo atque incolumi amico, non modo populum Romanum, sed
5 ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. At her-
cule non solum incolumi et victore, sed præsente te, quum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire et
flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquoties hac
æstate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal vicisse ad
Cannas videatur glorienturque Romani, te, ad unum modo
6 ictum vigentem, velut aculeo emisso torpere. Per annos *cen-
tum* cum populo Romano bellum gessimus, nullo externo
adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per biennium Pyrrhus
nostro magis milite suas auxit vires quam suis viribus nos
7 defendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos
consules ac duos consulares exercitus ab nobis sub iugum mis-
sos, et si qua alia aut læta aut gloriosa nobis evenerunt.
8 Quæ aspera adversaque tunc acciderunt, minore indignatione
9 referre possumus, quam quæ hodie eveniunt. Magni dictato-
res cum magistris equitum, bini consules cum binis consula-
ribus exercitibus ingrediebantur fines nostros; ante explorato
et subsidiis positis et sub signis ad populandum ducebant;
10 nunc proprætoris unius et parvi ad tuendam Nolam præsidii
præda sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum
modo percursant totis finibus nostris negligentius, quam si in
11 Romano vagarentur agro. Causa autem hæc est, quod neque

tu defendis et nostra iuventus, quæ, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis militat tuis. Nec te nec exercitum tuum 12
norim, nisi, a quo tot acies Romanas fusas stratasque esse sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros vagos sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis vana prædæ spes. Numidarum paucorum illi quidem præda erunt, 13
præsidiumque *miseris* simul nobis et Nolæ ademeris, si modo, quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud indignos iudicas, quos in fidem receptos tuearis.»

Ad ea Hannibal respondit, omnia simul facere Hirpinos **43**
Samnitesque, et indicare clades suas et petere præsidium et queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem primum 2
fuisse, dein petendum præsidium, postremo, ni impetraretur, tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum 3
sese non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adducturum. Iis populandis et militem suum repleturum se et metu procul ab iis summoturum hostes. Quod ad bellum Roma- 4
num attineret, si Trasumenni quam Trebiæ, si Cannarum quam Trasumenni pugna nobilior esset, Cannarum quoque se memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum. Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit; ipse, 5
præsidio modico relicto in Tifatis, profectus cetero exercitu ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis cum supplemento 6
Carthagine advecto atque elephantis venit. Castris haud procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt, quam quæ a legatis sociorum audierat. Nihil enim Marcellus 7
ita egerat, ut aut fortunæ aut temere hosti commissum dici posset. Explorato cum firmisque præsidiis, tuto receptu prædatum ierat, omniaque velut adversus præsentem Hannibalem cauta provisaque fuerant. Tum, ubi sensit hostem ad- 8
ventare, copias intra mœnia tenuit; per muros inambulare senatores Nolanos iussit et omnia circa explorare, quæ apud hostes fierent. Ex his Hanno, quum ad murum successisset, 9
Herennium Bassum et Herium Pettium ad colloquium evo-

catos permissuque Marcelli egressos per interpretem alloquitur.
10 Hannibalis virtutem fortunamque extollit; populi Romani
11 obterit senescentem cum viribus maiestatem. Quæ si pa-
ria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave
Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis
etiam in captivos omnes Italici nominis fuisset, Punicam Ro-
12 manæ societatem atque amicitiam præoptandam esse. Si
ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen
non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent,
nedum prætor unus cum paucis et novis militibus Nolam tutari
13 possit. Ipsorum quam Hannibalis *magis* interesse, capta an
tradita Nola poteretur; potiturum enim, ut Capua Nuceriaque
potitus esset; sed quid inter Capuæ ac Nuceriæ fortunam
14 interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle
ominari, quæ captæ urbi casura forent, et potius spondere,
si Marcellum cum præsidio ac Nolam tradidissent, neminem
alium quam ipsos legem, qua in societatem amicitiamque Han-
44 nibalis venirent, dicturum. Ad ea Herennius Bassus respondit,
multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum
amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem pænitere, et sibi,
si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse mutare.
2 An dedituris se Hannibali fuisse accersendum Romanorum
præsidium? Cum iis, qui ad sese tuendos venissent, omnia
sibi et esse consociata et ad ultimum fore.

3 Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem
recipiendæ Nolæ. Itaque corona oppidum circumdedit, ut simul
4 ab omni parte mœnia aggrederetur. Quem ut successisse
muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie cum magno
tumultu erupit. Aliquot primo impetu perculsi cæsique sunt;
dein concursu ad pugnantes facto æquatisque viribus atrox
esse cœpit pugna, memorabilisque inter paucas fuisset, ni in-
5 gentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die
commisso modico certamine atque irritatis animis in urbem
Romani, Pœni in castra receperunt sese; nam Pœnorum prima
eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romani

quinquaginta. Imber continens per noctem totam usque ad 6
horam tertiam diei insequentis tenuit. Itaque, quanquam
utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese
tamen munimentis. Tertio die Hannibal partem copiarum præ-
datum in agrum Nolanum misit. Quod ubi animadvertit Mar- 7
cellus, extemplo in aciem copias eduxit; neque Hannibal
detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque;
eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt.
Clamor ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibus 8
iis, quæ in agros prædatum exierant, ad prœlium iam com-
missum revocavit. Et Nolani aciem Romanam auxerunt, 9
quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex
acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum acce-
pissent. Prœlium erat anceps; summa vi et duces horta- **45**
bantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem ter-
tium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno
ab Nola ab eodem se duce, milite alio, instare iubet. Non 2
omnes esse in acie; prædantes vagari in agris; et qui pugnent,
marcere Campana luxuria, vino et scortis omnibusque lustris
per totam hiemem confectos. Abisse illam vim vigoremque, 3
dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenæi
Alpiumque superata sint iuga. Reliquias illorum virorum vix
arma membraque sustinentes pugnare. Capuam Hannibali 4
Cannas fuisse. Ibi virtutem bellicam, ibi militarem discipli-
nam, ibi præteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam.
Quum hæc exprobrando hosti Marcellus suorum militum ani- 5
mos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat:
Arma signaque eadem se noscere, quæ ad Trebiam Trasu- 6
mennumque, postremo ad Cannas viderit habueritque; militem
alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde
eduxisse. «Legatumne Romanum et legionis unius atque alæ 7
magno certamine vix toleratis pugnam, quos binæ acies con-
sulares nunquam sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac 8
Nolanis subsidiis inultus nos iam iterum lacessit. Ubi ille
miles meus est, qui derepto ex equo C. Flaminio consuli

9 caput abstulit? ubi, *qui* L. Paulum ad Cannas occidit? Fer-
rum nunc hebet? an dextræ torpent? an quid prodigii est
aliud? Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures
vix restatis. Romam vos expugnaturos, si quis duceret, for-
10 tes lingua iactabatis. En, in minore re experiri vim virtu-
temque volo. Expugnate Nolam, campestrem urbem, non
flumine, non mari sæptam. Hinc vos ex tam opulenta
urbe præda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, vel
sequar.»

46 Nec bene nec male dicta profuerunt ad confirmandos
2 animos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque cresce-
rent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per
clamorem favoris indicem accendentibus ardorem pugnæ,
3 terga Pœni dederunt atque in castra compulsi sunt. Quæ
oppugnare cupientes milites Romanos Marcellus Nolam re-
duxit cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quæ
4 ante inclinatior ad Pœnos fuerat. Hostium plus quinque
millia cæsa eo die, vivi capti sexcenti et signa militaria unde-
viginti et duo elephanti; quattuor in acie occisi; Romanorum
5 minus mille interfecti. Posterum diem indutiis tacitis sepe-
liendo utrinque cæsos in acie consumpserunt. Spolia hostium
6 Marcellus Vulcano votum cremavit. Tertio post die ob iram,
credo, aliquam aut spem liberalioris militiæ ducenti septua-
ginta duo equites, mixti Numidæ *et* Hispani, ad Marcellum
transfugerunt. Eorum forti fidelique opera in eo bello usi
7 sunt sæpe Romani. Ager Hispanis in Hispania et Numidis
in Africa post bellum virtutis causa datus est.

8 Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum
quibus venerat copiis, ipse Apuliæ hiberna petit circaque
9 Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam Hanni-
balem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra
convecto, quæ super Suessulam erant, munimentisque firmatis
et præsidio, quod per hiberna ad obtinendum locum satis esset,
relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque Cam-
10 panum ferro ignique est depopulatus, donec coacti sunt Cam-

pani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis et
castra ante urbem in aperto communire. Sex millia arma- 11
torum habebant, peditem imbellem, equitatu plus poterant;
itaque equestribus prœliis lacessebant hostem. Inter multos 12
nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius erat, cognomine
Taurea. Civis indidem erat, longe omnium Campanorum
fortissimus eques, adeo ut, quum apud Romanos militaret,
unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri æquaret.
Tunc Taurea, quum diu perlustrans oculis obequitasset hostium 13
turmis, tandem silentio facto, ubi esset Claudius Asellus, quæ-
sivit et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus 14
esset, cur non ferro decerneret daretque opima spolia victus
aut victor caperet. Hæc ubi Asello sunt nuntiata in castra, **47**
id modo moratus, ut consulem percontaretur, liceretne extra
ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius arma
xtemplo cepit, provectusque ante stationes equo Tauream 2
nomine compellavit congredique, ubi vellet, iussit. Iam Ro- 3
mani ad spectaculum pugnæ eius frequentes exierant, et Cam-
pani non vallum modo castrorum, sed mœnia etiam urbis
prospectantes repleverant. Quum iam ante ferocibus dictis 4
rem nobilitassent, infestis hastis concitarunt equos; dein libero
spatio inter se ludificantes sine vulnere pugnam extrahere.
Tum Campanus Romano «Equorum» inquit «hoc, non equi- 5
tum erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam demit-
timus equos. Ibi nullo ad evagandum spatio cominus con-
serentur manus.» Dicto prope citius equum in viam Claudius 6
deiecit. Taurea, verbis ferocior quam re, «Minime, sis» in-
quit, «cantherium in fossam»; quæ vox in rusticum inde pro-
verbium prodita est. Claudius quum ea via longe perequi- 7
tasset, nullo obvio hoste in campum rursus evectus, increpans
ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in
castra redit. Huic pugnæ equestri rem, quam vera sit, com- 8
munis existimatio est, mirabilem certe adiiciunt quidam anna-
les: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur,

patenti hostium porta invectum per alteram, stupentibus mira-
culo hostibus, intactum evasisse.

48 Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit
castra, ut sementem Campani facerent, nec ante violavit
agrum Campanum, quam iam altæ in segetibus herbæ pabu-
2 lum præbere poterant. Id convexit in Claudiana castra super
Suessulam, ibique hiberna ædificavit. M. Claudio proconsuli
imperavit, ut, retento Nolæ necessario ad tuendam urbem
præsidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis et
3 sumptui rei publicæ essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luce-
riam in Apuliam legiones quum duxisset, M. Valerium inde
prætorem Brundisium cum eo, quem Luceriæ habuerat, exer-
citu misit, tuerique oram agri Sallentini et providere, quod ad
Philippum bellumque Macedonicum attineret, iussit.
4 Exitu æstatis eius, qua hæc gesta perscripsimus, litteræ
a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas
in Hispania res gessissent; sed pecuniam in stipendium vesti-
mentaque et frumentum exercitui et sociis navalibus omnia
5 deesse. Quod ad stipendium attineat, si ærarium inops sit,
se aliquam rationem inituros, quomodo ab Hispanis sumant;
cetera utique ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum
6 aut provinciam teneri posse. Litteris recitatis, nemo omnium
erat, quin et vera scribi et postulari æqua fateretur; sed oc-
currebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tue-
rentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum
7 Macedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quæ ante
bellum vectigales fuissent, vix præsides provinciarum exercitus
8 alere; tributo sumptus suppeditari; [eum] ipsum tributum confe-
rentium numerum tantis exercituum stragibus et ad Trasumen-
num lacum *et* ad Cannas imminutum; qui superessent pauci, si
9 multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. Itaque
10 nisi fide staret res publica, opibus non staturam. Prodeundum
in contionem Fulvio prætori esse, indicandas populo publicas
necessitates cohortandosque, qui redempturis auxissent patri-
monia, ut rei publicæ, ex qua crevissent, tempus commo-

darent, conducerentque ea lege præbenda, quæ ad exercitum 11
Hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in ærario esset,
iis primis solveretur. Hæc prætor in contione edixit, *et* quo 12
die vestimenta *ac* frumentum Hispaniensi exercitui præbenda,
quæque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.
Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant **49**
hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere, unum, 2
ut militia vacarent, dum in eo publico essent, alterum, ut,
quæ in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi
publico periculo essent. Utroque impetrato, conduxerunt, pri- 3
vataque pecunia res publica administrata est. Ii mores eaque
caritas patriæ per omnes ordines velut tenore uno pertinebat.
Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summa 4
fide præbita, nec quicquam *parcius militibus datum, quam*
si ex opulento ærario, ut quondam, alerentur.

Quum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Has- 5
drubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio ob de-
fectionem ad Romanos oppugnabatur. Inter hæc trina castra 6
hostium Scipiones quum in urbem sociorum magno certamine ac
strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat,
advexerunt, cohortatique oppidanos, ut eodem animo mœnia 7
tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vi-
dissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal
præerat, ducunt. Eodem et duo duces et duo exercitus 8
Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convene-
runt. Itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta 9
hostium millia eo die in pugna fuerunt, sedecim circa *a* Ro-
manis; tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, 10
quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint amplius 11
tria millia hominum, paulo minus mille equorum, undesexa-
ginta militaria signa, septem elephantos, quinque in prœlio
occisis, trinisque eo die castris potiti sint. Iliturgi obsidione 12
liberato, ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti,
suppletis copiis ex provincia, ut quæ maxime omnium, belli

avida, modo præda aut merces esset, et tum iuventute abun-
13 dante. Iterum signis collatis eadem fortuna utriusque partis
pugnatum. Supra tredecim millia hostium cæsa, supra duo
capta cum signis duobus et quadraginta et novem elephantis.
14 Tum vero omnes prope Hispaniæ populi ad Romanos defe-
cerunt, multoque maiores ea æstate in Hispania quam in
Italia res gestæ.

Liber XXIV.

Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno adiutoribus et ducibus Bruttiis Græcas urbes tentavit, eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et
metuebant, Carthaginiensium partis factos cernebant. Regium 2
primum tentatum est diesque aliquot ibi nequicquam absumpti. Interim Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum
prædæ hostibus esset, et in dies maior omnibus portis mul- 3
titudo effundi; postremo sexcenti modo relicti in urbe erant, qui reficere muros *ac* portas telaque in propugnacula congerere
cogebantur. In permixtam omnium ætatium ordinumque 4
multitudinem et vagantem in agris magna ex parte inermem Hamilcar Pœnus equites emisit, qui, violare quemquam vetiti, tantum, ut ab urbe excluderent fuga dissipatos, turmas obie-
cere. Dux ipse loco superiore capto, unde agros urbem*que* 5
posset conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros atque evocare principes Locrensium ad colloquium iussit et pollicen-
tes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tradendam. Brut- 6
tiis in colloquio nullius rei primo fides est; deinde ut Pœnus apparuit in collibus, et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse afferebant, tum metu victi
consulturos se populum responderunt; advocataque extemplo 7

contione, quum et levissimus quisque novas res novamque
societatem mallent, et, quorum propinqui extra urbem inter-
clusi ab hostibus erant, velut obsidibus datis pigneratos habe-
8 rent animos, pauci magis taciti probarent constantem fidem
quam propalam tueri auderent, haud dubio in speciem con-
9 sensu fit ad Pœnos deditio. L. Atilio, præfecto præsidii, quique
cum eo milites Romani erant, clam in portum deductis atque
impositis in naves, ut Regium deveherentur, Hamilcarem
Pœnosque ea condicione, ut fœdus extemplo æquis legibus
10 fieret, in urbem acceperunt; cuius rei prope non servata fides
deditis est, quum Pœnus dolo dimissum Romanum incusaret,
11 Locrenses profugisse ipsum causarentur. Insecuti etiam equites
sunt, si quo casu in freto æstus morari aut deferre naves in
terram posset. Et eos quidem, quos sequebantur, non sunt
adepti; alias a Messana traiicientes freto Regium naves con-
12 spexerunt. Milites erant Romani a Claudio prætore missi ad
obtinendam urbem præsidio. Itaque Regio extemplo absces-
13 sum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, ut liberi
suis legibus viverent, urbs pateret Pœnis, portus in pote-
state Locrensium esset, societas eo iure staret, ut Pœnus
Locrensem Locrensisque Pœnum pace ac bello iuvaret.

2 Sic a freto Pœni reducti, frementibus Bruttiis, quod
Regium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant,
2 intactas reliquissent. Itaque per se ipsi, conscriptis armatis-
que iuventutis suæ quindecim millibus, ad Crotonem oppug-
3 nandum pergunt ire, Græcam et ipsam urbem et maritimam,
plurimum accessurum opibus, si in ora maris urbem ac por-
4 tum mœnibus validam tenuissent, credentes. Ea cura angebat,
quod neque non accersere ad auxilium Pœnos satis audebant,
ne quid non pro sociis egisse viderentur, et, si Pœnus rursus
magis arbiter pacis quam adiutor belli fuisset, ne in liber-
tatem Crotonis, sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur.
5 Itaque optimum visum est, ad Hannibalem mitti legatos
6 caverique ab eo, ut receptus Croto Bruttiorum esset. Han-
nibal quum præsentium eam consultationem esse respondisset

et ad Hannonem eos reiecisset, ab Hannone nihil certi abla-
tum; nec enim diripi volebat nobilem atque opulentam urbem, 7
et sperabat, quum Bruttius oppugnaret, Pœnos nec probare
nec iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se
defecturos. Crotone nec consilium unum inter populares nec 8
voluntas erat. Unus velut morbus invaserat omnes Italiæ
civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent, senatus Ro-
manis faveret, plebs ad Pœnos rem traheret. Eam dissen- 9
sionem in urbe perfuga nuntiat Bruttiis: Aristomachum esse
principem plebis tradendæque auctorem urbis, et in vasta
urbe lateque mœnibus disiectis raras stationes custodiasque
senatorum esse; quacunque custodiant plebis homines, ea 10
patere aditum. Auctore ac duce perfuga Bruttii corona
cinxerunt urbem, acceptique ab plebe primo impetu omnem
præter arcem cepere. Arcem optimates tenebant, præparato 11
iam ante ad talem casum perfugio. Eodem Aristomachus per-
fugit, tanquam Pœnis, non Bruttiis auctor urbis tradendæ fuisset.

Urbs Croto murum in circuitu patentem duodecim millia **3**
passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam adventum; post vasti- 2
tatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur. Flumen,
quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca
præterfluebat, et arx procul eis, quæ habitabantur sex 3
millia, aberat. In urbe nobili templum ipsa urbe erat nobilius,
Laciniæ Iunonis, sanctum omnibus circa populis. Lucus ibi, 4
frequenti silva et proceris abietis arboribus sæptus, læta in
medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deæ pecus
pascebatur sine ullo pastore, separatimque greges sui cuius- 5
que generis nocte remeabant ad stabula, nunquam insidiis
ferarum, non fraude violati hominum. Magni igitur fructus 6
ex eo pecore capti, columnaque inde aurea solida facta et
sacrata est; inclitumque templum divitiis etiam, non tantum
sanctitate fuit. Ac miracula aliqua affingunt, ut plerumque 7
tam insignibus locis. Fama est, aram esse in vestibulo templi,
cuius cinerem nullo unquam moveri vento. Sed arx Crotonis, 8
una parte imminens mari, altera vergente in agrum, situ tan-

tum naturali quondam munita, postea et muro cincta est, qua
per aversas rupes ab Dionysio Siciliæ tyranno per dolum
9 fuerat capta. Ea tum arce, satis, ut videbatur, tuta, Croto-
niatum optimates tenebant se, circumsedente cum Bruttiis eos
10 etiam plebe sua. Postremo Bruttii, quum suis viribus inex-
pugnabilem viderent arcem, coacti necessitate Hannonis auxi-
11 lium implorant. Is condicionibus ad deditionem compellere
Crotoniatas conatus, ut coloniam Bruttiorum eo deduci anti-
quamque frequentiam recipere vastam ac desertam bellis ur-
bem paterentur, omnium neminem præter Aristomachum
12 movit. Morituros se affirmabant citius, quam immixti Bruttiis
in alienos ritus, mores legesque ac mox linguam etiam verte-
13 rentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad dedi-
tionem satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum pro-
14 dendæ arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Locrenses
brevi post legati, quum permissu Hannonis arcem intrassent,
persuadent, ut traduci se Locros paterentur nec ultima
15 experiri vellent; nam hoc ut sibi liceret, impetraverant ei ab
Hannibale, missis ad id ipsum legatis. Ita Crotone exces-
sum est, deductique Crotoniatæ ad mare naves conscendunt;
Locros omnis multitudo abeunt.

16 In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque
Hannibalem erat. Luceriæ Sempronius consul, Hannibal haud
17 procul Arpis hibernabat. Inter eos levia prœlia ex occasione
aut opportunitate huius aut illius partis oriebantur, meliorque
eis Romanus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

4 In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis
regnumque ad Hieronymum nepotem eius translatum, puerum
2 vixdum libertatem, nedum dominationem modice laturum. Eam
ætatem, id ingenium tutores atque amici ad præcipitandum
in omnia vitia acceperunt. Quæ ita futura cernens Hiero
ultima senecta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere,
ne sub dominatu puerili per ludibrium bonis artibus partum
3 firmatumque interiret regnum. Huic consilio eius summa ope
obstitere filiæ, nomen regium penes puerum futurum ratæ,

regimen rerum omnium penes se virosque suos Adran*o*-*dorum et Zoippum, qui tut*orum primi relinquebantur. Non 4
facile erat nonagesimum iam agenti annum, circumsesso dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum et convertere ad publicam *a* privata curam. Itaque tutores 5
modo quindecim puero relinquit, quos precatus est moriens, ut fidem erga populum Romanum quinquaginta annos ab se cultam inviolatam servarent, iuvenemque suis potissimum vestigiis insistere vellent *et* disciplinæ, in qua eductus esset. Hæc mandata. Quum exspirasset, tutores, testamento prolato 6
pueroque in contionem producto (erat autem quindecim tum ferme annorum), paucis, qui per contionem ad excitandos 7
clamores dispositi erant, approbantibus testamentum, ceteris velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus **[1]).
Funus fit regium, magis amore civium et caritate quam cura 8
suorum celebre. Brevi deinde ceteros tutores summovet Adra- 9
nodorus, iuvenem iam esse dictitans Hieronymum ac regni potentem; deponendoque tutelam ipse, quæ cum pluribus communis erat, in se unum omnium vires convertit.

Vix quidem vel bono moderatoque regi facilis erat favor **5**
apud Syracusanos, succedenti tantæ caritati Hieronis; verum 2
enimvero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere vellet avum, primo statim conspectu, omnia quam disparia essent, ostendit. Nam qui per tot annos Hieronem filiumque 3
eius Gelonem nec vestis habitu nec alio ullo insigni differentes a ceteris civibus vidissent, ei conspexere purpuram ac diadema ac satellites armatos, quadrigisque etiam alborum 4
equorum interdum ex regia procedentem more Dionysii tyranni. Hunc tam superbum apparatum habitumque convenientes 5
sequebantur contemptus omnium hominum, superbæ aures, contumeliosa dicta, rari aditus non alienis modo, sed tutoribus etiam, libidines novæ, inhumana crudelitas. Itaque tantus 6
omnes terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte voluntaria aut fuga præverterent metum suppliciorum. Tres 7

[1]) Excidisse nonnulla videntur de regno ad Hieronymum per speciem decreti translato.

ex iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Adra-
nodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam, de
8 aliis quidem rebus haud magnopere audiebantur; tendendo
autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem Roma-
nam, certamine ac studiis interdum in se convertebant animum
9 adolescentis, quum coniuratio in tyranni caput facta indicatur
per Callonem quendam, æqualem Hieronymi et iam inde a
10 puero in omnia familiaria iura assuetum. Index unum ex
coniuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare
potuit. Qui comprensus extemplo traditusque Adranodoro
torquendus, de se ipse haud cunctanter fassus conscios celabat;
11 postremo, quum omnibus intolerandis patientiæ humanæ cru-
ciatibus laceraretur, victum malis se simulans avertit ab con-
12 sciis in insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consilii
mentitus, nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam ausu-
13 ros *fuisse; addit socios* ab latere tyranni, quorum capita vilis-
sima fingenti inter dolores gemitusque occurrere. Maxime
animo tyranni credibile indicium Thraso nominatus fecit;
itaque extemplo traditur ad supplicium, adiectique pœnæ
14 ceteri iuxta insontes. Consciorum nemo, quum diu socius
consilii torqueretur, aut latuit aut fugit; tantum illis in vir-
tute ac fide Theodoti fiduciæ fuit tantumque ipsi Theodoto
virium ad arcana occultanda.

6 Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat,
Thrasone sublato e medio, extemplo haud dubie ad defec-
2 tionem res spectabat, legatique ad Hannibalem missi, ac re-
missi ab eo cum Hannibale, nobili adolescente, Hippocrates et
Epicydes, nati Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exsule
3 avo, Pœni ipsi materno genere. Per hos iuncta societas
Hannibali ac Syracusano tyranno, nec invito Hannibale apud
4 tyrannum manserunt. App. Claudius prætor, cuius Sicilia
provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hierony-
mum misit. Qui quum sese ad renovandam societatem, quæ
cum avo fuisset, venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissi-
5 que sunt ab quærente per iocum Hieronymo, quæ fortuna eis

pugnæ ad Cannas fuisset; vix credibilia enim legatos Hanni-
balis narrare; velle, quid veri sit, scire, ut ex eo, utram spem
sequatur, consilium capiat. Romani, quum serio legationes 6
audire cœpisset, redituros se ad eum dicentes esse, monito
magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret, proficiscuntur.
Hieronymus legatos Carthaginem misit ad fœdus ex societate 7
cum Hannibale pacta faciendum. Convenit, ut, quum Roma-
nos Sicilia expulissent (id autem brevi fore, si naves atque
exercitum misissent), Himera amnis, qui ferme dividit *insulam*,
finis regni Syracusani ac Punici imperii esset. Aliam deinde, 8
inflatus assentationibus eorum, qui eum non Hieronis tantum,
sed Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant meminisse,
legationem misit, qua æquum censebat, Sicilia sibi omni cedi,
Italiæ imperium proprium quæri Carthaginiensi populo. Hanc 9
levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene
furioso neque arguebant, dummodo averterent eum ab
Romanis.

Sed omnia in eo præcipitia ad exitium fuerunt. Nam **7**
quum, præmissis Hippocrate atque Epicyde cum binis milli-
bus armatorum ad tentandas urbes, quæ præsidiis tenebantur
Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero omni exercitu 2
(erant autem ad quindecim millia peditum equitumque) pro-
fectus erat, liberas ædes coniurati (et omnes forte militabant) 3
imminentes viæ angustæ, qua descendere ad forum rex solebat,
sumpserunt. Ibi quum instructi armatique ceteri transitum 4
exspectantes starent, uni ex eis (Dinomeni fuit nomen), quia
custos corporis erat, partes datæ sunt, ut, quum appropin-
quaret ianuæ rex, per causam aliquam in angustiis sustineret
ab tergo agmen. Ita, ut convenerat, factum est. Tanquam 5
laxaret elatum pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dino-
menes tantum intervalli fecit, ut, quum in prætereuntem sine
armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius
vulneribus, quam succurri posset. Clamore et tumultu audito, 6
in Dinomenem iam haud dubie obstantem tela coniiciuntur,
inter quæ tamen, duobus acceptis vulneribus, evasit. Fuga 7

satellitum, ut iacentem videre regem, facta est; interfectores
pars in forum ad multitudinem lætam libertate, pars Syra-
cusas pergunt ad præoccupanda Adranodori regiorumque
8 aliorum consilia. Incerto rerum statu, App. Claudius bellum
oriens ex propinquo quum cerneret, senatum litteris cer-
tiorem fecit, Siciliam Carthaginiensi populo et Hannibali con-
9 ciliari, ipse adversus Syracusana consilia *ad* provinciæ regni-
que fines omnia convertit præsidia.

10 Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos,
per bellum cœptum frequentari emporium, communiit præsi-
11 diumque imposuit. Inde Romam comitiorum causa veniens
in eum, quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit,
12 atque ex itinere præter urbem in campum descendit. Eo die
quum sors prærogativæ Aniensi iuniorum exisset, eaque
T. Otacilium, M. Æmilium Regillum consules diceret, tum
8 Q. Fabius silentio facto tali oratione est usus: «Si aut pa-
cem in Italia aut *id* bellum eumque hostem haberemus, in
quo negligentiæ laxior locus esset, qui vestris studiis, quæ
in campum ad mandandos, quibus velitis, honores affertis,
moram ullam offerret, is mihi parum meminisse videretur
2 vestræ libertatis; sed quum in hoc bello, in hoc hoste nun-
quam ab ullo duce sine ingenti nostra clade erratum sit,
eadem vos cura, qua in aciem armati descenditis, inire suffra-
gium ad creandos consules decet et sibi sic quemque dicere:
3 «Hannibali imperatori parem consulem nomino.» Hoc anno ad
Capuam Vibellio Taureæ, Campano summo equiti, provocanti
summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus.
4 Adversus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis
T. Manlium fidentem et animo et viribus misere maiores
5 nostri. Eandem causam haud multis annis post fuisse
non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus
similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen.
6 Quemadmodum pedites equitesque optamus ut validiores, si
minus, ut pares hosti habeamus, ita duci hostium parem
7 imperatorem quæramus. Quum, qui est summus in civitate

dux, eum legerimus, tamen repente lectus, in annum creatus
adversus veterem ac perpetuum imperatorem comparabitur,
nullis neque temporis nec iuris inclusum angustiis, quo
minus ita omnia gerat administretque, ut tempora postulabunt
belli; nobis autem in apparatu ipso ac tantum inchoantibus 8
res annus circumagitur. Quoniam, quales viros creare vos 9
consules deceat, satis est dictum, restat, ut pauca de eis,
in quos prærogativæ favor inclinavit, dicam. M. Æmilius 10
Regillus flamen est Quirinalis, quem neque mittere a
sacris neque retinere possumus, ut non deum aut belli de-
seramus curam. Otacilius sororis meæ filiam uxorem at- 11
que ex ea liberos habet; ceterum non ea vestra in me
maioresque meos merita sunt, ut non potiorem privatis neces-
situdinibus rem publicam habeam. Quilibet nautarum vecto- 12
rumque tranquillo mari gubernare potest; ubi sæva orta tem-
pestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et
gubernatore opus est. Non tranquillo navigamus, sed iam 13
aliquot procellis summersi pæne sumus; itaque, quis ad guber-
nacula sedeat, summa cura providendum ac præcavendum
vobis est. In minore te experti, T. Otacili, re sumus; haud
sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti quicquam dedisti.
Classem hoc anno, cui tu præfuisti, trium rerum causa para- 14
vimus, ut Africæ oram popularetur, ut tuta nobis Italiæ litora
essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio commea-
tuque ab Carthagine Hannibali transportaretur. Create con- 15
sulem T. Otacilium, non dico, si omnia hæc, sed si aliquid
eorum rei publicæ præstitit. Sin autem te classem obtinente
etiam velut pacato mari quævis Hannibali tuta atque integra
ab domo venerunt, si ora Italiæ infestior hoc anno quam 16
Africæ fuit, quid dicere potes, cur te potissimum ducem Han-
nibali hosti opponamus? Si consul esses, dictatorem dicendum 17
exemplo maiorum nostrorum censeremus, nec tu id indignari
posses, aliquem in civitate Romana meliorem bello haberi
quam te. Magis nullius interest quam tua, T. Otacili, non
imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas. Ego magno- 18

pere *oro* suadeoque, eodem animo, quo si stantibus vobis in
acie armatis repente deligendi duo imperatores essent, quo-
19 rum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules
creetis, quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum
edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura militent.
20 Lacus Trasumennus et Cannæ tristia ad recordationem exem-
pla, sed ad præcavendas similes *clades* utiles documento
sunt. Præco, Aniensem iuniorum in suffragium revoca.»

9 Quum T. Otacilius ferociter eum continuare consulatum
velle vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum acce-
2 dere consul iussit et, quia in urbem non inierat, protinus in
campum ex itinere profectus, admonuit, cum securibus sibi
3 fasces præferri. Interim prærogativa suffragium init, creati-
que in ea consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Mar-
cellus tertium. Eosdem consules ceteræ centuriæ sine varia-
4 tione ulla dixerunt; et prætor unus refectus Q. Fulvius Flac-
cus, novi alii creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius,
consulis filius, qui tum ædilis curulis erat, P. Cornelius Len-
5 tulus. Comitiis prætorum perfectis, senatus consultum factum,
ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset, isque po-
tissimum, consulibus ad bellum profectis, urbi præesset. Aquæ
6 magnæ bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inundavit
cum magna strage tectorum pecorumque et hominum pernicie.
7 Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus
A. u. c. 540. A. Ch. 214. quartum, M. Claudius Marcellus tertium consulatum ineuntes
plus solito converterant in se civitatis animos; multis enim
8 annis tale consulum par non fuerat. Referebant senes, sic
Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum Gallicum, sic
postea Papirium Carviliumque adversus Samnites Bruttiosque
et Lucanum cum Tarentino populum consules declaratos.
9 Absens Marcellus consul creatus, quum ad exercitum esset;
præsenti Fabio atque ipsi comitia habenti consulatus conti-
10 nuatus. Tempus ac necessitas belli ac discrimen summæ
rerum faciebant, ne quis aut exemplum exquireret aut
11 suspectum cupiditatis imperii consulem haberet; quin lauda-

bant potius magnitudinem animi, quod, quum summo impera-
tore esse opus rei publicæ sciret seque eum haud dubie esse,
minoris invidiam suam, si qua ex *ea* re oreretur, quam utili-
tatem rei publicæ fecisset.

Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capi- **10**
tolio est habitus, decretumque omnium primum, ut consules 2
sortirentur compararentve inter se, uter censoribus creandis
comitia haberet, priusquam ad exercitum proficisceretur. Pro- 3
rogatum deinde imperium omnibus, qui ad exercitus erant,
iussique in provinciis manere, Ti. Gracchus Luceriæ, ubi cum
volonum exercitu erat, C. Terentius Varro in agro Piceno,
M. Pomponius in Gallico; et prætores prioris anni pro 4
prætoribus, Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad
Brundisium oræ maritimæ, intentus adversus omnes motus
Philippi Macedonum regis, præesset. P. Cornelio Lentulo 5
prætori Sicilia decreta provincia, T. Otacilio classis eadem,
quam adversus Carthaginienses priore anno habuisset.

Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quæ quo magis 6
credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiaban-
tur: Lanuvii in æde intus Sospitæ Iunonis corvos nidum
fecisse; in Apulia palmam viridem arsisse; Mantuæ stagnum 7
effusum Mincio amni cruentum visum; et Calibus creta et
Romæ in foro boario sanguine pluvisse; et in vico Insteio 8
fontem sub terra tanta vi aquarum fluxisse, ut serias dolia-
que, quæ in eo loco erant, provoluta velut impetu torrentis
tulerit; tacta de cælo atrium publicum in Capitolio, ædem in 9
campo Vulcani, Vacunæ in Sabinis publicamque viam, murum
ac portam Gabiis. Iam alia vulgata miracula erant: hastam 10
Martis Præneste sua sponte promotam; bovem in Sicilia locu-
tum; infantem *in* utero matris in Marrucinis «Io triumphe» cla-
masse; ex muliere Spoleti virum factum; Hadriæ aram in cælo
speciesque hominum circum eam cum candida veste visas esse.
Quin Romæ quoque in ipsa urbe, secundum apum examen in 11
foro visum (quod mirabile est, quia rarum), affirmantes quidam,
legiones se armatas in Ianiculo videre, concitaverunt civitatem

12 ad arma, quum, qui in Ianiculo essent, negarent quemquam
13 ibi præter assuetos collis eius cultores apparuisse. Hæc pro-
digia hostiis maioribus procurata sunt ex haruspicum re-
sponso, et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romæ
essent, indicta est.

11 Perpetratis, quæ ad pacem deum pertinebant, de re publica
belloque gerendo, et quantum copiarum et ubi quæque essent,
2 consules ad senatum rettulerunt. Duodeviginti legionibus bellum
geri placuit; binas consules sibi sumere, binis Galliam Sicili-
amque ac Sardiniam obtineri; duabus Q. Fabium prætorem
Apuliæ, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam præesse;
3 singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad
4 classem circa Brundisium relinqui, duas urbi præsidio esse. Hic
ut numerus legionum expleretur, sex novæ legiones erant scri-
bendæ. Eas primo quoque tempore consules scribere iussi et
5 classem parare, ut cum eis navibus, quæ pro Calabriæ litori-
bus in statione essent, centum quinquaginta longarum classis
6 navium eo anno expleretur. Dilectu habito et centum navi-
bus novis deductis, Q. Fabius comitia censoribus creandis
habuit; creati M. Atilius Regulus et P. Furius Philus.

Quum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, T.
7 Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. Quum deessent
nautæ, consules ex senatus consulto edixerunt, ut, qui L.
Æmilio, C. Flaminio censoribus millibus æris quinquaginta
ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum millia,
aut cui postea tanta res esset facta, nautam unum cum sex
mensum stipendio daret; qui supra centum millia usque ad
8 trecenta, tres nautas cum stipendio annuo; qui supra trecenta
usque ad decies æris, quinque nautas; qui supra decies, sep-
9 tem; senatores octo nautas cum annuo stipendio darent. Ex
hoc edicto dati nautæ, armati instructique ab dominis, cum
triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. Tum pri-
mum est factum, ut classis Romana sociis navalibus privata
impensa paratis compleretur.

12 Hic maior solito apparatus præcipue conterruit Campanos,

ne ab obsidione Capuæ bellum eius anni Romani inciperent.
Itaque legatos ad Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam 2
exercitum admoveret: ad eam oppugnandam novos exercitus
scribi Romæ, nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum
animos esse. Id quia tam trepide nuntiabant, maturandum 3
Hannibal ratus, ne prævenirent Romani, profectus Arpis ad
Tifata in veteribus castris super Capuam consedit. Inde, 4
Numidis Hispanisque ad præsidium simul castrorum, simul
Capuæ relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per
speciem sacrificandi, re ipsa ut tentaret Puteolos quodque
ibi præsidium erat, descendit. Maximus, postquam Hanni- 5
balem Arpis profectum et regredi in Campaniam allatum
est, nec die nec nocte intermisso itinere ad exercitum redit,
et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. 6
Fabium prætorem (is filius consulis erat) *ad* Luceriam Graccho
succedere iubet. In Siciliam eodem tempore duo prætores 7
profecti, P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius, qui maritimæ
oræ reique navali præesset; et ceteri in suas quisque pro- 8
vincias profecti, et quibus prorogatum imperium erat, easdem,
quas priori anno, regiones obtinuerunt.

Ad Hannibalem, quum ad lacum Averni esset, quinque **13**
nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasumennum
lacum, partim ad Cannas capti dimissique domos cum eadem
comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Pœnus
fuerat. Ei memores beneficiorum eius perpulisse magnam 2
partem se iuventutis Tarentinæ referunt, ut Hannibalis amici-
tiam ac societatem quam populi Romani mallent, legatosque
ab suis missos rogare Hannibalem, ut exercitum propius Ta-
rentum admoveat: si signa eius, si castra conspecta a Tarento 3
sint, haud ullam intercessuram moram, quin urbs**[1]); in
potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarentinam
esse. Hannibal collaudatos eos oneratosque ingentibus pro- 4
missis domum ad cœpta maturanda redire iubet; se in tem-
pore affuturum esse. Hac cum spe dimissi Tarentini. Ipsum 5

[1]) Exciderunt quædam in hanc sententiam: ei tradatur.

ingens cupido incesserat Tarenti potiundi. Urbem esse vide-
bat quum opulentam nobilemque, tum maritimam et in Mace-
doniam opportune versam, regemque Philippum hunc portum, si
transiret in Italiam, *quoniam* Brundisium Romani haberent,
6 petiturum. Sacro inde perpetrato, ad quod venerat, et, dum
ibi moratur, pervastato agro Cumano usque ad Miseni pro-
muntorium, Puteolos repente agmen convertit ad opprimendum
7 præsidium Romanum. Sex millia hominum erant et locus
munimento quoque, non natura modo tutus. Triduum ibi mo-
ratus Pœnus, ab omni parte tentato præsidio, deinde, ut nihil
procedebat, ad populandum agrum Neapolitanum magis ira
8 quam potiundæ urbis spe processit. Adventu eius in propin-
quum agrum mota Nolana est plebs, iam diu aversa ab Ro-
manis et infesta senatui suo. Itaque legati ad arcessendum
Hannibalem cum haud dubio promisso tradendæ urbis vene-
9 runt. Prævenit inceptum eorum Marcellus consul, a primo-
ribus accitus. Die uno Suessulam a Calibus, quum Vulturnus
10 amnis traiicientem moratus esset, contenderat; inde proxima
nocte sex millia peditum, equites**, *qui* præsidio senatui
11 essent, Nolam intromisit. Et uti a consule omnia impigre
facta sunt ad præoccupandam Nolam, ita Hannibal tempus
terebat, bis iam ante nequicquam tentata re segnior ad cre-
dendum Nolanis factus.

14 Iisdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum tentan-
dum, quod præsidio Punico tenebatur, venit, et ad Beneventum
velut ex composito parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna
peditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria
2 accessit. Qui primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem
tria millia ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse
et inde agrum populari audivit, et ipse egressus mœnibus
mille ferme passus ab hoste castra locat. Ibi contionem mi-
3 litum habuit. Legiones magna ex parte volonum habebat,
qui iam alterum annum libertatem tacite mereri quam postu-
lare palam maluerant. Senserat tamen hibernis egrediens,
murmur in agmine esse quærentium, en unquam liberi milita-

turi essent, scripseratque senatui non tam, quid desiderarent, 4
quam quid meruissent: bona fortique opera eorum se ad eam
diem usum, neque ad exemplum iusti militis quicquam eis
præter libertatem deesse. De eo permissum ipsi erat, faceret, 5
quod e re publica duceret esse. Itaque priusquam cum
hoste manum consereret, pronuntiat, tempus venisse eis liber-
tatis, quam diu sperassent, potiundæ. Postero die signis col- 6
latis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insi-
diarum metu vera virtute geri res posset. Qui caput hostis 7
rettulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse; qui loco
cessisset, in eum servili supplicio animadversurum; suam cui-
que fortunam in manu esse. Libertatis auctorem eis non se 8
fore solum, sed consulem M. Marcellum, sed universos patres,
quos consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse. Lit- 9
teras inde consulis ac senatus consultum recitavit, ad quæ
clamor cum ingenti assensu est sublatus. Pugnam poscebant,
signumque ut daret extemplo, ferociter instabant. Gracchus, 10
prœlio in posterum diem pronuntiato, contionem dimisit; mili-
tes læti, præcipue, quibus merces navatæ in unum diem operæ
libertas futura erat, armis expediendis quod *diei erat* reliquum
consumunt. Postero die ubi signa cœperunt canere, primi om- **15**
nium parati instructique ad prætorium conveniunt. Sole orto
Gracchus in aciem copias educit, nec hostes moram dimicandi
fecerunt. Decem septem millia peditum erant, maxima 2
ex parte Bruttii ac Lucani, equites mille ducenti, inter quos
pauci admodum Italici, ceteri Numidæ fere omnes Maurique.
Pugnatum est et acriter et diu; quattuor horis neutro incli- 3
nata est pugna, nec alia magis Romanum impediebat res
quam capita hostium pretia libertatis facta. Nam ut quisque 4
hostem impigre occiderat, primum capite ægre inter turbam
tumultumque abscidendo terebat tempus; deinde, occupata
dextra tenendo caput, fortissimus quisque pugnator esse desi-
erat, segnibus ac timidis tradita pugna erat. Quod ubi tri- 5
buni militum Graccho nuntiaverunt, neminem stantem iam
vulnerari hostem, carnificari iacentes et in dextris militum

pro gladiis humana capita esse, signum dari propere iussit,
6 proiicerent capita invaderentque hostem: claram satis et in-
signem virtutem esse, nec dubiam libertatem futuram strenuis
viris. Tum redintegrata pugna est et eques etiam in hostes
7 emissus; quibus quum impigre Numidæ occurrissent, nec seg-
nior equitum quam peditum pugna esset, iterum in dubium ad-
ducta res. Quum utrinque duces, Romanus Bruttium Luca-
numque toties a maioribus suis victos subactosque, Pœnus
mancipia Romana et ex ergastulo militem verbis obtereret,
8 postremo pronuntiat Gracchus, esse nihil, quod de libertate
16 sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. Ea demum
vox ita animos accendit, ut renovato clamore, velut alii repente
facti, tanta vi se in hostem intulerint, ut sustineri ultra non
2 possent. Primo antesignani Pœnorum, dein signa pertur-
bata, postremo tota impulsa acies; inde haud dubie terga
data, ruuntque fugientes in castra, adeo pavidi trepidique, ut
ne in portis quidem aut vallo quisquam restiterit, ac prope
continenti agmine Romani insecuti novum de integro prœlium
3 inclusi hostium vallo ediderint. Ibi sicut pugna impeditior in
angustiis, ita cædes atrocior fuit; et adiuvere captivi, qui,
rapto inter tumultum ferro, conglobati et ab tergo ceciderunt
4 Pœnos et fugam impedierunt. Itaque minus duo millia ho-
minum ex tanto exercitu, et ea maior pars equitum, cum
ipso duce effugerunt; alii omnes cæsi aut capti; capta et
5 signa duodequadraginta. Ex victoribus duo millia ferme
cecidere. Præda omnis, præterquam hominum captorum,
militi concessa est; et pecus exceptum est, quod intra dies
triginta domini cognovissent.

6 Quum præda onusti in castra redissent, quattuor millia
ferme volonum militum, quæ pugnaverant segnius nec in castra
irruperant simul, metu pœnæ collem haud procul castris ce-
7 perunt. Postero die per tribunos militum inde deducti, con-
8 tione militum advocata a Graccho, superveniunt. Ubi quum
proconsul veteres milites primum, prout cuiusque virtus atque
9 opera in ea pugna fuerat, militaribus donis donasset, tunc,

quod ad volones attineret, omnes ait malle laudatos a se, dignos indignosque, quam quemquam eo die castigatum esse; quod bonum, faustum felixque rei publicæ ipsisque esset, omnes eos liberos esse iubere. Ad quam vocem quum clamor 10
ingenti alacritate sublatus esset ac nunc complexi inter se gratulantesque, nunc manus ad cælum tollentes bona omnia populo Romano Gracchoque ipsi precarentur, tum Gracchus «Priusquam omnes iure libertas æquasset» inquit, «neminem 11
nota strenui aut ignavi militis notasse volui; nunc exsoluta 12
iam fide publica, ne discrimen omne virtutis ignaviæque pereat, nomina eorum, qui detrectatæ pugnæ memores secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo, citatosque 13
singulos iure iurando adigam, nisi cui morbus causa erit, non aliter quam stantes cibum potionemque, quoad stipendia facient, capturos esse. Hanc multam ita æquo animo feretis, si reputabitis, nulla ignaviæ nota leviore vos designari potuisse.» Signum deinde colligendi vasa dedit; militesque prædam por- 14
tantes agentesque per lasciviam ac iocum ita ludibundi Beneventum rediere, ut ab epulis *per* celebrem festumque diem 15
actis, non ex acie reverti viderentur. Beneventani omnes 16
turba effusa quum obviam ad portas exissent, complecti milites, gratulari, vocare in hospitium. Apparata convivia om- 17
nibus in propatulo ædium fuerant; ad ea invitabant, Gracchumque orabant, ut epulari permitteret militibus; et Gracchus ita permisit, *si* in publico epularentur omnes ante suas 18
quisque fores. Prolata omnia. Pileati aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt, alii accubantes, alii stantes, qui simul ministrabant vescebanturque. Digna res visa, ut 19
simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam Romam rediit, pingi iuberet in æde Libertatis, quam pater eius in Aventino ex multaticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

Dum hæc ad Beneventum geruntur, Hannibal depopu- **17**
latus agrum Neapolitanum ad Nolam castra movet. Quem 2
ubi adventare consul sensit, Pomponio proprætore cum eo exercitu, qui super Suessulam in castris erat, accito, ire ob-

3 viam hosti parat nec moram dimicandi facere. C. Claudium
Neronem cum robore equitum silentio noctis per aversam
maxime ab hoste portam emittit, circumvectumque occulte
subsequi sensim agmen hostium iubet et, quum coortum prœ-
4 lium videret, ab tergo se obiicere. Id errore viarum an
exiguitate temporis Nero exsequi non potuerit, incertum est.
5 Absente eo quum prœlium commissum esset, superior quidem
haud dubie Romanus erat; sed quia equites non affuere in
tempore, ratio compositæ rei turbata est. Non ausus insequi
cedentes Marcellus vincentibus suis signum receptui dedit.
6 Plus tamen duo millia hostium eo die cæsa traduntur, Ro-
7 mani minus quadringenti. Solis fere occasu Nero, diem
noctemque nequicquam fatigatis equis hominibusque, ne viso
quidem hoste rediens, adeo graviter est ab consule increpitus,
ut per eum stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas
8 redderetur hosti clades. Postero die Romanus in aciem de-
scendit, Pœnus, tacita etiam confessione victus, castris se
tenuit. Tertio die silentio noctis, omissa spe Nolæ potiundæ,
rei nunquam prospere tentatæ, Tarentum ad certiorem spem
proditionis proficiscitur.

18 Nec minore animo res Romana domi quam militiæ
2 gerebatur. Censores, vacui ab operum locandorum cura prop-
ter inopiam ærarii, ad mores hominum regendos animum ad-
verterunt castigandaque vitia, quæ, velut diutinis morbis ægra
3 corpora ex sese gignunt, eo nata bello erant. Primum eos cita-
verunt, qui post Cannensem**[1]) dicebantur. Princeps eorum
4 M. Cæcilius Metellus quæstor tum forte erat. Iusso deinde
eo ceterisque eiusdem noxæ reis causam dicere, quum pur-
gari nequissent, pronuntiarunt, verba orationemque eos ad-
versus rem publicam habuisse, quo coniuratio deserendæ Italiæ
5 causa fieret. Secundum eos citati nimis callidi exsolvendi
iuris iurandi interpretes, qui captivorum ex itinere regressi
clam in castra Hannibalis solutum, quod iuraverant redituros,
6 rebantur. His superioribusque illis equi adempti, qui publi-

---

[1]) Exciderunt quædam in hanc sententiam: cladem de Italia deserenda agitasse.

cum equum habebant, tribuque moti ærarii omnes facti. Ne- 7
que senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censo-
rum tenuit. Nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt,
qui quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta
militiæ neque morbus causa fuisset. Et ea supra duo mil- 8
lia hominum in ærarios relata tribuque omnes moti; addi- 9
tumque tam truci censoriæ notæ triste senatus consultum, ut
ei omnes, quos censores notassent, pedibus mererent mitte-
renturque in Siciliam ad Cannensis exercitus reliquias, cui
militum generi non prius, quam pulsus Italia hostis esset,
finitum stipendiorum tempus erat.

Quum censores ob inopiam ærarii se iam locationibus 10
abstinerent ædium sacrarum tuendarum curuliumque equorum
præbendorum ac similium his rerum, convenere ad eos fre- 11
quentes, qui hastæ huius generis assueverant, hortatique cen-
sores, ut omnia perinde agerent, locarent, ac si pecunia
in ærario esset: neminem nisi bello confecto pecuniam ab
ærario petiturum esse. Convenere deinde domini eorum, quos 12
Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat, arcessitosque
se ab triumviris mensariis esse dixerunt, ut pretia servorum
acciperent; ceterum non antequam bello confecto accepturos
esse. Quum hæc inclinatio animorum plebis ad sustinendam 13
inopiam ærarii fieret, pecuniæ quoque pupillares primo, deinde
viduarum cœptæ conferri, nusquam eas tutius sanctiusque de- 14
ponere credentibus, qui deferebant, quam in publica fide; inde
si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quæ-
store perscribebatur. Manavit ea privatorum benignitas ex 15
urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium
acciperet, mercenariumque increpantes vocarent, qui accepisset.

Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, quod **19**
duum millium Campanorum et septingentorum militum Han-
nibalis tenebatur præsidio. Præerat Statius Metius, missus 2
ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medix tuticus erat ser-
vitiaque et plebem promiscue armabat, ut castra Romana in-
vaderet, intento consule ad Casilinum oppugnandum. Nihil 3

eorum Fabium fefellit. Itaque Nolam ad collegam mittit:
altero exercitu, dum Casilinum oppugnatur, opus esse, qui
4 Campanis opponatur; vel ipse, relicto Nolæ præsidio modico,
veniret, vel, si eum Nola teneret necdum securæ res ab Han-
nibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Benevento acci-
5 turum. Hoc nuntio Marcellus, duobus militum millibus Nolæ
in præsidio relictis, cum cetero exercitu Casilinum venit, ad-
6 ventuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. Ita ab
duobus consulibus Casilinum oppugnari cœpit. Ubi quum
multa succedentes temere mœnibus Romani milites acciperent
vulnera, neque satis inceptum succederet, Fabius omittendam
rem parvam ac iuxta magnis difficilem abscedendumque inde
7 censebat, quum res maiores instarent; Marcellus multa magnis
ducibus sicut non aggredienda, ita semel aggressis non dimit-
tenda esse dicendo, quia magna famæ momenta in utramque
8 partem fierent, tenuit, ne irrito incepto abiretur. Vineæ inde
omniaque alia operum machinationumque genera quum ad-
moverentur, Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam
9 tuto liceret, paucis egressis, Marcellus portam, qua egredie-
bantur, occupavit, cædesque promiscue omnium circa portam
primo, deinde, irruptione facta, etiam in urbe fieri cœpta est.
10 Quinquaginta fere primo egressi Campanorum, quum ad Fa-
bium confugissent, præsidio eius Capuam pervenerunt. Casi-
linum inter colloquia cunctationemque petentium fidem per
11 occasionem captum est, captivique Campanorum quique Han-
nibalis militum erant, Romam missi atque ibi in carcere in-
clusi sunt; oppidanorum turba per finitimos populos in custo-
diam divisa.

20 Quibus diebus a Casilino re bene gesta recessum est, eis
Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea regione con-
scriptas cum præfecto socium in agros hostium prædatum
2 misit. Eos effuse palatos Hanno adortus haud multo minorem,
quam ad Beneventum acceperat, reddidit hosti cladem, atque
3 in Bruttios raptim, ne Gracchus assequeretur, concessit. Con-
sules Marcellus retro, unde venerat, Nolam rediit, Fabius in

Samnites ad populandos agros recipiendasque armis, quæ de-
fecerant, urbes processit. Caudinus Samnis gravius devastatus: 4
perusti late agri, prædæ pecudum hominumque actæ; oppida 5
vi capta Compulteria, Telesia, Compsa inde, Fugifulæ et Or-
bitanium ex Lucanis, Blanda et Apulorum Æcæ oppugnatæ.
Millia hostium in his urbibus viginti quinque capta aut occisa 6
et recepti perfugæ trecenti septuaginta; quos quum Romam
misisset consul, virgis in comitio cæsi omnes ac de saxo de-
iecti. Hæc a Q. Fabio intra paucos dies gesta; Marcellum 7
ab gerundis rebus valetudo adversa Nolæ tenuit. Et a præ- 8
tore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Acuca
oppidum per eos dies vi captum, stativaque ad Ardaneas
communita.

Dum hæc aliis locis ab Romanis geruntur, iam Tarentum 9
pervenerat Hannibal cum maxima omnium, quacunque ierat,
clade; in Tarentino demum agro pacatum incedere agmen 10
cœpit. Nihil ibi violatum neque usquam via excessum est,
apparebatque, non id modestia militum aut ducis, sed ad con-
ciliandos animos Tarentinorum fieri. Ceterum quum prope 11
mœnibus successisset, nullo ad conspectum primum agminis,
ut rebatur, motu facto, castra ab urbe ferme passus mille
locat. Tarenti, triduo ante, quam Hannibal ad mœnia acce- 12
deret, a M. Valerio proprætore, qui classi ad Brundisium
præerat, missus M. Livius, impigre conscripta iuventute dis- 13
positisque ad omnes portas circaque muros, qua res postula-
bat, stationibus, die ac nocte iuxta intentus neque hostibus
neque dubiis sociis loci quicquam præbuit ad tentandum.
*Ita*que diebus aliquot frustra ibi absumptis Hannibal, quum 14
eorum nemo, qui ad lacum Averni se adissent, aut ipsi venirent
aut nuntium litterasve mitterent, vana promissa se temere
secutum cernens castra inde movit, tum quoque intacto agro 15
Tarentino, quanquam simulata lenitas nihildum profuerat,
tamen spe labefactandæ fidei haud absistens. Salapiam ut
venit, frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi
(iam enim æstas exacta erat et hibernis placebat locus) com-

16 portat. Prædatum inde Numidæ Maurique per Sallentinum agrum proximosque Apuliæ saltus dimissi; unde ceteræ prædæ haud multum, equorum greges maxime abacti, e quibus ad quattuor millia domanda equitibus divisa.

21 Romani, quum bellum nequaquam contemnendum in Sicilia oreretur, morsque tyranni duces magis impigros dedisset Syracusanis quam causam aut animos mutasset, M.
2 Marcello alteri consulum eam provinciam decernunt. Secundum Hieronymi cædem primo tumultuatum in Leontinis apud milites fuerat vociferatumque ferociter, parentandum regi
3 sanguine coniuratorum esse. Deinde libertatis restitutæ dulce auditu nomen crebro usurpatum spes*que* facta ex pecunia regia largitionis militiæque fungendæ potioribus ducibus et relata tyranni fœda scelera fœdioresque libidines adeo mutavere animos, ut insepultum iacere corpus paulo ante deside-
4 rati regis paterentur. Quum ceteri ex coniuratis ad exercitum obtinendum remansissent, Theodotus et Sosis regiis equis, quanto maximo cursu poterant, ut ignaros omnium
5 regios opprimerent, Syracusas contendunt. Ceterum prævenerat non fama solum, qua nihil in talibus rebus est celerius,
6 sed nuntius etiam ex regiis servis. Itaque Adranodorus et Insulam et arcem et alia, quæ poterat quæque opportuna
7 erant, præsidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post solis occasum iam obscura luce invecti, quum cruentam regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, travecti per Tycham simul ad libertatem, simul ad arma vocantes, in
8 Achradinam convenire iubent. Multitudo pars procurrit in vias, pars in vestibulis stat, pars ex tectis fenestrisque pro-
9 spectant et, quid rei sit, rogitant. Omnia luminibus collucent strepituque vario complentur. Armati locis patentibus congregantur; inermes ex Olympii Iovis templo spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni a populo Romano
10 fixaque ab eo, detrahunt, precantes Iovem, ut volens propitius præbeat sacra arma pro patria, pro deum delubris, pro liber-
11 tate sese armantibus. Hæc quoque multitudo stationibus per

principes regionum urbis dispositis adiungitur. In Insula inter cetera Adranodorus præsidiis firmarat horrea publica. Locus 12
saxo quadrato sæptus atque arcis in modum emunitus capitur ab iuventute, quæ præsidio eius loci attributa erat, mittuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in senatus potestate esse.

Luce prima populus omnis, armatus inermisque, in **22**
Achradinam ad curiam convenit. Ibi pro Concordiæ ara, quæ in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Polyænus contionem et liberam et moderatam habuit. Servitutis 2
formidines indignitatesque homines expertos adversus notum malum irritatos esse; discordia civilis quas importet clades, audisse magis a patribus Syracusanos quam ipsos vidisse. Arma quod impigre ceperint, laudare; magis laudaturum, si 3
non utantur nisi ultima necessitate coacti. In præsentia le- 4
gatos ad Adranodorum mitti placere, qui denuntient, ut in potestate senatus ac populi sit, portas Insulæ aperiat, reddat præsidium. Si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, 5
eundem se censere, multo acrius ab Adranodoro quam ab Hieronymo repeti libertatem. Ab hac contione legati missi 6
sunt. Senatus inde haberi cœptus est, quod sicut regnante Hierone manserat publicum consilium, ita post mortem eius ante eam diem nulla de re neque convocati neque consulti fuerant. Ut ventum ad Adranodorum est, ipsum quidem 7
movebat et civium consensus et quum aliæ occupatæ urbis partes, tum pars Insulæ vel munitissima prodita atque alienata; sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia 8
Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, admonet sæpe usurpatæ Dionysii tyranni vocis, qua pedibus 9
tractum, non insidentem equo relinquere tyrannidem dixerit debere: facile esse momento, quo quis velit, cedere possessione magnæ fortunæ; facere et parare eam difficile atque arduum esse. Spatium sumeret ad consultandum ab legatis; eo ute- 10
retur ad arcessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura. Hæc 11

muliebria consilia Adranodorus neque tota aspernatus est
neque extemplo accepit, tutiorem ad opes affectandas ratus
12 esse viam, si in præsentia tempori cessisset. Itaque legatos
renuntiare iussit, futurum se in senatus ac populi potestate.
Postero die luce prima patefactis Insulæ portis, in forum
13 Achradinæ venit. Ibi in aram Concordiæ, ex qua pridie
Polyænus contionatus erat, escendit orationemque eam orsus
14 est, qua primum cunctationis suæ veniam petivit: se enim
clausas habuisse portas, non separantem suas res a publicis,
sed, strictis semel gladiis, timentem, qui finis cædibus esset
futurus, utrum, quod satis libertati foret, contenti nece tyranni
essent, an, quicunque aut propinquitate aut affinitate aut ali-
quis ministeriis regiam contigissent, alienæ culpæ rei truci-
15 darentur. Postquam animadverterit, eos, qui liberassent pa-
triam, servare etiam liberatam velle, atque undique consuli in
medium, non dubitasse, quin et corpus suum et cetera omnia,
quæ suæ fidei tutelæque essent, quoniam eum, qui mandas-
16 set, suus furor absumpsisset, patriæ restitueret. Conversus
deinde ad interfectores tyranni ac nomine appellans Theodo-
17 tum ac Sosin, «Facinus» inquit «memorabilé fecistis; sed,
mihi credite, inchoata vestra gloria, nondum perfecta est,
periculumque ingens manet, nisi paci et concordiæ consulitis,
ne libera efferetur res *publica.*»

23 Post hanc orationem claves portarum pecuniæque regiæ
ante pedes eorum posuit. Atque illo quidem die dimissi ex
contione læti circa fana omnia deum supplicaverunt cum con-
iugibus ac liberis; postero die comitia prætoribus creandis
2 habita. Creatus in primis Adranodorus, ceteri magna ex
parte interfectores tyranni. Duos etiam absentes, Sopatrum
3 ac Dinomenen, fecerunt; qui, auditis iis, quæ Syracusis acta
erant, pecuniam regiam, quæ in Leontinis erat, Syracusas
4 devectam quæstoribus ad *id* ipsum creatis tradiderunt. Et
ea, quæ *in* Insula erat, Achradinam translata est; murique ea
pars, quæ ab cetera urbe nimis firmo munimento intersæpiebat

Insulam, consensu omnium deiecta est. Secutæ et ceteræ
res hanc inclinationem animorum ad libertatem.

Hippocrates atque Epicydes, audita morte tyranni, quam 5
Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat, deserti a
militibus, quia id tutissimum ex præsentibus videbatur, Syra-
cusas rediere; ubi ne suspecti obversarentur tanquam novandi 6
res aliquam occasionem quærentes, prætores primum, dein per
eos senatum adeunt. Ab Hannibale se missos prædicant ad 7
Hieronymum tanquam amicum ac socium paruisse imperio
eius, cuius imperator suus voluerit. Velle ad Hannibalem
redire; ceterum, quum iter tutum non sit, vagantibus passim 8
per totam Siciliam Romanis, petere, ut præsidii dent aliquid,
quo Locros in Italiam perducantur; gratiam magnam eos
parva opera apud Hannibalem inituros. Facile res impetrata; 9
abire enim duces regios quum peritos militiæ, tum egentes
eosdem atque audaces cupiebant; sed quod volebant, non,
quam maturato opus erat, naviter expediebant. Interim iuve- 10
nes militares et assueti militibus nunc apud eos ipsos, nunc
apud transfugas, quorum maxima pars ex navalibus sociis
Romanorum erat, nunc etiam apud infimæ plebis homines
crimina serebant in senatum optimatesque: id moliri clam eos 11
atque struere, ut Syracusæ per speciem reconciliatæ societatis
in dicione Romanorum sint, dein factio ac pauci auctores
fœderis renovati dominentur.

His audiendis credendisque opportuna multitudo maior in **24**
dies Syracusas confluebat, nec Epicydi solum spem novanda-
rum rerum, sed Adranodoro etiam præbebat. Qui fessus 2
tandem uxoris vocibus monentis, nunc illud esse tempus occu-
pandi res, dum turbata omnia nova atque incondita libertate
essent, dum regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum
ab Hannibale missi duces assueti militibus iuvare possent
incepta, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta erat, rem con-
sociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui
et alia arcana committere assuerat, incaute aperit. Huic et 3
genus et fortuna honesta erant, nec ars, quia nihil tale apud

Græcos pudori est, ea deformabat; itaque fidem potiorem
ratus, quam patriæ debebat, indicium ad prætores defert.
4 Qui ubi rem haud vanam esse certis indiciis compererunt,
consultis senioribus et auctoritate eorum præsidio ad fores
posito, ingressos curiam Themistum atque Adranodorum
5 interfecerunt; et quum tumultus ab re in speciem atroci,
causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem facto
6 indicem in curiam introduxerunt. Qui quum ordine omnia
edocuisset: principium coniurationis factum ab Harmoniæ
7 Gelonis filiæ nuptiis, quibus Themisto iuncta esset; Afrorum
Hispanorumque auxiliares instructos ad cædem prætorum
principumque aliorum, bonaque eorum prædæ futura interfec-
8 toribus pronuntiatum; iam mercenariorum manum, assuetam
imperiis Adranodori, paratam fuisse ad Insulam rursus occu-
pandam, — singula deinde, quæ per quosque agerentur, totam-
que viris armisque instructam coniurationem ante oculos po-
suit. Et senatui quidem tam iure cæsi quam Hieronymus
9 videbantur; ante curiam variæ atque incertæ rerum multitu-
dinis clamor erat. Quam ferociter minitantem in vestibulo
curiæ corpora coniuratorum eo metu compresserunt, ut silen-
10 tes integram plebem in contionem sequerentur. Sopatro man-
25 datum ab senatu et a collegis, ut verba faceret. Is tanquam
reos ageret, ab ante acta vita orsus, quæcunque post Hieronis
mortem sceleste atque impie facta essent, Adranodorum ac
2 Themistum arguit fecisse. Quid enim sua sponte Hierony-
mum, puerum ac vixdum pubescentem, facere potuisse? Tu-
tores ac magistros eius sub aliena invidia regnasse. Itaque
aut ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire eos
3 debuisse. At illos, debitos iam morti destinatosque, alia nova
scelera post mortem tyranni molitos, palam primo, quum
clausis Adranodorus Insulæ portis hereditatem regni creverit
4 et, quæ procurator tenuerat, pro domino possederit; proditus
deinde ab eis, qui in Insula erant, circumsessus ab universa
civitate, quæ Achradinam tenuerit, nequicquam palam atque
5 aperte petitum regnum clam et dolo affectare conatus sit, et

ne beneficio quidem atque honore potuerit vinci, quum inter
liberatores patriæ insidiator ipse libertatis creatus esset præ-
tor. Sed animos eis regios regias coniuges fecisse, alteri 6
Hieronis, alteri Gelonis filias nuptas. Sub hanc vocem ex 7
omnibus partibus contionis clamor oritur, nullam earum vivere
debere nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. Ea 8
natura multitudinis est: aut servit humiliter aut superbe do-
minatur; libertatem, quæ media est, nec exuere modice nec
habere sciunt. Et non ferme desunt irarum indulgentes 9
ministri, qui avidos atque intemperantes suppliciorum animos
ad sanguinem et cædes irritent; sicut tum extemplo prætores 10
rogationem promulgarunt, acceptaque pæne prius quam pro-
mulgata est, ut omnes regiæ stirpis interficerentur; missique a 11
prætoribus Damaratam Hieronis et Harmoniam Gelonis filiam,
coniuges Adranodori et Themisti, interfecerunt.

Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi, qui legatus ab **26**
Hieronymo ad regem Ptolomæum missus voluntarium consci-
verat exsilium. Ea quum ad se quoque veniri præscisset, in 2
sacrarium ad penates confugit cum duabus filiabus virginibus,
resolutis crinibus miserabilique alio habitu, et ad ea addidit
preces, nunc*[1]) per memoriam Hieronis patris Gelonisque fra- 3
tris, ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare sinerent: ni- 4
hil se ex regno illius præter exsilium viri habere; neque fortu-
nam suam eandem vivo Hieronymo fuisse quam sororis, neque
interfecto eo causam eandem esse. Quid, quod, si Adra- 5
nodoro consilia processissent, illa cum viro fuerit regnatura,
sibi cum ceteris serviendum? Si quis Zoippo nuntiet, inter- 6
fectum Hieronymum ac liberatas Syracusas, cui dubium esse,
quin extemplo conscensurus sit navem atque in patriam redi-
turus? Quantum spes hominum falli! In liberata patria coniu- 7
gem eius ac liberos de vita dimicare, quid obstantes libertati
aut legibus? Quod ab se cuiquam periculum, a sola ac prope 8
vidua et puellis in orbitate degentibus esse? At enim periculi
quidem nihil ab se timeri, invisam tamen stirpem regiam

[1]) Videtur aliquid excidisse et hæc orationis forma fuisse: N u n c p e r d e o s, n u n c p e r m e m o r i a m.

9 esse. Ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque et
asportari Alexandriam iuberent, ad virum uxorem, ad patrem
10 filias. Aversis auribus animisque adstare, ne tempus tererent,
11 ferrum quosdam expedientes cernebat; tum omissis pro se
precibus, puellis ut saltem parcerent, orare institit, a qua
ætate etiam hostes iratos abstinere; ne tyrannos ulciscendo,
12 quæ odissent, scelera ipsi imitarentur. Inter hæc abstractam
a penetralibus iugulant. In virgines deinde respersas matris
cruore impetum faciunt, quæ, alienata mente simul luctu
metuque, velut captæ furore eo cursu se ex sacrario prori-
puerunt, ut, si effugium patuisset in publicum, impleturæ ur-
13 bem tumultu fuerint. Tum quoque haud magno ædium
spatio inter medios tot armatos aliquoties integro corpore
evaserunt tenentibusque, quum tot ac tam validæ eluctandæ
14 manus essent, sese eripuerunt. Tandem vulneribus confectæ,
quum omnia replessent sanguine, exanimes corruerunt. Cædem-
que per se miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo
post nuntius venit, mutatis repente ad misericordiam animis, ne
15 interficerentur. Ira deinde ex misericordia orta, quod adeo
festinatum ad supplicium neque locus pænitendi aut regressus
16 ab ira relictus esset. Itaque fremere multitudo et in locum
Adranodori ac Themisti (nam ambo prætores fuerant) co-
mitia poscere, quæ nequaquam ex sententia prætorum futura
essent.

27 Statutus est comitiis dies; quo necopinantibus omnibus
unus ex ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius
Hippocratem. Crebriores deinde hæ voces et cum haud dubio
2 assensu multitudinis esse; et erat confusa contio non populari
modo, sed militari quoque turba, magna ex parte etiam per-
3 fugis, qui omnia novare cupiebant, permixtis. Prætores dis-
simulare primo extrahenda re; sed postremo, victi consensu
4 et seditionem metuentes, pronuntiant eos prætores. Nec illi
primo statim creati nudare, quid vellent, quanquam ægre
ferebant, et de indutiis dierum decem legatos isse ad App.
Claudium et, impetratis eis, alios, qui de fœdere antiquo reno-
5 vando agerent, missos. Ad Murgantiam tum classem navium

centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex cædibus tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque insolita libertas, opperiens.

Per eosdem dies quum ad Marcellum venientem in Si- 6
ciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis condicionibus pacis Marcellus, posse rem convenire ratus, et ipse legatos Syracusas, qui coram cum prætoribus de renovando fœdere agerent, misit. Et iam ibi nequaquam eadem quies ac tran- 7
quillitas erat. Postquam Punicam classem accessisse Pachynum allatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc apud mercenarios milites, nunc apud transfugas prodi Romano Syracusas criminabantur. Ut vero Appius naves ad ostium 8
portus, quo † aliæ partis hominibus animus accederet, in statione habere cœpit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat fides, ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo 9
ad prohibendos, si in terram egrederentur.

In hac turbatione rerum in contionem vocari placuit; ubi **28**
quum alii alio tenderent nec procul seditione res esset, Apollonides, principum unus, orationem salutarem ut in tali tempore habuit: Nec spem salutis nec perniciem propiorem unquam 2
civitati ulli fuisse. Si enim uno animo omnes vel ad Roma- 3
nos vel ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum fortunatiorem ac beatiorem fore; si alii alio trahant res, non 4
inter Pœnos Romanosque bellum atrocius fore quam inter ipsos Syracusanos, quum intra eosdem muros pars utraque suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. Itaque, ut 5
idem omnes sentiant, summa vi agendum esse. Utra societas sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consultationem esse; sed tamen Hieronis potius quam Hieronymi auc- 6
toritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis feliciter expertam amicitiam nunc incognitæ, quondam infideli præferendam. Esse etiam momenti aliquid ad consilium, 7
quod Carthaginiensibus ita pax negari possit, ut non utique in præsentia bellum cum eis geratur; cum Romanis extemplo aut pacem aut bellum habendum. Quo minus cupiditatis ac 8

studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. Adiectum est prætoribus ac delectis senatorum militare etiam consilium; iussi et duces ordinum præfectique auxiliorum si-
9 mul consulere. Quum sæpe acta res esset magnis certaminibus, postremo, quia belli cum Romanis gerendi ratio nulla apparebat, pacem fieri placuit cum eis mittique legatos ad rem confirmandam.

29 Dies haud ita multi intercesserant, quum ex Leontinis legati præsidium finibus suis orantes venerunt; quæ legatio peropportuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam ex-
2 onerandam ducesque eius ablegandos. Hippocrates prætor ducere eo transfugas iussus; secuti multi ex mercenariis auxi-
3 liis quattuor millia armatorum effecerunt. Et mittentibus et missis ea læta expeditio fuit; nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res occasio data est, et hi sentinam quandam urbis rati exhaustam lætabantur. Ceterum levaverunt modo in præsentia velut corpus ægrum, quo mox in gravio-
4 rem morbum recideret. Hippocrates enim finitima provinciæ Romanæ primo furtivis excursionibus vastare cœpit; deinde, quum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio præsidium esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem cum
5 cæde multorum fecit. Quæ quum essent nuntiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam esse dicerent, nec belli defuturam unquam causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, sed tota
6 procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris præsens esset aut deesset pro parte sua concitando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus populum Romanum concitatos cernebat, avertere
7 etiam ab Syracusanis cœpit: nam ita eos pacem pepigisse cum Romanis, ut, quicunque populi sub regibus fuissent, ei suæ dicionis essent, nec iam libertate eos contentos esse, nisi etiam
8 regnent ac dominentur. Renuntiandum igitur eis esse, Leontinos quoque æquum censere liberos *se* esse, vel quod in solo urbis suæ tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum conclama-

tum ad libertatem relictisque regiis ducibus ad Syracusanos
concursum *sit*. Itaque aut eximendum id de fœdere esse 9
aut legem eam fœderis non accipiendam. Facile multitudini 10
persuasum; legatisque Syracusanorum et de cæde stationis
Romanæ querentibus et Hippocratem atque Epicydem abire
seu Locros seu quo alio mallent, dummodo Sicilia cederent,
iubentibus ferociter responsum est, neque mandasse sese Sy- 11
racusanis, ut pacem pro se cum Romanis facerent, neque te-
neri alienis fœderibus. Hæc ad Romanos Syracusani detule- 12
runt, abnuentes Leontinos in sua potestate esse: itaque inte-
gro secum fœdere bellum Romanos cum iis gesturos, neque
sese defuturos ei bello, ita ut in potestatem redacti suæ
rursus dicionis essent, sicut pax convenisset.

Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, **30**
Appio quoque accito, ut altera parte aggrederetur, tanto ar-
dore militum est usus ab ira inter condiciones pacis interfectæ
stationis, ut primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates 2
atque Epicydes postquam capi muros refringique portas videre,
in arcem sese cum paucis recepere; inde clam nocte Herbe-
sum perfugiunt. Syracusanis octo millium armatorum agmine 3
profectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit, captam
urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: cædem promi- 4
scuam militum atque oppidanorum factam, nec quicquam
puberum arbitrari superesse; direptam urbem, bona locupletium
donata. Ad nuntium tam atrocem constitit agmen, concitatis- 5
que omnibus, duces (erant autem Sosis ac Dinomenes), quid
agerent, consultabant. Terroris speciem haud vani mendacio 6
præbuerant verberati ac securi percussi transfugæ, ad duo
millia hominum; ceterum Leontinorum militumque aliorum 7
nemo post captam urbem violatus fuerat, suaque omnia eis,
nisi quæ primus tumultus captæ urbis absumpserat, restitue-
bantur. Nec ut Leontinos irent, proditos ad cædem com- 8
militones querentes, perpelli potuere, nec ut eodem loco cer-
tiorem nuntium exspectarent. Quum ad defectionem inclinatos 9
animos cernerent prætores, sed eum motum haud diuturnum

fore, si duces amentiæ sublati essent, exercitum ducunt Mega-
10 ra, ipsi cum paucis equitibus Herbesum proficiscuntur, spe,
11 territis omnibus, per proditionem urbis potiundæ. Quod ubi
frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati postero die Megaris
castra movent, ut Herbesum omnibus copiis oppugnarent.
12 Hippocrates et Epicydes non tam tutum prima specie quam
unum, spe undique abscisa, consilium esse rati, ut se militibus
permitterent et assuetis magna ex parte sibi et tum fama
13 cædis commilitonum accensis, obviam agmini procedunt. Prima
forte signa sexcentorum Cretensium erant, qui apud Hiero-
nymum meruerant sub eis et Hannibalis beneficium habebant,
capti ad Trasumennum inter Romanorum auxilia dimissique.
14 Quos ubi ex signis armorumque habitu cognovere Hippocrates
atque Epicydes, ramos oleæ ac velamenta alia supplicum
porrigentes orare, ut reciperent sese, receptos tutarentur
neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi mox trucidandi po-
31 pulo Romano dederentur. Enimvero conclamant, bonum ut
animum haberent; omnem se cum illis fortunam subituros.
2 Inter hoc colloquium signa constiterant tenebaturque agmen,
necdum, quæ moræ causa foret, pervenerat ad duces. Post-
quam Hippocraten atque Epicyden *adesse* pervasit rumor, fre-
mitusque toto agmine erat haud dubie approbantium adventum
eorum, extemplo prætores citatis equis ad prima signa perrexe-
3 runt. Qui mos ille, quæ licentia Cretensium esset, rogitantes,
colloquia serendi cum hoste iniussuque prætorum miscendi
eos agmini suo, comprehendi iniicique catenas iusserunt Hip-
4 pocrati. Ad quam vocem tantus extemplo primum a Cre-
tensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile,
5 si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. Solliciti in-
certique rerum suarum Megara, unde profecti erant, referri
signa iubent, nuntiosque de statu præsenti Syracusas mittunt.
6 Fraudem quoque Hippocrates addit inclinatis ad omnem su-
spicionem animis, et Cretensium quibusdam ad itinera insi-
denda missis, velut interceptas litteras, quas ipse composuerat,
7 recitat: «Prætores Syracusani consuli Marcello.» Secundum

salutem, ut assolet, scriptum erat, recte eum atque ordine
fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset; sed omnium mer- 8
cenariorum militum eandem esse causam, nec unquam Syra-
cusas quieturas, donec quicquam externorum auxiliorum aut
in urbe aut in exercitu suo esset. Itaque daret operam, ut 9
eos, qui cum suis prætoribus castra ad Megara haberent, in
suam potestatem redigeret ac supplicio eorum liberaret tandem
Syracusas. Hæc quum recitata essent, cum tanto clamore ad 10
arma discursum est, ut prætores inter tumultum pavidi abe-
quitaverint Syracusas. Et ne fuga quidem eorum seditio 11
compressa est, impetusque in Syracusanos milites fiebant, nec
ab ullo temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates iræ
multitudinis obviam issent, non a misericordia aut humano 12
consilio, sed ne spem reditus præciderent sibi et quum ipsos
simul milites fidos haberent, simul obsides, tum cognatos quo- 13
que eorum atque amicos tanto merito primum, dein pignore
sibi conciliarent. Expertique, quam vana aut levi aura mobile 14
vulgus esset, militem nancti ex eo numero, qui in Leontinis
circumsessi erant, subornant, ut Syracusas perferret nuntium
convenientem eis, quæ ad Mylan falso nuntiata erant, aucto- 15
remque se exhibendo ac velut visa, quæ dubia erant, nar-
rando concitaret iras hominum. Huic non apud vulgum modo **32**
fides fuit, sed senatum quoque in curiam introductus movit.
Haud vani quidam homines palam ferre, perbene detectam in
Leontinis esse avaritiam et crudelitatem Romanorum; eadem,
si intrassent Syracusas, aut fœdiora etiam, quo maius ibi
avaritiæ præmium esset, facturos fuisse. Itaque claudendas 2
cuncti portas et custodiendam urbem censere; sed non ab
iisdem omnes timere nec eosdem odisse. Ad militare genus
omne partemque magnam plebis invisum esse nomen Roma-
num; prætores optimatiumque pauci, quanquam inflati vano 3
nuntio erant, tamen ad propius præsentiusque malum cautiores
esse. Et iam ad Hexapylum erant Hippocrates atque Epi- 4
cydes, serebanturque colloquia per propinquos popularium,
qui in exercitu erant, ut portas aperirent sinerentque commu-

5 nem patriam defendi ab impetu Romanorum. Iam unis fori-
bus Hexapyli apertis cœpti erant recipi, quum prætores inter-
venerunt. Et primo imperio minisque, deinde auctoritate
deterrendo, postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis
precibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante satelli-
6 tibus et tum corruptoribus exercitus. Sed surdæ ad omnia
aures concitatæ multitudinis erant, nec minore intus vi quam
foris portæ effringebantur, effractisque omnibus, toto Hexapylo
7 agmen receptum est. Prætores in Achradinam cum iuventute
popularium confugiunt. Mercenarii milites perfugæque, et
quicquid regiorum militum Syracusis erat, agmen hostium
8 augent. Ita Achradina quoque primo impetu capitur, præto-
rumque nisi qui inter tumultum effugerunt, omnes interficiun-
9 tur. Nox cædibus finem fecit. Postero die servi ad pileum
vocati et carcere vincti emissi; confusaque hæc omnis multi-
tudo Hippocraten atque Epicyden creant prætores; Syracusæ-
que, quum breve tempus libertas affulsisset, in antiquam
servitutem reciderant.

33 Hæc nuntiata quum essent Romanis, ex Leontinis mota
2 sunt extemplo castra ad Syracusas. Et ab Appio legati per
portum missi forte in quinqueremi erant. Præmissa quadri-
remis quum intrasset fauces portus, capitur; legati ægre effu-
3 gerunt; et iam non modo pacis, sed ne belli quidem iura
relicta erant, quum Romanus exercitus ad Olympium (Iovis
id templum est) mille et quingentos passus ab urbe castra
4 posuit. Inde quoque legatos præmitti placuit; quibus, ne
intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes
5 obviam cum suis processerunt. Romanus orator non bellum
se Syracusanis, sed opem auxiliumque afferre ait, et eis, qui ex
media cæde elapsi perfugerint ad se, et eis, qui metu oppressi
fœdiorem non exsilio solum, sed etiam morte servitutem pati-
antur; nec cædem nefandam sociorum inultam Romanos pas-
6 suros. Itaque si eis, qui ad se perfugerint, tutus in patriam
reditus pateat, cædis auctores dedantur et libertas legesque
Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse; si ea non

fiant, quicunque in mora sit, bello persecuturos. Ad ea Epi- 7
cydes, si qua ad se mandata haberent, responsum eis ait se
daturos fuisse; quum in eorum, ad quos venerint, manu res
Syracusana esset, tum reverterentur. Si bello lacesserent, ipsa 8
re intellecturos, nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos
oppugnare. Ita legatis relictis portas clausit.

Inde terra marique simul cœptæ oppugnari Syracusæ, 9
terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu
alluitur; et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu
ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatio urbem
parte aliqua se invasuros, omnem apparatum oppugnandarum
urbium muris admoverunt. Et habuisset tanto impetu cœpta **34**
res fortunam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset.
Archimedes is erat, unicus spectator cæli siderumque, mirabi- 2
lior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum
operumque, quibus, *quicquid* hostes ingenti mole agerent, ipse
perlevi momento ludificaretur. Murum per inæquales ductum 3
colles, pleraque alta et difficilia aditu, summissa quædam et
quæ planis vallibus adiri possent, *ut* cuique aptum visum est
loco, ita genere omni tormentorum instruxit. Achradinæ 4
murum, qui, ut ante dictum est, mari alluitur, sexaginta
quinqueremibus Marcellus oppugnabat. Ex ceteris navibus sa- 5
gittarii funditoresque et velites etiam, quorum telum ad remit-
tendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine vulnere
consistere in muro patiebantur; hi, quia spatio missilibus 6
opus est, procul muro tenebant naves; iunctæ aliæ binæ quin-
queremes, demptis interioribus remis, ut latus lateri applica-
retur, quum exteriore ordine remorum velut una navis age- 7
rentur, turres contabulatas machinamentaque alia quatiendis
muris portabant. Adversus hunc navalem apparatum Archi- 8
medes variæ magnitudinis tormenta in muris disposuit. In
eas, quæ procul erant, naves saxa ingenti pondere emittebat;
propiores levioribus eoque magis crebris petebat telis; postre- 9
mo, ut sui vulnere intacti tela in hostem ingererent, murum
ab imo ad summum crebris cubitalibus fere cavis aperuit,

per quæ cava pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex
10 occulto petebant hostem. Quia propius quædam subibant
naves, quo interiores ictibus tormentorum essent, in eas,
tollenone super murum eminente, ferrea manus firmæ catenæ
illigata quum iniecta proræ esset gravique libramento plumbi
recelleret ad solum, suspensa prora navem in puppim
11 statuebat; dein remissa subito velut ex muro cadentem
navem cum ingenti trepidatione nautarum ita undæ affli-
gebat, ut, etiamsi recta recideret, aliquantum aquæ acciperet.
12 Ita maritima oppugnatio est elusa, omnisque spes eo versa,
13 ut totis viribus terra aggrederentur. Sed ea quoque pars
eodem omni apparatu tormentorum instructa erat Hieronis
impensis curaque per multos annos, Archimedis unica arte.
14 Natura etiam adiuvabat loci, quod saxum, cui imposita muri
fundamenta sunt, magna parte ita proclive est, ut non solum
missa tormento, sed etiam, quæ pondere suo provoluta essent,
15 graviter in hostem inciderent. Eadem causa ad subeundum
16 arduum aditum instabilemque ingressum præbebat. Ita con-
silio habito, quoniam omnis conatus ludibrio esset, absistere
oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique
commeatibus hostem placuit.

35 Interim Marcellus cum tertia fere parte exercitus ad
recipiendas urbes profectus, quæ in motu rerum ad Cartha-
ginienses defecerant, Helorum atque Herbesum dedentibus
2 ipsis recepit, Megara vi capta diruit ac diripuit ad reliquo-
3 rum ac maxime Syracusanorum terrorem. Per idem fere
tempus et Himilco, qui ad Pachyni promuntorium classem diu
tenuerat, ad Heracleam, quam vocant Minoam, quinque et
viginti millia peditum, tria equitum, duodecim elephantos ex-
4 posuit, nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pa-
chynum classem; sed, postquam ab Hippocrate occupatæ
Syracusæ erant, profectus Carthaginem adiutusque ibi et ab
legatis Hippocratis et litteris Hannibalis, qui venisse tempus
5 aiebat Siciliæ per summum decus repetendæ, et ipse haud
vanus præsens monitor facile perpulerat, ut, quantæ maximæ

possent, peditum equitumque copiæ in Siciliam traiicerentur. Adveniens Heracleam, intra paucos inde dies Agrigentum 6
recepit; aliarumque civitatium, quæ partis Carthaginiensium erant, adeo accensæ sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos, ut postremo etiam, qui obsidebantur Syracusis, animos sustulerint et, parte copiarum satis defendi urbem posse rati, ita 7
inter se munera belli partiti sint, ut Epicydes præesset custodiæ urbis, Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus consulem Romanum gereret. Cum decem millibus peditum, 8
quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca profectus castra circa Acrillas urbem ponebat. Munientibus 9
supervenit Marcellus ab Agrigento iam occupato, quum frustra eo prævenire hostem festinans tetendisset, rediens, nihil minus ratus, quam illo tempore ac loco Syracusanum sibi exercitum obvium fore; sed tamen metu Himilconis Pœnorumque, ut 10
quibus nequaquam eis copiis, quas habebat, par esset, quam poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus composito ibat. Forte ea cura, quæ adversus Pœnos præparata **36**
erat, adversus Siculos usui fuit. Castris ponendis incompositos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes, quod peditum fuit, circumvenit; eques, levi certamine inito, cum Hippocrate Acras perfugit.

Ea pugna deficientes ab Romanis quum cohibuisset Si- 2
culos, Marcellus Syracusas rediit; et post paucos dies Himilco, adiuncto Hippocrate, ad flumen Anapum, octo ferme inde millia, castra posuit. Sub idem forte tempus et naves longæ 3
quinque et quinquaginta Carthaginiensium cum Bomilcare in magnum portum Syracusas ex alto decurrere, et Romana 4
item classis, triginta quinqueremes, legionem primam Panormi exposuere; versumque ab Italia bellum (adeo uterque populus in Siciliam intentus fuit) videri poterat. Legionem Romanam, 5
quæ exposita Panormi erat, venientem Syracusas prædæ haud dubie sibi futuram Himilco ratus via decipitur. Mediterraneo 6
namque Pœnus itinere duxit; legio maritimis locis, classe prosequente, ad App. Claudium Pachynum cum parte copiarum

7 obviam progressum pervenit. Nec diutius Pœni ad Syracusas morati sunt: et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis, duplici facile numero classem habentibus Romanis, simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam aggravari
8 sociorum, velis in altum datis in Africam transmisit, et Himilco, secutus nequicquam Marcellum Syracusas, si qua, priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi esset, postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syracusas
9 et munimento et viribus hostem cernebat, *ne* frustra assidendo spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde movit, ut, quocunque vocasset defectionis ab Romano spes, admoveret exercitum ac præsens suas res foventibus adderet
10 animos. Murgantiam primum, prodito ab ipsis præsidio Romano, recipit, ubi frumenti magna vis commeatusque omnis generis convecti erant Romanis.

37 Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatium animi, præsidiaque Romana aut pellebantur arcibus aut pro-
2 dita per fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac prærupto undique sita, quum loco inexpugnabilis erat, tum præsidium in arce validum præfectumque præsidii haud sane
3 opportunum insidiantibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer et qui plus in eo, ne posset decipi, quam in fide Siculorum reponeret; et tum intenderant eum ad cavendi omnia curam tot auditæ proditiones defectionesque urbium et clades præsi-
4 diorum. Itaque *die ac* nocte iuxta parata instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant, nec ab armis aut loco suo miles
5 abscedebat. Quod ubi Hennensium principes, iam pacti cum Himilcone de proditione præsidii, animadverterunt, nulli occa-
6 sioni fraudis Romanum patere, palam erat agendum. Urbem arcemque suæ potestatis aiunt debere esse, si liberi in societatem, non servi in custodiam traditi essent Romanis. Itaque
7 claves portarum reddi sibi æquum censent: bonis sociis fidem suam maximum vinculum esse, et ita sibi populum Romanum senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti man-
8 sissent in amicitia. Ad ea Romanus se in præsidio imposi-

tum esse dicere ab imperatore suo, clavesque portarum et
custodiam arcis ab eo accepisse, quæ nec suo nec Hennensium
arbitrio haberet, sed eius, qui commisisset. Præsidio decedere 9
apud Romanos capital esse, et nece liberorum etiam suorum
eam *noxiam* parentes sanxisse. Consulem Marcellum haud
procul esse; ad eum mitterent legatos, cuius iuris atque arbi-
trii *res* esset. Se vero negare illi missuros, testarique, si verbis 10
nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suæ quæsituros.
Tum Pinarius: at illi, si ad consulem gravarentur mittere, 11
sibi saltem darent populi concilium, ut sciretur, utrum pauco-
rum ea denuntiatio an universæ civitatis esset. Consensa in
posterum diem contio.

Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, con- **38**
vocatis suis, «Credo ego vos audisse, milites» inquit, «quemad-
modum præsidia Romana ab Siculis circumventa et oppressa
sint per hos dies. Eam vos fraudem deum primo benignitate, 2
dein vestra ipsi virtute, dies noctesque perstando ac pervigi-
lando in armis, vitastis. Utinam reliquum tempus nec patiendo
infanda nec faciendo traduci posset. Hæc occulta in fraude 3
cautio est, qua usi adhuc sumus; cui quoniam parum succe-
dit, aperte ac propalam claves portarum reposcunt; quas
simul tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit,
fœdiusque hic trucidabimur, quam Murgantiæ præsidium inter-
fectum est. Noctem unam ægre ad consultandum sumpsi, 4
qua vos certiores periculi instantis facerem. Orta luce con-
tionem habituri sunt ad criminandum me concitandumque in
vos populum. Itaque crastino die aut vestro aut Hennensium 5
sanguine Henna inundabitur. Nec præoccupati spem ullam
nec occupantes periculi quicquam habebitis; qui prior strinx-
erit ferrum, eius victoria erit. Intenti ergo omnes armatique 6
signum exspectabitis. Ego in contione ero et tempus, quoad
omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. Quum 7
toga signum dedero, tum mihi undique clamore sublato tur-
bam invadite ac sternite omnia ferro; et cavete, quisquam
supersit, cuius aut vis aut fraus timeri possit. Vos, Ceres 8

mater ac Proserpina, precor, ceteri superi infernique di, qui
hanc urbem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis
volentes propitii adsitis, si vitandæ, non inferendæ fraudis causa
9 hoc consilii capimus. Pluribus vos, milites, hortarer, si cum
armatis dimicatio futura esset; inermes, incautos ad satietatem
trucidabitis; et consulis castra in propinquo sunt, ne quid ab
Himilcone et Carthaginiensibus timeri possit.»

39 Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. Postero
die alii aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque oppositi
exitus; pars maxima super theatrum circaque, assueti et ante
2 spectaculo contionum, consistunt. Productus ad populum a
magistratibus præfectus Romanus quum consulis de ea re ius
ac potestatem esse, non suam, et pleraque eadem, quæ pridie,
3 dixisset, et primo sensim ac plures reddere claves, dein iam
una voce id omnes iuberent cunctantique et differenti fero-
citer minitarentur nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi,
4 tum præfectus toga signum, ut convenerat, dedit, militesque
intenti dudum ac parati alii superne *in* aversam contionem
clamore sublato decurrunt, alii ad exitus theatri conferti ob-
5 sistunt. Cæduntur Hennenses cavea inclusi coacervanturque
non cæde solum, sed etiam fuga, quum *alii* super aliorum
capita ruerent *et* integri sauciis, vivi mortuis incidentes
6 cumularentur. Inde passim discurritur, et urbis captæ modo
fugaque et cædes omnia tenet, nihilo remissiore militum ira,
quod turbam inermem cædebant, quam si periculum par et
7 ardor certaminis eos irritaret. Ita Henna aut malo aut
necessario facinore retenta.

Marcellus nec factum improbavit et prædam Hennensium
militibus concessit, ratus timore deterritos *temperaturos* prodi-
8 tionibus præsidiorum Siculos. Atque ea clades, ut urbis in
media Sicilia sitæ claræque vel ob insignem munimento naturali
locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptæ quondam Proser-
9 pinæ, prope uno die omnem Siciliam pervasit, et quia cæde
infanda rebantur non hominum tantum, sed etiam deorum

sedem violatam esse, tum vero etiam qui ante dubii fuerant,
defecere ad Pœnos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco 10
Agrigentum sese recepit, quum acciti a proditoribus nequic-
quam ad Hennam exercitum admovissent. Marcellus retro 11
in Leontinos redit, frumentoque et commeatibus aliis in castra
convectis, præsidio modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas
venit. Inde App. Claudio Romam ad consulatum petendum 12
misso, T. Quinctium Crispinum in eius locum classi castrisque
præficit veteribus; ipse hibernacula quinque millia passuum 13
ab Hexapylo (Leonta vocant locum) communiit ædificavitque.
Hæc in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

Eadem æstate et cum Philippo rege, quod iam ante **40**
suspectum fuerat, motum bellum est. Legati ab Orico ad 2
M. Valerium prætorem venerunt, præsidentem classi Brundisio
Calabriæque circa litoribus, nuntiantes Philippum primum
Apolloniam tentasse, lembis biremibus centum viginti flumine
adverso subvectum; deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad 3
Oricum clam nocte exercitum admovisse, eamque urbem, sitam
in plano, neque mœnibus neque viris atque armis validam,
primo impetu oppressam esse. Hæc nuntiantes orabant, ut 4
opem ferret hostemque haud dubium Romanis mari ac terra
maritimis urbibus arceret, quæ ob nullam aliam causam,
nisi quod imminerent Italiæ, peterentur. M. Valerius, duo- 5
rum millium præsidio *relicto præposito*que eis P. Valerio
legato, cum classe instructa parataque et, quod longæ naves
militum capere non poterant, in onerarias impositis, altero
die Oricum pervenit; urbemque eam, levi tenente præsidio, 6
quod recedens inde *rex* reliquerat, haud magno certamine
recepit. Legati eo ab Apollonia venerunt, nuntiantes in ob- 7
sidione sese, quod deficere ab Romanis nollent, esse neque
sustinere ultra vim Macedonum posse, nisi præsidium mittatur
Romanum. Facturum se, quæ vellent, pollicitus, duo millia 8
delectorum militum navibus longis mittit ad ostium fluminis
cum præfecto socium Q. Nævio Crista, viro impigro et perito
militiæ. Is, expositis in terram militibus navibusque Oricum 9

14*

retro, unde venerat, ad ceteram classem remissis, milites
procul a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit
et nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingressus.
10 Diem insequentem quievere, dum præfectus iuventutem Apol-
loniatium armaque et urbis vires inspiceret. Ubi ea visa
inspectaque satis animorum fecere, simulque ab exploratori-
bus comperit, quanta socordia ac negligentia apud hostes
11 esset, silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egres-
sus castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit,
ut satis constaret, prius mille hominum vallum intrasse,
quam quisquam sentiret, ac, si cæde abstinuissent, perve-
12 nire ad tabernaculum regium potuisse. Cædes proximorum
portæ excitavit hostes. Inde tantus terror pavorque omnes
occupavit, ut non modo alius quisquam arma caperet aut
13 castris pellere hostem conaretur, sed etiam ipse rex, sicut
somno excitus erat, prope seminudus fugiens, militi quoque,
nedum regi vix decoro habitu, ad flumen navesque perfu-
14 gerit. Eodem et alia turba effusa est. Paulo minus tria
millia militum in castris aut capta aut occisa; plus tamen
15 hominum aliquanto captum quam cæsum est. Castris direptis,
Apolloniatæ catapultas, ballistas tormentaque alia, quæ
oppugnandæ urbi comparata erant, ad tuenda mœnia, si
quando similis fortuna venisset, Apolloniam devexere; cetera
16 omnis præda castrorum Romanis concessa est. Hæc quum
Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad
ostium fluminis duxit, ne navibus capessere fugam rex posset.
17 Itaque Philippus, neque terrestri neque navali certamini satis
fore parem se fidens, subductis navibus atque incensis, terra
Macedoniam petiit, magna ex parte inermi exercitu spoliato-
que. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

41 Eodem anno in Hispania varie res gestæ. Nam prius-
quam Romani amnem Hiberum transirent, ingentes copias
2 Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt; defecissetque ab
Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius, raptim traducto
exercitu Hiberum, dubiis sociorum animis in tempore adve-

nisset. Primo ad Castrum Album (locus est insignis cæde 3
magni Hamilcaris) castra Romani habuere. Arx erat munita, 4
et convexerant ante frumentum; tamen, quia omnia circa ho-
stium plena erant, agmenque Romanum impune incursatum
ab equitibus hostium fuerat et ad duo millia aut moratorum
aut palantium per agros interfecta, cessere inde Romani pro-
pius pacata loca et ad montem Victoriæ castra communivere.
Eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis 5
filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto ad-
venit, contraque castra Romana trans fluvium omnes conse-
dere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa 6
visenda haud fefellit hostes, oppressissentque eum in patenti-
bus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. Ibi quoque
circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo, urbs 7
Hispaniæ valida ac nobilis et adeo coniuncta societate Pœnis,
ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Cartha- 8
ginienses Iliturgim oppugnare adorti, quia præsidium ibi Ro-
manum erat; videbanturque inopia maxime eum locum ex-
pugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis præsidioque ferret opem, cum 9
legione expedita profectus inter bina castra cum magna cæde
hostium urbem est ingressus, et postero die eruptione æque felici
pugnavit. Supra duodecim millia hominum cæsa duobus prœ- 10
liis; plus mille hominum captum cum sex et triginta militaribus
signis. Ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde urbs (socii 11
et hi Romanorum erant) a Carthaginiensibus oppugnari cœpta
est. Eam obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio
solvit. Ad Mundam exinde castra Punica mota, et Romani **42**
eo confestim secuti sunt. Ibi signis collatis pugnatum per 2
quattuor ferme horas, egregieque vincentibus Romanis, signum
receptui est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula con-
fixum erat pavorque circa eum ceperat milites, ne mortiferum
esset vulnus. Ceterum haud dubium fuit, quin, nisi ea mora 3
intervenisset, castra eo die Punica capi potuerint; nam non
milites solum, sed elephanti etiam usque ad vallum acti erant,

4 superque fossas novem et triginta elephanti pilis confixi. Hoc
quoque prœlio ad duodecim millia hominum dicuntur cæsa,
prope tria capta cum signis militaribus septem et quinqua-
5 ginta. Ad Auringem inde urbem Pœni recessere, et, ut ter-
ritis instaret, secutus Romanus. Ibi iterum Scipio lecticula
in aciem illatus conflixit, nec dubia victoria fuit; minus tamen
dimidio hostium quam antea, quia pauciores superfuerant, qui
6 pugnarent, occisum. Sed gens nata instaurandis reparandis-
que bellis, Magone ad conquisitionem militum *a* fratre misso,
brevi replevit exercitum animosque ad tentandum de integro
7 certamen fecit. Alii plerique milites, quippe pro parte toties
intra paucos dies victa, iisdem animis, quibus priores, eodem-
8 que eventu pugnavere. Plus octo millia hominum cæsa, haud
multo minus quam mille captum et signa militaria quinqua-
ginta octo. Et spolia plurima Gallica fuere, aurei torques
armillæque, magnus numerus; duo etiam insignes reguli Gal-
lorum (Mœniacœpto et Vismaro nomina erant) eo prœlio ceci-
derunt. Octo elephanti capti, tres occisi.

9 Quum tam prosperæ *res* in Hispania essent, verecundia
Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quæ causa belli
10 esset, octavum iam annum sub hostium potestate esse. Ita-
que id oppidum, vi pulso præsidio Punico, receperunt cultori-
11 busque antiquis, quos ex iis vis reliquerat belli, restituerunt; et
Turdetanos, qui contraxerant eis cum Carthaginiensibus bellum,
in potestatem redactos sub corona vendiderunt urbemque eo-
rum delerunt.

43 Hæc in Hispania Q. Fabio, M. Claudio consulibus gesta.
2 Romæ quum tribuni plebis novi magistratum inissent, ex-
templo censoribus P. Furio et M. Atilio a *M.* Metello tri-
3 buno plebis dies dicta ad populum est (quæstorem eum
proximo anno, adempto equo, tribu moverant atque ærarium
fecerant propter coniurationem deserendæ Italiæ ad Cannas
factam), sed novem tribunorum auxilio vetiti causam in
4 magistratu dicere dimissique [fuerant]. Ne lustrum per-

ficerent, mors prohibuit P. Furii; M. Atilius magistratu se
abdicavit.

Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo consule. 5
Creati consules ambo absentes, Q. Fabius Maximus, consulis
filius, et Ti. Sempronius Gracchus iterum. Prætores fiunt duo, 6
qui tum ædiles curules erant, P. Sempronius Tuditanus et Cn.
Fulvius Centumalus et *M. Atilius et* M. Æmilius Lepidus.
Ludos scenicos per quatriduum eo anno primum factos ab 7
curulibus ædilibus memoriæ proditur. Ædilis Tuditanus hic 8
erat, qui ad Cannas, pavore aliis in tanta clade torpentibus,
per medios hostes duxit.

Comitiis perfectis, auctore Q. Fabio consule designati 9
consules Romam accersiti magistratum inierunt, senatumque de A. u. c. 541. A. Ch. 213.
bello ac provinciis suis prætorumque et de exercitibus, quibus
quique præessent, consuluerunt, itaque provinciæ atque exer- **44**
citus divisi: Bellum cum Hannibale consulibus mandatum
et exercituum unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter,
quem Fabius consul; eæ binæ erant legiones. M. Æmilius 2
prætor, cuius peregrina sors erat, iurisdictione M. Atilio col-
legæ, prætori urbano, mandata, Luceriam provinciam haberet
legionesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum consul erat,
prætor præfuerat. P. Sempronio provincia Ariminum, Cn. 3
Fulvio Suessula cum binis item legionibus evenerunt, ut Ful-
vius urbanas legiones duceret, Tuditanus a M. Pomponio
acciperet. Prorogata imperia provinciæque, M. Claudio Si- 4
cilia finibus eis, quibus regnum Hieronis fuisset, Lentulo pro-
prætori provincia vetus, T. Otacilio classis (exercitus nulli
additi novi); M. Valerio Græcia Macedoniaque cum legione 5
et classe, quam haberet; Q. Mucio cum vetere exercitu (duæ
autem legiones erant) Sardinia; C. Terentio *cum* legione una,
cui iam præerat, Picenum. Scribi præterea duæ urbanæ 6
legiones iussæ et viginti millia sociorum. His ducibus, his
copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta bella
muniverunt Romanum imperium.

Consules, duabus urbanis legionibus scriptis supplemento- 7

que in alias lecto, priusquam ab urbe moverent, prodigia
8 procurarunt, quæ nuntiata erant. Murus ac porta Caietæ
et Ariciæ etiam Iovis ædes de cælo tacta fuerat. Et alia
ludibria oculorum auriumque credita pro veris: navium lon-
garum species in flumine Tarracinæ, quæ nullæ erant, visas,
et in Iovis Vicilini templo, quod in Compsano agro est, arma
9 concrepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse. His pro-
curatis ex decreto pontificum, profecti consules Sempronius in
Lucanos, in Apuliam Fabius. Pater filio legatus ad Sues-
10 sulam in castra venit. Quum obviam filius progrederetur
lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, præter
undecim fasces equo prævectus senex, ut consul animadvertere
proximum lictorem iussit et is, ut descenderet ex equo, incla-
mavit, tum demum desiliens «Experiri» inquit «volui, fili,
satin' scires, consulem te esse.»

45 In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam nocte cum
tribus servis venit, promittens, si sibi præmio foret, se Arpos
2 proditurum esse. Eam rem ad consilium *quum* rettulisset
Fabius, aliis pro transfuga verberandus necandusque videri
ancipitis animi communis hostis, qui post Cannensem cladem,
tanquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem
3 descisset *et* traxisset ad defectionem Arpos, tum, quoniam
res Romana contra spem votaque eius velut resurgere ab
stirpibus videatur, novam referre proditionem proditis polli-
ceatur, aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius,
vanus hostis; *id* ad Faleriorum Pyrrhique proditorem tertium
4 transfugis documentum esset. Contra ea consulis pater Fa-
bius temporum oblitos homines in medio ardore belli tanquam in
5 pace libero de quoque arbitrio agere aiebat; qui, quum illud po-
tius agendum atque cogitandum sit, si quo modo fieri possit, ne
qui socii *a* populo Romano desciscant et *ut* novos concilient, do-
cumentum etiam dicant statui oportere, si quis resipiscat et anti-
6 quam societatem respiciat. Quod si abire ab Romanis liceat,
redire ad eos non liceat, cui dubium esse, quin brevi, desperata

ab sociis Romana re, fœderibus Punicis omnia in Italia iuncta visuri sint? Se tamen non eum esse, qui Altinio fidei quic- 7
quam censeat habendum; sed mediam secuturum consilii viam. Neque eum pro hoste neque pro socio in præsentia habitum 8
libera custodia haud procul a castris placere in aliqua fida civitate servari per belli tempus; perpetrato bello, tum consultandum, utrum prior defectio plus merita sit pœnæ an hic reditus veniæ. Fabio assensum est, Calenisque legatis traditus 9
et ipse et comites; et auri satis magnum pondus, quod secum attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu solutum 10
custodes sequebantur, nocte clausum asservabant. Arpis domi primum desiderari quærique est cœptus; dein fama per totam 11
urbem vulgata tumultum, ut principe amisso, fecit, metuque rerum novarum extemplo nuntii *ad Hannibalem* missi. Quibus 12
nequaquam offensus Pœnus, quia et ipsum ut ambiguæ fidei virum suspectum iam pridem habebat et causam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi vendendique; ceterum, ut 13
iræ magis quam avaritiæ datum crederent homines, crudelitatem quoque aviditati addidit, coniugemque eius ac liberos in 14
castra accitos, quæstione prius habita primum de fuga Altinii, dein, quantum auri argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus, vivos combussit.

46 Fabius ab Suessula profectus Arpos primum instituit oppugnare. Ubi quum a quingentis fere passibus castra posuisset, contemplatus ex propinquo situm urbis mœniaque, quæ pars tutissima mœnibus erat, quia maxime neglectam custodia vidit, ea potissimum aggredi statuit. Comparatis omnibus, quæ 2
ad urbes oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu delegit tribunosque viros fortes eis præfecit, et milites sexcentos, quantum satis visum est, attribuit eosque, ubi quartæ vigiliæ signum cecinisset, ad eum locum scalas iussit ferre. Porta ibi humilis et angusta erat, infrequenti via per 3
desertam partem urbis. Eam portam scalis prius transgressos murum aperire ex interiore parte aut claustra refringere iubet et tenentes partem urbis cornu signum dare, ut ceteræ copiæ

admoverentur: parata omnia atque instructa sese habiturum.
4 Ea impigre facta; et quod impedimentum agentibus fore vide-
batur, id maxime ad fallendum adiuvit. Imber ab nocte me-
dia coortus custodes vigilesque dilapsos e stationibus suf-
5 fugere in tecta coegit, sonitusque primo largioris procellæ
strepitum molientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde
æqualiorque accidens auribus magnam partem hominum sopi-
6 vit. Postquam portam tenebant, cornicines in via paribus
7 intervallis dispositos canere iubent, ut consulem excirent. Id
ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet ac
47 paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur. Tum
demum hostes excitati sunt, iam et imbre conquiescente et
2 propinqua luce. Præsidium in urbe erat Hannibalis, quinque
millia ferme armatorum, et ipsi Arpini tria millia hominum
armarant. Eos primos Pœni, ne quid ab tergo fraudis esset,
3 hosti opposuerunt. Pugnatum primo in tenebris angustisque
viis est. Quum Romani non vias tantum, sed tecta etiam
proxima portæ occupassent, ne peti superne ac vulnerari pos-
4 sent, cogniti inter *se* quidam Arpinique et Romani, atque inde
colloquia cœpta fieri, percontantibus Romanis, quid sibi vellent
5 Arpini, quam ob noxam Romanorum aut quod meritum Pœ-
norum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres so-
cios Romanos bellum gererent et vectigalem ac stipendiariam
6 Italiam Africæ facerent, Arpinis purgantibus, ignaros omnium
se venum a principibus datos Pœno, captos oppressosque a
7 paucis esse. Initio orto, plures cum pluribus colloqui; postremo
prætor Arpinus ab suis ad consulem deductus, fideque data
inter signa aciesque, Arpini repente pro Romanis adversus
8 Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo mi-
nus mille homines, nihil præterea cum consule pacti, quam
ut sine fraude Punicum emitteretur præsidium, ad consulem
9 transtulerunt signa. Carthaginiensibus portæ patefactæ, emis-
sique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt.
10 Arpi sine clade ullius, præterquam unius veteris proditoris,
11 novi perfugæ, restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria

dari iussa, operaque eorum forti ac fideli persæpe res pub-
lica usa est.

Quum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset, 12
equites centum duodecim nobiles Campani, per speciem præ-
dandi ex hostium agro permissu magistratuum ab Capua pro-
fecti, ad castra Romana, quæ super Suessulam erant, vene-
runt; stationi militum, qui essent, dixerunt: colloqui sese cum
prætore velle. Cn. Fulvius castris præerat; cui ubi nuntiatum 13
est, decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi,
quæ postularent, audivit (nihil autem aliud petebant, quam ut,
Capua recepta, bona sibi restituerentur), in fidem omnes accepti.
Et ab altero prætore Sempronio Tuditano oppidum Atrinum 14
expugnatum; amplius sex millia hominum capta et æris
argentique signati aliquantum. Romæ fœdum incendium per 15
duas noctes ac diem unum tenuit. Solo æquata omnia inter
Salinas ac portam Carmentalem cum Æquimælio Iugarioque
vico et templis Fortunæ ac matris Matutæ; et extra portam 16
late vagatus ignis sacra profanaque multa absumpsit.

Eodem anno P. et Cn. Cornelii, quum in Hispania res **48**
prosperæ essent, multosque et veteres reciperent socios et no-
vos adiicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax 2
erat rex Numidarum, subito Carthaginiensibus hostis factus;
ad eum centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo amici- 3
tiam societatemque facerent et pollicerentur, si perseveraret
urgere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui po-
puloque Romano, et annisuros, ut in tempore et bene cumu-
latam gratiam referant. Grata ea legatio barbaro fuit; col- 4
locutusque cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum
militum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus
esset, ex comparatione tam ordinatæ disciplinæ animum ad-
vertit. Tum primum, ut pro bonis ac fidelibus sociis facerent, 5
oravit, ut duo legationem referrent ad imperatores suos, unus
apud sese magister rei militaris resisteret: rudem ad pedestria
bella Numidarum gentem esse, equis tantum habilem; ita iam 6
inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se a

pueris insuetos; sed habere hostem pedestri fidentem Marte,
cui si æquari robore virium velit, et sibi pedites comparandos
7 esse. Et ad id multitudine hominum regnum abundare, sed
armandi ornandique et instruendi eos artem ignorare. Omnia,
8 velut forte congregata turba, vasta ac temeraria esse. Fac-
turos se in præsentia, quod vellet, legati respondent, fide ac-
cepta, ut remitteret extemplo eum, si imperatores sui non com-
9 probassent factum. Q. Statorio nomen fuit, qui ad regem
remansit. Cum duobus Romanis rex Numidas legatos in
Hispaniam misit ad accipiendam fidem ab imperatoribus
10 Romanis. Iisdem mandavit, ut protinus Numidas, qui intra
præsidia Carthaginiensium auxiliares *essent*, ad transitionem
11 pellicerent. Et Statorius ex multa iuventute regi pedites con-
scripsit, ordinatosque proxime morem Romanum instruendo et
12 decurrendo signa sequi et servare ordines docuit, et operi
aliisque iustis militaribus ita assuefecit, ut brevi rex non equiti
magis fideret quam pediti, collatisque æquo campo signis iusto
13 prœlio Carthaginiensem hostem superaret. Romanis quoque
in Hispania legatorum regis adventus magno emolumento
fuit; namque ad famam eorum transitiones crebræ ab Numi-
dis cœptæ fieri.

Ita cum Syphace Romanis cœpta amicitia est. Quod ubi
Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam in parte altera
Numidiæ (Mæsulii ea gens vocatur) regnantem legatos mittunt.
49 Filium Gala Masinissam habebat septendecim annos natum,
ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret, maius reg-
2 num opulentiusque, quam quod accepisset, facturum. Legati,
quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut potentior societate
3 eorum adversus reges populosque Africæ esset, docent, melius
fore Galæ quoque Carthaginiensibus iungi quam primum, an-
tequam Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam trans-
eant; opprimi Syphacem nihildum præter nomen ex fœdere
4 Romano habentem posse. Facile persuasum Galæ, filio de-
poscente id bellum, ut mitteret exercitum; qui Carthaginiensibus
legionibus coniunctis magno prœlio Syphacem devicit. Tri-

ginta millia eo prœlio hominum cæsa dicuntur. Syphax 5
cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Numidas (ex-
tremi prope Oceanum adversus Gades colunt) refugit, af-
fluentibusque ad famam eius undique barbaris, ingentes brevi
copias armavit, cum quibus in Hispaniam angusto diremptam 6
freto traiiceret. *Eo* Masinissa cum victore exercitu advenit;
isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se, sine ullis Car-
thaginiensium opibus, gessit bellum.

In Hispania nihil memorabile gestum, præterquam quod 7
Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Car-
thaginiensibus erat, imperatores Romani ad se perduxerunt,
et nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollici- 8
tandos populares, *qui* inter auxilia Hannibalis erant, miserunt.
Id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est,
quod mercenarium militem in castris neminem antequam tum
Celtiberos Romani habuerunt.

Liber XXV.

Dum hæc in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal
in agro Sallentino æstatem consumpsit spe per proditionem
urbis Tarentinorum potiundæ. Ipsorum interim Sallentinorum
2 ignobiles urbes ad eum defecerunt. Eodem tempore in Brut-
tiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Pœnos descive-
rant, Consentini et Tauriani in fidem populi Romani redie-
3 runt, et plures redissent, ni T. Pomponius Veientanus, præ-
fectus socium, prosperis aliquot populationibus in agro Bruttio
iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto cum
4 Hannone conflixisset. Magna ibi vis hominum, sed inconditæ
turbæ agrestium servorumque, cæsa aut capta est; minimum
iacturæ fuit, quod præfectus inter ceteros est captus, et tum
temerariæ pugnæ auctor et ante publicanus omnibus malis ar-
5 tibus et rei publicæ et societatibus infidus damnosusque. Sem-
pronius consul in Lucanis multa prœlia parva, haud ullum
dignum memoratu fecit et ignobilia oppida Lucanorum aliquot
expugnavit.

6 Quo diutius trahebatur bellum, et variabant secundæ
adversæque res non fortunam magis quam animos hominum,
tanta religio, et ea magna ex parte externa, civitatem incessit,
7 ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti. Nec iam
in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus,

sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat
nec sacrificantium nec precantium deos patrio more. Sacri- 8
ficuli ac vates ceperant hominum mentes; quorum numerum
auxit rustica plebs, ex incultis diutino bello infestisque agris
egestate et metu in urbem compulsa, et quæstus ex alieno
errore facilis, quem velut concessæ artis usu exercebant.
Primo secretæ bonorum indignationes exaudiebantur; deinde 9
ad patres etiam ac publicam querimoniam excessit res.
Incusati graviter ab senatu ædiles triumvirique capitales, quod 10
non prohiberent, quum emovere eam multitudinem e foro ac
disiicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul afuit,
quin violarentur. Ubi potentius iam esse id malum apparuit, 11
quam ut minores per magistratus sedaretur, M. Æmilio præ-
tori urbano negotium ab senatu datum est, ut eis religionibus
populum liberaret. Is et in contione senatus consultum reci- 12
tavit et edixit, ut, quicunque libros vaticinos precationesve aut
artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnes litte-
rasque ad se ante calendas Apriles deferret, neu quis in pub-
lico sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret.

Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, L. Cor- **2**
nelius Lentulus pontifex maximus et C. Papirius C. filius Maso
pontifex et P. Furius Philus augur et C. Papirius L. filius
Maso decemvir sacrorum. In Lentuli locum M. Cornelius 2
Cethegus, in Papirii Cn. Servilius Cæpio pontifices suffecti
sunt; augur creatus L. Quinctius Flamininus, decemvir sacro-
rum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam appetebat tempus; sed quia 3
consules bello intentos avocare non placebat, Ti. Sempronius
consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium Cen-
tonem. Ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius
Flaccus. Dictator primo comitiali die creavit consules Q. 4
Fulvium Flaccum, magistrum equitum, et App. Claudium Pul-
chrum, cui Sicilia provincia in prætura fuerat. Tum præto- 5
res creati Cn. Fulvius Flaccus, *C.* Claudius Nero, M. Iunius Si-
lanus, P. Cornelius Sulla. Comitiis perfectis dictator magi-

6 stratu abiit. Ædilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio
Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognomen.
Huic petenti ædilitatem quum obsisterent tribuni plebis, negan-
tes rationem eius habendam esse, quod nondum ad petendum
7 legitima ætas esset, «Si me» inquit «omnes Quirites ædilem
facere volunt, satis annorum habeo.» Tanto inde favore ad
suffragium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni re-
8 pente incepto destiterint. Ædilicia largitio hæc fuit, ludi
Romani pro temporis illius copiis magnifice facti et diem
9 unum instaurati, et congii olei in vicos singulos dati *quinqua-
geni*. L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus, ædiles
plebeii, aliquot matronas apud populum probri accusarunt;
10 quasdam ex eis damnatas in exsilium egerunt. Ludi plebeii per
biduum instaurati, et Iovis epulum fuit ludorum causa.

3 Q. Fulvius Flaccus tertium, App. Claudius consulatum
A. u. c. 542. A. Ch. 212. ineunt; et prætores provincias sortiti sunt, P. Cornelius Sulla
2 urbanam et peregrinam, quæ duorum ante sors fuerat, Cn.
Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M.
3 Iunius Silanus Tuscos. Consulibus bellum cum Hannibale
et binæ legiones decretæ; alter a Q. Fabio superioris anni
4 consule, alter a Fulvio Centumalo acciperet; prætorum Fulvii
Flacci, quæ Luceriæ sub Æmilio prætore, Neronis Claudii,
quæ in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent; sup-
plementum in eas ipsi scriberent sibi; M. Iunio in Tuscos
5 legiones urbanæ prioris anni datæ. Ti. Sempronio Graccho
et P. Sempronio Tuditano imperium provinciæque Lucani et
6 Gallia cum suis exercitibus prorogatæ; item P. Lentulo, qua
vetus provincia in Sicilia esset, M. Marcello Syracusæ et
qua Hieronis regnum fuisset, T. Otacilio classis, Græcia M.
Valerio, Sardinia Q. Mucio Scævolæ, Hispaniæ P. et Cn. Cor-
7 neliis. Ad veteres exercitus duæ urbanæ legiones a consulibus
scriptæ, summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est.

8 Dilectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno
prope motu rerum factum impediit. Publicanus erat Postu-

mius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in
civitate habuerat præter T. Pomponium Veientanum, quem
populantem temere agros in Lucanis ductu Hannonis priore
anno ceperant Carthaginienses. Hi, quia publicum periculum 10
erat a vi tempestatis in iis, quæ portarentur ad exercitus, et
ementiti erant falsa naufragia, et ea ipsa, quæ vera renunti-
averant, fraude ipsorum facta erant, non casu. In veteres 11
quassasque naves paucis et parvi pretii rebus impositis, quum
mersissent eas in alto, exceptis in præparatas scaphas nautis,
multiplices fuisse merces ementiebantur. Ea fraus indicata 12
M. Æmilio prætori priore anno fuerat ac per eum ad sena-
tum delata, nec tamen ullo senatus consulto notata, quia
patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nole-
bant. Populus severior vindex fraudis erat; excitatique tan- 13
dem duo tribuni plebis, Sp. et L. Carvilii, quum rem in-
visam infamemque cernerent, ducentum millium æris multam
M. Postumio dixerunt. Cui certandæ quum dies advenisset, 14
conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitudinem area
Capitolii vix caperet, perorata causa, una spes videbatur esse, 15
si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui propinquus cogna-
tusque Postumio erat, priusquam ad suffragium tribus voca-
rentur, intercessisset. Testibus datis, tribuni populum summo- 16
verunt, sitellaque lata est, ut sortirentur, ubi Latini suffra-
gium ferrent. Interim publicani Cascæ instare, ut concilio 17
diem eximeret; populus reclamare; et forte in cornu primus
sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum versabat.
Quum in eo parum præsidii esset, turbandæ rei causa publi- 18
cani per vacuum summoto locum cuneo irruperunt, iurgantes
simul cum populo tribunisque. Nec procul dimicatione res 19
erat, quum Fulvius consul tribunis «Nonne videtis» inquit,
«vos in ordinem coactos esse et rem ad seditionem spectare,
ni propere dimittitis plebis concilium?» Plebe dimissa senatus **4**
vocatur, et consules referunt de concilio plebis turbato vi
atque audacia publicanorum: M. Furium Camillum, cuius 2
exsilium ruina urbis secutura fuerit, damnari se ab iratis civi-

3 bus passum esse; decemviros ante eum, quorum legibus ad eam
diem viverent, multos postea principes civitatis iudicium de se
4 populi passos; Postumium Pyrgensem suffragium populo Ro-
mano extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordinem
coegisse, contra populum Romanum aciem instruxisse, locum
occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus in suffra-
5 gium vocari prohiberet. Nihil aliud a cæde ac dimicatione
continuïsse homines nisi patientiam magistratuum, quod cesse-
rint in præsentia furori atque audaciæ paucorum vincique se
6 ac populum Romanum passi sint et comitia, quæ reus vi
atque armis prohibiturus erat, ne causa quærentibus dimica-
7 tionem daretur, voluntate ipsi sua sustulerint. Hæc quum ab
optimo quoque pro atrocitate rei accepta essent, vimque eam
contra rem publicam et pernicioso exemplo factam senatus
8 decresset, confestim Carvilii tribuni plebis, omissa multæ cer-
tatione, rei capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades
daret, prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt.
9 Postumius, vadibus datis, non affuit. Tribuni plebem roga-
verunt plebesque ita scivit, si M. Postumius ante calendas
Maias non prodisset citatusque eo die non respondisset neque
excusatus esset, videri eum in exsilio esse, bonaque eius ven-
10 ire, ipsi aqua et igni placere interdici. Singulis deinde eo-
rum, qui turbæ ac tumultus concitatores fuerant, rei capitalis
11 diem dicere ac vades poscere cœperunt. Primo non dantes,
deinde etiam eos, qui dare possent, in carcerem coniiciebant;
cuius rei periculum vitantes plerique in exsilium abierunt.

5 Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem audacia pro-
2 tegens exitum habuit. Comitia inde pontifici maximo creando
sunt habita; ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethe-
3 gus habuit. Tres ingenti certamine petierunt, Q. Fulvius
Flaccus consul, qui [et] ante bis consul et censor fuerat, et
T. Manlius Torquatus, et ipse duobus consulatibus et censura
insignis, et *P.* Licinius Crassus, qui ædilitatem curulem peti-
4 turus erat. Hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine

vicit. Ante hunc intra centum annos et viginti nemo præter
P. Cornelium Calussam pontifex maximus creatus fuerat, qui
sella curuli non sedisset.

Consules dilectum quum ægre conficerent, quod inopia 5
iuniorum non facile in utrumque, *ut* et novæ urbanæ legiones
et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat, senatus ab- 6
sistere eos incepto vetuit et triumviros binos creari iussit,
alteros, qui citra, alteros, qui ultra quinquagesimum lapidem in
pagis forisque et conciliabulis omnem copiam ingenuorum in-
spicerent et, si qui roboris satis ad ferenda arma habere vi- 7
derentur, etiamsi nondum militari ætate essent, milites face-
rent; tribuni plebis, si iis videretur, ad populum ferrent, ut, 8
qui minores septendecim annis sacramento dixissent, iis per-
inde stipendia procederent, ac si septendecim annorum aut
maiores milites facti essent. Ex hoc senatus consulto creati 9
triumviri bini conquisitionem ingenuorum per agros ha-
buerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litteræ M. Marcelli de postu- 10
latis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in senatu reci-
tatæ sunt. Cannensis reliquiæ cladis hic exercitus erat, 11
relegatus in Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante Punici
belli finem in Italiam reportarentur. Hi permissu Lentuli **6**
primores equitum centurionumque et robora ex legionibus
peditum legatos in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e qui-
bus unus, potestate dicendi facta: «Consulem te, M. Marcelle, 2
in Italia adissemus, quum primum de nobis, etsi non iniquum,
certe triste senatus consultum factum est, nisi hoc sperasse-
mus, in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bel-
lum adversus Siculos simul Pœnosque mitti et sanguine no- 3
stro vulneribusque nos senatui satisfacturos esse, sicut patrum
memoria, qui capti *a* Pyrrho ad Heracleam erant, adversus
Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. Quanquam quod ob 4
meritum nostrum succensuistis, patres conscripti, nobis aut
succensetis? Ambo mihi consules et universum senatum in- 5
tueri videor, quum te, *M.* Marcelle, intueor, quem si ad Can-

nas consulem habuissemus, melior et rei publicæ et nostra
6 fortuna esset. Sine, quæso, priusquam de condicione nostra
queror, noxam, cuius arguimur, nos purgare. Si non deum
ira nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo
seritur, sed culpa periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa
7 fuit? militum an imperatorum? Equidem miles nihil unquam
dicam de imperatore meo, cui præsertim gratias sciam ab
senatu actas, quod non desperaverit de re publica, cui post
fugam a Cannis per omnes annos prorogatum imperium.
8 Ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribunos militum
habuimus, honores petere et gerere et provincias obtinere
9 audivimus. An vobis vestrisque liberis ignoscitis facile, patres
conscripti, in hæc vilia capita sævire *libet*? et consuli primori-
busque aliis civitatis fugere, quum spes alia nulla esset, turpe
10 non fuit, milites utique morituros in aciem misistis? Ad
Aliam prope omnis exercitus fugit; ad Furculas Caudinas ne
expertus quidem certamen arma tradidit hosti, ut alias puden-
11 das clades exercituum taceam; tamen tantum afuit ab eo, ut
ulla ignominia iis exercitibus quæreretur, ut et urbs Roma
per eum exercitum, qui ab Alia Veios transfugerat, recupe-
12 raretur, et Caudinæ legiones, quæ sine armis redierant Romam,
armatæ remissæ in Samnium eundem illum hostem sub iugum
13 miserint, qui hac sua ignominia lætatus fuerat. Cannensem
vero quisquam exercitum fugæ aut pavoris insimulare potest,
ubi plus quinquaginta millia hominum ceciderunt, unde consul
cum equitibus septuaginta fugit, unde nemo superest, nisi
14 quem hostis cædendo fessus reliquit? Quum captivis redemptio
negabatur, nos vulgo homines laudabant, quod rei publicæ
nos reservassemus, quod ad consulem Venusiam redissemus
15 et speciem iusti exercitus fecissemus; nunc deteriore condi-
cione sumus, quam apud patres nostros fuerunt captivi. Quippe
illis arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo ten-
derent in castris, est mutatus, quæ tamen semel navata rei
16 publicæ opera et uno felici prœlio recuperarunt; nemo eorum
relegatus in exsilium est, nemini spes emerendi stipendia

adempta; hostis denique est datus, cum quo dimicantes aut
vitam semel aut ignominiam finirent; nos, quibus, nisi quod 17
commisimus, ut quisquam ex Cannensi acie miles Romanus
superesset, nihil obiici potest, non solum a patria procul Ita-
liaque, sed ab hoste etiam relegati sumus, ubi senescamus in 18
exsilio, ne qua spes, ne qua occasio abolendæ ignominiæ, ne qua
placandæ civium iræ, ne qua denique bene moriendi sit. Neque 19
ignominiæ finem nec virtutis præmium petimus; modo experiri
animum et virtutem exercere liceat. Laborem et periculum
petimus, ut virorum, ut militum officio fungamur. Bellum in 20
Sicilia iam alterum annum ingenti dimicatione geritur; urbes
alias Pœnus, alias Romanus expugnat; peditum, equitum acies
concurrunt; ad Syracusas terra marique geritur res; clamorem 21
pugnantium crepitumque armorum exaudimus resides ipsi ac
segnes, tanquam nec manus nec arma habeamus. Servorum
legionibus Ti. Sempronius consul toties iam cum hoste signis
collatis pugnavit; operæ pretium habent libertatem civitatem-
que; pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis simus; 22
congredi cum hoste liceat et pugnando quærere libertatem.
Vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis ex-
periri virtutem? Asperrima quæque ad laborem periculumque 23
deposcimus, ut, quod ad Cannas faciundum fuit, quam primum
fiat, quoniam, quicquid postea viximus, id omne destinatum
ignominiæ est.» Sub hæc dicta ad genua Marcelli procubue- **7**
runt. Marcellus id nec iuris *nec* potestatis suæ esse dixit;
senatui scripturum se omniaque de sententia patrum facturum
esse. Eæ litteræ ad novos consules allatæ ac per eos in se- 2
natu recitatæ sunt; consultusque de iis litteris ita decrevit
senatus, militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantes 3
deseruissent, senatum nihil videre, cur res publica commit-
tenda esset. Si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret, 4
quod e re publica fideque sua duceret, dum ne quis eorum
munere vacaret neu dono militari virtutis ergo donaretur
neu in Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset.

5 Comitia deinde a prætore urbano de senatus sententia
plebique scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri
muris *et* turribus reficiendis et triumviri bini, uni sacris
6 conquirendis donisque persignandis, alteri reficiendis ædibus
Fortunæ et matris *Matutæ* intra portam Carmentalem et Spei
extra portam, quæ priore anno incendio consumptæ fuerant.
7 Tempestates fœdæ fuere; in Albano monte biduum con-
tinenter lapidibus pluvit; tacta de cælo multa, duæ in Capi-
tolio ædes, vallum in castris multis locis supra Suessulam, et
8 duo vigiles exanimati; murus turresque quædam Cumis non
ictæ modo fulminibus, sed etiam decussæ. Reate saxum ingens
visum volitare, sol rubere solito magis sanguineoque similis.
9 Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit, et per
aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt, et per
eosdem dies sacrum novendiale fuit.
10 Quum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hanni-
bali et in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus
11 maturandæ eius intervenit. Phileas Tarentinus diu iam per
speciem legationis Romæ quum esset, vir inquieti animi et
minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis,
12 aditum sibi ad obsides *Tarentinos et* Thurinos invenit. Custo-
diebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec ipsis nec
13 civitatibus eorum fallere Romanos expediebat. Hos crebris col-
loquiis sollicitatos, corruptis ædituis duobus, quum primis te-
nebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris factus
14 profugit. Luce prima vulgata per urbem fuga est, missique,
qui sequerentur, ab Tarracina comprensos omnes retraxe-
runt. Deducti in comitium virgisque, approbante populo, cæsi de
8 saxo deiiciuntur. Huius atrocitas pœnæ duarum nobilissi-
marum in Italia Græcarum civitatium animos irritavit quum
2 publice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam fœde
3 interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat. Ex iis
tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniuraverunt, quorum
4 principes Nico et Philemenus erant. Hi, priusquam aliquid
moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem

venandi urbe egressi ad eum proficiscuntur; et quum haud 5
procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occulue-
runt, Nico et Philemenus, progressi ad stationes comprehensi-
que, ultro id petentes, ad Hannibalem deducti sunt. Qui 6
quum et causas consilii sui et, quid pararent, exposuissent,
collaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem popularibus
facerent, prædandi causa se urbe egressos, pecora Cartha-
giniensium, quæ pastum propulsa essent, ad urbem agere;
tuto ac sine certamine id facturos promissum est. Conspecta 7
ea præda iuvenum est, minusque iterum ac sæpius id eos
audere miraculo fuit. Congressi cum Hannibale rursus fide 8
sanxerunt, liberos Tarentinos leges *suas* suaque omnia habituros
neque ullum vectigal Pœno pensuros præsidiumve invitos re-
cepturos; *res* proditi præsidii Carthaginiensium fore. Hæc ubi 9
convenerunt, tunc vero Philemenus consuetudinem nocte egre-
diundi redeundique in urbem frequentiorem facere. Et erat
venandi studio insignis, canesque et alius apparatus seque-
batur, captumque ferme aliquid aut ab hoste ex præparato 10
allatum reportans donabat aut præfecto aut custodibus por-
tarum; nocte maxime commeare propter metum hostium cre-
debant. Ubi iam eo consuetudinis adducta res est, ut, quo- 11
cunque noctis tempore sibilo dedisset signum, porta aperiretur,
tempus agendæ rei Hannibali visum est. Tridui viam aberat; 12
ubi, quo minus mirum esset uno eodemque loco stativa eum
tam diu habere, ægrum simulabat. Romanis quoque, qui in 13
præsidio Tarenti erant, suspecta esse iam segnis mora eius
desierat. Ceterum, postquam Tarentum ire constituit, decem **9**
millibus peditum atque equitum, quos in expeditionem velocitate
corporum ac levitate armorum aptissimos esse ratus est, elec-
tis, quarta vigilia noctis signa movit, præmissisque octoginta 2
fere Numidis equitibus præcepit, ut discurrerent circa vias
perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spec-
tator agminis falleret; prægressos retraherent, obvios occide- 3
rent, ut prædonum magis quam exercitus accolis species
esset. Ipse raptim agmine acto, quindecim ferme millium

4 spatio castra ab Tarento posuit; et ne ibi quidem denuntiato,
quo pergerent, tantum convocatos milites monuit, via omnes
irent nec deverti quemquam aut excedere ordine agminis
paterentur et in primis intenti ad imperia accipienda essent,
neu quid nisi ducum iussu facerent; se in tempore editurum,
5 quæ vellet agi. Eadem ferme hora Tarentum fama prævene-
rat, Numidas equites paucos populari agros terroremque late
6 agrestibus iniecisse. Ad quem nuntium nihil ultra motus
præfectus Romanus, quam ut partem equitum postero die
luce prima iuberet exire ad arcendum populationibus hostem;
7 in cetera adeo nihil ab eo intenta cura est, ut contra
pro argumento fuerit illa procursatio Numidarum, Hannibalem
8 exercitumque *e* castris non movisse. Hannibal concubia
nocte movit. Dux Philemenus erat cum solito captæ vena-
tionis onere; ceteri proditores ea, quæ composita erant, ex-
9 spectabant. Convenerat autem, ut Philemenus portula assueta
venationem inferens armatos induceret, parte alia portam Te-
10 menitida adiret Hannibal; ea mediterranea regio est, orientem
spectans; busta aliquantum intra mœnia includunt. Quum
portæ appropinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale
est, refulsitque idem redditum ab Nicone signum; exstinctæ
11 deinde utrinque flammæ sunt. Hannibal silentio ducebat ad
portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in cubili-
12 bus suis obtruncat portamque aperit. Hannibal cum peditum
agmine ingreditur, equites subsistere iubet, ut, quo res postulet,
13 occurrere libero campo possint. Et Philemenus portulæ parte
alia, qua commeare assuerat, appropinquabat. Nota vox
eius et familiare iam signum quum excitasset vigilem, dicenti
14 vix sustineri grandis bestiæ onus portula aperitur. Inferentes
aprum duos iuvenes secutus ipse cum expedito venatore
vigilem, incautius miraculo magnitudinis in eos, qui ferebant,
15 versum, venabulo traiicit. Ingressi deinde triginta fere armati
ceteros vigiles obtruncant refringuntque portam proximam, et
agmen sub signis confestim irrupit. Inde cum silentio in
16 forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. Tum duo millia
Gallorum Pœnus, in tres divisa partes, per urbem dimittit

Tarentinos*que duces singulis partibus addit binos.* Itinera quam maxime frequentia occupari iubet, tumultu orto Ro- 17
manos passim cædi, oppidanis parci. Sed ut fieri id posset, præcipit iuvenibus Tarentinis, ut, ubi quem suorum procul vidissent, quiescere ac silere ac bono animo esse iuberent.
Iam tumultus erat clamorque, qualis esse in capta urbe solet; **10**
sed quid rei esset, nemo satis pro certo scire. Tarentini 2
Romanos ad diripiendam urbem credere coortos; Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab oppidanis mota. Præ- 3
fectus primo excitatus tumultu in portum effugit; inde acceptus scapha in arcem circumvehitur. Errorem et tuba audita 4
ex theatro faciebat; nam et Romana erat, a proditoribus ad hoc ipsum præparata, et inscienter a Græco inflata, quis aut quibus signum daret, incertum efficiebat. Ubi illuxit, et Ro- 5
manis Punica et Gallica arma cognita tandem dubitationem exemerunt, et Græci, Romanos passim cæde stratos cernentes, ab Hannibale captam urbem senserunt. Postquam lux certior 6
erat, et Romani, qui cædibus superfuerant, in arcem confugerant, conticiscebatque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos sine armis convocari iubet. Convenere omnes, 7
præterquam qui cedentes in arcem Romanos ad omnem adeundam simul fortunam persecuti fuerant. Ibi Hannibal be- 8
nigne allocutus Tarentinos testatusque, quæ præstitisset civibus eorum, quos ad Trasumennum aut ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam Romanorum invectus, reci- 9
pere se in domos suas quemque iussit et foribus nomen suum inscribere; se domos eas, quæ inscriptæ non essent, signo extemplo dato diripi iussurum; si quis in hospitio civis Romani (vacuas autem tenebant domos) nomen inscripsisset, eum se pro hoste habiturum. Contione dimissa, quum 10
titulis notatæ fores discrimen pacatæ ab hostili domo fecissent, signo dato ad diripienda hospitia Romana passim discursum est; et fuit prædæ aliquantum.

Postero die ad oppugnandam arcem ducit; quam quum **11**
et *a* mari, quo in pæninsulæ modum pars maior circumluitur,

præaltis rupibus et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti sæptam
2 videret, eoque nec vi nec operibus expugnabilem esse, ne aut
se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur,
aut in relictos sine valido præsidio Tarentinos impetum ex
arce, quum vellent, Romani facerent, vallo urbem ab arce in-
3 tersæpire statuit, non sine illa etiam spe, cum prohibentibus
opus Romanis manum posse conseri et, si ferocius procucur-
rissent, magna cæde ita attenuari præsidii vires, ut facile per
4 se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. Ubi cœptum
opus est, patefacta repente porta, impetum in munientes fece-
runt Romani, pellique se statio passa est, quæ pro opere erat,
ut successu cresceret audacia pluresque et longius pulsos pro-
5 sequerentur. Tum signo dato coorti undique Pœni sunt,
quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat; nec sustinuere im-
petum Romani; sed ab effusa fuga loci angustiæ eos impedi-
taque alia opere iam cœpto, alia apparatu operis morabantur;
6 plurimi in fossam præcipitavere, occisique sunt plures in fuga
quam in pugna. Inde opus nullo prohibente fieri cœptum.
7 Fossa ingens ducta, et vallum intra eam erigitur, modicoque
post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut
8 vel sine præsidio tueri se adversus Romanos possent. Reli-
quit tamen modicum præsidium, simul *ut* in perficiendo muro
adiuvaret; ipse profectus cum ceteris copiis ad Galæsum flumen
9 (quinque millia ab urbe abest) posuit castra. Ex iis stativis
regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione
eius celerius creverat, spem cepit, etiam arcem expugnari
posse. Et est non altitudine, ut ceteræ, tuta, sed loco plano
10 posita et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. Quum iam
machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum
a Metaponto præsidium Romanis fecit animum, ut nocte ex
improviso opera hostium invaderent. Alia disiecerunt, alia
igni corruperunt, isque finis Hannibali fuit ea parte arcem
11 oppugnandi. Reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis
efficax, quia arcem tenentes, quæ in pæninsula posita imminet
faucibus portus, mare liberum habebant, urbs contra exclusa

maritimis commeatibus propiusque inopiam erant obsidentes
quam obsessi. Hannibal, convocatis principibus Tarentinis, 12
omnes præsentes difficultates exposuit: neque arcis tam munitæ
expugnandæ cernere viam neque in obsidione quicquam ha-
bere spei, donec mari hostes potiantur; quod si naves sint, 13
quibus commeatus invehi prohibeat, extemplo aut abscessuros
aut dedituros se hostes. Assentiebantur Tarentini; ceterum 14
ei, qui consilium afferret, opem quoque in eam rem afferendam
censebant esse. Punicas enim naves ex Sicilia accitas id 15
posse facere; suas, quæ sinu exiguo intus inclusæ essent, quum
claustra portus hostis haberet, quemadmodum inde in apertum
mare evasuras? «Evadent» inquit Hannibal. «Multa, quæ impe- 16
dita natura sunt, consilio expediuntur. Urbem in campo sitam
habetis; planæ et satis latæ viæ patent in omnes partes. Via, 17
quæ e portu per mediam urbem ad mare transmissa est, plaustris
transveham naves haud magna mole, et mare nostrum erit, quo
nunc hostes potiuntur, et illinc mari, hinc terra circumsedebi-
mus arcem; immo brevi aut relictam ab hostibus aut cum
ipsis hostibus capiemus.» Hæc oratio non spem modo effec- 18
tus, sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. Contracta
extemplo undique plaustra iunctaque inter se, et machinæ ad
subducendas naves admotæ, munitumque iter, quo faciliora
plaustra minorque moles in transitu esset. Iumenta inde et 19
homines contracti et opus impigre cœptum; paucosque post
dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem et ante
os ipsum portus ancoras iacit. Hunc statum rerum Hannibal 20
Tarenti relinquit, regressus ipse in hiberna. Ceterum defectio
Tarentinorum utrum priore anno an hoc facta sit, in diver-
sum auctores trahunt; plures propioresque ætate memoriæ
rerum hoc anno factam tradunt.

Romæ consules prætoresque usque *ad* ante diem quintum **12**
calendas Maias Latinæ tenuerunt; eo die, perpetrato sacro in 2
monte, in suas quisque provincias proficiscuntur. Religio
deinde nova obiecta est ex carminibus Marcianis. Vates hic 3
Marcius illustris fuerat, et quum conquisitio priore anno ex

senatus consulto talium librorum fieret, in M. Æmilii præ-
toris urbani, qui eam rem agebat, manus venerant; is proti-
4 nus novo prætori Sullæ tradiderat. Ex huius Marcii duobus
carminibus alterius post rem factam editi comprobata aucto-
ritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, af-
5 ferebat fidem. Priore carmine Cannensis prædicta clades in
hæc fere verba erat: «Amnem, Troiugena, fuge Cannam,
ne te alienigenæ cogant in campo Diomedis conserere
6 manus. Sed neque credes tu mihi, donec compleris san-
guine campum, multaque millia occisa tua deferet amnis
in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus
ferisque, quæ incolunt terras, iis fuat esca caro tua; nam
7 mihi ita Iuppiter fatus est.» Et Diomedis Argivi campos et
Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta atque
8 ipsam cladem agnoscebant. Tum alterum carmen recitatum,
non eo tantum obscurius, quia incertiora futura præteritis sunt,
9 sed perplexius etiam scripturæ genere. «Hostes, Romani, si
expellere vultis vomicam*que*, quæ gentium venit longe, Apol-
lini vovendos censeo ludos, qui quotannis comiter Apollini
fiant; quum populus dederit ex publico partem, privati uti
10 conferant pro se atque suis; iis ludis faciendis præerit prætor is,
qui ius populo plebeique dabit summum; decemviri Græco
ritu hostiis sacra faciant. Hoc si recte facietis, gaudebitis
semper fietque res vestra melior; nam is divus exstinguet
11 perduelles vestros, qui vestros campos pascit placide.» Ad id
carmen explanandum diem unum sumpserunt; postero die
senatus consultum factum est, ut decemviri de ludis Apollini
12 reque divina facienda inspicerent. Ea quum inspecta relata-
que ad senatum essent, censuerunt patres, Apollini ludos
vovendos faciendosque et, quando ludi facti essent, duodecim
millia æris prætori ad rem divinam et duas hostias maiores
13 dandas. Alterum senatus consultum factum est, ut decemviri
sacrum Græco ritu facerent hisce hostiis, Apollini bove aurato
et capris duabus albis auratis, Latonæ bove femina aurata.
14 Ludos prætor in circo maximo quum facturus esset, edixit,

ut populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commodum esset, conferret. Hæc est origo ludorum Apollinarium, vic- 15
toriæ, non valetudinis ergo, ut plerique rentur, votorum factorumque. Populus coronatus spectavit, matronæ supplicavere; vulgo apertis ianuis in propatulo epulati sunt, celeberque dies omni cærimoniarum genere fuit.

Quum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Sam- **13**
nio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur, quod malum diuturnæ obsidionis esse solet, iam famem Campani sentiebant, quia sementem facere prohibuerant eos Romani exerci-
tus. Itaque legatos ad Hannibalem miserunt orantes, ut, 2
priusquam consules in agros suos educerent legiones viæque omnes hostium præsidiis insiderentur, frumentum ex propinquis
locis convehi iuberet Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttiis 3
cum exercitu in Campaniam transire et dare operam, ut fru-
menti copia fieret Campanis, iussit. Hanno ex Bruttiis profectus 4
cum exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in Samnio erant, quum Benevento iam appropinquaret, tria millia
passuum ab ipsa urbe loco edito castra posuit; inde ex sociis 5
circa populis, quo æstate comportatum erat, devehi frumentum in castra iussit, præsidiis datis, quæ commeatus eos prosequerentur.
Capuam inde nuntium misit, qua die in castris ad accipien- 6
dum frumentum præsto essent omni undique genere vehiculo-
rum iumentorumque ex agris contracto. Id pro cetera socor- 7
dia negligentiaque a Campanis actum; paulo plus quadringenta vehicula missa et pauca præterea iumenta. Ob id castigatis ab Hannone, quod ne fames quidem, quæ mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare posset, alia prodicta dies ad
frumentum maiore apparatu petendum. Ea omnia, sicut acta 8
erant, quum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem extemplo ad consules (circa Bovianum castra Romanorum
erant) miserunt. Qui quum, auditis, quæ ad Capuam age- 9
rentur, inter se comparassent, ut alter in Campaniam exercitum duceret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus
nocte Beneventi mœnia est ingressus. Ex propinquo cogno- 10

scit, Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum;
per quæstorem Campanis datum frumentum; duo millia plau-
strorum, inconditam inermemque aliam turbam advenisse; per
tumultum ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam
et militarem ordinem immixtis agrestibus *et* iis externis subla-
11 tum. His satis compertis, consul militibus edicit, signa tantum
armaque in proximam noctem expedirent; castra Punica op-
12 pugnanda esse. Quarta vigilia profecti, sarcinis omnibus im-
pedimentisque Beneventi relictis, paulo ante lucem quum ad
castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt, ut, si in plano
castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint.
13 Altitudo loci et munimenta defenderunt, quæ nulla ex parte
14 adiri nisi arduo ac difficili adscensu poterant. Luce prima
prœlium ingens accensum est. Nec vallum modo tutantur
Pœni, sed, ut quibus locus æquior esset, deturbant nitentes per
14 ardua hostes. Vincit tamen omnia pertinax virtus, et aliquot
simul partibus ad vallum ac fossas perventum est, sed cum multis
2 vulneribus ac militum pernicie. Itaque convocatis *legatis* tri-
bunisque militum, consul absistendum temerario incepto ait; tu-
tius sibi videri reduci eo die exercitum Beneventum, dein postero
castra castris hostium iungi, ne exire inde Campani neve
3 Hanno regredi posset; id quo facilius obtineatur, collegam
quoque et exercitum eius se acciturum, totumque eo versuros
bellum. Hæc consilia ducis, quum iam receptui caneret, cla-
4 mor militum aspernantium tam segne imperium disiecit. Proxi-
ma forte [hostium] erat cohors Peligna, cuius præfectus Vibius
5 Accaus arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit. Ex-
secratus inde seque et cohortem, si eius vexilli hostes potiti
essent, princeps ipse per fossam vallumque in castra irrupit.
6 Iamque intra vallum Peligni pugnabant, quum altera parte,
Valerio Flacco tribuno militum tertiæ legionis exprobrante Ro-
manis ignaviam, qui sociis captorum *castrorum* concederent
7 decus, T. Pedanius princeps primus centurio, quum signifero
signum ademisset, «Iam hoc signum et hic centurio» inquit
«intra vallum hostium erit; sequantur, qui capi signum ab

hoste prohibituri sunt.» Manipulares sui primum transcendentem fossam, dein legio tota secuta est. Iam et consul, ad 8
conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revocando ad incitandos hortandosque versus milites, ostendere, in quanto discrimine ac periculo fortissima cohors sociorum et civium legio esset. Itaque pro se quisque omnes per æqua 9
atque iniqua loca, quum undique tela coniicerentur armaque et corpora hostes obiicerent, pervadunt irrumpuntque; multi vulnerati etiam, quos vires *et* sanguis desereret, ut intra vallum hostium caderent, nitebantur; capta itaque momento tem- 10
poris velut in plano sita nec permunita castra. Cædes inde, non iam pugna erat, omnibus intra vallum permixtis. Supra 11
decem millia hostium occisa, supra septem millia capitum cum frumentatoribus Campanis omnique plaustrorum et iumentorum apparatu capta; et alia ingens præda fuit, quam Hanno, populabundus passim quum isset, ex sociorum populi Romani agris traxerat. Inde deletis hostium castris Beneventum redi- 12
tum, prædamque ibi ambo consules (nam et App. Claudius eo post paucos dies venit) vendiderunt diviseruntque. Et do- 13
nati, quorum opera castra hostium capta erant, ante alios Accaus Pelignus *et T.* Pedanius, princeps tertiæ legionis. Hanno 14
ab Cominio Ocrito, quo nuntiata castrorum clades est, cum paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fugæ magis quam itineris modo in Bruttios rediit.

15 Et Campani, audita sua pariter sociorumque clade, legatos ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent, duos consules ad Beneventum esse, diei iter a Capua; tantum non ad portas et muros bellum esse; ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos in potestatem hostium venturam. Ne Tarentum quidem, 2
non modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini æquare sit solitus, desertam indefensamque populo Romano tradat. Hannibal curæ sibi fore rem Cam- 3
panam pollicitus, in præsentia duo millia equitum cum legatis mittit, quo præsidio agros populationibus possent prohibere.

4 Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Tarentinæ
præsidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Servilius le-
gatus, ex auctoritate patrum a P. Cornelio prætore in Etru-
riam ad frumentum coemendum missus, cum aliquot navibus
onustis in portum Tarentinum inter hostium custodias perve-
5 nit. Cuius adventu, qui ante in exigua spe vocati sæpe ad
transitionem ab hostibus per colloquia erant, ultro ad trans-
eundum hostes vocabant sollicitabantque. Et erat satis vali-
dum præsidium, traductis ad arcem Tarenti tuendam *a Meta-*
6 *ponto* militibus. Itaque Metapontini extemplo metu, quo tene-
bantur, liberati ad Hannibalem defecere.

7 Hoc idem eadem ora maris et Thurini fecerunt. Movit
eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque,
quibus, indidem ex Achaia oriundi, etiam cognatione iuncti
erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfec-
8 tos. Eorum amici cognatique litteras ac nuntios ad Hanno-
nem Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, mise-
runt, si exercitum ad mœnia admovissent, se in potestatem
9 eorum urbem traditūros esse. M. Atinius Thuriis cum modico
præsidio præerat, quem facile elici ad certamen temere ineun-
dum rebantur posse, non *tam* militum, quos perpaucos ha-
bebat, fiducia quam iuventutis Thurinæ; eam ex industria
10 centuriaverat armaveratque ad tales casus. Divisis copiis
inter se duces Pœni quum agrum Thurinum ingressi essent,
Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem per-
git, Mago cum equitatu tectus collibus apte *ad* tegendas insidias
11 oppositis subsistit. Atinius, peditum tantum agmine per ex-
ploratores comperto, in aciem copias educit, et fraudis intestinæ
12 et hostium insidiarum ignarus. Pedestre prœlium fuit per-
segne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis
exspectantibus magis quam adiuvantibus eventum; et Cartha-
giniensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga
collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret.
13 Quo ubi est ventum, coorti cum clamore equites prope in-
conditam Thurinorum turbam nec satis fido animo, unde

pugnabat, stantem extemplo in fugam averterunt. Romani, 14
quanquam circumventos hinc pedes, hinc eques urgebat, tamen aliquamdiu pugnam traxere; postremo et ipsi terga vertunt atque ad urbem fugiunt. Ibi proditores conglobati quum 15
popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant, instare Pœnum, permixtosque et hostes urbem invasuros, ni propere portas claudant. Ita exclusos Romanos præbuere hosti ad cædem; 16
Atinius tamen cum paucis receptus. Seditio inde paulisper tenuit, quum *in* fide *alii manendum*, alii cedendum fortunæ et tradendam urbem victoribus censerent. Ceterum, ut plerumque, 17
fortuna et consilia mala vicerunt; Atinio cum suis ad mare ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite ac iustum consultum volebant, quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt.

Consules a Benevento in Campanum agrum legiones 18
ducunt, non ad frumenta modo, quæ iam in herbis erant, corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam, nobilem se consu- 19
latum tam opulentæ urbis excidio rati facturos, simul et ingens flagitium imperio dempturos, quod urbi tam propinquæ tertium annum impunita defectio esset. Ceterum ne Beneventum 20
sine præsidio esset, et ut ad subita belli, si Hannibal, quod facturum haud dubitabant, ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equitis vim sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire iubent; legionibus stativisque ad obtinendas res in Lucanis aliquem præficeret. Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, **16**
sacrificanti triste prodigium factum est. Ad exta, sacrificio 2
perpetrato, angues duo ex occulto allapsi adedere iecur, conspectique repente ex oculis abierunt. Id quum haruspicum 3
monitu sacrificium instauraretur atque intentius exta servarentur, iterum ac tertium tradunt *allapsos* libatoque iocinere intactos angues abisse. Quum haruspices ad imperatorem id pertinere 4
prodigium præmonuissent et ab occultis cavendum hominibus consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens moveri

5 potuit. Flavus Lucanus fuit, caput partis eius Lucanorum,
quum pars ad Hannibalem defecisset, quæ cum Romanis
stabat; et iam annuo in magistratu erat, ab iisdem illis
6 creatus prætor. Is, mutata repente voluntate, locum gratiæ
apud Pœnum quærens, neque transire ipse neque trahere ad
defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem
hospitis proditi capite ac sanguine fœdus cum hostibus
7 sanxisset. Ad Magonem, qui in Bruttiis præerat, clam in
colloquium venit, fideque ab eo accepta, si Romanum iis impe-
ratorem tradidisset, liberos cum suis legibus venturos in amici-
tiam Lucanos, deducit Pœnum in locum, *quo cum* paucis Grac-
8 chum adducturum ait: Mago ibi pedites equitesque armatos
9 (et capere eas latebras ingentem numerum) occuleret. Loco
satis inspecto atque undique explorato, dies composita ge-
rendæ rei est. Flavus ad Romanum imperatorem venit.
10 Rem se ait magnam inchoasse, ad quam perficiendam ipsius
Gracchi opera opus esse. Omnium populorum prætoribus,
qui ad Pœnum in illo communi Italiæ motu descissent, per-
11 suasisse, ut redirent in amicitiam Romanorum, quando res
quoque Romana, quæ prope exitium clade Cannensi venisset,
in dies melior atque auctior fieret, Hannibalis vis senesceret
12 ac prope ad nihilum venisset: veteri delicto haud implacabiles
fore Romanos; nullam unquam gentem magis exorabilem
promptioremque veniæ dandæ fuisse; quoties rebellioni etiam
13 maiorum suorum ignotum? Hæc ab se suis dicta; ceterum ab
ipso Graccho eadem hæc audire malle eos præsentisque contin-
14 gere dextram; id pignus fidei secum fore. Locum se concilio
iis dixisse a conspectu amotum, haud procul castris Romanis;
ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen Luca-
15 num in fide ac societate Romana sit. Gracchus fraudem et
sermoni et rei abesse ratus ac similitudine veri captus, cum
lictoribus ac turma equitum e castris profectus duce hospite
16 *in* insidias præcipitat. Hostes subito exorti; et, ne dubia pro-
ditio esset, Flavus iis se adiungit. Tela undique in Grac-
17 chum atque equites coniiciuntur. Gracchus ex equo desilit;

idem ceteros facere iubet hortaturque, ut, quod unum reliquum
fortuna fecerit, id cohonestent virtute. Reliquum autem quid 18
esse paucis a multitudine in valle silva ac montibus sæpta
circumventis præter mortem? Id referre, utrum præbentes 19
corpora pecorum modo inulti trucidentur, an toti a patiendo
exspectandoque eventu in impetum atque iram versi, agentes
audentesque, perfusi hostium cruore, inter exspirantium inimi-
corum cumulata armaque et corpora cadant. Lucanum pro- 20
ditorem ac transfugam omnes peterent; qui eam victimam
præ se ad inferos misisset, eum decus eximium, egregium
solatium suæ morti inventurum. Inter hæc dicta paludamento 21
circa lævum brachium intorto (nam ne scuta quidem secum
extulerant) in hostes impetum fecit. Maior quam pro nu- 22
mero hominum editur pugna. Iaculis maxime aperta corpora
Romanorum, [et] quum undique ex altioribus locis in cavam
vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum iam nudatum 23
præsidio vivum capere Pœni nituntur; ceterum conspicatus
Lucanum hospitem inter hostes adeo infestus confertos invasit,
ut parci ei sine multorum pernicie non posset. Exanimem 24
eum Mago extemplo ad Hannibalem misit ponique cum
captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit.

Si hæc vera fama est, Gracchus in Lucanis ad campos, 25
qui Veteres vocantur, periit. Sunt, qui in agro Beneventano **17**
prope Calorem fluvium contendant, a castris cum lictoribus
ac tribus servis lavandi causa progressum, quum forte inter 2
salicta innata ripis laterent hostes, nudum atque inermem
saxisque, quæ volvit amnis, propugnantem interfectum. Sunt, 3
qui haruspicum monitu quingentos passus a castris progres-
sum, uti loco puro ea, quæ ante dicta prodigia sunt, procu-
raret, ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum
circumventum scribant. Adeo nec locus nec ratio mortis in
viro tam claro et insigni constat. Funeris quoque Gracchi 4
varia est fama. Alii in castris Romanis sepultum ab suis,
alii ab Hannibale (et ea vulgatior fama est) tradunt in vesti-
bulo Punicorum castrorum rogum exstructum esse, armatum 5

exercitum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum motibusque armorum et corporum suæ cuique genti assuetis, ipso Hannibale omni rerum verborumque honore exsequias celebrante.
6 Hæc tradunt, qui in Lucanis rei gestæ auctores sunt. Si illis, qui ad Calorem fluvium interfectum memorant, credere
7 velis, capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt; eo delato ad Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in castra Romana ad Cn. Cornelium quæstorem deferret; is funus imperatoris in castris, celebrantibus cum exercitu Beneventanis, fecit.

18 Consules agrum Campanum ingressi quum passim popularentur, eruptione oppidanorum et Magonis cum equitatu territi et trepidi ad signa milites palatos passim revocarunt, et, vixdum instructa acie, fusi supra mille et quingentos milites
2 amiserunt. Inde ingens ferocia superbæ suopte ingenio genti crevit, multisque prœliis lacessebant Romanos; sed intentiores ad cavendum consules una pugna fecerat incaute atque in-
3 consulte inita. Restituit tamen his animos et illis minuit audaciam parva una res; sed in bello nihil tam leve est,
4 quod non magnæ interdum rei momentum faciat. T. Quinctio Crispino Badius Campanus hospes erat perfamiliari hospitio iunctus. Creverat consuetudo, quod æger Romæ apud Crispinum Badius ante defectionem Campanam liberaliter comiter-
5 que curatus fuerat. Is tum Badius progressus ante stationes, quæ pro porta stabant, vocari Crispinum iussit. Quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus colloquium amicum ac familiare quæri, manente memoria etiam in discidio publicorum fœderum
6 privati iuris, paulum a ceteris processit. Postquam in conspectum venere, «Provoco te» inquit «ad pugnam, Crispine» Badius; «conscendamus equos, summotisque aliis, uter bello
7 melior sit, decernamus.» Ad ea Crispinus nec sibi nec illi ait hostes deesse, in quibus virtutem ostendant; se, etiamsi in acie occurrerit, declinaturum, ne hospitali cæde dextram
8 violet; conversusque abibat. Enimvero ferocius tum Campanus increpare mollitiam ignaviamque et se digna probra *in* in-

sontem iacere, hospitalem hostem appellans simulantemque
parcere, cui sciat parem se non esse. Si parum, publicis 9
fœderibus ruptis, dirempta simul et privata iura esse putet,
Badium Campanum T. Quinctio Crispino Romano palam,
duobus exercitibus audientibus, renuntiare hospitium. Nihil 10
sibi cum eo consociatum, nihil fœderatum, hosti cum hoste,
cuius patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum
venisset. Si vir esset, congrederetur. Diu cunctantem Cri- 11
spinum perpulere turmales, ne impune insultare Campanum
pateretur. Itaque tantum moratus, dum imperatores consu- 12
leret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem
pugnare, permissu eorum arma cepit equumque conscendit et
Badium nomine compellans ad pugnam evocavit. Nulla mora 13
a Campano facta est; infestis equis concurrerunt. Crispinus
supra scutum sinistrum humerum Badio hasta transfixit,
superque delapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes
iacentem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma 14
atque equo relicto ad suos aufugit; Crispinus equum armaque 15
capta et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans cum
magna laude et gratulatione militum ad consules est deduc-
tus laudatusque ibi magnifice et donis donatus.

Hannibal ex agro Beneventano castra ad Capuam quum **19**
movisset, tertio post die, quam venit, copias in aciem eduxit,
haudquaquam dubius, quod Campanis absente se paucos ante 2
dies secunda fuisset pugna, quin multo minus se suumque
toties victorem exercitum sustinere Romani possent. Ceterum 3
postquam pugnari cœptum est, equitum maxime incursu, quum
iaculis obrueretur, laborabat Romana acies, donec signum
equitibus datum est, ut in hostem admitterent equos. Ita 4
equestre prœlium erat, quum procul visus Sempronianus ex-
ercitus, cui Cn. Cornelius quæstor præerat, utrique parti parem
metum præbuit, ne hostes novi adventarent. Velut ex com- 5
posito utrinque signum receptui datum, reductique in castra
prope æquo Marte discesserunt; plures tamen ab Romanis
primo incursu equitum ceciderunt. Inde consules, ut aver- 6

terent Capua Hannibalem, nocte, quæ secuta est, diversi, Ful-
7 vius in agrum Cumanum, Claudius in Lucanos abiit. Postero
die quum vacua castra Romanorum esse nuntiatum Hannibali
esset, et duobus agminibus diversos abiisse, incertus primo,
8 utrum sequeretur, Appium instituit sequi. Ille, circumducto
hoste, qua voluit, alio itinere ad Capuam rediit.

Hannibali alia in his locis bene gerendæ rei fortuna ob-
9 lata est. M. Centenius fuit cognomine Pænula, insignis inter
10 primi pili centuriones et magnitudine corporis et animo. Is,
perfunctus militia, per P. Cornelium Sullam prætorem in
senatum introductus petit a patribus, uti sibi quinque millia
11 militum darentur: se peritum et hostis et regionum brevi operæ
pretium facturum et, quibus artibus ad id locorum nostri et
duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usu-
12 rum. Id non promissum magis stolide quam stolide creditum,
13 tanquam eædem militares et imperatoriæ artes essent. Data
pro quinque octo millia militum, pars dimidia cives, pars
socii; et ipse aliquantum voluntariorum *in* itinere ex agris
concivit ac prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi
14 Hannibal, nequicquam secutus Claudium, substiterat. Haud
dubia res erat, quippe inter Hannibalem ducem et centu-
rionem, exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum
novum totum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semer-
15 mem. Ut conspecta inter se agmina sunt et neutra pars
detrectavit pugnam, extemplo instructæ acies. Pugnatum
tamen, ut in nulla pari re, duas amplius horas, concitante,
16 donec dux stetit, se Romana acie. Postquam is non pro
vetere fama solum, sed etiam metu futuri dedecoris, si sua
temeritate contractæ cladi superesset, obiectans se hostium
17 telis cecidit, fusa extemplo est Romana acies; sed adeo ne
fugæ quidem iter patuit, omnibus viis ab equite insessis, ut
ex tanta multitudine vix mille evaserint, ceteri passim alii
alia peste absumpti sint.

20 Capua a consulibus iterum summa vi obsideri cœpta est,
quæque in eam rem opus erant, comportabantur parabantur-

que. Casilinum frumentum convectum; ad Vulturni ostium, 2
ubi nunc urbs est, castellum communitum, *sicut Puteolos* ante
Fabius Maximus munierat, *et* præsidium impositum, ut mare
proximum et flumen in potestate *essent*. In ea duo maritima 3
castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat
quodque M. Iunius prætor ex Etruria coemerat, ab Ostia
convectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. Ceterum 4
super eam cladem, quæ in Lucanis accepta erat, volonum
quoque exercitus, qui vivo Graccho summa fide stipendia
fecerat, velut exauctoratus morte ducis ab signis discessit.

Hannibal non Capuam neglectam neque in tanto dis- 5
crimine desertos volebat socios; sed prospero ex temeritate
unius Romani ducis successu in alterius ducis exercitusque
opprimendi occasionem imminebat. Cn. Fulvium prætorem 6
Apuli legati nuntiabant primo, dum urbes quasdam Apulorum,
quæ ad Hannibalem descivissent, oppugnaret, intentius rem
egisse; postea nimio successu et ipsum et milites præda im-
pletos in tantam licentiam socordiamque effusos, ut nulla
disciplina militiæ esset. Quum sæpe alias, tum paucis diebus 7
ante expertus, qualis sub inscio duce exercitus esset, in Apu-
liam castra movit. Circa Herdoneam Romanæ legiones et **21**
prætor Fulvius erat. Quo ubi allatum est, hostes adventare,
prope est factum, ut iniussu prætoris signis convulsis in aciem
exirent; nec res magis ulla tenuit quam spes haud dubia, suo
id arbitrio, ubi vellent, facturos. Nocte insequenti Hannibal, 2
quum tumultuatum in castris et plerosque ferociter, signum
ut daret, institisse duci ad arma vocantes sciret, haud dubius, 3
prosperæ pugnæ occasionem dari, tria millia expeditorum
militum in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui signo
dato simul omnes e latebris exsisterent, et Magonem *ac* duo 4
ferme millia equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia
itinera insidere iubet. His nocte præparatis, prima luce in
aciem copias educit; nec Fulvius est cunctatus, non tam sua 5
ulla spe quam militum impetu fortuito tractus. Itaque eadem
temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies

ad libidinem militum forte procurrentium consistentiumque,
quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per libidinem aut
6 metum deserentium locum. Prima legio et sinistra ala in
7 primo instructæ et in longitudinem porrecta acies. Claman-
tibus tribunis, nihil introrsus roboris ac virium esse et, qua-
cunque impetum fecissent hostes, perrupturos, nihil, quod salu-
tare esset, non modo ad animum, sed ne ad aures quidem
8 admittebat. Et Hannibal haudquaquam similis dux neque
simili exercitu neque ita instructo aderat. Ergo ne clamorem
quidem atque impetum primum eorum Romani sustinuere.
9 Dux stultitia et temeritate Centenio par, animo haudquaquam
comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantes suos videt,
10 equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit; cetera a
fronte pulsa, in*de a* tergo atque alis circumventa acies eo usque
est cæsa, ut ex duodeviginti millibus hominum duo millia
haud amplius evaserint. Castris hostes potiti sunt.

22 Hæ clades, super aliam alia, Romam quum essent nun-
tiatæ, ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit; sed
tamen, quia consules, ubi summa rerum esset, ad id locorum
prospere rem gererent, minus his cladibus commovebantur.
2 Legatos ad consules mittunt C. Lætorium, M. Metilium, qui
nuntiarent, ut reliquias duorum exercituum cum cura colli-
3 gerent darentque operam, ne per metum ac desperationem
hosti se dederent, id quod post Cannensem accidisset cladem,
4 et ut desertores de exercitu volonum conquirerent. Idem
negotii P. Cornelio datum, cui et dilectus mandatus erat;
isque per fora conciliabulaque edixit, ut conquisitio volonum
fieret *reperti*que ad signa reducerentur. Hæc omnia intentis-
sima cura acta.

5 App. Claudius consul, D. Iunio ad ostium Vulturni, M.
Aurelio Cotta Puteolis præposito, qui, ut quæque naves ex
Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent
6 frumentum, ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium collegam
invenit Casilino omnia deportantem molientem*que* ad op-
7 pugnandam Capuam. Tum ambo circumsederunt urbem et

Claudium Neronem prætorem ab Suessula ex Claudianis
castris exciverunt. Is quoque, modico ibi præsidio ad tenen- 8
dum locum relicto, ceteris omnibus copiis ad Capuam descen-
dit. Ita tria prætoria circa Capuam erecta; tres exercitus
diversis partibus opus aggressi fossa valloque circumdare
urbem parant et castella excitant modicis intervallis, multis- 9
que simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo eventu
pugnant, ut postremo portis muroque se contineret Campanus.
Prius tamen, quam hæc continuarentur opera, legati ad Han- 10
nibalem missi, qui quererentur, desertam ab eo Capuam ac
prope redditam Romanis, obtestarenturque, ut tunc saltem
opem non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis ferret.
Consulibus litteræ a P. Cornelio prætore missæ, ut, priusquam 11
clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent,
ut, qui eorum vellent, exirent a Capua suasque res secum
ferrent: liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus 12
Martias exissent; post eam diem quique exissent quique ibi
mansissent, hostium futuros numero. Ea pronuntiata Cam- 13
panis, atque ita spreta, ut ultro contumelias dicerent minaren-
turque. Hannibal ab Herdonea Tarentum duxerat legiones, 14
spe aut vi aut dolo arcis Tarentinæ potiundæ; quod ubi
parum processit, ad Brundisium flexit iter, prodi id oppidum
ratus. Ibi quoque quum frustra tereret tempus, legati Cam- 15
pani ad eum venerunt querentes simul orantesque; quibus
Hannibal magnifice respondit, et antea se solvisse obsidionem
et nunc adventum suum consules non laturos. Cum hac spe 16
dimissi legati vix regredi Capuam, iam duplici fossa valloque
cinctam, potuerunt.

Quum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum op- **23**
pugnatio ad finem venit, præterquam vi ac virtute ducis ex-
ercitusque, intestina etiam proditione adiuta. Namque Mar- 2
cellus initio veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem
et Hippocraten verteret bellum an obsidione Syracusas pre-
meret, quanquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem 3
terrestri ac maritimo situ urbem nec fame, ut quam prope

4 liberi a Carthagine commeatus alerent, tamen, ne quid in-
expertum relinqueret, transfugas Syracusanos (erant autem
apud Romanos aliqui nobilissimi viri, inter defectionem ab
Romanis, quia ab novis consiliis abhorrebant, pulsi) colloquiis
suæ partis tentare hominum animos iussit et fidem dare, si
traditæ forent Syracusæ, liberos eos ac suis legibus victuros
5 esse. Non erat colloquii copia, quia multorum animi suspecti
omnium curam oculosque eo verterant, ne quid falleret tale
6 admissum. Servus unus exsulum, pro transfuga intromissus
in urbem, conventis paucis, initium colloquendi de tali re fecit.
Deinde *in* piscatoria quidam nave retibus operti circumvectique
ita ad castra Romana collocutique cum transfugis, et iidem sæ-
pius eodem modo et alii atque alii; postremo ad octoginta
7 facti. Et quum iam composita omnia ad proditionem essent,
indicio delato ad Epicyden per Attalum quendam, indignantem
sibi rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt.
8 Alia subinde spes, postquam hæc vana evaserat, excepit.
Damippus quidam Lacedæmonius, missus ab Syracusis ad
9 Philippum regem, captus ab Romanis navibus erat. Huius
utique redimendi et Epicydæ cura erat ingens, nec abnuit
Marcellus, iam tum Ætolorum, quibus socii Lacedæmonii
10 erant, amicitiam affectantibus Romanis. Ad colloquium de
redemptione eius missis medius maxime atque utrisque oppor-
tunus locus ad portum Trogilorum propter turrim, quam
11 vocant Galeagram, est visus. Quo quum sæpius commearent,
unus ex Romanis ex propinquo murum contemplans, nume-
rando lapides æstimandoque ipse secum, quid in fronte pate-
12 rent singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura
poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione
sua et ceterorum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis
13 superabilem, ad Marcellum rem defert. Haud spernenda
visa; sed quum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custo-
14 diebatur, non posset, occasio quærebatur; quam obtulit trans-
fuga nuntians, diem festum Dianæ per triduum agi et, quia
alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari et ab

Epicyde præbito universæ plebei et per tribus a principibus
diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum 15
militum collocutus, electisque per eos ad rem tantam agendam
audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in
occulto comparatis, ceteris signum dari iubet, ut mature cor-
pora curarent quietique darent: nocte in expeditionem eundum
esse. Inde ubi id temporis visum, quo *de* die epulatis iam 16
vini satias principiumque somni esset, signi unius milites
ferre scalas iussit; et ad mille fere armati tenui agmine per
silentium eo deducti. Ubi sine strepitu ac tumultu primi eva- 17
serunt in murum, secuti ordine alii, quum priorum audacia du-
biis etiam animum faceret. Iam mille armatorum *muri* ceperant **24**
partem, quum ceteræ admotæ *sunt copiæ*, pluribusque scalis
in murum evadebant, signo ab Hexapylo dato, quo per in- 2
gentem solitudinem erat perventum, quia magna pars in tur-
ribus epulati aut sopiti vino erant aut semigraves pota-
bant; paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfece-
runt. Prope Hexapylon est portula; *ea* magna vi refringi 3
cœpta et e muro ex composito tuba datum signum erat, et
iam undique non furtim, sed vi aperta gerebatur res. Quippe 4
ad Epipolas, frequentem custodiis locum, perventum erat,
terrendique magis hostes erant quam fallendi, sicut territi
sunt. Nam simulac tubarum est auditus cantus clamorque 5
tenentium muros partemque urbis, omnia teneri *rati* custodes
alii per murum fugere, alii salire de muro præcipitarique
turba paventium. Magna pars tamen ignara tanti mali erat, 6
et gravatis omnibus vino somnoque et in vastæ magnitudinis
urbe partium sensu non satis pertinente in omnia. Sub lucem 7
Hexapylo effracto, Marcellus omnibus copiis urbem ingressus
excitavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si
quam possent, iam captæ prope urbi ferendam. Epicydes ab 8
Insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus agmine, haud
dubius, quin paucos per negligentiam custodum transgressos
murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum 9
augere eos dictitans et maiora ac terribiliora vero afferre,

postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa,
10 lacessito tantum hoste paucis missilibus, retro in Achradinam
agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium me-
tuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur,
clausasque inter tumultum Achradinæ atque Insulæ inveniret
11 portas. Marcellus ut mœnia ingressus ex superioribus locis
urbem omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam
oculis vidit, illacrimasse dicitur partim gaudio tantæ perpe-
12 tratæ rei, partim vetusta gloria urbis. Atheniensium classes
demersæ et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis
ducibus deleti occurrebant et tot bella cum Carthaginiensibus
13 tanto cum discrimine gesta, tot tam opulenti tyranni regesque,
præter ceteros Hiero, quum recentissimæ memoriæ rex, tum
ante omnia, quæ virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis
14 in populum Romanum insignis. Ea quum universa occurre-
rent animo, subiretque cogitatio, iam illa momento horæ
15 arsura omnia et ad cineres reditura, priusquam signa Achra-
dinam admoveret, præmittit Syracusanos, qui intra præsidia
Romana, ut ante dictum est, fuerant, ut alloquio leni im-
pellerent hostes ad dedendam urbem.

25 Tenebant Achradinæ portas murosque maxime transfugæ,
quibus nulla erat per condiciones veniæ spes; ei nec adire
2 muros nec alloqui quemquam passi. Itaque Marcellus, post-
quam id inceptum irritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit.
Tumulus est in extrema parte urbis versus a mari viæque
imminens ferenti in agros mediterraneaque insulæ, percommode
3 situs ad commeatus excipiendos. Præerat huic arci Philode-
mus Argivus, ab Epicyde impositus, ad quem missus a Mar-
cello Sosis, unus ex interfectoribus tyranni, quum longo ser-
mone habito dilatus per frustrationem esset, rettulit Marcello,
4 tempus eum ad deliberandum sumpsisse. Quum is diem de
die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent
castra legionesque, haud dubius, si in arcem accepisset eos,
5 deleri Romanum exercitum inclusum muris posse, Marcellus,
ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse, inter Nea-

polim et Tycham (nomina ea partium urbis et instar urbium
sunt) posuit castra, timens, ne, si frequentia intrasset loca,
contineri ab discursu miles avidus prædæ non posset. Legati 6
eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt,
precantes, ut a cædibus et ab incendiis parceretur. De quo- 7
rum precibus quam postulatis magis consilio habito, Marcellus
ex omnium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus
violaret: cetera prædæ futura. Castra obiectu parietum pro 8
muro sæpta; portis regione platearum patentibus, stationes
præsidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in
castra fieri posset. Inde signo dato milites discurrerunt; re- 9
fractisque foribus, quum omnia terrore ac tumultu streperent,
a cædibus tamen temperatum est; rapinis nullus ante
modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata bona
egesserunt. Inter hæc et Philodemus, quum spes auxilii 10
nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicyden rediret,
deducto præsidio tradidit tumulum Romanis. Aversis omnibus 11
ad tumultum ex parte captæ urbis, Bomilcar noctem eam
nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in
salo Romana classis non posset, cum triginta quinque navibus 12
ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum
dedit, quinque et quinquaginta navibus Epicydæ et Syracusanis
relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res Syracu- 13
sana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies
redit, multis, ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde
donatus.

Marcellus, Euryalo recepto præsidioque addito, una cura **26**
liber erat, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta
inclusos impeditosque mœnibus suos turbaret. Achradinam 2
inde, trinis castris per idonea dispositis loca, spe, ad inopiam
omnium rerum inclusos redacturum, circumsedit. Quum per 3
aliquot dies quietæ stationes utrinque fuissent, repente adven-
tus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique oppugnarentur
Romani, fecit. Nam et Hippocrates, castris ad magnum por- 4
tum communitis signoque iis dato, qui Achradinam tenebant,

castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus præ-
erat, et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit, et
classis Punica litori, quod inter urbem et castra Romana erat,
appulsa est, ne quid præsidii Crispino summitti a Marcello
5 posset. Tumultum tamen maiorem hostes præbuerunt quam
certamen; nam et Crispinus Hippocraten non reppulit tantum
munimentis, sed insecutus etiam est trepide fugientem, et
6 Epicyden Marcellus in urbem compulit; satisque iam etiam
in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum
7 excursionibus periculi foret. Accessit et pestilentia, commune
malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli con-
siliis. Nam tempore autumni et locis natura gravibus, multo
tamen magis extra urbem quam in urbe, intoleranda vis
8 æstus per utraque castra omnium ferme corpora movit. Ac
primo temporis ac loci vitio et ægri erant et moriebantur;
postea curatio ipsa et contactus ægrorum vulgabat morbos, ut
aut neglecti desertique, qui incidissent, morerentur aut assi-
dentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent,
9 quotidianaque funera et mors ob oculos esset et undique dies
10 noctesque ploratus audirentur. Postremo ita assuetudine mali
efferaverant animos, ut non modo lacrimis iustoque comploratu
prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut sepeli-
rent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem
11 mortem exspectantium, mortuique ægros, ægri validos quum
metu, tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent; et ut
ferro potius morerentur, quidam invadebant soli hostium sta-
12 tiones. Multo tamen vis maior pestis Pœnorum castra quam
Romana *corripuerat*; *nam Romani* diu circumsedendo Syracu-
13 sas cælo aquisque assuerant magis. Ex hostium exercitu Siculi,
ut primum videre, ex gravitate loci vulgari morbos, in suas
14 quisque propinquas urbes dilapsi sunt; at Carthaginienses,
quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate
15 atque Himilcone ad internecionem omnes perierunt. Mar-
cellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem

suos, infirmaque corpora tecta et umbræ recreaverant; multi
tamen ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

Deleto terrestri Punico exercitu, Siculi, qui Hippocratis **27**
milites fuerant, ** haud magna oppida, ceterum et situ et
munimentis tuta; tria millia alterum ab Syracusis, alterum
quindecim abest; eo et commeatus e civitatibus suis compor-
tabant et auxilia accersebant. Interea Bomilcar iterum cum 2
classe profectus Carthaginem, ita exposita fortuna sociorum,
ut spem faceret, non ipsis modo salutarem opem ferri posse,
sed Romanos quoque in capta quodam modo urbe capi, per- 3
pulit, ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum
onustas secum mitterent classemque suam augerent. Igitur 4
centum triginta navibus longis, septingentis onerariis profectus
a Carthagine satis prosperos ventos ad traiiciendum in Sici-
liam habuit; sed iidem venti superare eum Pachynum prohi-
bebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein præter spem 5
mora quum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusa-
nisque præbuisset, Epicydes metuens, ne, si pergerent iidem, 6
qui tum tenebant, ab ortu solis flare per dies plures venti,
classis Punica Africam repeteret, tradita Achradina mercena- 7
riorum militum ducibus, ad Bomilcarem navigat. Classem in 8
statione versa in Africam habentem atque timentem navale
prœlium, non tam quod impar viribus aut numero navium
esset (quippe etiam plures habebat), quam quod venti aptiores
Romanæ quam suæ classi flarent, perpulit tamen, ut fortu-
nam navalis certaminis experiri vellet. Et Marcellus, quum 9
et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret et cum
ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne simul terra
marique inclusus urbe hostium urgeretur, quanquam impar
numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilca-
rem constituit. Duæ classes infestæ circa promuntorium 10
Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum
evexisset, concursuræ. Itaque, cadente iam Euro, qui per 11
dies aliquot sævierat, prior Bomilcar movit; cuius primo clas-
sis petere altum visa est, quo facilius superaret promuntorium;

12 ceterum postquam tendere ad se Romanas naves vidit, incertum qua subita territus re, Bomilcar vela in altum dedit, missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro Africam repetere iuberent, ipse Siciliam prætervectus Tarentum petit.
13 Epicydes, a tanta repente destitutus spe, ne *in* obsidionem magna ex parte captæ urbis rediret, Agrigentum navigat, exspectaturus magis eventum quam inde quicquam moturus.

28 Quæ ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam et
2 prope iterum traditam Romanis, legatos de condicionibus dedendæ urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum,
3 qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. Quum haud ferme discreparet, quin, quæ ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servarentur, evocatis ad colloquium iis, quibus ab Epicyde creditæ res
4 erant, missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur quique extra obsidionem fuissent, fortuna esset, neve alteri proprie
5 sibi paciscerentur quicquam. Recepti deinde ab iis, ut necessarios hospitesque alloquerentur, expositis, quæ pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos, ut secum præfectos Epicydis Polyclitum et Philistionem et Epi-
6 cyden, cui Sindon cognomen erat, aggrederentur. Interfectis iis et multitudine ad contionem vocata, inopiam quæque ipsi inter se fremere occulte soliti erant, conquesti, quanquam tot mala urgerent, negarunt, fortunam accusandam esse, quod in
7 ipsorum esset potestate, quam diu ea paterentur. Romanis causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum, non odium; nam ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde, audierint, tum bellum movisse et obsidere urbem cœpisse, ut crudeles tyran-
8 nos eius, non ut ipsam urbem expugnarent. Hippocrate vero interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis et præfectis eius occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliæ terra marique pulsis, quam superesse causam Romanis, cur non,

perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanæ amicitiæ cultor, incolumes Syracusas esse velint? Itaque nec urbi nec 9
hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occasionem reconciliandi se Romanis prætermisissent; eam autem, qualis illo momento horæ sit, nullam deinde fore, si simul liberatas ab impotentibus tyrannis *** [1]) apparuisset.

Omnium ingenti assensu audita ea oratio est. Prætores 29
tamen prius creari quam legatos nominari placuit; ex ipsorum deinde prætorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum princeps «Neque primo» inquit «Syracusani a vobis 2
defecimus, sed Hieronymus, nequaquam tam in vos impius quam in nos, nec postea pacem tyranni cæde compositam 3
Syracusanus quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes, oppressis nobis hinc metu, hinc fraude, turbaverunt. Nec quisquam dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod pacis vobiscum non fuerit. Nunc certe cæde 4
eorum, qui oppressas tenebant Syracusas, quum primum nostri arbitrii esse cœpimus, extemplo venimus ad tradenda arma, dedendos nos, urbem, mœnia, nullam recusandam fortunam, quæ imposita a vobis fuerit. Gloriam captæ nobilissimæ 5
pulcherrimæque urbis Græcarum dei tibi dederunt, Marcelle. Quicquid unquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit. Famæne credi velis, quanta urbs 6
a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo esse, quo quisquis terra, quisquis mari venerit, nunc nostra *de* Atheniensibus Carthaginiensibusque tropæa, nunc tua de nobis ostendat, incolumesque Syracusas familiæ vestræ sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas? Ne plus 7
apud vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat. Diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis, et illius benefacta etiam re sensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit.»

---

[1]) Lacuna sic fere supplenda videtur: Syracusas esse et applicare se Romanis.

8 Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos;
inter ipsos plus belli ac periculi erat. Namque transfugæ,
tradi se Romanis rati, mercenariorum quoque militum auxilia
9 in eundem compulere metum; arreptisque armis prætores
primum obtruncant, inde ad cædem Syracusanorum discurrunt,
quosque fors obtulit, irati interfecere atque omnia, quæ in
10 promptu erant, diripuerunt. Tum, ne sine ducibus essent, sex
præfectos creavere, ut terni Achradinæ ac Naso præessent.
Sedato tandem tumultu, exsequentibus sciscitando, quæ acta
cum Romanis essent, dilucere, id quod erat, cœpit, aliam suam
30 ac perfugarum causam esse. In tempore legati a Marcello
redierunt, falsa eos suspicione incitatos memorantes nec cau-
2 sam expetendæ pœnæ eorum ullam Romanis esse. Erat e
tribus Achradinæ præfectis Hispanus Mœricus nomine. Ad
eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum
auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Mœricum nanctus
primum, quo in statu reliquisset Hispaniam (et nuper inde
3 venerat), exponit: omnia Romanis ibi obtineri armis. Posse
eum, si operæ pretium faciat, principem popularium esse, seu
militare cum Romanis seu in patriam reverti libeat; contra,
si malle obsideri pergat, quam spem esse terra marique
4 clauso? Motus his Mœricus, quum legatos ad Marcellum mitti
placuisset, fratrem inter eos mittit, qui per eundem illum
Hispanum secretus ab aliis ad Marcellum deductus, quum fidem
accepisset composuissetque agendæ ordinem rei, Achradinam
5 redit. Tum Mœricus, ut ab suspicione proditionis averteret
omnium animos, negat sibi placere legatos commeare ultro
citroque: neque recipiendum quemquam neque mittendum, et,
quo intentius custodiæ serventur, opportuna dividenda præfectis
6 esse, ut suæ quisque partis tutandæ reus sit. Omnes assensi
sunt. Partibus dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte
usque ad ostium magni portus; id ut scirent Romani, fecit.
7 Itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco
quadriremis trahi ad Achradinam iussit, exponique milites
8 regione portæ, quæ prope fontem Arethusam est. Hoc quum

quarta vigilia factum esset, expositosque milites porta, ut
convenerat, recepisset Mœricus, luce prima Marcellus omni-
bus copiis mœnia Achradinæ aggreditur ita, ut non eos 9
solum, qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab
Naso etiam agmina armatorum concurrerent, relictis stationi-
bus suis, ad vim et impetum Romanorum arcendum. In hoc 10
tumultu actuariæ naves, instructæ iam ante circumvectæque
ad Nasum, armatos exponunt, qui improviso adorti semiplenas
stationes et adapertas fores portæ, qua paulo ante excurrerant
armati, haud magno certamine Nasum cepere desertam trepi-
datione et fuga custodum. Neque *in* ullis minus præsidii 11
aut pertinaciæ ad manendum quam in transfugis fuit, quia
ne suis quidem satis credentes e medio certamine effuge-
runt. Marcellus ut captam esse Nasum *comperit* et Achra- 12
dinæ regionem unam teneri, Mœricumque *cum* præsidio suis
adiunctum, receptui cecinit, *ne* regiæ opes, quarum fama
maior quam res erat, diriperentur.

Suppresso impetu militum, ut iis, qui in Achradina **31**
erant, transfugis spatium locusque fugæ datus est, Syracusani 2
tandem liberi metu, portis Achradinæ apertis, oratores ad
Marcellum mittunt, nihil petentes aliud quam incolumitatem
sibi liberisque suis. Marcellus, consilio advocato et adhibitis 3
etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra
præsidia Romana fuerant, respondit, non plura per annos 4
quinquaginta benefacta Hieronis quam paucis his annis male-
ficia eorum, qui Syracusas tenuerint, erga populum Romanum
esse; sed pleraque eorum, quo debuerint, recidisse, fœderum-
que ruptorum ipsos ab se graviores multo, quam populus
Romanus voluerit, pœnas exegisse. Se quidem tertium annum 5
circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus servam eam
civitatem haberet, sed ne transfugarum *alienigenarum*que duces
captam et oppressam tenerent. Quid potuerint Syracusani 6
facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum, qui intra præ-
sidia Romana fuerint, vel Hispanum ducem Mœricum, qui
præsidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo

7 serum quidem, sed forte consilium. Sibi omnium laborum
periculorumque circa mœnia Syracusana terra marique tam
diu exhaustorum nequaquam tantum fructum esse, quod capere
8 Syracusas *potuerit*, *quantum*, *si servare* potuisset. Inde quæ-
stor cum præsidio ad Nasum *obtinendam* et accipiendam pecu-
niam regiam custodiendamque missus. *Urbs* diripienda militi
data est, custodibus divisis per domos eorum, qui intra præsidia
9 Romana fuerant. Quum multa iræ, multa avaritiæ fœda exempla
ederentur, Archimeden memoriæ proditum est, in tanto tumultu,
quantum *pavor* captæ urbis in discursu diripientium militum
ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat,
10 ab ignaro milite, quis esset, interfectum; ægre id Marcellum
tulisse, sepulturæque curam habitam, et propinquis etiam in-
quisitis honori præsidioque nomen ac memoriam eius fuisse.
11 Hoc maxime modo Syracusæ captæ; in quibus prædæ tantum
fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, quum viri-
bus æquis certabatur.

12 Paucis ante diebus, quam Syracusæ caperentur, T.
Otacilius cum quinqueremibus octoginta Uticam ab Lilybæo
13 transmisit et, quum ante lucem portum intrasset, onerarias
frumento onustas cepit, egressusque in terram depopulatus est
aliquantum agri circa Uticam, prædamque omnis generis retro
14 ad naves egit. Lilybæum tertio die, quam inde profectus
erat, cum centum triginta onerariis navibus frumento præda-
que onustis rediit, idque frumentum extemplo Syracusas
15 misit, quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victis-
que pariter perniciosa fames instabat.

32 Eadem æstate in Hispania, quum biennio ferme nihil
admodum memorabile factum esset consiliisque magis quam
armis bellum gereretur, Romani imperatores egressi hibernis
2 copias coniunxerunt. Ibi consilium advocatum, omniumque
in unum congruerunt sententiæ, quando ad id locorum id
modo actum esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam
3 retinerent, tempus esse id iam agi, ut bellum in Hispania
finiretur; et satis ad id virium credebant accessisse viginti

millia Celtiberorum ea hieme ad arma excita. Hostium tres 4
exercitus erant. Hasdrubal Gisgonis filius et Mago coniunctis
castris quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. Pro- 5
pior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania im-
perator; ad urbem nomine Amtorgim exercitum habebat.
Eum volebant prius opprimi duces Romani; et spes erat, satis 6
superque ad id virium esse; illa restabat cura, ne, fuso eo,
perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus montesque
recipientes sese bellum extraherent. Optimum igitur rati, 7
divisis bifariam copiis, totius simul Hispaniæ amplecti bellum,
ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus
Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque
Hasdrubalem, Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus, 8
Celtiberis adiunctis, cum Hasdrubale Barcino bellum gereret.
Una profecti ambo duces exercitusque, Celtiberis prægredien- 9
tibus, ad urbem Amtorgim in conspectu hostium, dirimente
amni, ponunt castra. Ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum 10
est copiis substitit, P. Scipio profectus ad destinatam belli
partem.

Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum Romanum **33**
exercitum in castris et spem omnem in Celtiberorum auxiliis
esse, peritus omnis barbaricæ et præcipue [omnium] earum 2
gentium, in quibus per tot annos militabat, perfidiæ, facili
linguæ *commercio*, quum utraque castra plena Hispanorum 3
essent, per occulta colloquia paciscitur magna mercede cum
Celtiberorum principibus, ut copias inde abducant. Nec atrox 4
visum facinus (non enim, ut in Romanos verterent arma, age-
batur), et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne
bellum gererent, et quum quies ipsa, tum reditus domum fruc-
tusque videndi suos suaque grata vulgo erant. Itaque non 5
ducibus facilius quam multitudini persuasum est. Simul ne
metus quidem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi
retinerent. Id quidem cavendum semper Romanis ducibus erit, 6
exemplaque hæc vere pro documentis habenda, ne ita externis
credant auxiliis, ut non plus sui roboris suarumque proprie

7 virium in castris habeant. Signis repente sublatis Celtiberi
abeunt, nihil aliud quærentibus causam obtestantibusque, ut
manerent, Romanis respondentes, quam domestico se avocari
8 bello. Scipio, postquam socii nec precibus nec vi retineri
poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse aut fratri
rursus coniungi vidit posse, nec ullum aliud salutare con-
silium in promptu esse, retro, quantum posset, cedere statuit,
9 in id omni cura intentus, necubi hosti æquo se committeret
loco, qui transgressus flumen prope vestigiis abeuntium
insistebat.

34 Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum
2 maius ab novo hoste urgebat. Masinissa erat iuvenis, eo
tempore socius Carthaginiensium, quem deinde clarum poten-
3 temque Romana fecit amicitia. Is tum cum equitatu Numi-
darum et advenienti P. Scipioni occurrit et deinde assidue
4 dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum procul
a castris lignatum pabulatumque progressos exciperet, sed
ipsis obequitaret castris invectusque in medias sæpe stationes
5 omnia ingenti tumultu turbaret. Noctibus quoque sæpe in-
cursu repentino in portis valloque trepidatum est, nec aut
locus aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat
6 Romanis, compulsique intra vallum, adempto rerum om-
nium usu. Quum prope iusta obsidio esset, futuramque arti-
orem eam appareret, si se Indibilis, quem cum septem milli-
bus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Pœnis
7 coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus necessita-
tibus temerarium capit consilium, ut nocte Indibili obviam
8 iret et, quocunque occurrisset loco, prœlium consereret. Re-
licto igitur modico præsidio in castris præpositoque Ti. Fon-
teio legato, media nocte profectus cum obviis hostibus manus
9 conseruit. Agmina magis quam acies pugnabant; superior
tamen, ut in tumultuaria pugna, Romanus erat. Ceterum et
equites Numidæ repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab
10 lateribus circumfusi magnum terrorem intulere, *et*, contracto
adversus Numidas certamine novo, tertius insuper advenit

hostis, duces Pœni assecuti ab tergo iam pugnantes; ancepsque prœlium Romanos circumsteterat, incertos, in quem potissimum hostem quamve in partem conferti eruptionem facerent. Pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, ubi 11
plurimus labor erat, latus dextrum lancea traiicitur; cuneusque is hostium, qui in confertos circa ducem impetum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrunt, imperatorem Romanum cecidisse. Ea pervagata passim vox, ut 12
et hostes haud dubie pro victoribus et Romani pro victis essent, fecit. Fuga confestim ex acie duce amisso fieri 13
cœpta est; ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque armorum alia auxilia haud difficilis erat, ita effugere 14
tantum equitum æquantium*que* equos velocitate peditum vix poterant, cæsique prope plures in fuga quam in pugna sunt; nec superfuisset quisquam, ni præcipiti iam ad vesperum die nox intervenisset.

35 Haud segniter inde duces Pœni fortuna usi confestim e prœlio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem Hamilcaris citatum agmen rapiunt, non dubia spe, *si se* coniunxissent, debellari posse. Quo ubi est ventum, inter 2
exercitus ducesque victoria recenti lætos gratulatio ingens facta, imperatore tanto cum omni exercitu deleto et alteram pro haud dubia parem victoriam exspectantes. Ad Romanos nondum quidem fama tantæ cladis pervene- 3
rat, sed mæstum quoddam silentium erat et tacita divinatio, qualis iam præsagientibus animis imminentis mali esse solet. Imperator ipse, præterquam quod ab sociis se 4
desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura etiam et ratione ad suspicionem acceptæ cladis quam ad ullam bonam spem pronior erat: quonam modo enim Has- 5
drubalem ac Magonem, nisi defunctos suo bello, sine certamine adducere exercitum potuisse? quomodo autem non 6
obstitisse aut ab tergo secutum fratrem, ut, si prohibere, quo minus in unum coirent et duces et exercitus hostium, non

7 posset, ipse certe cum fratre coniungeret copias? His anxius
curis id modo esse salutare in præsens credebat, cedere inde
quantum posset; et una nocte, ignaris hostibus et ob id
8 quietis, aliquantum emensus est iter. Luce ut senserunt
profectos, hostes præmissis Numidis quam poterant maxime
citato agmine sequi cœperunt. Ante noctem assecuti Numidæ,
9 nunc ab tergo, nunc in latera incursantes, consistere coegerunt
ac tutari agmen; quantum possent tamen niti, ut simul
pugnarent procederentque, Scipio hortabatur, priusquam pe-
36 destres copiæ assequerentur. Ceterum nunc agendo, nunc
sustinendo agmen quum aliquamdiu haud multum procederetur
2 et nox iam instaret, revocat *e* prœlio suos Scipio et collectos
in tumulum quendam non quidem satis tutum, præsertim ag-
mini perculso, editiorem tamen, quam cetera circa erant,
3 subducit. Ibi primo impedimentis et equitatu in medium
receptis circumdati pedites haud difficulter impetus incursan-
4 tium Numidarum arcebant; dein, postquam toto agmine tres
imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant apparebat*que*,
parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros
5 esse, circumspectare atque agitare dux cœpit, si quo modo
posset vallum circumiicere. Sed erat adeo nudus tumulus et
asperi soli, ut nec virgulta vallo cædendo nec terra cæspiti
faciendo aut ducendæ fossæ aliive ulli operi apta inveniri
6 posset; nec natura quicquam satis arduum aut abscisum erat,
quod hosti aditum adscensumve difficilem præberet; omnia
7 fastigio leni subvexa. Ut tamen aliquam imaginem valli
obiicerent, clitellas illigatas oneribus velut struentes ad altitu-
dinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis gene-
8 ris obiecto, ubi ad moliendum clitellæ defuerant. Punici
exercitus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile
agmen erexere; munitionis facies nova primo eos velut mira-
9 culo quodam tenuit, quum duces undique vociferarentur, quid
starent et non ludibrium illud, vix feminis puerisve morandis
satis validum, distraherent diriperentque? captum hostem
10 teneri, latentem post sarcinas. Hæc contemptim duces incre-

pabant; ceterum neque transilire nec moliri onera obiecta
nec cædere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile
erat. Trudentes sudibus quum amoliti obiecta onera armatis 11
dedissent viam, pluribusque idem partibus fieret, capta iam
undique castra erant. Pauci a multis perculsique a victori- 12
bus passim cædebantur; magna pars tamen militum, quum in
propinquas refugisset silvas, in castra P. Scipionis, quibus
Ti. Fonteius legatus præerat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii 13
in tumulo primo impetu hostium cæsum tradunt, alii cum
paucis in propinquam castris turrim perfugisse; hanc igni
circumdatam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri potu-
erant vi, captam, omnesque intus cum ipso imperatore occisos.
Anno octavo, postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio, 14
undetricesimo die post fratris mortem est interfectus. Luctus
ex morte eorum non Romæ maior quam per totam Hispaniam
fuit; quin apud cives partem doloris et exercitus amissi et 15
alienata provincia et publica trahebat clades; Hispaniæ ipsos 16
lugebant desiderabantque duces, Gnæum magis, quod diutius
præfuerat iis priorque et favorem occupaverat et specimen
iustitiæ temperantiæque Romanæ primus dederat.

Quum deleti exercitus amissæque Hispaniæ viderentur, **37**
vir unus res perditas restituit. Erat *in* exercitu L. Marcius 2
Septimi filius, eques Romanus, impiger iuvenis animique et
ingenii aliquanto quam pro fortuna, in qua erat natus, ma-
ioris. Ad summam indolem accesserat Cn. Scipionis disci- 3
plina, sub qua per tot annos omnes militiæ artes edoctus
fuerat. *Is*, et ex fuga collectis militibus et quibusdam de 4
præsidiis deductis, haud contemnendum exercitum fecerat
iunxeratque cum Ti. Fonteio, P. Scipionis legato. Sed tantum 5
præstitit eques Romanus auctoritate inter milites atque honore,
ut, castris citra Hiberum communitis, quum ducem exercitus
comitiis militaribus creari placuisset, subeuntes alii aliis in 6
custodiam valli stationesque, donec per omnes suffragium iret,
ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint. Omne 7

inde tempus (exiguum id fuit) muniendis castris convehen-
disque commeatibus consumpsit, et omnia imperia milites quum
impigre, tum haudquaquam abiecto animo exsequebantur.
8 Ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis venientem ad reli-
quias belli delendas transisse Hiberum et appropinquare alla-
tum est, signumque pugnæ propositum ab novo duce milites
9 viderunt, recordati, quos paulo ante imperatores habuissent
quibusque et ducibus et copiis freti prodire in pugnam soliti
essent, flere omnes repente et offensare capita et alii manus
ad cælum tendere, deos incusantes, alii strati humi suum quis-
10 que nominatim ducem implorare. Neque sedari lamentatio
poterat, excitantibus centurionibus manipulares et ipso mul-
cente et increpante Marcio, quod in muliebres et inutiles se
proiecissent fletus, potius quam ad tutandos semet ipsos et
rem publicam secum acuerent animos, et ne inultos impera-
11 tores suos iacere sinerent; quum subito clamor tubarumque
sonus (iam enim prope vallum hostes erant) exauditur. Inde
verso repente in iram luctu discurrunt ad arma, ac velut
accensi rabie [discurrunt ad portas et] in hostem negligenter
12 atque incomposite venientem incurrunt. Extemplo improvisa
res pavorem incutit Pœnis, mirabundique, unde tot hostes
subito exorti prope deleto exercitu forent, unde tanta
audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis imperator
duobus Scipionibus cæsis exstitisset, quis castris præesset, quis
13 signum dedisset pugnæ — ad hæc tot tam necopinata primo
omnium incerti stupentesque referunt pedem, dein valida im-
14 pressione pulsi terga vertunt. Et aut fugientium cædes fœda
fuisset aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni
Marcius propere receptui dedisset signum, obsistensque ad
prima signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset
aciem. Inde in castra avidos adhuc cædisque et sanguinis
15 reduxit. Carthaginienses trepide primo ab hostium vallo
acti, postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse
rati, contemptim rursus et sedato gradu in castra abeunt.

Par negligentia in castris custodiendis fuit; nam etsi 16
propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum ex-
ercituum ante paucos dies deletorum succurrebat. Ob hoc 17
quum omnia neglecta apud hostes essent, exploratis iis Mar-
cius ad consilium prima specie temerarium magis quam audax
animum adiecit, ut ultro castra hostium oppugnaret, facilius 18
esse ratus unius Hasdrubalis expugnari castra quam, si se
rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi;
simul aut, *si* successisset cœptis, erecturum se afflictas res 19
aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma contemptum
sui dempturum. Ne tamen subita res et nocturnus terror et **38**
iam non suæ fortunæ consilium perturbaret, alloquendos ad-
hortandosque sibi milites ratus, contione advocata, ita disse-
ruit: «Vel mea erga imperatores nostros vivos mortuosque 2
pietas vel præsens omnium nostrum, milites, fortuna fidem
cuivis facere potest, mihi hoc imperium, ut amplum iudicio
vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. Quo enim tem- 3
pore, nisi metus mærorem obstupefaceret, vix ita compos mei
essem, ut aliqua solatia invenire ægro animo possem, cogor
vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est, unus
consulere. Et ne tum quidem, ubi, quonam modo has reli- 4
quias duorum exercituum patriæ conservare possim, cogitan-
dum est, avertere animum ab assiduo mærore licet. Præsto 5
est enim acerba memoria, et Scipiones me ambo dies noctes-
que curis insomniisque agitant et excitant sæpe somno, neu 6
se neu invictos per octo annos in his terris milites suos,
commilitones vestros, neu rem publicam patiar inultam, et
suam disciplinam suaque instituta sequi iubent et, ut imperiis 7
vivorum nemo obedientior me uno fuerit, ita post mortem
suam, quod in quaque re facturos illos fuisse maxime cen-
seam, id optimum ducere. Vos quoque velim, milites, non 8
lamentis lacrimisque tanquam exstinctos prosequi (vivunt
vigentque fama rerum gestarum), sed, quotiescunque occurret
memoria illorum, velut si adhortantes signumque dantes vide-
atis eos, ita prœlia inire. Nec alia profecto species hesterno 9

die oblata oculis animisque vestris memorabile illud edidit
10 prœlium, quo documentum dedistis hostibus, non cum Scipio-
nibus exstinctum esse nomen Romanum et, cuius populi vis
atque virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto
11 sævitia fortunæ emersurum esse. Nunc, quia tantum ausi
estis sponte vestra, experiri libet, quantum audeatis duce
vestro auctore. Non enim hesterno die, quum signum recep-
tui dedi sequentibus effuse vobis turbatum hostem, frangere
audaciam vestram, sed differre in maiorem gloriam atque
12 opportunitatem volui, ut postmodo præparati incautos, armati
inermes atque etiam sopitos per occasionem aggredi possetis.
Nec huius occasionis spem, milites, forte temere, sed ex re
13 ipsa conceptam habeo. A vobis quoque profecto si quis
quærat, quonam modo pauci a multis, victi a victoribus
castra tutati sitis, nihil aliud respondeatis, quam id ipsum
timentes vos omnia et operibus firmata habuisse *et* ipsos pa-
14 ratos instructosque fuisse. Et ita se res habet: ad id, quod
ne timeatur, fortuna facit, minime tuti sunt homines, quia,
15 quod neglexeris, incautum atque apertum habeas. Nihil
omnium nunc minus metuunt hostes quam ne, obsessi modo
ipsi atque oppugnati, castra sua ultro oppugnemus. Audea-
mus, quod credi non potest ausuros nos; eo ipso, quod dif-
16 ficillimum videtur, facilius erit. Tertia vigilia noctis silenti
agmine ducam vos. Exploratum habeo, non vigiliarum ordi-
17 nem, non stationes iustas esse. Clamor in portis auditus et
primus impetus castra ceperit. Tum inter torpidos somno
paventesque ad necopinatum tumultum et inermes in cubilibus
suis oppressos illa cædes edatur, a qua vos hesterno die
18 revocatos ægre ferebatis. Scio audax videri consilium; sed
in rebus asperis et tenui spe fortissima quæque consilia tutis-
sima sunt, quia, si in occasionis momento, cuius prætervolat
opportunitas, cunctatus paulum fueris, nequicquam mox omis-
19 sam quæras. Unus exercitus in propinquo est, duo haud
procul absunt. Nunc aggredientibus spes aliqua est; et iam
20 tentastis vestras atque illorum vires; si diem proferimus et

hesternæ eruptionis fama contemni desierimus, periculum est,
ne omnes duces, omnes copiæ conveniant. Tres deinde
duces, tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio
incolumi exercitu non sustinuit? Ut dividendo copias periere 21
duces nostri, ita separatim ac divisi opprimi possunt hostes.
Alia belli gerendi via nulla est. Proinde nihil præter noctis
proximæ opportunitatem exspectemus. Ite deis bene iuvanti- 22
bus, corpora curate, ut integri vigentesque eodem animo in
castra hostium irrumpatis, quo vestra tutati estis.»

Læti et audiere ab novo duce novum consilium, et quo 23
audacius erat, magis placebat. Reliquum diei expediendis
armis et curatione corporum consumptum, et maior pars
noctis quieti data est. Quarta vigilia movere. Erant ultra **39**
proxima castra sex millium intervallo distantes aliæ copiæ
Pœnorum. Vallis cava intererat, condensa arboribus; in huius
silvæ medio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur
et equites. Ita medio itinere intercepto, ceteræ copiæ silenti 2
agmine ad proximos hostes ductæ, et, quum statio nulla pro
portis neque in vallo custodiæ essent, velut in sua castra,
nullo usquam obsistente, penetravere. Inde signa canunt et 3
tollitur clamor. Pars semisomnos hostes cædunt, pars ignes
casis stramento arido tectis iniiciunt, pars portas occupant,
ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, cædes, 4
velut alienatos sensibus, nec audire nec providere quicquam
sinunt. Incidunt inermes inter catervas armatorum. Alii 5
ruunt ad portas, alii, obsæptis itineribus, super vallum saliunt
et, ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi 6
ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus circumventi
cæsique ad unum omnes sunt; quanquam, etiamsi quis ex ea 7
cæde effugisset, adeo raptim a captis propioribus castris in
altera transcursum castra ab Romanis est, ut prævenire nun-
tius cladis non posset. Ibi vero, quo longius ab hoste abe- 8
rant, et quia sub lucem pabulatum lignatumque et prædatum
quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta in-
venere, arma tantum in stationibus posita, milites inermes aut

humi sedentes accubantesque aut obambulantes ante vallum
9 portasque. Cum his tam securis solutisque Romani calentes
adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria prœlium ineunt.
Itaque nequaquam resisti in portis potuit; intra portas, con-
cursu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto,
10 atrox prœlium oritur; diuque tenuisset, ni cruenta scuta
Romanorum visa indicium alterius cladis Pœnis atque inde
11 pavorem iniecissent. Hic terror in fugam avertit omnes,
effusique, qua iter est, nisi quos cædes oppressit, exuuntur
castris. Ita nocte ac die bina castra hostium expugnata
12 ductu L. Marcii. Ad triginta septem millia hostium cæsa,
auctor est Claudius, qui annales Acilianos ex Græco in Lati-
13 num sermonem vertit; captos ad mille octingentos triginta,
prædam ingentem partam; in ea fuisse clipeum argenteum
pondo centum triginta septem cum imagine Barcini Has-
14 drubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta tradit,
septem millia cæsa hostium; altero prœlio eruptione pugnatum
cum Hasdrubale, decem millia occisa, quattuor millia trecentos
15 triginta captos. Piso quinque millia hominum, quum Mago
cedentes nostros effuse sequeretur, cæsa ex insidiis scribit.
16 Apud omnes magnum nomen Marcii ducis est; et veræ gloriæ
eius etiam miracula addunt, flammam ei contionanti fusam e
capite, sine ipsius sensu, cum magno pavore circumstantium
17 militum; monumentumque victoriæ eius de Pœnis usque ad
incensum Capitolium fuisse in templo clipeum, Marcium ap-
18 pellatum, cum imagine Hasdrubalis. — Quietæ deinde ali-
quamdiu in Hispania res fuere, utrisque post tantas in vicem
acceptas illatasque clades cunctantibus periculum summæ
rerum facere.

40 Dum hæc in Hispania geruntur, Marcellus, captis Syra-
cusis, quum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate com-
posuisset, ut non modo suam gloriam, sed etiam maiestatem
populi Romani augeret, ornamenta urbis, signa tabulasque,
2 quibus abundabant Syracusæ, Romam devexit, hostium quidem
illa spolia et parta belli iure; ceterum inde primum initium

mirandi Græcarum artium opera licentiæque huius sacra pro-
fanaque omnia vulgo spoliandi factum est, quæ postremo in
Romanos deos, templum id ipsum primum, quod a Marcello
eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab externis 3
ad portam Capenam dedicata a M. Marcello templa prop-
ter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua
pars comparet.

Legationes omnium ferme civitatium Siciliæ ad eum 4
conveniebant. Dispar ut causa earum, ita condicio erat.
Qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut redierant
in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique; quos metus
post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges
acceperunt. Erant tamen haud parvæ reliquiæ belli circa 5
Agrigentum Romanis, Epicydes et Hanno, duces reliqui pri-
oris belli, et tertius novus ab Hannibale in locum Hippo-
cratis missus, Libyphœnicum generis Hippacritanus (Muttinen
populares vocabant), vir impiger et sub Hannibale magistro
omnes belli artes edoctus. Huic ab Epicyde et Hannone 6
Numidæ dati auxiliares, cum quibus ita pervagatus est ho-
stium agros, ita socios ad retinendos in fide animos eorum
ferendo in tempore cuique auxilium adiit, ut brevi tempore 7
totam Siciliam impleret nominis sui, nec spes alia maior
apud faventes rebus Carthaginiensium esset. Itaque inclusi 8
ad *id* tempus mœnibus Agrigenti dux Pœnus Syracusanus-
que, non consilio Muttinis quam fiducia magis ausi egredi
extra muros ad Himeram amnem posuerunt castra. Quod 9
ubi perlatum ad Marcellum est, extemplo copias movit et
ab hoste quattuor ferme millium intervallo consedit, quid
agerent pararentve, exspectaturus. Sed nullum neque locum 10
neque tempus cunctationi consiliove dedit Muttines, trans-
gressus amnem ac stationibus hostium cum ingenti terrore
ac tumultu invectus. Postero die prope iusto prœlio com- 11
pulit hostes intra munimenta. Inde revocatus seditione Nu-
midarum in castris facta, quum trecenti ferme eorum He-
racleam Minoam concessissent, ad mitigandos revocandosque

eos profectus magno opere monuisse duces dicitur, ne ab-
12 sente se cum hoste manus consererent. Id ambo ægre passi
duces, magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: Muttinem
sibi modum facere, degenerem Afrum imperatori Cartha-
13 giniensi, misso ab senatu populoque! Is perpulit cunctantem
Epicyden, ut transgressi flumen in aciem exirent: nam si
Muttinem opperirentur et secunda pugnæ fortuna evenisset,
41 haud dubie Muttinis gloriam fore. Enimvero indignum ratus
Marcellus, se, qui Hannibalem subnixum victoria Cannensi
ab Nola reppulisset, his terra marique victis ab se hostibus
cedere, arma propere capere milites et efferri signa iubet.
2 Instruenti exercitum decem effusis equis advolant ex hostium
acie Numidæ nuntiantes, populares suos, primum ea seditione
motos, qua trecenti ex numero suo concesserint Heracleam,
3 dein quod præfectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriæ
eius sub ipsam certaminis diem ablegatum videant, quieturos
4 in pugna. Gens fallax promissi fidem præstitit. Itaque et
Romanis crevit animus, nuntio celeri per ordines misso, de-
5 stitutum ab equite hostem esse, quem maxime timuerant, et
territi hostes, præterquam quod maxima parte virium suarum
non iuvabantur, timore etiam incusso, ne ab suomet ipsi
6 equite oppugnarentur. Itaque haud magni certaminis fuit
prœlium; primus clamor atque impetus rem decrevit.
Numidæ quum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut
terga dantes suos viderunt, fugæ tantum parumper comites
7 facti, postquam omnes Agrigentum trepido agmine petentes
viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitates proximas
dilapsi. Multa millia hominum cæsa; capta *sex millia* et
octo elephanti. Hæc ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit;
victor inde Syracusas rediit.

8 Iam ferme in exitu annus erat; itaque senatus Romæ
decrevit, ut P. Cornelius prætor litteras Capuam ad con-
9 sules mitteret, dum Hannibal procul abesset nec ulla magni
discriminis res ad Capuam gereretur, alter eorum, si ita
10 videretur, ad magistratus subrogandos Romam veniret. Lit-

teris acceptis inter se consules compararunt, ut Claudius comitia perficeret, Fulvius ad Capuam maneret. Consules 11
Claudius creavit Cn. Fulvium Centumalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam, qui nullum antea curulem magistratum gessisset. Prætores deinde creati *L. Cornelius Lentulus*, 12
M. Cornelius Cethegus, C. Sulpicius, *C. Calpurnius* Piso. Pisoni iurisdictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia, 13
Lentulo Sardinia evenit. Consulibus prorogatum in annum imperium est.

TITI LIVII

HISTORIARUM ROMANARUM

LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

IO. NIC. MADVIGII.

ITERUM EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. II PARS II.

LIBROS A VICESIMO SEXTO AD TRICESIMUM CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXXVII.

SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (HEGELIORUM PATRIS ET FILII).

TYPIS EXCUDERUNT NIELSEN & LYDICHE.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii.

Iterum hos Livii libros, qui sunt a vicesimo sexto ad tricesimum, post undeviginti annos edendi facultatem datam mihi esse, quanquam et ætate et oculorum hebetudine et animi ad alia studia aliasque meditationes conversione ab hoc genere laboris nonnihil abhorrebam, tamen lætatus sum, quod erroris cuiusdam cum aliis communis, qui me antea implicaverat, quemque in altera Emendationum Livianarum editione universe abiecceram, vestigia auxilio subsidiorum interea ab alio homine docto paratorum singulatim tollere et horum quoque librorum recensionem ad eam formam iudiciique constantiam, quam in ceteris voluminibus secutus eram, revocare liceret. Quum enim antea, Io. Fr. Gronovium aliosque secutus, in decem Livii libris, qui a vicesimo primo incipiunt, codici Puteaneo (sive Puteanum appellare magis placet) sic principatum tribuissem, ut omnes reliquos ex eo tanquam communi fonte derivatos nihil proprii boni, nisi quod coniectura natum esset, habere crederem, atque ad eius unius auctoritatem etiam severius quam superiores omnia exegissem, iam ante annos haud paucos, veritatis convicio victus, primum Heerwagenio, deinde Halmio, Mommsenio, Studemundo assensus eram, in posteriore huius decadis parte, hoc est in iis libris, quos nunc edimus, alterius codicum stirpis a Puteaneo separatæ eique paris ducem et principem habendum esse codicem Spirensem, quo B. Rhenanus et S. Gelenius usi essent, atque cum ea familia coniunctos esse aliquot ex ceteris codicibus, quos, uni Puteaneo addicti, in communem deteriorum turbam conieceramus, exque huiusmodi libris iam extremo sæculo quinto decimo in editiones receptas esse particulas duas orationis Livianæ, quæ in Puteaneo et codicibus ex eo

derivatis omittuntur (XXVI, 41—43 et XXVII, 2 et 3) et propterea a Weissenbornio et me inconsiderate damnatæ erant. Sed codicis Spirensis, excepto uno folio, quod ex eo superesse videtur, eas tantum scripturas novimus, quas Rhenanus et Gelenius indicaverunt aut quas eos tacite ex illo sumpsisse probabiliter suspicamur; de ceteris codicibus a Puteaneo separatis difficile erat certi quicquam statuere ex brevi specimine duarum particularum, quod Mommsenius dederat, reliqua eorum per omnes quinque libros testimonia aut ignorabantur aut parum plene diligenterque apud Drakenborchium posita erant. Sed huic difficultati subvenit optimeque de hac Livii parte meruit Augustus Luchs, qui eam anno 1879 Berolini edidit. Collecto enim studiosissime et pervestigato diligentissime codicum instrumento de cognatione eorum prudenter disseruit maximeque ostendit, codices aliquot, Harleianum (H), Vaticanum Palatinum (V) inferiorisque gradus quosdam, quos litteræ R nota comprendit, tum codicis Laurentiani manus secundæ correctiones (L), cum Spirensi quidem origine ex codice archetypo iam manco cognatos, nec tamen ex eo ortos esse, sed, quamvis interdum consensus erroribus et interpolationibus obscuretur, proprii et sui testimonii ius in eadem familia obtinere, deinde ipse, comparatis his auctoritatibus, orationem Livii constituit integrasque codicum Puteanei (P), Spirensis (S) ceterorumque, quos comparaverat, scripturas subiecit. Itaque quum de auctoritatum æstimatione et comparatione quum in ceteris rebus, quod quidem ad summam rem pertineret, tum in eo consentirem, quod iam in Emendationum Livianarum altera editione posueram, codicem Puteaneum maxime negligentia quadam in omittendis verbis verborumque partibus laborare (quanquam ne in duabus alteris quidem stirpibus id mendi genus prorsus infrequens est), consentaneum erat, in hoc, quod Luchsius iecisset, fundamento ita constitui alteram nostram recensionem, ut nostro iudicio dirigeretur; nam quoniam a codice Puteaneo alterius familiæ duæ stirpes, quarum unius in Spirensi positæ testimonia parum plene tenemus, non certo quodam proposito seiunguntur, sed tantum erroris negligentiæque diversitate et interdum simplici quodam erroris corrigendi conatu, res posita erat in prudenti, quid maxime Livii sententiæ et orationi conveniret, delectu et in cauta æstimatione originis errorum, deinde, ubi codices aut communis mendi convincebantur aut ipsa discrepantia mendi suspicionem confirmabant, in coniecturæ probabilitate; atque in hoc postremo emendandi genere, etsi unam et alteram coniecturam, quam olim, Puteanei vestigia nimis premens, tentaveram, iam in altera Emendationum Livianarum editione aut nunc demum improbavi, plerumque tacite, longe tamen plures, quas aut in prima editione

posueram aut in altera edideram. nunc quoque non solum mihi severe exigenti se probaverunt, sed pleræque etiam a Luchsio in orationis contextu positæ sunt (velut statim in lib. XXVI, 2 duæ et in ipsis extremis verbis lib. XXX); novæ aliquot et, ut opinor, certæ in hac ipsa editione accesserunt, quarum infra ratio reddetur.

A superiore nostræ recognitionis exemplo hoc uno in genere prope infinitis locis differt, quod ea, quæ tum, quamvis essent per se recta et probabilia, tamen, quod in codice Puteaneo omittebantur, inclinatis litteris scribi iusseram, nunc, quod satis alterius familiæ auctoritate confirmantur, nota illa liberanda fuerunt; mansit ea in iis supplementis, quæ ne nunc quidem auctoritate ulla comprobantur, nisi quod eiusdem verbi partes typorum dissimilitudine fœdare noluimus. A Luchsii autem exemplo quid nostrum differat, ostendet, quem subiicimus, omnis scripturæ Luchsianæ a nostra discrepantis index, ad eandem fere formam compositus, qua in superiore editione Weissenborniani exempli discrepantiam notaveramus, nisi quod codicum, quos in dissensu nos secuti sumus, notas adscribere supervacaneum erat, quoniam apud ipsum Luchsium exstant.[1]) In iis locis, in quibus nova coniectura usi sumus, et uno et altero præterea brevem rationis explicationem addidimus. Permulta in hac discrepantia ex eo genere esse apparet, ut inter utramque scripturam ad probabilitatem per se nihil aut prope nihil intersit; in huiusmodi locis fieri potest, ut in prioribus maxime libris ego nonnihil ad codicem Puteaneum sequendum inclinaverim, Luchsio alteram stirpem sequente.

Lib. XXVI. Cap. III, 3 qui autem (Qui potui servare *absolute interrogatur de servando non servandove; contra de utilitate interrogatur, quid quantumque prodesse potuerim. 1863.*) 4 commeatus in VI, 3 (*Forchh. cum edd. vett.* iam pulsi. *1863.*) 9 invenio VII, 3 vulgo fremebant (*Error apud nos ex superiore editione remansit.*) 6 audenda *subeunda*que (*P* audendaque. *Semel universe dictum esto, in iis locis, in quibus in melioribus codicibus, ex quibus hoc loco unus P superest, particula* que *sic abundat, Luchsium cum aliis constanter alteram vocem, cuius omissæ indicium particula faciat, supplevisse, mihi non tam certum id indicium visum esse, ut vocem per se non necessariam ubique adderem; cfr. c. 11, 12; 13, 9.*) IX, 2 biduo (*Wesenb. P* Sub Casinum biduo. *Priorem errorem in loci nomine Ussingius correxit, posteriorem Wesenbergius. Perspicua*

---

[1]) Omisimus tamen in hoc indice præter ea, quæ ad orthographiam, quam appellant, pertinent, formas eiusdem vocis levissime discrepantes (*se* et *sese*, *a* et *ab*, *tum* et *tunc*, *classes* et *classis*, *Carthagini* et *Carthagine*, *porrigi* et *porgi*), tum particulas copulativas, *et*, *ac*, *atque*, commutatas.

est alterius erroris ex altero origo.) 6 erat ** *discursu* XI, 10 populatio (*Wælfflinus Antiochos von Syrakus und Cœlius Antipater p. 64 sq.*) 12 tanti *ducis tanti*que exercitus (*Vid. ad c. 7, 6. Ducis nulla facile vestigia in tali re esse poterant. 1863.*) XII, 2 *per Samnium Apuliamque* 8 deseruerant 11 (*Lenior fluat oratio, si cum Dœringio* quibus *deleas; sed alibi quoque simili anacolutho Livius usus est.*) | solum 17 fassus id 18 prolatæ, et XIII, 9 execrabilis *inexpiabilis*que 15 in carcerem *condar* aut *ad* palum XV, 3 nominis [municipiorum], et XVI, 2 vociferabatur (*Harant Emendationes et adnotationes ad Titum Livium, Parisiis 1880. P* vociferatur) XVII, 5 (insedit. Hasdrubal, quum *suppl. Weiss. Sed longe plura exciderunt. Neque enim sola et prima illarum faucium insessione Hasdrubal eo redactus est, ut Hispania se cessurum promitteret. 1863.*) 13 ne . . . fraus. cum esset data . . . diei, extemplo (*Harant;* extemploque *P*) XIX, 6 mos, *quem* . . . servabat (*Alsch. Imperfectum non satis aptum; ex* servatuseu *factum* servatseu, *tum* servabat. *1863.*) 8 his miraculis 11 *ab* ostiis XXII, 2 *et* 7 Veturia *et* Veturiam (*Eadem nominis forma hic et § 10 et 11 tenenda*; Voturia *confirmatur lapidibus, et facile aberrabatur ad notum in hominibus nomen Veturiorum. 1863.*) 8 scansa sint (*Olim edebatur* adsederint; *verum nondum repertum est. Alschefskius e P* arserint. Scansa sint *neque per se usitate dicitur neque ad ablativum aptum est.*) XXIV, 6 (*De* iurisque ac dicionis *vid. Em. 377 n.*) 15 Zacynthum — parva . . . nomine habet —, eam . . . cepit et (*Interp.*) | Nassumque XXV, 4 *et* 5 descendit, ubi ad 13 adscriberentque XXVI, 6 crimina ementita XXVII, 5 nocte ac die (*Wesenb.; cfr. Em. 487 n.*) 6 incendium, profiteretur 11 inimicitias et (Inimicitiæ hostiles *dici videntur, quomodo alibi* odium hostile, *quod in solo* inimicitiarum *nomine nullus est a* simultate *ad maius adscensus;* hostilitas *apud bonos scriptores non reperitur.*) 12 eos, quia, si (*Mg. 1882. coniectura dubia; sed* quia . . . vagari *ferendum non videtur.*) 16 Romam, *speciem* præbuit clarissimarum urbium excidio celeberrimis (*Harant, nisi quod is* questuri *pro* querentis.) XXVIII, 1 (*De* egisset, *quod 1863 in suspicionem vocaveram, cfr. VIII, 37, 6 et XXVII, 4, 2.*) XXIX, 10 post advers*issimas secundæ* XXX, 10 ne nudo 12 habeamus, duæ XXXI, 2 venit — nam quidquid 3 Romano, legatos 4 *rem* crederem 8 (*Uss. malit* acciderunt. *1863.*) XXXII, 8 proiecerunt *orantes* et obsecrantes (*codd. recc.* Et *ex* t *natum; cfr. de simili dubitatione ad c. 7, 6.*) XXXIII, 8 Paculam 10 sciretque 13 quosque una secum dedidere *sine uncis* XXXVII, 1 aliud tempus | immixtis (*Vel propter* pariter *nominativus necessarius est. 1863.*) XXXVIII, 7 cunctatus, et tum | appellabat. at ille

XXXIX, 18 uti prætoriam (*Wœlfflinus. Conflatæ temporis et causæ significationi minus aptum est* uti.) 21 milibus et *quingentis* (*edd. vett. et Wesenb.*) XL, 10 (*Fortasse scribendum* visa esset et; *vid. Em. 388 n.*) XLI, 2 superfuerunt (*edd. vett. In oratione obliqua et causæ significatione necessarium videtur plusquamperfectum; alioquin perfectum hic ferendum esset, ut IX, 38, 3; XXXI, 41, 3; XLI, 26, 5; XLII, 54, 6; XLV, 6, 11.*) 11 aut, quibus afui (*Mg. 1882.* Abesse cladibus *non usitate dicitur, in hac præsertim contrariorum relatione, quæ ipsa librario errorem obiecit.*) 15 in dicionem 17 cum illic XLII, 6 erat — duplex vallum (*Rhen. S* nullum obiectum, *e quo Rhenanus recte fecit* vallum obiectum; *duplicis valli mentionem, quæ apud Polybium est, facillime Livius omittere potuit.*) 7 plus *mille et ducentos* passus (*Mg. 1882*) XLVI, 1 quod hostis ad (*Gronovii coniectura incerta, ceteris tamen probabilior videtur.*) 4 fuere (*Error est apud nos.*) 7 urbe usque in XLVII, 7 (*Ne* libras, *quod in P scribitur, ex* librales, *quod S habet, ortum putetur, obstat, quod, si id adiectivum Livius hic in tali rerum ponderis commemoratione contra consuetudinem posuisset, vix additurus videtur fuisse* pondo.) XLIX, 2 invenio 8 venisse enim eos.

Lib. XXVII. Cap. I, 8 terga pugnantium (*quod mallem apud nos quoque restitutum pro Gronovii coniectura*) 9 in Cn. Fulvi (*Mg. 1882 e vestigiis P, qui habet* in Fulvis, *et F, qui habet* in Fulvii. *Latine* similitudinem increpare *dicitur, non* in similitudinem. *Wesenb.* in Fulvio; *sed increpando uterque Fulvius comprehendebatur.*) 10 Romanorum cecidissent 11 ante *sine uncis* (*I. H. Vossius. Prorsus prave dicitur* ante . . . deinde . . . avertit *pro eo, quod est* primum . . . deinde.) III, 9 Etruriam (*SV$_{\alpha\gamma\delta}$ apud Luchsium. Longe facilius pro* Ætolia Etruria *substitui a librario poterat quam contra; frumentum ex Ætolia Tarentum Adriatico mari ex propinquo transvehebatur.*) V, 2 habuit, ubi 4 neminem Siculum, qui . . . afuerint, non esse; omnis 5 tandem terram, frugiferam 9 redit | atque in Siciliam (*Cfr. Em. 394*) 14 dictatore . . . dicto extemplo 15 autem in Italia 16 dictatorem diceret VI, 14 redit 15 factus . . . Crassi, *altero loco, sine uncis* 18 ii VII, 6 sed mihi VIII, 4 decemvirum (*Non magis h. l. quam III, 40, 12 illam formam ponere audeo, quæ facillime ex præcedenti accusativo oriri potuit. 1863.*) 17 septuaginta navium IX, 7 Cora 14 dicerent X, 13 cetero auro usi (*quod receptum vellem*) XI, 3 in cella [ædis] XII, 2-4 oppugnaret: ea urbe . . . in Italia fore. Regium (*Interp., Em. 395*) 3 remorandi (*Em. ibd.*) 17 (*Mire ponitur* prima quæ, *quum artissime cohæreat* prima fugit. *1863.*) XIII, 10 armati ornatique 11 cohortesque, quæ XIV, 9 tum conferta (*VRF; præceperat coniectura Wesenb.*) 13 elephanti forte duo XV, 2 accepti; et 15 illi loco XVI, 6

armatos inermisque | multi passim interfecti 7 triginta milia | ingens argenti vis | signa, tabulæ (*Weiss.*) 9 (*Pro* obsidebant *Gertzius* obsederant *scribi mavult propter ea, quæ superiore capite narrata sunt.*) 13 quæ adferrent vera 16 constitutam XVII, 14 ex ea die | faceret XVIII, 8 virtutis aut armorum 9 cepissent hostes 14 altiori XIX, 9 educatum XX, 3 exequenda (*Mg. Em. 396 sq.*) 4 provinciæ regione (*Mg. Em. 397*) XXI, 5 Q. Claudius Flamen XXII, 3 Flamini 11 consulibus XXIII, 3 volasse (*Mg. 1882. Præpositionem hausit præcedens littera* m.) 5 incerta 6 in urbem | longos morbos 7 idus Quintilis (*Livii memoriæ error notari, non corrigendo tolli debet.*) XXIV, 2 forum 3 ad considerandum peteret | iussit tribunos militum præfectosque 9 movere possent, præcavisset XXV, 8 cellam duobus diis 14 in aciem exire (*Weiss.*) XXVI, 11 adsentienti 13 iocur XXVII, 13 rei memoriam (*Prorsus licenter ordinem mutatur in* memoriam; *fortasse scribendum est* rei recordationem, *ut recordatio intelligatur superiorum rei narrandæ forma. Facile post* rei *excidere potuerunt litteræ* rec, *tum ex reliquis oriri* ordinem.) | scriptam laudatione (*Wesenb.*) XXVIII, 4 ne cui 9 aperireque XXIX, 10 proximo concilio (*Weiss.*) XXX, 3 reduxit 5 regnumque eius grave libertati futurum rebus Græciæ 17 celebrari XXXI, 2 ad naves 3 redit XXXII, 9 pecorumque omnis generis ad viginti milia XXXIII, 6—7 tradunt. ita quod 10 fuissent (*quod apud nos errore mutatum est*) XXXIV, 14 esse. adnisi (*Interp., Em. 398 n.*) XXXVI, 7 (*Numerus si cum eo, qui in periocha 20 indicatur, et cum eo, qui XXIX, 37, 6, comparatur, non aliquanto minor, sed incredibilis videtur, nec sine causa nescio quis* capita ducenta triginta *scribendum putavit: nam sic quoque superiore aliquanto minor est.*) 9 plebei ludi biduum instaurati 12 divisa: binæ XXXVII, 2 tactam 6 extorrem XXXVIII, 4 Anxurnas XL, 10 Larinatis (*Mg. 1882. Agrum Larinatem hic a Livio nominari non potuisse, certissimum est; sed* Tarentini, *quod olim substitueram, in* Larinatis *mutari non potuit; et rei et vestigiis codicum satisfacit prorsus, quod nunc posui. Hannibal Tarentinum agrum ipsum vitans per extremos fines agri Uriatis, Tarentino ab orientali parte contermini, in Sallentinos irit. Nomen minus notum in notissimum eiusdem formæ transiit. Uriatium mentio apud Livium est XLII, 48, 7, etsi ibi* Urites *scribuntur.*) XLI, 6 aversis vallibus 10 campo se XLII, 14 luce prima XLIII, 1 ad Hannibalem missi 8 pararet | edocet: ut (*Duk. Necessario illi* et ipse *subiiciendum est alterum membrum; id fit brevius, ut audiatur idem* edocet. *1863.*) XLV, 11 subsistere cibum | diem ac noctem (*Em. 487 n.*) XLVII, 6 haberet 9 fessique aliquot *itinere* ac vigiliis sternunt somno corpora (*Non audeo mutare, quod Livius eadem sermonis quotidiani negligentia et confusione dicere potuit, qua non*

modo Horatius ludo fatigatumque somno *dixit*, *sed iam Homerus* καμάτῳ ἀδηκότες ἠδὲ καὶ ὕπνῳ; somnus *cum* ludo, labore, vigiliis *coniungitur*, *ut significetur* somnolentia *ex iis orta. Similem excusationem aliqua ex parte recipit id, quod c. 49 non ausus sum mutare*, abnuentes tædio et labore, *etsi probabile etiam nunc videtur, quod ex mea coniectura Luchsius posuit*, tædio laborem, *quod accusativus ægre desideratur.*) XLVIII, 14 dextrum XLIX, 2 regendi spem incidissent 3 tædio laborem 7 quattuor milia 9 si . . . mittatur, posse omnes deleri: „supersint" LI, 9 omniaque 10 (*Dubitari potest, an pro* movit, *quod P. omittunt, quodque statui rei publicæ in deterius mutato et concusso significando aptius videtur, Livius aliud verbum posuerit, velut* firmavit.)

Lib. XXVIII. Cap. I, 9 Silanus ratus III, 2 tamen hostibus 12 cæsa (*Non potest ad* non secus quam *traduci, quod fit in comparatione, duobus substantivis positis*: magis pedes quam arma; *facillime participium præcedenti substantivo a librario accommodabatur. 1863 et 1882.*) 14 additum erat et triariorum equiti (*Mg. 1882. Manifestum erat mendum; nam nec equiti celeriter progredienti adiungi poterat gravissimum ætate militum genus, quod semper in subsidiis retinebatur, nec triarii, quod robur erat legionum, legionariis contrarii poni a Livio poterant. Quid in* erat et triariorum, *pro quo* αγ erat et trianorum, δ erat et traianorum *habent, lateret, non difficile erat inventu, quum præsertim cætrati inter milites auxiliares Hispanos præcipuo loco commemorentur et apud Livium sæpe, quemadmodum Kreyssigii index ostendit, et apud Cæsarem.*) V, 1 quinqueremes, regiæ 11 peltatis (*Ad Livium et militum genus nihil pertinent* peltatæ *poetæ* Amazones. *XXXI, 36 et XXXIII, 4, ubi in codice B scribitur* quos peltas appellant, *manifesto Græca forma significatur. 1863.*) VI, 12 Opuntiorum urbis VII, 3 (Philippus ab . . . profectus, deiecto . . . insidebant, quum *Crev. et Mg. Prorsus perverse Philippus, qui Demetriade Scotussam, inde per Thermopylas Chalcidem festinabat, primum Ætolos Thermopylas insidentes deiecisse dicitur, tum a Demetriade Scotussam profectus esse. De transpositionibus huius generis in P factis dixi Em. 290. 1863.*) 9 *et* 11 Thronium 10 Oreum est profectus; inde | omissis rebus 12 vastæ 13 Thronio . . . recepto | Tithronion (*Forma minus recta apud nos ex superioribus editionibus remansit.*) 17 audit . . . Ægiumque 18 (Oxeas *Crev. Insulas exiguas et prope ignotas Livius vix nude nominasset, nec videtur ibi portus et statio fuisse*; *offendit etiam geminatum* inde; *itaque aliud latere videtur. 1863.*) VIII, 2 nulli loco nec tempori IX, 1 Q. Fabius Maximus legatus 13 adversus duos duces, duos exercitus (*Koch*;

cfr. Em. 405 sq.) X, 12 Q. Mamilio, ut | prætor 16 C. Servilio traditis (*Weiss. e vestigiis P et λ.*) XII, 5 deessent XIV, 4 utrimque 6 hæc XV, 3 signa cornibus incucurrerunt (*Mg. 1882 proxime codd. SVRF, qui habent* signa cornibus concurrerunt. *Inepte peditum signa cornibus concurrisse aut incurrisse dicuntur, quum etiam in ipsis cornibus ab utraque parte pedites fuerint. Addita præpositione recte significatur, a qua parte aciei peditum pugna cœperit.*) 5 nam super 9 cederet (*Mg. 1882. In codicum scriptura neque per se* cederet *rectum est, quoniam cedi Hasdrubal ipse iusserat, et manifesta tenetur tautologia. Una mutata littera et recta sententia oritur — declaratur enim metus verecundiam vincentis causa —, et erroris origo apparet; nam quum* hostem *accusativum ex adiectivo, quod est* proximus, *pendere non intelligeretur, substitutum est* cæderet, *ex quo natum deinde* cederet. *De coniunctione verborum* proximus quisque hostem *dubitare non debueram: cfr. Tac. Ann. XV, 15.*) 10 (constituere signa *Duker. Unum verbum* cœperant *non potest ad duo subiecta, signa et duces, referri, alterum positum, alterum non positum. 1863.*) 11 ni se ex . . deiecisset XVI, 5 sed cum 8 acceptis XVII, 2 et cum 4 præmoliendas . . . res 11 aliter non (*quod receptum oportuit*) XVIII, 3 se quicquam 6 conciliarit 8 essent potestate XIX, 2 defecerant 8 ulciscerentur, ut in (*Vereor, ne apud Luchsium erratum sit.*) 11 admonebant alios (*Sigon.*) 13 propugnantibus | in *sine uncis* (*Mg. Em. 408*) 14 omnibus supplicia 18 institit XXI, 2 servorum ** qui (*Fulvius Ursinus certissima emendatione ex vestigiis codicum ducta, in quam ipse a. 1876 incidi, quum mihi iuvenis amicus codicis S scripturas ex Rhenani notis recitaret. Cum contemptissimo servorum venalium genere coniunguntur liberi, qui se mercede lanistis auctorabant. Quam facile vox propria, sed rarior et librariis ignota in* causa *mutari potuerit, apparet.*) 5 pacto (*Em. 57; si Livius* pacto *scripsisset, saltem* inter se *omisisset. 1863.*) 7 ætate erat XXII, 12 egredi mœnibus 13 ordine ullo XXIII, 1 dimicantium ** iure . . . edebantur (*Mg. 1882, supplemento et correctione probabili, non certa.*) XXIV, 9 instituto ac XXV, 3 stupenti ita seditioni 10 carptim partes 14 facunda XXVI, 3 orta culpa 13 a portis armati inermi se contioni XXVII, 6 esse; libenter (*Interp.*) 16 lapides (*Mg. 1882. Wesenb.* lapidibus, *recte disputans apud Livium atque etiam apud Ciceronem et Plinium semper dici* terra, lacte, sanguine, lapidibus pluere, *nunquam* terram, lac *cet.*) | sunt XXVIII, 11 fragili huic 12 elata populi Romani esset (*quod receptum oportuit*) XXIX, 1 dolor, quæ (*Gron. e vestigiis Pλ*) XXX, 5 (*Fort. scrib.* quam triremes. *1863.*) 9 invehebat, ut fugientem XXXII, 7 auspiciis 8 expeditionem attineat XXXIV, 10 (*C. F.*

W. Muellerus Nov. ann. phil. LXXXV p. 281 probabiliter malint. *1863.*) XXXVI, 4 depopulatus XXXVIII, 9 despondebantque XXXIX, 11 nobis, — absit (*Uss. Invidiæ deprecatio pertinet ad spei confidentiam de posteris. 1863.*) 14 res per hos (*quod receptum mallem*) | ultimus finis XL, 2 id aliter | placeret, ceteri 7 dum me non (*Gron. P et alii* dum me pæniteat.) 12 æmulationes 13 vivendo iam XLI, 6 amplecteris (*Permittit hoc Fabius; quid Scipio iudicaret, neque sciebat neque credere poterat eum, Africæ cupidum, sic iudicare. 1863.*) 8 intendas, egregiam XLII, 6 cetera, neque ea elevo, nullo (*Mg. Em. 412*) 9 potentissimos 17 sive igitur hic (*quod receptum oportuit*) XLIII, 1 fama magnam . . . *cum* movisset 8 nec . . . nec 10 de me cura XLIV, 4 deficerent, *quot* defecerunt 6 Africam [et molientem hinc Hannibalem] et obsideri XLV, 5 si in 9 quem **. L. Veturius XLVI, 10 traiecturum esse 14 Ligurumque Montanorum.

Lib. XXIX. Cap. I, 2 robore, inermis 21 haberent (*Weiss.*) 22 et inconditam turbam (*Cfr. Em. 416 n.*) II, 11 se Ser. Cornelium (*Mg. Em. 416 n.*) IV, 4 legationes ad Syphacem 6 equites, septem (*Em. 85*) 8 questus, quod V, 6 ab se esse Pœnum VII, 1 Scipio, ut VIII, 10 asportaverant, extulerunt X, 6 Apolloni (*Græca dativi forma uni Livii loco inferri non debet, quum præsertim codices varient, et additum in compluribus* omnia *omissumve* exta *suspicionem moveant. Fuitne:* Apollini omnia læta fuisse? *1882.*) XI, 6 acciperet 10 per dictatorem habita 11 comitiis perfectis X[illegible] petit 14 has XIV, 14 non. Apr. (*Vid. ad XXVII, 23. 7.*) [illegible] Cora XVI, 7 orare, uti XVII, 2 sed ope etiam ac 4 ea, q[illegible] audire, singuli quæ XVIII, 2 vidimus 7 (*Durius verba* aug[illegible] religionis causa *coniunguntur cum* referebantur; *itaque Pluyg[illegible]sius* inventa, *Cobetus* ficta *post* causa *addi voluerunt.*) 16 templa *sine uncis* (*Mg. Em. 418*) XIX, 12 molliter XX, 2 detracturum XXI, 10 nimium sibi XXII, 4 nullo alio 10 [hunc . . . . senatus consulto.] (*Quamvis admirationis aliquid habeat scriptoris nusquam alibi a Livio nominati mentio, addito præsertim certi libri numero, per se tamen huiusmodi annotatio memoriæ extra continuam rerum seriem ex consuetis fontibus desumptam Livio casu obiectæ ab eius consuetudine non aliena est; contra quis librarius aut homo doctus huiusmodi rem ex obscuri scriptoris vetustis annalibus depromptam codicis Liviani margini adscripserit, difficillime intelligitur. In pronomine* hunc *prorsus nulla est offensio.*) | delegatum 12 permitteret XXIII, 5 Carthaginiensem XXIV, 1 iis 4 in exercitum incideret XXVI, 5 quadam ingenti ad incrementa XXVII, 9 videret XXVIII, 4 Carthagini XXIX, 1 ii XXXI, 5 non modo verbis | arceat, quod XXXII, 10 vulgata varie XXXIII, 1

Vermina 4 (*Pluygersius* dimidio maior; *sed* nimio plus *dixit Livius I, 2, 3 et II, 37, 4; cfr. XXXIX, 40, 9.*) XXXIV, 3 mille ferme 8 (*Codd. HVRF* pugnæ venturum; *Bootius ad Cic. ep. ad Att. II, 12* pugnæ subventurum, *non improbabiliter; nam* obvenire pugnæ *parum usitate dicitur.*) XXXV, 2 captum Hannonem 13—14 communit; uno vallo et navalia castra amplectitur. iugo XXXVI, 11 condemnati erant XXXVII, 4 credebant *sine uncis* 8 ventum est.

Lib. XXX. Cap. I, 7 obtineret | quas L. Scribonius 8 Servilio *sine uncis* (*Wesenb.*) II, 1 scripta, et quia (*Gron.*) | fuerat, et quia . . . oram. tredecim (*Interp.*) V, 7 proximis casis 10 flamma hausit | multi in præcipiti VI, 2 confusus VII, 6 tribus ** una VIII, 8 oppugnatum in Africam X, 4 poterant 16 vocant — ex (*Gron. e vestigiis codicum. Apte notatur usus loquendi militaris.*) 19 lacerati quidem 20 lætitia, sed eo XI, 9 (*Fortasse recte codd. quid. recc. et edd. vett.* per turmas suis viam dantes; *nam* suas *abundat.*) 10 ac pavere turbati (*Mg. 1882. Codd. PF* propere turbati, *H* propere turbat in; *manifesto tenetur* prope *et sequentis vocis ab* re *incipientis prima syllaba; deinde pauca quædam propter repetitionem earundem litterarum,* retro — re tur, *omissa sunt; iis suppletis aptissime notatur rei sensim mutatæ progressio.*) XII, 3—5 Cirta . . . fuga contulerat. [illegible]s . . . se contulerat. (*Mg. Verba, quæ nos transposuimus, eo loco,* [illegible] *odicibus scripta sunt, ferri non posse, ipse Luchsius con-* [illegible] *in prolegomenis ad prorsus improbabile omnia delendi* [illegible] *confugit. Quod principes Cirtensium ignorare regis ca-* [illegible]*uisse negat, facile, qui acie soluta fuga sibi consulentes* [illegible]*m perrexerant, ignorare poterant, regem, qui ad extremum* [illegible]*ientibus obluctatus est, captum esse.*) XIV, 5 (*Siesbyeus mavult* [illegible]sus sum; *ferri tamen posse videtur coniunctivus modestæ dubita-* [illegible]*ionis index.*) 6 non est — mihi crede — tantum XVII, 12 ea patres (*Mg. 1882. Pronomen varie et prave in codicibus scriptum errore ortum videtur ex extremis litteris nominis* Masinissæ.) 13 tunicis (*Weiss.* Sagulis ornatis *ex æquo adiiciuntur* tunicæ lato clavo; *casus a librario accommodatus est ad ablativos præcedentes.*) XVIII, 3 induratus . . . timor [ac] ne (*Mg. Multo facilius* s *in* r *vertitur, quam tollitur* ac.) 7 ut permixtus (*Mg. 1882.* Permixtus *nude positum ferri non posse complures intellexerant, quod requiritur, latere in litteris, quæ in P et aliis codicibus ante* permixtus *adduntur. M. Muellerus Nov. ann. phil. IC, 340; sed et codices, velut P, in quo est* ut rem permixtus, *potius* turmæ *quam* turbæ *ostendunt, et illud aptius est ad iustam aciem et confertam significandam. Erroris initium fuit, ut post* ut *omitteretur* tu *relicto* rmæ.)

12 (omnibus equitibus, *Em. 431*) 15 illustres equites XXI, 6 esse meminisse (*codd. quid. recc. Hoc non interrogatur, sed ponitur; alioquin diceretur*: quantum . . . fuisse, *omisso* meminisse. *1863.*) 9 censeat XXII, 5 [a] patribus XXIV, 7 evectum XXV, 2 L. Bæbium, L. Sergium XXVI, 5 et annonæ XXVII, 5 Scipione imperatore esset 8 longis et militibus 11 (*Elegantius Livium scripturum fuisse:* quos ludos . . . quasque hostias . . ., ut eos ludos, *Forchh. annotat. 1863.*) XXVIII, 3 docere exercitus XXIX, 1 pervenerat 4 audivit, maxime XXX, 12 numquam 21 demeris (*In forma verbi suppleti aberravit Wœlfflinus.*) 26 mari. Carthaginienses (*Interp. mutavimus cum Harantio.*) XXXI, 1 Hannibal, adventus tui spe Carthaginienses 3 ne [si] quæ 8 consertum XXXIII, 10 impotenti Masinissæ futuro 12 immistos alienigenas (*Livius interdum* immixtus aliquo *dixit pro* permixtus aliquo, *ut XXIX, 28, 3* hominum turba mulierum puerorumque agminibus immixta; *cfr. XXXV, 34, 8. Inter ipsos alienigenas non pleraque, sed omnia per interpretes agebantur. 1863 et 1882.*) XXXIV, 1 momenta: congruens . . . voces; pugna (*Interp.*) XXXV, 3 viginti milia 4 omnia et ante aciem et in prœlio (*Mg. Transpositio, qua Luchsius post alios usus est, per se improbabilis est, nec* ante aciem *usquam nude de tempore dicitur, et, quod caput est, quæ ante pugnam laudari poterant, ea continentur iis, quæ subiiciuntur de acie singulari arte instructa. Sed ne tollere quidem simpliciter verba* et ante aciem *licet; sine dubio illæ litteræ remanserunt ex verbis, quibus Livius duo prœlii tempora distinxerat, alterum, quo æquo Marte et cum spe victoriæ pugnabatur, alterum, quo Hannibal inclinatæ iam rei subvenire conatus est, scripseratque Livius ad hanc formam*: et stante acie et labante *vel* nutante. *Participium* stante *ex* ante *me eruere memini etiam apud Ciceronem. Ablativum* acie *et participium hic subesse, etiam aliis video in mentem venisse. 1882.*) 8 ferrum hostile 9 diremptos incertos (*Interp.*) XXXVI, 8 equitatu Saturnalibus primis | ab omni parte XXXIX, 7 (*comperti* damn. s. *edd. vett. Non tam* egessisse damnati sunt *offendit — nam id defenditur Ciceronis loco Verr. III, 10, 25 —. quam* per indicem damnari. *1863.*) XLII, 7 haud perplexum responsum 9 videri fecisse XLIII, 9 (ut, *ubi Mg. Non id consilium erat, ut prætor imperaret, sed ut, ubi is imperaret, fetiales parata haberent, quæ opus essent. 1863.*) | iis imperaret 13 gravius * * quam XLIV, 7 diu quiescere XLV, 3 triginta tria

Si qua in minutis rebus vestigia declarabunt, quam difficile sit homini oculorum ad legendum et scribendum usu prope penitus orbato eiusmodi negotium, quale hic propositum fuit, vel

benevolentissimo aliorum auxilio peragere, ea mihi uni omnia imputari volo, quod ea non plura sint, gratiam ei haberi, qui mihi fidelissimam operam patientissime præstitit, Severino J. Andreasen, philologiæ studioso, quanquam ne hic quidem Siesbyeus veterem studia mea adiuvandi consuetudinem deseruit.

Hauniæ mense Maio a. 1882.

Errores ante usum libri emendandi.

		Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 8	v. 7 ab imo	fremebant	vulgo fremebant
- 31	6	frequentos	frequentes
- 36	14 ab imo	eorum	eorum,
- 48	9	trigenta	triginta
- 53	6 ab imo	fuerant	fuere
- 61	2	trepidantium	pugnantium
- 62	4 ab imo	ut	*ut*
- 73	13	cetero	cetero auro
- 73	2 ab imo	censores ambo,	censores, ambo
- 101	6	fuisse	fuissent
- 114	1	abscedere	*abscedere*
- 115	2 ab imo	viglia	vigilia
- 129	1 - 2	Tithronon	Tithronion
- 141	12 ab imo	non aliter	aliter non
- 150	4	vale e	valere
- 153	2 ab imo	quattuor,	quattuor
- 154	6 ab imo	esset	populi Romani esset
- 166	11 ab imo	hos	per hos
- 171	15 ab imo	hic igitur	igitur hic
- 192	8 ab imo	Ti	Ti.

Liber XXVI.

Cn. Fulvius Centumalus, P. Sulpicius Galba consules quum A. u. c 543. A. Ch. 211.
idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vo-
cato, de re publica, de administratione belli, de provinciis ex-
ercitibusque patres consuluerunt. Q. Fulvio, App. Claudio, 2
prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque exer-
citus, quos habebant, decreti, adiectumque, ne a Capua, quam
obsidebant, abscederent, priusquam expugnassent. Ea tum 3
cura maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum,
quæ in nullam unquam civitatem iustior fuit, quam quod 4
urbs tam nobilis ac potens, sicut defectione sua traxerat ali-
quot populos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur
ad veteris imperii respectum. Et prætoribus prioris anni 5
M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia cum binis le-
gionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium. Proro- 6
gatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli
perficeret eo exercitu, quem haberet: si supplemento opus 7
esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cornelius proprætor
in Sicilia præesset, dum ne quem militem legeret ex eo nu- 8
mero, quibus senatus missionem reditumque in patriam negasset
ante belli finem. C. Sulpicio, cui Sicilia evenerat, duæ le- 9
giones, quas P. Cornelius habuisset, decretæ et supplementum
de exercitu Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia fœde cæsus

10 fugatusque erat. Huic generi militum senatus eundem, quem Cannensibus, finem statuerat militiæ. Additum etiam utrorumque ignominiæ est, ne in oppidis hibernarent neve hiberna propius ullam urbem decem millibus passuum ædificarent.
11 L. Cornelio in Sardinia duæ legiones datæ, quibus Q. Mucius præfuerat; supplementum, si opus esset, consules scribere iussi.
12 T. Otacilio et M. Valerio Siciliæ Græciæque ora cum legionibus classibusque, quibus præerant, decretæ: quinquaginta Græcia cum legione una, centum Sicilia cum duabus legio-
13 nibus habebant naves. Tribus et viginti legionibus Romanis eo anno bellum terra marique est gestum.

2 Principio eius anni quum de litteris L. Marcii referretur, res gestæ magnificæ senatui visæ; titulus honoris, quod, imperio non populi iussu, non ex auctoritate patrum dato, „Proprætor
2 senatui" scripserat, magnam partem hominum offendebat: rem mali exempli esse, imperatores legi ab exercitibus et sollemne auspicandorum comitiorum in castra et provincias, procul ab legibus magistratibusque, ad militarem temeritatem transferri.
3 Et quum quidam referendum ad senatum censerent, melius visum, differri eam consultationem, donec proficiscerentur equi-
4 tes, qui ab Marcio litteras attulerant. Rescribi de frumento et vestimentis exercitus placuit, eam utramque rem curæ fore senatui; adscribi autem „proprætori L. Marcio" non placuit, ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro præiudicato ferret.
5 Dimissis equitibus, de nulla re prius consules rettulerunt, omniumque in unum sententiæ congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum,
6 cui Cn. Scipio imperator præfuisset. Ea res cum tribunis acta promulgataque est; sed aliud certamen occupaverat animos.
7 C. Sempronius Blæsus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in Apulia amissum in contionibus vexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia exercitum in locum præcipitem perduxisse dic-
8 titans, neminem præter Cn. Fulvium ante corrupisse omnibus vitiis

legiones suas, quam proderet. Itaque vere dici posse, prius eos
perisse, quam viderent hostem, nec ab Hannibale, sed ab impe-
ratore suo victos esse. Neminem, quum suffragium ineat, satis 9
cernere, cui imperium, cui exercitum permittat. Quid inter-
fuisse inter Ti. Sempronium *et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium*, 10
quum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse di-
sciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis
sui memor in acie esset, præsidio sociis, hostibus terrori essent;
Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Han-
nibalis ereptas populo Romano restituisse. Cn. Fulvium Qui- 11
ritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter edu-
catos, servilibus vitiis imbuisse. Ergo effecisse, ut feroces et
inquieti inter socios, ignavi et imbelles inter hostes essent,
nec impetum modo Pœnorum, sed ne clamorem quidem sus-
tinere possent. Nec hercule mirum esse, *cessisse* milites in acie, 12
quum primus omnium imperator fugeret; magis mirari se, 13
aliquos stantes cecidisse et non omnes comites Cn. Fulvii
fuisse pavoris ac fugæ. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postu-
mium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse quam
deserere circumventos exercitus; Cn. Fulvium prope unum 14
nuntium deleti exercitus Romam redisse. Facinus indignum
esse, Cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam
deportatum, ne prius inde dimittatur, quam hostis ex Italia
decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvii legionibus nuper decre-
tum, Cn. Fulvio fugam ex prœlio ipsius temeritate commisso 15
impunitam esse, et eum in ganea lustrisque, ubi iuventam
egerit, senectutem acturum, milites, qui nihil aliud peccave- 16
rint, quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope
in exsilium ignominiosam pati militiam; adeo imparem liber-
tatem Romæ diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse.
Reus ab se culpam in milites transferebat: eos promptos ferociter pug- 3

nam poscentes productos in aciem, non eo, quo voluerint,
quia serum diei fuerit, sed postero die, et tempore et loco
æquo instructos, seu famam seu vim hostium non sustinuisse.

2 Quum effuse omnes fugerent, se quoque turba ablatum, ut
3 Varronem Cannensi pugna, ut multos alios imperatores. Quid
autem solum se restantem prodesse rei publicæ, nisi si mors
4 sua remedio publicis cladibus futura esset, potuisse? Non se
inopia commeatus [non] in loca iniqua incaute deductum, non
agmine inexplorato euntem insidiis circumventum: vi aperta,
armis, acie victum. Nec suorum animos nec hostium in po-
testate habuisse; suum cuique ingenium audaciam aut pavo-
5 rem facere. Bis est accusatus pecuniaque anquisitum. Tertio,
testibus datis, quum, præterquam quod omnibus probris one-
rabatur, iurati permulti dicerent, fugæ pavorisque initium a
6 prætore ortum, ab eo desertos milites, quum haud vanum ti-
morem ducis crederent, terga dedisse, tanta ira accensa est,
7 ut capite anquirendum contio succlamaret. De eo quoque
novum certamen ortum; nam quum bis pecunia anquisisset,
8 tertio capitis se anquirere diceret, tribuni plebis appellati
collegæ negarunt se in mora esse, quo minus, quod ei more
maiorum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet,
anquireret, quoad vel capitis vel pecuniæ iudicasset privato.
9 Tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn. Fulvio dixit,
10 diemque comitiis ab C. Calpurnio prætore urbano petit. Inde
alia spes ab reo tentata est, si adesse in iudicio Q. Fulvius
frater posset, florens tum et fama rerum gestarum et propin-
11 qua spe Capuæ potiundæ. Id quum per litteras miserabiliter
pro fratris capite scriptas petisset Fulvius, negassentque patres
12 e re publica esse abscedi a Capua, postquam dies comitiorum
aderat, Cn. Fulvius exsulatum Tarquinios abiit. Id ei iustum
exsilium esse scivit plebs.

4 Inter hæc vis omnis belli versa in Capuam erat; obside-
batur tamen acrius quam oppugnabatur, nec aut famem tolerare
servitia ac plebs poterant aut mittere nuntios ad Hannibalem
2 per custodias tam artas. Inventus est Numida, qui, accep-
tis litteris evasurum se professus, præstaret promissum. Per
media Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis,
dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem ten-

tandi. Ceterum in multis certaminibus equestria prœlia ferme 3
prospera faciebant, pedite superabantur; sed nequaquam tam
lætum vincere quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso et
prope expugnato hoste. Inita tandem ratio est, ut, quod vi- 4
ribus deerat, arte æquaretur. Ex omnibus legionibus electi
sunt iuvenes maxime vigore ac levitate corporum veloces; eis
parmæ breviores quam equestres et septena iacula quaternos
longa pedes data, præfixa ferro, quale hastis velitaribus inest.
Eos singulos in equos suos accipientes equites assuefecerunt 5
et vehi post sese et desilire perniciter, ubi datum signum
esset. Postquam assuetudine quotidiana satis intrepide fieri 6
visum est, in campum, qui medius inter castra murumque erat,
adversus instructos Campanorum equites processerunt, et, ubi 7
ad coniectum teli ventum est, signo dato velites desiliunt.
Pedestris inde acies ex equitatu repente in hostium equites
incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emittunt; quibus 8
plurimis in equos virosque passim coniectis permultos vulne-
raverunt; pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata
iniectum est, et in perculsum hostem equites invecti fugam
stragemque eorum usque ad portas fecerunt. Inde equitatu 9
quoque superior Romana res fuit; institutum, ut velites in 10
legionibus essent. Auctorem peditum equiti immiscendorum
centurionem Q. Navium ferunt honorique id ei apud impera-
torem fuisse.

Quum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem 5
diversum Tarentinæ arcis potiundæ Capuæque retinendæ trahe-
bant curæ. Vicit tamen respectus Capuæ, in quam omnium 2
sociorum hostiumque conversos videbat animos, documento
futuræ, qualemcunque eventum defectio ab Romanis habuisset.
Igitur magna parte impedimentorum relicta in Bruttiis et 3
omni graviore armatu, cum delectis peditum equitumque quam
poterat aptissimus ad maturandum iter in Campaniam con-
tendit; secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta ele-
phanti. In valle occulta post Tifata, montem imminentem 4
Capuæ, consedit. Adveniens quum castellum Galatiam, præsidio

5 vi pulso, cepisset, in circumsedentes Capuam se vertit, præ-
missisque nuntiis Capuam, quo tempore castra Romana
aggressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem parati portis
6 omnibus se effunderent, ingentem præbuit terrorem: nam
alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes, equites
peditesque, et cum iis Punicum præsidium, cui Bostar et
7 Hanno præerant, erupit. Romani, ut in re trepida, ne ad
unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita
8 inter sese copias partiti sunt: App. Claudius Campanis, Fulvius
Hannibali est oppositus; C. Nero proprætor cum equitibus
sex legionum via, quæ Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus
legatus cum sociali equitatu constitit e regione Vulturni amnis.
9 Prœlium non solito modo clamore ac tumultu est cœptum;
sed ad alium virorum, equorum armorumque sonum disposita
in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum æris
crepitu, qualis in defectu lunæ silenti nocte cieri solet, edidit
10 clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos
facile a vallo Appius arcebat; maior vis ab altera parte
11 Fulvium Hannibal et Pœni urgebant. Legio ibi sexta loco
cessit; qua pulsa, cohors Hispanorum cum tribus elephantis
usque ad vallum pervasit; ruperatque mediam aciem Roma-
norum et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra
12 perrumperet an intercluderetur a suis. Quem pavorem le-
gionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium
primoresque alios centurionum hortatur, ut cohortem hostium
13 sub vallo pugnantem invadant: in summo discrimine rem
verti; aut viam dandam iis esse (et minore conatu, quam con-
densam aciem rupissent, in castra irrupturos) aut conficiendos
14 sub vallo esse; nec magni certaminis rem fore; paucos esse
et ab suis interclusos; et quæ, dum paveat Romanus, inter-
rupta acies videatur, eam, si se utrinque in hostem vertat,
15 ancipiti pugna medios circumventuram. Navius ubi hæc im-
peratoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum
signifero in hostes infert, iacturum in medios eos minitans,
ni se propere sequantur milites et partem capessant pugnæ.

Ingens corpus erat, et arma honestabant; et sublatum alte 16
signum converterat ad spectaculum cives hostesque. Ceterum 17
postquam iam ad signa pervenerat Hispanorum, tum undique
in eum tragulæ coniectæ et prope tota in unum acies versa;
sed neque multitudo hostium neque telorum vis arcere impetum
eius viri potuerunt. Et M. Atilius legatus primi principis **6**
ex eadem legione signum inferre in cohortem Hispanorum
cœpit; et qui castris præerant, L. Porcius Licinus et T.
Popillius legati, pro vallo acriter propugnant elephantosque
transgredientes in ipso vallo conficiunt. Quorum corporibus 2
quum oppleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto
transitum hostibus dedit; ibi super stragem iacentium ele-
phantorum atrox edita cædes. Altera in parte castrorum iam 3
impulsi erant Campani Punicumque præsidium et sub ipsa
porta Capuæ, quæ Vulturnum fert, pugnabatur; neque tam 4
armati irrumpentibus Romanis resistebant, quam porta ballistis
scorpionibusque instructa missilibus procul hostes arcebat. Et 5
suppressit impetum Romanorum vulnus imperatoris App. Claudii,
cui suos ante prima signa adhortanti sub lævo humero sum-
mum pectus gæso ictum est. Magna vis tamen hostium ante
portam est cæsa, ceteri trepidi in urbem compulsi. Et Han- 6
nibal postquam cohortis Hispanorum stragem vidit summaque
vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione, recipere signa
et convertere agmen peditum, obiecto ab tergo equitatu, ne
hostis instaret, cœpit. Legionum ardor ingens ad hostem 7
insequendum fuit; Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque
profectum ratus, ut et Campani, quam haud multum in Han-
nibale præsidii esset, et ipse Hannibal sentiret. Cæsa eo 8
die, qui huius pugnæ auctores sunt, octo millia hominum de
Hannibalis exercitu, tria ex Campanis tradunt, signaque Car-
thaginiensibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis.
Apud alios nequaquam tantam molem pugnæ inveni, plusque 9
pavoris quam certaminis fuisse, quum inopinato in castra
Romana Numidæ Hispanique cum elephantis irrupissent, ele- 10
phanti per media castra vadentes stragem tabernaculorum

ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula iumentorum
11 facerent; fraudem quoque super tumultum adiectam, immissis
ab Hannibale, qui habitu Italico, gnari Latinæ linguæ, iuberent
consulum verbis, quoniam amissa castra essent, pro se quem-
12 que militum in proximos montes fugere; sed eam celeriter cog-
nitam fraudem oppressamque magna cæde hostium: elephan-
tos igni e castris exactos.

13 Hoc ultimum, utcunque initum finitumque est, ante dedi-
tionem Capuæ prœlium fuit. Medix tuticus, qui summus
magistratus apud Campanos est, eo anno Seppius Lœsius
14 erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. Matrem eius quon-
dam pro pupillo eo procurantem familiare ostentum, quum
respondisset haruspex, summum quod esset imperium Capuæ,
15 perventurum ad eum puerum, nihil ad eam spem agnoscen-
tem dixisse ferunt: „Ne tu perditas res Campanorum narras,
16 ubi summus honos ad filium meum perveniet.“ Ea ludificatio
veri et ipsa in verum vertit; nam quum fame ferroque urge-
rentur nec spes ulla superesset sisti *posse. iis, qui nati* in spem
17 honorum erant, honores detrectantibus, Lœsius, querendo deser-
tam ac proditam a primoribus Capuam, summum magistratum
ultimus omnium Campanorum cepit.

7 Ceterum Hannibal, ut nec hostes elici amplius ad pugnam
2 vidit neque per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne
suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere
3 irrito incepto et movere a Capua statuit castra. Multa secum,
quonam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus
caput ipsum belli Romam petendi, cuius rei semper cupitæ
prætermissam occasionem post Cannensem pugnam et alii
4 fremebant et ipse non dissimulabat: necopinato pavore ac
tumultu non esse desperandum aliquam partem urbis occu-
5 pari posse, et, si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo
omissuros aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex
iis, et, si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut
sibi aut Campanis bene gerendæ rei fortunam daturos esse.
6 Una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur

Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis pel-
licit, ut, litteris acceptis, specie transfugæ castra Romana in-
gressus, altera parte clam Capuam pervadat. Litteræ autem 7
erant adhortatione plenæ: profectionem suam, quæ salutaris
illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppug-
nanda Capua duces atque exercitus Romanos; ne desponderent 8
animos; tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem.
Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id, 9
quod iam ante præsidii causa fecerat, castellum iussit. Qua- 10
rum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traiici posset ex-
ercitus, allatum est, cibariis decem dierum præparatis, de-
ductas nocte ad fluvium legiones ante lucem traiecit.

Id priusquam fieret, ita futurum compertum ex transfugis 8
Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, varie animi
hominum pro cuiusque ingenio affecti sunt. Ut in re tam 2
trepida senatu extemplo vocato, P. Cornelius, cui Asinæ cog-
nomen erat, omnes duces exercitusque ex tota Italia, neque
Capuæ neque ullius alterius rei memor, ad urbis præsidium
revocabat. Fabius Maximus abscedi a Capua terrerique et 3
circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis flagitiosum
ducebat: Qui ad Cannas victor ire tamen ad urbem ausus 4
non esset, eum a Capua repulsum spem potiundæ urbis Romæ
cepisse! Non ad Romam obsidendam, sed ad Capuæ libe- 5
randam obsidionem ire. Romam cum eo exercitu, qui ad
urbem esset, Iovem fœderum ruptorum ab Hannibale testem
deosque alios defensuros esse. Has diversas sententias media 6
sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei memor
imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit, quid
ad urbem præsidii esset; quantas autem Hannibal copias duceret
aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos
scire. Si ita Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti 7
posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obside-
retur, inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda 8
Capua, utri ad prohibendam obsidione patriam Romam veni-
undum esset. Hoc senatus consulto Capuam perlato, Q. Fulvius 9

proconsul, cui, collega ex vulnere ægro, digrediundum Romam
erat, e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia pedi-
10 tum, mille equites Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem
Latina via iturum satis comperisset, ipse per Appiæ munici-
pia quæque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lavi-
11 nium præmisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent
et ex agris deviis in viam proferrent, præsidiaque in urbes
contraherent, ut sua cuique res publica in manu esset.

9 Hannibal, quo die Vulturnum est transgressus, haud pro-
2 cul a flumine castra posuit; postero die præter Cales in agrum
Sidicinum pervenit. Ibi diem unum populando moratus per
Suessanum Allifanumque et Casinatem agrum via Latina
ducit. Sub Casino biduum stativa habita et passim popula-
3 tiones factæ. Inde præter Interamnam Aquinumque in Fre-
gellanum agrum ad Lirim fluvium ventum, ubi intercisum
4 pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. Et
Fulvium Vulturnus tenuerat amnis, navibus ab Hannibale
incensis, rates ad traiiciendum exercitum in magna inopia
5 materiæ ægre comparantem. Traiecto ratibus exercitu, reli-
quum Fulvio expeditum iter, non per urbes modo, sed circa
viam expositis benigne commeatibus, erat; alacresque milites
alius alium, ut adderet gradum, memor ad defendendam iri
6 patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius, diem
noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem. Tu-
multuosius, quam allatum erat, *propagatum* discursu hominum
7 affingentium vana auditis totam urbem concitat. Ploratus
mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur, sed
undique matronæ in publicum effusæ circa deum delubra
8 discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixæ genibus, supinas
manus ad cælum ac deos tendentes orantesque, ut urbem
Romanam e manibus hostium eriperent matresque Romanas
9 et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus
in foro præsto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt
imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes; alii
offerunt se, si quo usus operæ sit. Præsidia in arce, in

Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano
atque arce Æfulana ponuntur. Inter hunc tumultum Q. 10
Fulvium proconsulem profectum cum exercitu Capua affertur:
cui ne minueretur imperium, si in urbem venisset, decernit
senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset.
Hannibal, infestius perpopulato agro Fregellano propter inter- 11
cisos pontes, per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum
agrum in Labicanum venit. Inde Algido Tusculum petiit, 12
nec receptus mœnibus infra Tusculum dextrorsus Gabios de-
scendit. Inde in Pupiniam exercitu demisso, octo millia pas-
suum ab Roma posuit castra. Quo propius hostis accedebat, 13
eo maior cædes fiebat fugientium præcedentibus Numidis,
pluresque omnium generum atque ætatium capiebantur.

10 In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exer-
citu Romam ingressus, media urbe per Carinas Esquilias
contendit; inde egressus inter Esquilinam Collinamque portam
posuit castra. Ædiles plebis commeatum eo comportarunt; 2
consules senatusque in castra venerunt: ibi de summa re
publica consultatum. Placuit, consules circa portas Collinam
Esquilinamque ponere castra; C. Calpurnium prætorem urbanum
Capitolio atque arci præesse, et senatum frequentem in foro
contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset.
Inter hæc Hannibal ad Anienem fluvium tria millia passuum 3
ab urbe castra admovit. Ibi stativis positis ipse cum duobus
millibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis
templum est progressus atque, unde proxime poterat, mœnia
situmque urbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter 4
atque otiose facere, Flacco indignum visum est: itaque immisit
equites summoverique atque in castra redigi hostium equitatum
iussit. Quum commissum prœlium esset, consules transfugas 5
Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducenti erant,
media urbe transire Esquilias iusserunt, nullos aptiores inter 6
convalles tectaque hortorum et sepulcra et cavas undique vias
ad pugnandum futuros rati. Quos quum ex arce Capitolioque
clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum

7 Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam
præbuit, ut, nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura
se omnis pavida multitudo fuerit: tunc in domos atque in
tecta refugiebant, vagosque in viis suos *pro* hostibus lapidibus
8 telisque incessebant; nec comprimi tumultus aperirique error
poterat, refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quæ
9 repentinus pavor in urbem compulerat. Equestre prœlium
secundum fuit, summotique hostes sunt. Et quia multis locis
comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur, placuit,
omnes, qui dictatores, consules censoresve fuissent, cum im-
10 perio esse, donec recessisset a muris hostis. Et diei quod
reliquum fuit, et nocte insequenti multi temere excitati tu-
multus sunt compressique.

11 Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem
omnes copias eduxit; nec Flaccus consulesque certamen de-
2 trectavere. Instructis utrinque exercitibus in eius pugnæ ca-
sum, in qua urbs Roma victori præmium esset, imber ingens
grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis
retentis in castra sese receperint, nullius rei minore quam
3 hostium metu. Et postero die eodem loco acies instructas
eadem tempestas diremit; ubi recepissent se in castra, mira
4 serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res
apud Pœnos versa est, auditaque vox Hannibalis fertur, po-
tiundæ sibi urbis Romæ modo mentem non dari, modo for-
5 tunam. Minuere etiam spem eius duæ aliæ, parva magnaque,
res, magna illa, quod, quum ipse ad mœnia urbis Romæ ar-
matus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniæ
6 profectos audiit, parva autem, quod *per* eos dies eum forte
agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob id demi-
7 nuto pretio cognitum ex quodam captivo est. Id vero adeo
superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello
captum possideret haberetque, inventum Romæ emptorem, ut
extemplo vocato præcone tabernas argentarias, quæ circa
8 forum Romanum essent, iusserit venire. His motus ad
Tutiam fluvium castra rettulit, sex millia passuum ab urbe.

Inde ad lucum Feroniæ pergit ire. templum ea tempestate incli-
tum divitiis. Capenates aliique, *qui* accolæ eius erant, primitias 9
frugum eo donaque alia pro copia portantes, multo auro ar-
gentoque id exornatum habebant. Iis omnibus donis tum
spoliatum templum; æris acervi, quum rudera milites religione
inducti iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi.
Huius spoliatio templi haud dubia inter scriptores est. Cælius 10
Romam euntem ab Ereto devertisse eo Hannibalem tradit,
iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur: ex 11
Campania in Samnium, inde in Pelignos pervenisse, præterque
oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde Albensi
agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse.
Neque ibi error est, quod tanti exercitus vestigia intra tam 12
brevis ævi memoriam potuerint confundi; (isse enim ea con-
stat;) tantum id interest, veneritne eo itinere ad urbem an 13
ab urbe in Campaniam redierit.

Ceterum non quantum Romanis pertinaciæ ad premendam **12**
obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali.
Namque *per Samnium* et Lucanos in Bruttium agrum ad 2
fretum ac Regium eo cursu contendit, ut prope repentino
adventu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnius ob- 3
sessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et
admiratio orta est, non simul regressum Hannibalem. Inde 4
per colloquia intellexerunt, relictos se desertosque et spem
Capuæ retinendæ deploratam apud Pœnos esse. Accessit edic- 5
tum proconsulum ex senatus consulto propositum vulgatumque
apud hostes, ut, qui civis Campanus ante certam diem trans-
isset, sine fraude esset. Nec ulla facta est transitio, metu 6
magis eos quam fide continente, quia maiora in defectione
deliquerant, quam quibus ignosci posset. Ceterum quemad- 7
modum nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil
salutare in medium consulebatur. Nobilitas rem publicam 8
deseruerat, neque in senatum cogi poterant: in magistratu
erat, qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua
vim ac ius magistratui, quem gerebat, dempsisset. Iam 9

ne in foro quidem aut publico loco principum quisquam ap-
parebat: domibus inclusi patriæ occasum cum suo exitio in
10 dies exspectabant. Summa curæ omnis in Bostarem Hanno-
nemque, præfectos præsidii Punici, versa erat, suo, non socio-
11 rum periculo sollicitos. Ii, conscriptis ad Hannibalem litteris
non libere modo, sed etiam aspere, quibus non Capuam solam
traditam in manum hostibus, sed se quoque *et* præsidium in
12 omnes cruciatus proditos incusabant: abisse eum in Bruttios
velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius caperetur: at
hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Romanæ abs-
13 trahi a Capua obsidenda potuisse: tanto constantiorem ini-
micum Romanum quam amicum Pœnum esse. Si redeat
Capuam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos
14 eruptioni fore. Non cum Reginis neque Tarentinis bellum
gesturos transisse Alpes: ubi Romanæ legiones sint, ibi et
Carthaginiensium exercitus debere esse: sic ad Cannas, sic ad
Trasumennum rem bene gestam, coeundo conferundoque cum
15 hoste castra, fortunam tentando: in hanc sententiam litteræ
conscriptæ Numidis, proposita mercede eam professis operam,
dantur. Ii specie transfugarum quum ad Flaccum in castra
venissent, ut inde tempore capto abirent, famesque, quæ iam
diu Capuæ erat, nulli non probabilem causam transitionis
16 faceret, mulier repente Campana in castra venit, scortum
transfugarum unius, indicatque imperatori Romano, Numidas
17 fraude composita transisse litterasque ad Hannibalem ferre: id
unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, arguere sese paratam
esse. Productus primo satis constanter, ignorare se mulierem,
simulabat: paulatim dein convictus veris, quum tormenta posci
et parari videret, fassus *est* id ita esse, litteræque prolatæ.
18 [Et] additum etiam indicio, quod celabatur, et alios specie trans-
19 fugarum Numidas vagari in castris Romanis. Ii supra sep-
tuaginta comprensi et cum transfugis novis mulcati virgis
manibusque præcisis Capuam rediguntur. Conspectum tam
13 triste supplicium fregit animos Campanorum. Concursus ad
curiam populi factus coegit Lœsium senatum vocare; et pri-

moribus, qui iam diu publicis consiliis aberant. propalam minabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se et in publicum omnes vi extracturos esse. Is timor frequentem senatum magistratui præbuit. Ibi quum ceteri de 2
legatis mittendis ad imperatores Romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus sententiam negat eos, qui de legatis et de pace ac deditione 3
loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent, nec quid ipsis patiendum sit. „Quid? 4
vos" inquit „eam deditionem fore censetis, qua quondam, ut adversus Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? Iam e memoria excessit, quo tempore et 5
in qua fortuna a populo Romano defecerimus? iam, quemadmodum in defectione præsidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necarimus? quoties in obsidentes, 6
quam inimice eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem vocaverimus ad opprimendos eos? hoc quod recentissimum est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? Age contra, 7
quæ illi infeste in nos fecerint, repetite, ut ex eo, quid speretis, habeatis. Quum hostis alienigena *in* Italia esset, et Hannibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis omnibus, omisso ipso Hannibale, ambo consules et duo consulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. Alterum annum 8
circumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula et gravissimos labores perpessi, circa vallum ac fossas sæpe trucidati ac prope ad extremum castris exuti. Sed omitto hæc; vetus atque usitata res est in oppugnanda 9
hostium urbe labores ac pericula pati; illud iræ atque odii exsecrabilis indicium est. Hannibal ingentibus copiis peditum 10
equitumque castra oppugnavit et ex parte cepit; tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione. Profectus trans Vulturnum perussit Calenum agrum; nihil tanta sociorum clade avocati sunt. Ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit; 11
eam quoque tempestatem imminentem spreverunt. Transgressus Anienem amnem tria millia passuum ab urbe castra posuit,

postremo ad mœnia ipsa et ad portas accessit; Romam se
ademturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omise-
12 runt. Feras bestias, cæco impetu ac rabie concitatas, si ad
cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam
13 avertas; Romanos Roma circumsessa, coniuges, liberi, quorum
ploratus hinc prope exaudiebantur, aræ, foci, deum delubra,
sepulcra maiorum temerata ac violata a Capua non aver-
terunt; tanta aviditas supplicii expetendi, tanta sanguinis nostri
14 hauriendi est sitis; nec iniuria forsitan: nos quoque idem
fecissemus, si data fortuna esset. Itaque quoniam aliter dis
immortalibus est visum, quum mortem ne recusare quidem
debeam, cruciatus contumeliasque, quas parat hostis, dum liber,
dum mei potens sum, effugere morte, præterquam honesta,
15 etiam leni possum. Non videbo App. Claudium et Q. Fulvium
victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem Romanam
triumphi spectaculum trahar, ut deinde in carcere ad palum
deligatus, lacerato virgis tergo, cervicem securi Romanæ sub-
iiciam; nec dirui incendique patriam videbo, nec rapi ad
stuprum matres Campanas virginesque et ingenuos pueros.
16 Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis proruerunt, ne
stirps, ne memoria originum suarum exstaret: nedum eos
Capuæ parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini sunt.
17 Itaque quibus vestrum ante fato cedere, quam hæc tot tam
acerba videant, in animo est, iis apud me hodie epulæ in-
18 structæ paratæque sunt. Satiatis vino ciboque poculum idem,
quod mihi datum fuerit, circumferetur; ea potio corpus a
cruciatu, animum a contumeliis, oculos, aures a videndis au-
diendisque omnibus acerbis indignisque, quæ manent victos,
vindicabit. Parati erunt, qui magno rogo in propatulo ædium
19 accenso corpora exanima iniiciant. Hæc una via et honesta
et libera ad mortem. Et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et
Hannibal fortes socios sciet ab se desertos ac proditos esse."

14 Hanc orationem Virrii plures cum assensu audierunt
quam forti animo id, quod probabant, exsequi potuerunt.
2 Maior pars senatus, multis sæpe bellis expertam populi Romani

clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore,
legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miserunt-
que. Vibium Virrium septem et viginti ferme senatores do- 3
mum secuti sunt epulatique cum eo et, quantum facere
potuerant, alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali,
venenum omnes sumpserunt; inde, misso convivio, dextris 4
inter se datis ultimoque complexu, collacrimantes suum patriæ-
que casum alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii
domos digressi sunt. Impletæ cibis vinoque venæ minus 5
efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt; itaque
noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem quum
animam egissent, omnes tamen prius, quam aperirentur hostibus
portæ, exspirarunt.

Postero die porta Iovis, quæ adversus castra Romana 6
erat, iussu proconsulum aperta est. Ea intromissa legio una
et duæ alæ cum C. Fulvio legato. Is quum omnium primum 7
arma telaque, quæ Capuæ erant, ad se conferenda curasset,
custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti
posset, præsidium Punicum comprehendit, senatum Campanum
ire in castra ad imperatores Romanos iussit. Quo quum 8
venissent, extemplo iis omnibus catenæ iniectæ, iussique ad
quæstores deferre, quod auri atque argenti haberent. Auri pon-
do duo millia septuaginta fuit, argenti triginta millia pondo
et mille ducenta. Senatores quinque et viginti Cales in custo- 9
diam, duodetriginta Teanum missi, quorum de sententia maxime
descitum ab Romanis constabat. De supplicio Campani sena- **15**
tus haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat.
Facilis impetrandæ veniæ Claudius, Fulvii durior sententia
erat. Itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei 2
totum reiiciebat: percontandi etiam æquum esse potestatem 3
fieri patribus, num communicassent consilia cum aliquis so-
ciorum Latini nominis et num ope eorum in bello forent adiuti.
Id vero minime committendum esse Fulvius dicere, ut solli- 4
citarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi, et subii-
cerentur indicibus, quis *neque, quid dicerent*, neque, quid

facerent, quicquam unquam pensi fuisset: itaque se eam quæ-
5 stionem oppressurum exstincturumque. Ab hoc sermone quum
digressi essent, et Appius quamvis ferociter loquentem colle-
gam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma
6 exspectaturum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto
foret, dimittens prætorium tribunis militum ac præfectis socium
imperavit, uti duobus millibus equitum delectis denuntiarent, ut
7 ad tertiam bucinam præsto essent. Cum hoc equitatu nocte
Teanum profectus, prima luce portam intravit atque in forum
perrexit: concursuque ad primum equitum ingressum facto,
magistratum Sidicinum citari iussit imperavitque, ut produ-
8 ceret Campanos, quos in custodia haberet. Producti omnes
virgisque cæsi ac securi percussi. Inde citato equo Cales
percurrit; ubi quum in tribunali consedisset productique Cam-
pani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit
litterasque a C. Calpurnio prætore Fulvio et senatus con-
9 sultum tradit. Murmur ab tribunali totam contionem per-
vasit, differri rem integram ad patres de Campanis: et Fulvius,
id ita esse ratus, acceptas litteras neque resolutas quum in
gremio reposuisset, præconi imperavit, ut lictorem lege agere
iuberet. Ita de iis quoque, qui Calibus erant, sumptum
10 supplicium. Tum litteræ lectæ senatusque consultum, serum
ad impediendam rem actam, quæ summa ope approperata
11 erat, ne impediri posset. Consurgentem iam Fulvium Taurea
Vibellius Campanus, per mediam vadens turbam, nomine in-
clamavit, et quum mirabundus, quidnam sese vellet, resedisset
12 Flaccus, „Me quoque“ inquit „iube occidi, ut gloriari possis
multo fortiorem, quam ipse es, virum abs te occisum esse.“
13 Quum Flaccus negaret profecto satis compotem mentis esse,
modo prohiberi etiam se, si id vellet, senatus consulto diceret,
14 tum Vibellius „Quando quidem“ inquit, „capta patria, propin-
quis amicisque amissis, quum ipse manu mea coniugem liberos-
que interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis
quidem copia eadem est, quæ his civibus meis, petatur a
15 virtute invisæ huius vitæ vindicta.“ Atque ita gladio, quem

veste texerat, per adversum pectus transfixus, ante pedes im-
peratoris moribundus procubuit.

Quia et, quod ad supplicium attinet Campanorum, et 16
pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum
App. Claudium sub deditionem Capuæ quidam tradunt; hunc 2
quoque ipsum Tauream neque sua sponte venisse Cales neque
sua manu interfectum, sed, quum inter ceteros ad palum deliga-
tus *quiritaret*, quia parum inter strepitus exaudiri possent, quæ
vociferaretur, silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream 3
illa, quæ ante memorata sunt, dixisse, virum se fortissimum ab
nequaquam pari ad virtutem occidi; sub hæc dicta iussu pro-
consulis præconem ita pronuntiasse: „Lictor, viro forti adde
virgas et in eum primum lege age.“ Lectum quoque sena- 4
tus consultum, priusquam securi feriret, quidam auctores sunt,
sed quia adscriptum in senatus consulto fuerit, si ei videretur,
integram rem ad senatum reiiceret, interpretatum esse, quid
magis e re publica duceret, æstimationem sibi permissam.

Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia in 5
deditionem acceptæ; ibi quoque in eos, qui capita rerum
erant, animadversum. Ita ad septuaginta principes senatus 6
interfecti, trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi,
alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati, variis
casibus interierunt; multitudo alia civium Campanorum venun-
data. De urbe agroque reliqua consultatio fuit, quibusdam 7
delendam censentibus urbem prævalidam, propinquam, inimi-
cam; ceterum præsens utilitas vicit; nam propter agrum, quem
omni fertilitate terræ satis constabat primum in Italia esse,
urbs servata est, ut esset aliqua aratorum sedes. Urbi fre- 8
quentandæ multitudo incolarum libertinorumque et institorum
opificumque retenta; ager omnis et tecta publica populi Ro-
mani facta. Ceterum habitari tantum tanquam urbem Capuam 9
frequentarique placuit, corpus nullum civitatis nec senatum
nec plebis concilium nec magistratus esse: sine consilio pub- 10
lico, sine imperio multitudinem, nullius rei inter se sociam,
ad consensum inhabilem fore; præfectum ad iura reddenda ab

11 Roma quotannis missuros. Ita ad Capuam res compositæ
consilio ab omni parte laudabili. Severe et celeriter in maxime
noxios animadversum; multitudo civium dissipata in nullam
12 spem reditus; non sævitum incendiis ruinisque in tecta innoxia
murosque, et cum emolumento quæsita etiam apud socios
lenitatis species incolumitate urbis nobilissimæ opulentissimæ-
que, cuius ruinis omnis Campania, omnes, qui Campaniam circa
13 accolunt, populi ingemuissent; confessio expressa hosti, quanta
vis in Romanis ad expetendas pœnas ab infidelibus sociis
et quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem
tuendos esset.

17 Romani patres perfuncti, quod ad Capuam attinebat, cura,
C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat,
sex millia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et
socium Latini nominis peditum numerum parem et octingentos
2 equites decernunt. Eum exercitum Puteolis in naves imposi-
tum Nero in Hispaniam transportavit. Quum Tarraconem
navibus venisset, expositisque ibi copiis et navibus subductis,
socios quoque navales multitudinis augendæ causa armasset,
3 profectus ad Hiberum flumen exercitum ab Ti. Fonteio et
4 *L.* Marcio accepit. Inde pergit ad hostes ire. Hasdrubal
Hamilcaris ad Lapides atros castra habebat; in Ausetanis is
locus est inter oppida Iliturgim et Mentissam. Huius saltus
5 fauces Nero *insedit. Hasdrubal, quum* in arto res esset, cadu-
ceatorem misit, qui promitteret, si inde emissus foret, se om-
6 nem exercitum ex Hispania deportaturum. Quam rem quum
læto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal
colloquio petivit, ut coram leges conscriberentur de tradendis
arcibus urbium dieque statuenda, ad quam præsidia deduce-
7 rentur suaque omnia sine fraude Pœni deportarent. Quod
ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte,
quod gravissimum exercitus erat, Hasdrubal, quacunque posset,
8 evadere *e* saltu iussit. Data sedulo opera est, ne multi ea
nocte exirent, ut ipsa paucitas quum ad hostem silentio fallen-
dum aptior, tum ad evadendum per artas semitas ac difficiles

esset. Ventum insequenti die ad colloquium est; sed loquendo 9
plura scribendoque dedita opera, quæ in rem non essent, die
consumpto, in posterum dilatum est. Addita insequens nox 10
spatium dedit et alios emittendi; nec postero die res finem
invenit. Ita aliquot dies disceptando palam de legibus noc- 11
tesque emittendis clam e castris Carthaginiensibus absumptæ.
Et postquam pars maior emissa exercitus erat, iam ne iis
quidem, quæ ultro dicta erant, stabatur, minusque ac minus, 12
cum timore simul fide decrescente, conveniebat. Iam ferme
pedestres omnes copiæ evaserant e saltu, quum prima luce
densa nebula saltum omnem camposque circa intexit. Quod
ubi sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem, qui in posterum
diem colloquium differret: illum diem religiosum Carthaginien-
sibus ad agendum quicquam rei seriæ esse. Ne tum quidem 13
suspecta fraus quum esset, data venia eius diei, extemploque
Hasdrubal cum equitatu elephantisque castris egressus sine
ullo tumultu in tutum evasit. Hora ferme quarta dispulsa 14
sole nebula aperuit diem, vacuaque hostium castra conspexe-
runt Romani. Tum demum Claudius Punicam fraudem 15
agnoscens, ut se dolo captum sensit, proficiscentem instituit
sequi, paratus confligere acie; sed hostis detrectabat pugnam; 16
levia tamen prœlia inter extremum Punicum agmen præ-
cursoresque Romanorum fiebant.

Inter hæc Hispaniæ populi nec, qui post cladem acceptam **18**
defecerant, redibant ad Romanos, nec ulli novi deficiebant;
et Romæ senatui populoque post receptam Capuam non Italiæ 2
iam maior quam Hispaniæ cura erat. Et exercitum augeri
et imperatorem mitti placebat; nec tam, quem mitterent, satis 3
constabat, quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies
triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraor-
dinaria cura deligendum esse. Quum alii alium nominarent, 4
postremum eo decursum est, ut proconsuli creando in Hispa-
niam comitia haberentur; diemque comitiis consules edixerunt.
Primo exspectaverant, ut, qui se tanto imperio dignos crede- 5
rent, nomina profiterentur; quæ ut destituta exspectatio est,

redintegratus luctus acceptæ cladis desideriumque imperatorum
6 amissorum. Mæsta itaque civitas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in campum descendit; atque in magistratus versi circumspectant ora principum aliorum alios intuentium, fremuntque, adeo perditas res desperatumque de re publica
7 esse, ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere, quum subito P. Cornelius, *P. Cornelii,* qui in Hispania ceciderat, filius, quattuor et viginti ferme annos natus, professus se
8 petere, in superiore, unde conspici posset, loco constitit. In quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore
9 ominati extemplo sunt felix faustumqne imperium. Iussi deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriæ modo, sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in Hispania
10 iusserunt. Ceterum post rem actam, ut iam resederat impetus animorum ardorque, silentium subito ortum et tacita cogitatio, quidnam egissent; nonne favor plus valuisset quam
11 ratio. Ætatis maxime pænitebat; quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex funestis duabus familiis in eas provincias, ubi inter sepulcra patris patruique res gerendæ
19 essent, proficiscentis. Quam ubi ab re tanto impetu acta sollicitudinem curamque hominum animadvertit, advocata contione, ita de ætate sua imperioque mandato et bello, quod
2 gerundum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum, qui resederat, excitaret rursus novaretque *et* impleret homines certioris spei, quam quantam fides promissi humani
3 aut ratio ex fiducia rerum subiicere solet. Fuit enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis, sed arte quoque quadam
4 ab iuventa in ostentationem earum compositus, pleraque apud multitudinem aut *ut* per nocturnas visa species aut velut divinitus mente monita agens, sive et ipse capti quadam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque velut sorte oraculi missa
5 sine cunctatione exsequerentur. Ad hoc iam inde ab initio præparans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die prius ullam publicam privatamque rem egit, quam in Capitolium iret ingressusque ædem consideret et plerumque solus in

secreto ibi tempus tereret. Hic mos per omnem vitam ser- 6
vatus seu consulto seu temere vulgatæ opinioni fidem apud
quosdam fecit, stirpis eum divinæ virum esse, rettulitque famam 7
in Alexandro magno prius vulgatam, et vanitate et fabula
parem, anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo
matris eius visam persæpe prodigii eius speciem interventuque
hominum evolutam repente atque ex oculis elapsam. Huius 8
miraculi nunquam ab ipso elusa fides est, quin potius aucta
arte quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam affirmandi.
Multa alia eiusdem generis, alia vera, alia assimulata, admira- 9
tionis humanæ in eo iuvene excesserant modum; quibus freta
tunc civitas ætati haudquaquam maturæ tantam rerum mo-
lem tantumque imperium permisit.

Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania habebat, 10
quæque a Puteolis cum C. Nerone traiectæ erant, decem
millia militum et *mille* equites adduntur, et M. Iunius Silanus
proprætor adiutor ad res gerendas datus est. Ita cum triginta 11
navium classe (omnes autem quinqueremes erant) ostiis Tiberi-
nis profectus præter oram Tusci maris, Alpes atque Gallicum
sinum et deinde Pyrenæi circumvectus promuntorium, Em-
poriis, urbe Græca (oriundi et ipsi a Phocæa sunt), copias
exposuit. Inde, sequi navibus iussis, Tarraconem pedibus 12
profectus conventum omnium sociorum (etenim legationes
ad famam eius ex omni se provincia effuderant) habuit.
Naves ibi subduci iussit, remissis quattuor triremibus Massi- 13
liensium, quæ officii causa ab domo prosecutæ fuerant. Re- 14
sponsa inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare
cœpit, ita elato ab ingenti virtutum suarum fiducia animo, ut
nullum ferox verbum excideret, ingensque omnibus, quæ dice-
ret, quum maiestas inesset, tum fides. Profectus ab Tarracone **20**
et civitates sociorum et hiberna exercitus adiit, collaudavitque
milites, quod duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam
obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostes 2
passi omni cis Hiberum agro eos arcuissent, sociosque cum
fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto 3

honore, ut facile appareret, nihil minus vereri, quam ne quis
4 obstaret gloriæ suæ. Successit inde Neroni Silanus, et in
hiberna milites novi deducti. Scipio, omnibus, quæ adeunda
agendaque erant, mature aditis peractisque, Tarraconem con-
5 cessit. Nihilo minor fama apud hostes Scipionis erat quam
apud cives sociosque, et divinatio quædam futuri, quo minus
ratio timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens
6 metum. In hiberna diversi concesserant, Hasdrubal Gisgonis
usque ad Oceanum et Gades, Mago in mediterranea maxime
supra Castulonensem saltum; Hasdrubal Hamilcaris filius
proximus Hibero circa Saguntum hibernavit.

7 Æstatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio in
Hispaniam venit, Punica classis ex Sicilia Tarentum accita *ad*
arcendos commeatus præsidii Romani, quod in arce Tarentina
8 erat, clauserat quidem omnes ad arcem a mari aditus, sed
assidendo diutius artiorem annonam sociis quam hosti facie-
9 bat; non enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora
apertosque portus præsidio navium Punicarum poterat, quan-
tum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex omni genere
10 hominum absumebat, ut arcis præsidium etiam sine invecto,
quia pauci erant, ex ante præparato sustentari posset, Taren-
11 tinis classique ne invectum quidem sufficeret. Tandem maiore
gratia, quam venerat, classis dimissa est; annona haud multum
laxaverat, quia remoto maritimo præsidio subvehi frumen-
tum non poterat.

21 Eiusdem æstatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia
quum ad urbem venisset, a C. Calpurnio prætore senatus ei
2 ad ædem Bellonæ datus est. Ibi quum de rebus ab se gestis
disseruisset, questus leniter non suam magis quam militum
vicem, quod, provincia confecta, exercitum deportare non
licuisset, postulavit, ut triumphanti urbem inire liceret. Id
3 non impetravit. Quum multis verbis actum esset, utrum minus
conveniret, cuius nomine absentis ob res prospere ductu eius
gestas supplicatio decreta foret et dis immortalibus habitus
4 honos, ei præsenti negare triumphum, an, quem tradere exer-

citum successori iussissent, quod nisi manente in provincia
bello non decerneretur, eum quasi debellato triumphare, quum
exercitus testis meriti atque immeriti triumphi abesset, medium
visum, ut ovans urbem iniret. Tribuni plebis ex auctoritate 5
senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcello, quo die urbem
ovans iniret, imperium esset. Pridie quam urbem iniret, in 6
monte Albano triumphavit; inde ovans multam præ se prædam
in urbem intulit. Cum simulacro captarum Syracusarum cata- 7
pultæ ballistæque et alia omnia instrumenta belli lata et pacis
diuturnæ regiæque opulentiæ ornamenta, argenti ærisque fabre- 8
facti vis, alia supellex pretiosaque vestis et multa nobilia
signa, quibus inter primas Græciæ urbes Syracusæ ornatæ
fuerant. Punicæ quoque victoriæ signum octo ducti elephanti, 9
et non minimum fuere spectaculum cum coronis aureis præce-
dentes Sosis Syracusanus et Mœricus Hispanus, quorum altero 10
duce nocturno Syracusas introitum erat, alter Nasum, quodque
ibi præsidii erat, prodiderat. His ambobus civitas data et 11
quingena iugera agri, Sosidi in agro Syracusano, qui aut
regius aut hostium populi Romani fuisset, et ædes Syracusis,
cuius vellet eorum, in quos belli iure animadversum esset,
Mœrico Hispanisque, qui cum eo transierant, urbs agerque 12
in Sicilia ex iis, qui a populo Romano defecissent, iussa dari.
Id M. Cornelio mandatum, ut, ubi ei videretur, urbem agrum- 13
que eis assignaret. In eodem agro Belligeni, per quem illec-
tus ad transitionem Mœricus erat, quadringenta iugera agri
decreta.

Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis octo 14
millia peditum, tria Numidarum equitum exposuit. Ad eos
Murgentia et Er*gctium urbes defece*re. Secutæ defectionem
earum Hybla et Macella et ignobiliores quædam aliæ; et 15
Numidæ præfecto Muttine vagi per totam Siciliam sociorum
populi Romani agros urebant. Super hæc exercitus Romanus 16
iratus, partim quod cum imperatore non devectus ex provin-
cia esset, partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni
fungebantur militia, magisque eis auctor ad seditionem quam

17 animus deerat. Inter has difficultates M. Cornelius prætor
et militum animos nunc consolando, nunc castigando sedavit
et civitates omnes, quæ defecerant, in dicionem redegit, atque
ex iis Murgentiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur
ex senatus consulto, attribuit.

22 Consules quum ambo Apuliam provinciam haberent,
minusque iam terroris a Pœnis et Hannibale esset, sortiri
iussi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio Macedo-
2 nia evenit, isque Lævino successit. Fulvius Romam comitio-
rum causa arcessitus quum comitia consulibus rogandis haberet,
prærogativa Voturia iuniorum T. Manlium Torquatum et T.
3 Otacilium *absentem consules dixit. Quum ad Manlium,* qui
præsens erat, gratulandi causa turba coiret, nec dubius esset
consensus populi, magna circumfusus turba ad tribunal con-
4 sulis venit petitque, ut pauca sua verba audiret centuriamque,
5 quæ tulisset suffragium, revocari iuberet. Erectis omnibus
exspectatione, quidnam postulaturus esset, oculorum valetudi-
6 nem excusavit: impudentem et gubernatorem et imperatorem
esse, qui, quum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet
7 sibi aliorum capita ac fortunas committi; proinde, si videre-
tur ei, redire in suffragium Voturiam iuniorum iuberet et
meminisse in consulibus creandis belli, quod in Italia sit,
8 temporumque rei publicæ; vixdum requiesse aures a strepitu
et tumultu hostili, quo paucos ante menses † arserint prope
mœnia Romana. Post hæc quum centuria frequens succla-
masset, nihil se mutare sententiæ eosdemque consules dicturos
9 esse, tum Torquatus „Neque ego vestros“ inquit „mores consul
ferre potero neque vos imperium meum. Redite in suffra-
gium, et cogitate, bellum Punicum *in* Italia et hostium ducem
10 Hannibalem esse.“ Tum centuria, et auctoritate mota viri
et admirantium circa fremitu, petiit a consule, ut Voturiam
11 seniorum citaret: velle sese cum maioribus natu colloqui et ex
auctoritate eorum consules dicere. Citatis Voturiæ senioribus,
12 datum secreto in Ovili cum iis colloquendi tempus. Seniores
de tribus consulendum dixerunt esse, duobus plenis iam hono-

rum, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum aliquem
adversus Pœnos consulem creari vellent, M. Valerio Lævino;
egregie adversus Philippum regem terra marique rem ges-
sisse. Ita de tribus consultatione data, senioribus dimissis 13
iuniores suffragium ineunt. M. [Marcellum] Claudium, ful-
gentem tum Sicilia domita, et M. Valerium absentes consules
dixerunt. Auctoritatem prærogativæ omnes centuriæ secutæ
sunt. Eludant nunc antiqua mirantes; non equidem, si qua 14
sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt,
aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii
aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse. Cen- 15
turiam vero iuniorum seniores consulere voluisse, quibus im-
perium suffragio mandaret, vix ut veri simile sit, parentium
quoque hoc sæculo vilis levisque apud liberos auctoritas fecit.

Prætoria inde comitia habita. P. Manlius Vulso et L. **23**
Manlius Acidinus et C. Lætorius et L. Cincius Alimentus creati
sunt. Forte ita incidit, ut comitiis perfectis nuntiaretur, T. 2
Otacilium, quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum
esset, collegam absentem daturus fuisse videbatur populus,
mortuum in Sicilia esse. Ludi Apollinares et priore anno 3
fuerant et, eo anno ut fierent, referente Calpurnio prætore,
senatus decrevit, ut in perpetuum voverentur. Eodem anno 4
prodigia aliquot visa nuntiataque sunt. In æde Concordiæ
Victoria, quæ in culmine erat, fulmine icta decussaque ad
Victorias, quæ in antefixis erant, hæsit neque inde procidit;
et Anagniæ et Fregellis nuntiatum est murum portasque de 5
cælo tactas, et in foro Subertano sanguinis rivos per diem
totum fluxisse, et Ereti lapidibus pluvisse, et Reate mulam
peperisse. Ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata, et 6
obsecratio in unum diem populo indicta et novendiale sacrum.
Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt novique 7
suffecti: in locum M'. Æmilii Numidæ decemviri sacrorum
M. Æmilius Lepidus, in locum M. Pomponii Mathonis pon-
tificis C. Livius, in locum Sp. Carvilii Maximi auguris M.
Servilius. T. Otacilius Crassus pontifex quia exacto anno 8

mortuus erat, ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen Dialis, quod exta perperam dederat, flamonio abiit.

24 Per idem tempus M. Valerius Lævinus, tentatis prius per
secreta colloquia principum animis, ad indictum ante ad id
2 ipsum concilium Ætolorum classe expedita venit. Ubi quum
Syracusas Capuamque captam in fidem in *Sicilia* Italiaque
3 rerum secundarum ostentasset adiecissetque, iam inde a maioribus
traditum morem Romanis colendi socios, ex quibus alios
in civitatem atque æquum secum ius accepissent, alios in ea
4 fortuna haberent, ut socii esse quam cives mallent: Ætolos
eo in maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum
5 in amicitiam primi venissent; Philippum eis et Macedonas
graves accolas esse, quorum se vim ac spiritus et iam fregisse
et eo redacturum esse, ut non iis modo urbibus, quas per
vim ademissent Ætolis, excedant, sed ipsam Macedoniam in-
6 festam habeant: et Acarnanas, quos ægre ferrent Ætoli a
corpore suo diremptos, restituturum se in antiquam formulam
7 iurisque ac dicionis eorum — hæc dicta promissaque a Ro-
mano imperatore Scopas, qui tum prætor gentis erat, et
Dorimachus, princeps Ætolorum, affirmaverunt auctoritate sua,
minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiestatem-
8 que populi Romani extollentes. Maxime tamen spes potiundæ
movebat Acarnaniæ. Igitur conscriptæ condiciones, quibus in
9 amicitiam societatemque populi Romani venirent, additumque,
ut, si placeret vellentque, eodem iure amicitiæ Elei Lacedæmo-
niique et Attalus et Pleuratus et Scerdilædus essent, Asiæ Atta-
10 lus, hi Thracum et Illyriorum reges: bellum ut extemplo Ætoli
cum Philippo terra gererent; navibus ne minus viginti quinque
11 quinqueremibus adiuvaret Romanus; urbium Corcyræ tenus ab
Ætolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Ætolorum,
alia omnis præda populi Romani esset, darentque operam
12 Romani, ut Acarnaniam Ætoli haberent; si Ætoli pacem cum
Philippo facerent, fœderi adscriberent, ita ratam fore pacem,
si Philippus arma ab Romanis sociisque, quique eorum dicionis

essent, abstinuisset; item si populus Romanus fœdere iungeretur 13
regi, ut caveret, ne ius ei belli inferendi Ætolis sociisque
eorum esset. Hæc convenerunt, conscriptaque biennio post 14
Olympiæ ab Ætolis, in Capitolio ab Romanis, ut testata
sacratis monumentis essent, sunt posita. Moræ causa fuerant 15
retenti Romæ diutius legati Ætolorum; nec tamen impedi-
mento id rebus gerendis fuit. Et Ætoli extemplo moverunt
adversus Philippum bellum, et Lævinus Zacynthum (parva in-
sula est propinqua Ætoliæ; urbem unam eodem, quo ipsa
est, nomine habet; eam præter arcem vi cepit) et Œniadas
Nasumque Acarnanum captas Ætolis contribuit; Philippum- 16
que satis implicatum bello finitimo ratus, ne Italiam Pœnos-
que et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse
se recepit.

Philippo Ætolorum defectio Pellæ hibernanti allata est. **25**
Itaque, quia primo vere moturus exercitum in Græciam erat, *ut* 2
Illyrios finitimasque eis urbes ab tergo metu quietas Macedonia
haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apollonia-
tium fines fecit, egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac
pavore compulit intra muros. Vastatis proximis Illyrici, in Pela- 3
goniam eadem celeritate vertit iter; inde Dardanorum urbem
Sintiam, in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit. His 4
raptim actis, memor Ætolici iunctique cum eo Romani belli per
Pelagoniam et Lyncum et Bottiæam in Thessaliam descendit
(etenim ad bellum secum adversus Ætolos capessendum incitari 5
posse homines credebat), et relicto ad fauces Thessaliæ Perseo
cum quattuor millibus armatorum ad arcendos aditu Ætolos,
ipse, priusquam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam 6
atque inde in Thraciam exercitum ac Mædos duxit. Incurrere 7
ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum
externo bello ac sine præsidio esse regnum sensisset. Ad 8
frangendas igitur *vires* vastare agros et urbem Iamphoryn-
nam, caput arcemque Mædicæ, oppugnare cœpit. Scopas ubi 9
profectum in Thraciam regem occupatumque ibi bello audivit,
armata omni iuventute Ætolorum, bellum inferre Acarnaniæ

10 parat. Adversus quos Acarnanum gens, et viribus impar et
iam Œniadas Nasumque amissa cernens Romanaque insuper
arma ingruere, ira magis instruit quam consilio bellum.
11 Coniugibus liberisque et senioribus super sexaginta annos in
propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos
12 coniurant, nisi victores se non redituros; qui victus acie
excessisset, eum ne quis urbe, tecto, mensa, lare reciperet,
diram exsecrationem in populares, obtestationem quam sanc-
13 tissimam potuerunt adversus hospites composuerunt; precatique
simul Epirotas sunt, ut, qui suorum in acie cecidissent, eos
14 uno tumulo contegerent, affigerentque humatis titulum: „Hic
siti sunt Acarnanes, qui adversus vim atque iniuriam Ætolo-
15 rum pro patria pugnantes mortem occubuerunt." Per hæc
incitatis animis, castra in extremis finibus suis obvia hosti
posuerunt. Nuntiis ad Philippum missis, quanto res in dis-
crimine esset, omittere Philippum id, quod in manibus erat,
coegerunt bellum, Iamphorynna per deditionem recepta et
16 prospero alio successu rerum. Ætolorum impetum tardaverat
primo coniurationis fama Acarnanicæ; deinde auditus Philippi
17 adventus regredi etiam in intimos coegit fines. Nec Philippus,
quanquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus magnis
ierat, ultra Dium est progressus; inde, quum audisset reditum
Ætolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit.

26 Lævinus veris principio a Corcyra profectus navibus,
superato Leucata promuntorio quum venisset Naupactum, An-
ticyram inde se petiturum edixit, ut præsto ibi Scopas Ætoli-
2 que essent. Sita Anticyra est in Locride læva parte sinum
Corinthiacum intranti; breve terra iter eo, brevis navigatio
3 ab Naupacto est. Tertio ferme post die utrinque oppugnari
cœpta est; gravior a mari oppugnatio erat, quia et tormenta
machinæque omnis generis in navibus erant, et Romani inde
oppugnabant. Itaque intra paucos dies recepta urbs per
deditionem Ætolis traditur; præda ex pacto Romanis cessit.
4 Litteræ Lævino redditæ, consulem eum absentem declaratum

et successorem venire P. Sulpicium; ceterum diuturno ibi morbo implicitus serius spe omnium Romam venit.

M. Marcellus quum idibus Martiis consulatum inisset, 5
senatum eo die moris modo causa habuit. professus, nihil se A. u. c. 544. A. Ch. 210.
absente collega neque de re publica neque de provinciis acturum. Scire se, frequentos Siculos prope urbem in villis ob- 6
trectatorum suorum esse; quibus tantum abesse ut per se non liceat palam Romæ crimina edita [ficta] ab inimicis vulgare,
ut, ni simularent, aliquem sibi timorem absente collega dicendi 7
de consule esse, ipse eis extemplo daturus senatum fuerit. Ubi quidem collega venisset, non passurum quicquam prius
agi, quam ut Siculi in senatum introducantur. Dilectum prope 8
a M. Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurimi questum de se Romam venirent; eundem litteris falsis urbem implesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem mi-
nuat. Moderati animi gloriam eo die adeptus consul sena- 9
tum dimisit, ac prope iustitium omnium rerum futurum videbatur, donec alter consul ad urbem venisset.

Otium, ut solet, excitavit plebis rumores. Belli diuturni- 10
tatem et vastatos agros circa urbem, qua infesto agmine isset Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam et prope quotannis
cæsos exercitus querebantur, et consules bellicosos ambo viros 11
acresque nimis et feroces creatos, qui vel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello respirare civitatem forent
passuri. Interrupit hos sermones nocte, quæ pridie Quinquatrus 27
fuit, pluribus simul locis circa forum incendium ortum. Eodem 2
tempore septem tabernæ, quæ postea quinque, et argentariæ,
quæ nunc novæ appellantur, arsere; comprehensa postea pri- 3
vata ædificia (neque enim tum basilicæ erant), comprehensæ
lautumiæ forumque piscatorium et atrium regium: ædes Vestæ 4
vix defensa est tredecim maxime servorum opera, qui in
publicum redempti ac manu missi sunt. Noctem ac diem con- 5
tinuatum incendium fuit, nec ulli dubium erat, humana id fraude factum esse, quod pluribus simul locis, et iis diversis,
ignes coorti essent. Itaque consul ex auctoritate senatus pro 6

contione edixit, qui, quorum opera id conflatum incendium
esset, profiteretur, præmium fore libero pecuniam, servo liber-
7 tatem. Eo præmio inductus Campanorum Calaviorum servus
(Manus ei nomen erat) indicavit, dominos et quinque præ-
terea iuvenes nobiles Campanos, quorum parentes a Q. Fulvio
securi percussi erant, id incendium fecisse, vulgoque facturos
8 alia, ni comprehendantur. Comprehensi ipsi familiæque eorum.
Et primo elevabatur index indiciumque: pridie eum verberibus
castigatum ab dominis discessisse; per iram ac levitatem ex
9 re fortuita crimen commentum; ceterum ut coram coargue-
bantur et quæstio ex ministris facinoris foro medio haberi
cœpta est, fassi omnes, atque in dominos servosque conscios
animadversum est; indici libertas data et viginti millia æris.

10 Consuli Lævino Capuam prætereunti circumfusa multitudo
Campanorum est, obsecrantium cum lacrimis, ut sibi Romam
ad senatum ire liceret oratum, si qua misericordia tandem flecti
possent, ne se ad ultimum perditum irent nomenque Campano-
11 rum a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus sibi privatam simulta-
tem cum Campanis negare ullam esse; publicas inimicitias hostiles
et esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum Ro-
12 manum sciret; nullam enim in terris gentem esse, nullum
infestiorem populum nomini Romano. Ideo se mœnibus in-
clusos tenere eos: quippe, si qui evasissent aliqua, velut feras
bestias per agros vagari et laniare et trucidare, quodcunque ob-
13 vium detur; alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Romam
incendendam profectos. Inventurum in semusto foro consulem
14 vestigia sceleris Campanorum; Vestæ ædem petitam et æter-
nos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperii Ro-
mani. Se minime censere tutum esse, Campanis potestatem
15 intrandi Romana mœnia fieri. Lævinus Campanos iure iurando
a Flacco adactos, quinto die, quam ab senatu responsum acce-
16 pissent, Capuam redituros, sequi se Romam iussit. Hac
circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis secutis-
que Romam, præbuit *speciem querentis de* clarissimarum urbium

excidio ac celeberrimis viris victos bello accusatores in urbem adducentis. De re publica tamen primum ac de pro- 17
vinciis ambo consules ad senatum rettulere.

28 Ibi Lævinus, quo statu Macedonia et Græcia, Ætoli, Acarnanes Locrique essent, quasque ibi res ipse egisset terra marique, exposuit: Philippum, inferentem bellum Ætolis, in 2
Macedoniam retro ab se compulsum ad intima penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse: classem satis esse ad arcendum Italia regem. Hæc de se deque provincia, cui 3
præfuerat, consul: tum de provinciis communis relatio fuit. Decrevere patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum Hannibale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius præfuisset, Siciliamque provinciam cum L. Cincio prætore obtineret. Exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Galliaque 4
essent; eæ quattuor erant legiones: urbanæ duæ superioris anni in Etruriam, duæ, quibus Sulpicius consul præfuisset, in Galliam mitterentur. Galliæ et legionibus præesset, quem 5
consul, cuius Italia provincia esset, præfecisset; in Etruriam 6
C. Calpurnius post præturam prorogato in annum imperio missus. Et Q. Fulvio Capua provincia decreta prorogatumque in annum imperium; exercitus civium sociorumque minui 7
iussus, ut ex duabus legionibus una legio, quinque millia peditum et trecenti equites essent, dimissis, qui plurima stipendia haberent, et sociorum septem millia peditum et trecenti equi- 8
tes relinquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteribus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec 9
de provincia Apulia nec de exercitu, quem habuerat, quicquam mutatum; tantum in annum prorogatum imperium est. P. Sulpicius collega eius omnem exercitum præter socios navales iussus dimittere est. Item ex Sicilia exercitus, cui M. Corne- 10
lius præesset, ubi consul in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio prætori ad obtinendam Siciliam Cannenses milites 11
dati, duarum instar legionum. Totidem legiones in Sardiniam 12
P. Manlio Vulsoni prætori decretæ, quibus L. Cornelius in eadem provincia priore anno præfuerat. Urbanas legiones 13

ita scribere consules iussi, ne quem militem facerent, qui in exercitu M. Claudii, M. Valerii, Q. Fulvii fuisset, neve eo anno plures quam una et viginti Romanæ legiones essent.

29 His senatus consultis perfectis sortiti provincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello adversus Hannibalem
2 Lævino evenit. Quæ sors, velut iterum captis Syracusis, ita exanimavit Siculos, exspectatione sortis in consulum conspectu stantes, ut comploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos hominum converterint et postmodo sermones præbuerint.
3 Circumibant enim senatorum *domos* cum veste sordida, affirmantes, se non modo suam quosque patriam, sed totam Siciliam
4 relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset. Nullo suo merito eum ante implacabilem in se fuisse; quid iratum, quod Romam de se questum venisse Siculos sciat, facturum? Obrui Ætnæ ignibus aut mergi freto satius illi insulæ esse
5 quam velut dedi noxæ inimico. Hæ Siculorum querelæ domos primum nobilium circumlatæ celebratæque sermonibus, quos partim misericordia Siculorum, partim invidia Marcelli
6 excitabat, in senatum etiam pervenerunt. Postulatum a consulibus est, ut de permutandis provinciis senatum consulerent. Marcellus, si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan
7 futuram fuisse sententiam suam dicere; nunc, ne quis timore frenari eos dicere possit, quo minus de eo libere querantur, in cuius potestate mox futuri sint, si collegæ nihil intersit,
8 mutare se provinciam paratum esse, deprecari senatus præiudicium; nam quum extra sortem collegæ optionem dari provinciæ iniquum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo
9 contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri? Ita senatus, quum, quid placeret, magis ostendisset quam decresset, dimittitur. Inter ipsos consules permutatio provinciarum, rapiente fato
10 Marcellum ad Hannibalem, facta est, ut, ex quo primus post *adversissimas haud* adversæ pugnæ gloriam ceperat, in eius laudem postremus Romanorum imperatorum, prosperis tum maxime bellicis rebus, caderet.

Permutatis provinciis, Siculi in senatum introducti multa 30
de Hieronis regis fide perpetua erga populum Romanum verba
fecerunt, in gratiam publicam avertentes. Hieronymum ac 2
postea Hippocraten atque Epicyden tyrannos quum ob alia, tum
propter defectionem ab Romanis ad Hannibalem invisos fuisse
sibi. Ob eam causam et Hieronymum a principibus iuventutis
prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratis- 3
que cædem septuaginta nobilissimorum iuvenum coniurationem
factam; quos Marcelli mora destitutos, quia ad prædictum
tempus exercitum ad Syracusas non admovisset, indicio facto,
omnes ab tyrannis interfectos. Eam quoque Hippocratis et 4
Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse Leontinis crudeliter
direptis. Nunquam deinde principes Syracusanorum desisse 5
ad Marcellum transire pollicerique, se urbem, quum vellet, ei
udi traditurositos; sed eum primo vi capere maluisse; dein, quum id 6
neque terra neque mari, omnia expertus, potuisset, auctores
traditarum Syracusarum fabrum ærarium Sosim et Mœricum
Hispanum quam principes Syracusanorum habere, toties id
nequicquam ultro offerentes, præoptasse, quo scilicet iustiore
de causa vetustissimos socios populi Romani trucidaret ac
diriperet. Si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset, sed 7
populus Syracusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani
publice et non, oppressis Syracusanis, tyranni eorum Hippo-
crates et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis
bellum cum populo Romano gessissent, quid ultra, quam quod 8
fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum
potuisse? Certe præter mœnia et tecta exhausta urbis ac 9
refracta ac spoliata deum delubra, dis ipsis ornamentisque
eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse. Bona quoque 10
multis adempta, ita ut ne *in* nudo quidem solo reliquiis di-
reptæ fortunæ alere sese ac suos possent. Orare se patres
conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem, quæ compareant
cognoscique possint, restitui dominis iubeant. Talia conquestos 11
quum excedere ex templo, ut de postulatis eorum patres consuli
possent, Lævinus iussisset, „Maneant immo“ inquit Marcellus, 12

„ut coram iis respondeam, quando ea condicione pro vobis, patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus, *et* duæ captæ hoc anno urbes Capua Fulvium reum, Marcellum Syracusæ habeant.“
31 Reductis in curiam legatis, tum consul „Non adeo maiestatis“ inquit „populi Romani imperiique huius oblitus sum, patres conscripti, ut, si de meo crimine ambi-
2 geretur, consul dicturus causam accusantibus Græcis fuerim: sed non, quid ego fecerim, in disquisitionem venit, quem, quicquid in hostibus feci, ius belli defendit, sed quid isti pati debuerint. Qui si non fuerunt hostes, nihil interest, nunc an vivo Hierone
3 Syracusas violaverim: sin autem desciverunt a populo Romano, si legatos nostros ferro atque armis petierunt, urbem ac mœnia clauserunt exercituque Carthaginiensium adversus nos tutati
4 sunt, quis passos esse hostilia, quum fecerint, indignatur? Tradentes urbem principes Syracusanorum aversatus sum; Sosim et Mœricum Hispanum, quibus tantam crederem *rem*, potiores habui. Non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis
5 humilitatem obiiciatis; quis est vestrum, qui se mihi portas aperturum, qui armatos milites meos in urbem accepturum promiserit? Odistis et exsecramini eos, qui fecerunt, et ne hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis; tantum abest,
6 ut et ipsi tale quicquam facturi fueritis. Ipsa humilitas eorum patres conscripti, quam isti obiiciunt, maximo argumento est, me neminem, qui navatam operam rei publicæ nostræ vellet,
7 aversatum esse. Et antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis, nunc ad colloquium eundo tentavi pacem, et posteaquam neque legatos violandi verecundia erat, nec mihi ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur, multis terra marique exhaustis laboribus, tandem vi atque armis
8 Syracusas cepi. Quæ captis acciderint, apud Hannibalem et Carthaginienses victos iustius quam apud victoris populi se-
9 natum quererentur. Ego, patres conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, nunquam spoliis earum urbem Romam exornarem. Quæ autem singulis victor aut ademi aut dedi, quum belli iure, tum ex cuiusque merito satis scio me fecisse.

Ea vos rata habeatis, patres conscripti, necne, magis rei 10
publicæ interest quam mea. Quippe mea fides exsoluta est;
ad rem publicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in
posterum segniores duces faciatis. Et quoniam coram et Si- 11
culorum et mea verba audistis, patres conscripti, simul templo
excedemus, ut me absente liberius consuli senatus possit." Ita
dimissi Siculi et ipse in Capitolium ad dilectum discessit.
Consul alter de postulatis Siculorum ad patres rettulit. Ibi **32**
quum diu sententiis certatum esset, et magna pars senatus,
principe eius sententiæ T. Manlio Torquato, cum tyrannis 2
bellum gerendum fuisse censerent, hostibus et Syracusanorum
et populi Romani, et urbem recipi, non capi, et receptam
legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda
servitute bello affligi; inter tyrannorum et ducis Romani 3
certamina præmium victoris in medio positam urbem pulcherri-
mam ac nobilissimam perisse, horreum atque ærarium quondam
populi Romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus,
hoc denique ipso Punico bello adiuta ornataque res publica
esset; si ab inferis exsistat rex Hiero, fidissimus imperii 4
Romani cultor, quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi
posse, quum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexerit,
ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope in porta, spolia
patriæ suæ visurus sit? — hæc taliaque quum ad invidiam 5
consulis miserationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen
decreverunt patres: acta M. Marcelli, quæ is gerens bellum 6
victorque egisset, rata habenda esse; in reliquum curæ senatui
fore rem Syracusanam, mandaturosque consuli Lævino, ut,
quod sine iactura rei publicæ fieri posset, fortunis eius civi-
tatis consuleret. Missis duobus senatoribus in Capitolium ad 7
consulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis, senatus
consultum recitatum est; legatique benigne appellati ac di- 8
missi ad genua se Marcelli consulis proiecerunt obsecrantes,
ut, quæ deplorandæ ac levandæ calamitatis causa dixissent,
veniam eis daret, et in fidem clientelamque se urbemque

Syracusas acciperet. Pollicens hoc consul clementer appel-
latos eos dimisit.

33 Campanis deinde senatus datus est, quorum oratio mi-
2 serabilior, causa durior erat. Neque enim meritas pœnas
negare poterant, nec tyranni erant, in quos culpam conferrent,
sed satis pensum pœnarum, tot veneno absumptis, tot securi
3 percussis senatoribus, credebant. Paucos nobilium superesse,
quos nec sua conscientia, ut quicquam de se gravius consulerent,
impulerit nec victoris ira capitis damnaverit; eos libertatem
sibi suisque et bonorum aliquam partem orare, cives Romanos,
affinitatibus plerosque et propinquis etiam cognationibus ex
4 connubio vetusto iunctos. Summotis deinde e templo, paulisper
dubitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset (mortuus
enim post captam Claudius consul erat), *at* coram imperatore,
qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum
5 fuerat, disceptaretur. Dein quum M. Atilium, C. Fulvium
fratrem Flacci, legatos eius, et Q. Minucium et L. Veturium
Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus
affuerant, in senatu viderent nec Fulvium avocari a Capua
6 nec differri Campanos vellent, interrogatus sententiam M. Atilius
Regulus, cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant, maxima auc-
7 toritas erat, „In consilio" inquit „arbitror me fuisse consuli-
bus Capua capta, quum quæreretur, ecqui Campanorum bene
8 meritus de re publica nostra esset. Duas mulieres compertum
tum est, Vestiam Oppiam, Atellanam Capuæ habitantem, et
Fauculam Cluviam, quæ quondam quæstum corpore fecisset,
illam quotidie sacrificasse pro salute et victoria populi Ro-
mani, hanc captivis egentibus alimenta clam suppeditasse;
9 ceterorum omnium Campanorum eundem erga nos animum
quem Carthaginiensium fuisse, securique percussos a Q. Ful-
vio esse magis, quorum dignitas inter alios, quam quorum
10 culpa eminebat. Per senatum agi de Campanis, qui cives
Romani sunt, iniussu populi non video posse, idque et apud
maiores nostros in Satricanis factum esse, quum defecissent,
ut M. Antistius tribunus plebis prius rogationem ferret

sciseeretque plebs, uti senatui de Satricanis sententiæ dicendæ
ius esset. Itaque censeo cum tribunis plebis agendum esse, ut 11
eorum unus pluresve rogationem ferant ad plebem, qua nobis
statuendi de Campanis ius fiat.“ L. Atilius tribunus plebis ex 12
auctoritate senatus plebem in hæc verba rogavit: „Omnes Cam-
pani, Atellani, Calatini, Sabatini, qui se dediderunt in arbitrium
dicionemque populi Romani *Q.* Fulvio proconsuli, [quosque una 13
secum dedidere,] quæque una secum dedidere, agrum urbemque,
divina humanaque utensiliaque sive quid aliud dediderunt, de iis
rebus quid fieri velitis, vos rogo, Quirites.“ Plebes sic iussit: 14
„Quod senatus iuratus, maxima pars, censeat, qui adsient, id vo-
lumus iubemusque.“ Ex hoc plebeiscito senatus consultus Op- **34**
piæ Cluviæque primum bona ac libertatem restituit: si qua alia
præmia petere ab senatu vellent, venire eas Romam. Cam- 2
panis in familias singulas decreta facta, quæ non operæ pre-
tium est omnia enumerare: aliorum bona publicanda, ipsos 3
liberosque eorum et coniuges vendendas extra filias, quæ
enupsissent, priusquam in populi Romani potestatem venirent,
alios in vincula condendos ac de iis posterius consulendum; 4
aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt,
publicanda necne bona essent; pecua captiva præter equos, 5
et mancipia præter puberes virile secus, et omnia, quæ solo
non continerentur, restituenda censuerunt dominis. Campanos 6
omnes, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extraquam qui eorum
aut ipsi aut parentes eorum apud hostes essent, liberos esse
iusserunt, ita ut nemo eorum civis Romanus aut Latini no- 7
minis esset, neve quis eorum, qui Capuæ fuisset, dum portæ
clausæ essent, in urbe agrove Campano intra certam diem
maneret; locus, ubi habitarent, trans Tiberim, qui non con- 8
tingeret Tiberim, daretur; qui nec Capuæ nec in urbe Cam-
pana, quæ a populo Romano defecisset, per bellum fuissent,
eos cis Lirim amnem Romam versus, qui ad Romanos trans- 9
issent, priusquam Capuam Hannibal veniret, cis Vulturnum
emovendos censuerunt, ne quis eorum propius mare quinde-
cim millibus passuum agrum ædificiumve haberet. Qui eorum 10

trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum uspiam
pararent haberentve, nisi in Veiente, Sutrino Nepesinove agro,
dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri modus
11 esset. Senatorum omnium, quique magistratus Capuæ, Atellæ,
Calatiæ gessissent, bona venire Capuæ iusserunt: libera corpora,
quæ venundari placuerat, Romam mitti ac Romæ venire.
12 Signa, statuas aeneas, quæ capta de hostibus dicerentur,
quæ eorum sacra ac profana essent, ad pontificum collegium
13 reiecerunt. Ob hæc decreta mæstiores aliquanto, quam Ro-
mam venerant, Campanos dimiserunt: nec iam Q. Fulvii sæ-
vitiam in sese, sed iniquitatem deum atque exsecrabilem for-
tunam suam incusabant.

35 Dimissis Siculis Campanisque, dilectus habitus. Scripto
2 deinde exercitu de remigum supplemento agi cœptum: in
quam rem quum neque hominum satis nec, ex qua pararentur
stipendiumque acciperent, pecuniæ quicquam ea tempestate
3 in publico esset, edixerunt consules, ut privati ex censu or-
dinibusque, sicut antea, remiges darent cum stipendio cibariisque
4 dierum triginta. Ad id edictum tantus fremitus hominum,
tanta indignatio fuit, ut magis dux quam materia seditioni
deesset: Secundum Siculos Campanosque plebem Romanam
5 perdendam lacerandamque sibi consules sumpsisse. Per tot
annos tributo exhaustos nihil reliqui præter terram nudam ac
vastam habere. Tecta hostes incendisse, servos agri cultores
rem publicam abduxisse, nunc ad militiam parvo ære emendo,
6 nunc remiges imperando: si quid cui argenti ærisve fuerit,
stipendio remigum et tributis annuis ablatum. Se, ut dent,
quod non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse. Bona
sua venderent: in corpora, quæ reliqua essent, sævirent: ne
7 unde redimantur quidem, quicquam superesse. Hæc non in
occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum
ingens turba circumfusi fremebant: nec eos sedare consules
8 nunc castigando, nunc consolando poterant. Spatium deinde
iis tridui se dare ad cogitandum dixerunt: quo ipsi ad rem
9 inspiciendam *et* expediendam usi sunt. Senatum postero die

habuerunt de remigum supplemento; ubi quum multa disseruissent, cur æqua plebis recusatio esset, verterunt orationem eo, ut dicerent, privatis id seu æquum seu iniquum onus
iniungendum esse; nam unde, quum pecunia in ærario non 10
esset, paraturos navales socios? quomodo autem sine classibus aut Siciliam obtineri aut Italia Philippum arceri posse aut
tuta Italiæ litora esse? Quum in hac difficultate rerum **36**
consilium hæreret ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Lævinus consul: Magistratus senatui et 2
senatum populo, sicut honore præstent, ita ad omnia, quæ dura atque aspera essent, subeunda duces debere esse. „Si, 3
quod iniungere inferiori velis, id prius in te ac tuos ipse iuris statueris, facilius omnes obedientes habeas; nec impensa gravis est, quum *ex* ea plus quam pro virili parte sibi quemque capere principum vident. Itaque *si* classes habere atque 4
ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione remiges dare, nobismet ipsis primum imperemus. Aurum, 5
argentum, *æs* signatum omne senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis, et filio bullam et, quibus uxor filiæve sunt, singulas uncias pondo auri relinquant; argenti, qui curuli sella sede- 6
runt, equi ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere possint, ceteri senatores libram argenti tantum; æris signati quina millia in singulos patres familiæ 7
relinquamus; ceterum omne aurum, argentum, æs signatum 8
ad triumviros mensarios extemplo deferamus, nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria collatio et certamen adiuvandæ rei publicæ excitet ad æmulandum animos primum equestris ordinis, dein reliquæ plebis. Hanc unam viam 9
multa inter nos collocuti consules invenimus; ingredimini dis bene iuvantibus. Res publica incolumis et privatas res facile salvas præstat; publica prodendo tua nequicquam serves.“
In hæc tanto animo consensum est, ut gratiæ ultro consuli- 10
bus agerentur. Senatu inde misso, pro se quisque aurum *et* 11
argentum et æs in publicum conferunt, tanto certamine in-

iecto, ut prima aut inter primos nomina sua vellent in pu-
blicis tabulis esse, ut nec triumviri accipiundo nec scribæ
12 referundo sufficerent. Hunc consensum senatus equester
ordo est secutus, equestris ordinis plebs. Ita sine edicto,
sine coercitione magistratus nec remige in supplementum
nec stipendio res publica eguit: paratisque omnibus ad bel-
lum, consules in provincias profecti sunt.

37 Neque aliud [magis] tempus belli fuit, quo Carthagini-
enses Romanique pariter variis casibus immixti magis in an-
2 cipiti spe ac metu fuerint. Nam Romanis et in provinciis
hinc in Hispania adversæ res, hinc prosperæ in Sicilia luc-
3 tum et lætitiam miscuerant, et in Italia quum Tarentum
amissum damno et dolori, tum arx cum præsidio retenta
4 præter spem gaudio fuit, et terrorem subitum pavoremque
urbis Romæ obsessæ et oppugnatæ Capua post dies paucos
5 capta in lætitiam vertit. Transmarinæ quoque res quadam
vice pensatæ: Philippus hostis tempore haud satis opportuno
factus, Ætoli novi adsciti socii Attalusque Asiæ rex, iam
6 velut despondente fortuna Romanis imperium orientis. Car-
thaginienses quoque Capuæ amissæ Tarentum captum æqua-
bant, et ut ad mœnia urbis Romanæ nullo prohibente se
7 pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat irriti incepti,
pudebatque adeo se spretos, ut, sedentibus ipsis ad Romana
mœnia, alia porta exercitus Romanus in Hispaniam duceretur.
8 Ipsæ quoque Hispaniæ, quo propius spem venerant, tantis
duobus ducibus exercitibusque cæsis debellatum ibi ac pulsos
inde Romanos esse, eo plus, ab L. Marcio, tumultuario duce, ad
vanum et irritum victoriam redactam esse, indignationis præbe-
9 bant. Ita æquante fortuna, suspensa omnia utrisque erant, inte-
gra spe, integro metu, velut illo tempore primum bellum inciperent.

38 Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua pertinacius
oppugnata ab Romanis quam defensa ab se multorum Italiæ
2 populorum animos averterat, quos neque omnes tenere præ-
sidiis, nisi vellet in multas parvasque partes carpere exerci-
tum, quod minime tum expediebat, poterat, nec, deductis

præsidiis, spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relin-
quere fidem. Præceps in avaritiam et crudelitatem animus 3
ad spolianda, quæ tueri nequibat, ut vastata hosti relinque-
rentur, inclinavit. Id fœdum consilium quum incepto, tum 4
etiam exitu fuit. Neque enim indigna patientium modo aba-
lienabantur animi, sed ceterorum etiam; quippe ad plures
exemplum quam *calamitas* pertinebat; nec consul Romanus 5
tentandis urbibus, sicunde spes aliqua se ostendisset deerat.
Salapiæ principes erant Dasius et Blattius, Dasius Hannibali 6
amicus; Blattius, quantum ex tuto poterat, rem Romanam
fovebat et per occultos nuntios spem proditionis fecerat
Marcello; sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat.
Multum ac diu cunctatus est; tum quoque magis inopia con- 7
silii potioris quam spe effectus Dasium appellat: at ille,
quum ab re aversus, tum æmulo potentatus inimicus, rem
Hannibali aperit. Arcessito utroque, Hannibal quum pro 8
tribunali quædam ageret, mox de Blattio cogniturus, starent-
que summoto populo accusator et reus, Blattius de proditione
Dasium appellabat. Enimvero ille, velut in manifesta re, 9
exclamat, sub oculis Hannibalis secum de proditione agi.
Hannibali atque eis, qui aderant, quo audacior res erat,
minus similis veri visa est: æmulationem profecto atque 10
odium esse, et id crimen afferri, quod, quia testem habere
non possit, liberius fingenti sit. Ita inde dimissi sunt. 11
Nec Blattius ante abstitit tam audaci incepto, quam idem
obtundendo docendoque, quam ea res ipsis patriæque salu-
taris esset, pervicit, ut præsidium Punicum (*quingenti* autem
Numidæ erant) Salapiaque traderetur Marcello. Nec sine 12
cæde multa tradi potuit. Longe fortissimi equitum toto Punico
exercitu erant. Itaque, quanquam improvisa res fuit nec usus
equorum in urbe erat, tamen armis inter tumultum captis et
eruptionem tentaverunt et, quum evadere nequirent, pugnantes 13
ad ultimum occubuerunt, nec plus quinquaginta ex iis in
potestatem hostium vivi venerunt. Plusque aliquanto damni 14
hæc ala equitum amissa Hannibali quam Salapia fuit; nec

deinde unquam Pœnus, quo longe plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

39 Per idem tempus, quum in arce Tarentina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem præsidium, quod ibi erat, Romanum præfectusque præsidii atque arcis M. Livius in com-
2 meatibus ab Sicilia missis habebant, qui ut tuto præterveherentur oram Italiæ, classis viginti ferme navium Regii stabat.
3 Præerat classi commeatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus, ceterum multis fortibus factis militari gloria illustris.
4 Primo quinque naves, quarum maximæ duæ triremes, a Marcello ei traditæ erant [habuit]; postea rem impigre sæpe
5 gerenti tres additæ quinqueremes; postremo ipse a sociis, Reginisque et a Velia et a Pæsto, debitas ex fœdere exigendo classem viginti navium, sicut ante dictum est, effecit.
6 Huic ab Regio profectæ classi Democrates cum pari navium Tarentinarum numero quindecim millia ferme ab urbe ad
7 Sapriportem obvius fuit. Velis tum forte, improvidus futuri certaminis, Romanus veniebat; sed circa Crotonem Sybarimque suppleverat remigio naves, instructamque et armatam egregie
8 pro magnitudine navium classem habebat, et tum forte sub idem tempus et venti vis omnis cecidit et hostes in conspectu fuere, ut ad componenda armamenta expediendumque remigem
9 ac militem ad imminens certamen satis temporis esset. Raro alias tantis animis iustæ concurrerunt classes, quippe quum
10 in maioris discrimen rei, quam ipsæ erant, pugnarent, Tarentini, ut, recuperata urbe ab Romanis post centesimum prope annum, arcem etiam liberarent, spe, commeatus quoque hostibus, si navali prœlio possessionem maris ademissent, interclusuros,
11 Romani, ut retenta possessione arcis ostenderent, non vi ac
12 virtute, sed proditione ac furto Tarentum amissum. Itaque ex utraque parte signo dato quum rostris concurrissent neque retro navem inhiberent nec dirimi ab se hostem paterentur, quam quis indeptus navem erat, ferrea iniecta manu, ita conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus tantum, sed
13 gladiis etiam prope collato pede gereretur res. Proræ inter

se iunctæ hærebant, puppes alieno remigio circumagebantur; ita in arto stipatæ erant naves, ut vix ullum telum in mari vanum intercideret: frontibus velut pedestres acies urgebant perviæque naves pugnantibus erant. Insignis tamen inter 14
ceteras pugna fuit duarum, quæ primæ agminum concurrerant inter se. In Romana nave ipse Quinctius erat, in Tarentina 15
Nico, cui Perconi fuit cognomen, non publico modo, sed privato etiam odio invisus atque infestus Romanis, quod eius factionis erat, quæ Tarentum Hannibali prodiderat. Hic Quinctium, 16
simul pugnantem hortantemque suos, incautum hasta transfigit, atque ille præceps cum armis procidit ante proram. Victor Tarentinus in turbatam duce amisso navem impigre 17
transgressus quum summovisset hostes, et prora iam Tarentinorum esset, puppim male conglobati tuerentur Romani, repente et alia a puppe triremis hostium apparuit; ita in 18
medio circumventa Romana navis capitur. Hinc ceteris terror iniectus, ubi prætoriam navem captam videre, fugientesque passim aliæ in alto mersæ, aliæ in terram remis abreptæ mox prædæ fuere Thurinis Metapontinisque. Ex onerariis, 19
quæ cum commeatu sequebantur, perpaucæ in potestatem hostium venere; aliæ ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua transferentes vela in altum evectæ sunt.

Nequaquam pari fortuna per eos dies Tarenti res gesta. 20
Nam ad quattuor millia hominum frumentatum egressa quum in agris passim vagarentur, Livius, qui arci præsidio- 21
que Romano præerat, intentus in omnes occasiones gerendæ rei, C. Persium impigrum virum cum duobus millibus armatorum ex arce emisit, qui vage effusos per agros palatosque 22
adortus quum diu passim cecidisset, paucos ex multis, trepida fuga incidentes semiapertis portarum foribus, in urbem compulit nec *multum abfuit, quin* urbs eodem impetu caperetur. Ita æquatæ res ad Tarentum, Romanis victoribus *terra*, 23
Tarentinis mari. Frumenti spes, quæ in oculis fuerat, utrosque frustrata pariter.

40 Per idem tempus Lævinus consul, iam magna parte
anni circumacta, in Siciliam veteribus novisque sociis exspec-
tatus quum venisset, primum ac potissimum omnium ratus
2 Syracusis nova pace inconditas componere res, Agrigentum
inde, quod belli reliquum erat tenebaturque a Carthaginien-
3 sium valido præsidio, duxit legiones. Et affuit fortuna in-
cepto. Hanno erat imperator Carthaginiensium, sed omnem
4 in Muttine Numidisque spem repositam habebant. Per totam
Siciliam vagus prædas agebat ex sociis Romanorum, neque
intercludi ab Agrigento vi aut arte ulla nec, quin erumperet,
5 ubi vellet, prohiberi poterat. Hæc eius gloria quia iam im-
peratoris quoque famæ officiebat, postremo in invidiam ver-
tit, ut ne bene gestæ quidem res iam Hannoni propter auc-
6 torem satis lætæ essent. Postremo præfecturam eius filio
suo dedit, ratus cum imperio auctoritatem quoque ei inter
7 Numidas erepturum. Quod longe aliter evenit; nam veterem
favorem eius sua insuper invidia auxit: neque ille indigni-
tatem iniuriæ tulit confestimque ad Lævinum occultos nun-
8 tios misit de tradendo Agrigento. Per quos ut est facta
fides compositusque rei gerendæ modus, portam ad mare
ferentem Numidæ quum occupassent, pulsis inde custodibus
aut cæsis, Romanos ad *id* ipsum missos in urbem acceperunt.
9 Et quum agmine iam in media urbis ac forum magno tu-
multu iretur, ratus Hanno, non aliud quam tumultum ac
secessionem, id quod et ante acciderat, Numidarum esse, ad com-
10 primendam seditionem processit. Atque ille, quum ei multitudo
maior quam Numidarum procul visa et clamor Romanus haud-
quaquam ignotus ad aures accidisset, priusquam ad ictum teli
11 veniret, capessit fugam. Per aversam portam emissus, assumpto
comite Epicyde, cum paucis ad mare pervenit: nactique oppor-
tune parvum navigium, relicta hostibus Sicilia, de qua per tot an-
12 nos certatum erat, in Africam traiecerunt. Alia multitudo Pœno-
rum Siculorumque, ne tentato quidem certamine, quum cæci
in fugam ruerent clausique exitus essent, circa portas cæsa.
13 Oppido recepto, Lævinus, qui capita rerum Agrigenti erant,

virgis cæsos securi percussit, ceteros prædamque vendidit; omnem pecuniam Romam misit. Fama Agrigentinorum cladis 14 Siciliam quum pervasisset, omnia repente ad Romanos inclinaverunt. Prodita brevi sunt viginti oppida, sex vi capta: voluntaria deditione in fidem venerunt ad quadraginta. Quarum 15 civitatium principibus quum pro cuiusque merito consul pretia pœnasque exsolvisset, coegissetque Siculos, positis tandem armis, ad agrum colendum animos convertere, ut esset non incola- 16 rum modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romæ atque Italiæ, id quod multis sæpe tempestatibus fecerat, annonam levaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem secum in Italiam transvexit. Quattuor millia hominum erant, mixti ex omni 17 colluvione, exsules, obærati, capitalia ausi plerique, quum in civitatibus suis ac sub legibus vixerant, et, postquam eos ex variis causis fortuna similis conglobaverat Agathyrnam, per latrocinia ac rapinam tolerantes vitam. Hos neque relinquere 18 Lævinus *in* insula tum primum nova pace coalescente, velut materiam novandis rebus, satis tutum ratus est, et Reginis usui futuri erant, ad populandum Bruttium agrum assuetam latrociniis quærentibus manum. Et quod ad Siciliam attinet, eo anno debellatum est.

In Hispania principio veris P. Scipio, navibus deductis 41 evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem onerariasque ostium inde Hiberi fluminis petere iubet. Eodem 2 legiones ex hibernis convenire quum iussisset, ipse cum quinque millibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. Quo quum venisset, alloquendos maxime veteres milites, qui tantis superfuerant cladibus, ratus, contione advocata ita disseruit: „Nemo ante me novus imperator militibus suis, 3 priusquam opera eorum usus esset, gratias agere iure ac merito potuit; me vobis, priusquam provinciam aut castra 4 viderem, obligavit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem patruumque meum vivos mortuosque fuistis, deinde quod 5 amissam tanta clade provinciæ possessionem integram et populo Romano et successori mihi virtute vestra obtinuistis.

6 Sed quum iam benignitate deum id paremus atque agamus,
non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne Pœni maneant,
nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostes, sed
7 ut ultro transeamus transferamusque bellum, vereor, ne cui
vestrum maius id audaciusque consilium quam aut pro memoria
cladium nuper acceptarum aut pro ætate mea videatur.
8 Adversæ pugnæ in Hispania nullius in animo quam meo
minus oblitterari possunt, quippe cui pater et patruus intra
trigenta dierum spatium, ut aliud super aliud cumularetur
9 familiæ nostræ funus, interfecti sunt: sed ut familiaris pæne
orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica quum fortuna,
tum virtus desperare de summa rerum prohibet. Ea fato
quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi
10 vicerimus. Vetera omitto, Porsinnam, Gallos, Samnites: a
Punicis bellis incipiam. Quot classes, quot duces, quot exer-
11 citus priore bello amissi sunt? Iam quid hoc bello memorem?
Omnibus aut ipse affui cladibus aut, *a* quibus afui, maxime
unus omnium eas sensi. Trebia, Trasumennus, Cannæ quid
aliud sunt quam monumenta occisorum exercituum consulumque
12 Romanorum? Adde defectionem Italiæ, Siciliæ maioris par-
tis, Sardiniæ; adde ultimum terrorem ac pavorem, castra Pu-
nica inter Anienem ac mœnia Romana posita et visum prope
in portis victorem Hannibalem. In hac ruina rerum stetit
una integra atque immobilis virtus populi Romani; hæc om-
13 nia strata humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, milites,
post Cannensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpes Italiam-
que, qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen
esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obstitistis:
14 et hæ secundæ res illas adversas sustinuerunt. Nunc benig-
nitate deum omnia secunda, prospera, in dies lætiora ac me-
15 liora in Italia Siciliaque geruntur. In Sicilia Syracusæ,
Agrigentum captum, pulsi tota insula hostes, receptaque pro-
vincia in dicione populi Romani est: in Italia Arpi recepti,
16 Capua capta. Iter omne ab urbe Roma trepida fuga emensus
Hannibal, in extremum angulum agri Bruttii compulsus, nihil

iam maius precatur deos, quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat. Quid igitur minus conveniat, 17
milites, quam, quum aliæ super alias clades cumularentur ac di prope ipsi cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis (æquentur enim etiam honore nominis) sustinuisse labantem fortunam populi Romani, nunc eosdem, quum iam illic omnia secunda lætaque sunt, animis deficere? Nuper quoque *quæ* 18
acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam**. Nunc di immortales imperii Romani præsides, qui centuriis omnibus, ut mihi imperium iuberent dari, fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et per nocturnos etiam visus omnia læta ac prospera portendunt. Animus quoque meus, maximus mihi 19
ad hoc tempus vates, præsagit, nostram Hispaniam esse, brevi extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque fœda fuga impleturum. Quod mens sua sponte divinat, idem sub- 20
iicit ratio haud fallax. Vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant. Tres duces discordantes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversissimas regiones distraxere. Eadem in illos ingruit fortuna, quæ 21
nuper nos afflixit; nam et deseruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quæ patri patruoque meo causa exitii fuit; nec discordia intestina coire eos in 22
unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. Vos modo, milites, favete nomini Scipionum, suboli imperatorum vestrorum velut accisis recrescenti stirpibus. Agite, veteres 23
milites, novum exercitum novumque ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis sæpe a vobis peragratas. Brevi faciam, ut, quemadmodum nunc 24
noscitatis in me patris patruique similitudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita ingenii, fidei virtutisque effi- 25
giem vobis reddam, ut revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat."

Hac oratione accensis militum animis, relicto ad præsi- **42**
dium regionis eius M. Silano cum tribus millibus peditum et trecentis equitibus, ceteras omnes copias (erant autem

viginti quinque millia peditum, duo millia quingenti equi-
2 tes) Hiberum traiecit. Ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas regiones discessissent Punici exercitus, proximum aggrederetur, periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes contraheret nec par esset unus tot
3 exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare statuit, urbem quum ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico apparatu plenam (ibi arma, ibi pecunia, ibi to-
4 tius Hispaniæ obsides erant), sitam præterea quum opportune ad traiiciendum in Africam, tum super portum satis amplum quantævis classi et nescio an unum in Hispaniæ ora,
5 qua nostro adiacet mari. Nemo omnium, quo iretur, sciebat præter C. Lælium. Is classe circummissus ita moderari cursum navium iussus erat, ut eodem tempore Scipio ab terra
6 exercitum ostenderet et classis portum intraret. Septimo die ab Hibero Carthaginem ventum est simul terra marique. Castra ab regione urbis, qua in septentrionem versa est, posita; his ab tergo (nam frons natura tuta erat) vallum obiectum. Etenim sita Carthago sic est. Sinus est maris media fere Hispaniæ ora, maxime Africo vento oppositus, *ad duo millia* et quingentos passus introrsus retractus, paulo
8 plus passuum *mille et ducentos* in latitudinem patens. Huius in ostio sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus ventis præterquam Africo tutum facit. Ab intimo sinu pæninsula excurrit, tumulus is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie cincta mari; ab occasu stagnum claudit paulum etiam ad septentrionem fusum, incertæ
9 altitudinis, utcunque exæstuat aut deficit mare. Continenti urbem iugum ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit. Unde, quum tam parvi operis munitio esset, non obiecit vallum imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe ostentans, sive ut subeunti sæpe ad mœnia urbis re-
43 cursus pateret. Cetera, quæ munienda erant, quum perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem, instruxit; circumvectusque classem, quum monuisset

præfectos navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent, om-
nia ubique primo obsessum hostem conari, regressus in castra, 2
ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppug-
nanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem poti-
undæ cohortando faceret, contione advocata ita disseruit:
„Ad urbem unam oppugnandam si quis vos adductos credit, 3
is magis operis vestri quam emolumenti rationem exactam,
milites, habet; oppugnabitis enim vere mœnia unius urbis,
sed in una urbe universam ceperitis Hispaniam. Hic sunt 4
obsides omnium nobilium regum populorumque, qui simul in
potestate vestra erunt, extemplo omnia, quæ nunc sub Car-
thaginiensibus sunt, in dicionem tradent; hic pecunia omnis 5
hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt, quippe
qui mercenarios exercitus alant, et quæ nobis maximo usui
ad conciliandos animos barbarorum erit; hic tormenta, arma, 6
omnis apparatus belli est, qui simul et vos instruet et hostes
nudabit. Potiemur præterea quum pulcherrima opulentissi- 7
maque urbe, tum opportunissima, portu egregio, unde terra
marique, quæ belli usus poscunt, suppeditentur; quæ quum
magna ipsi habebimus, tum dempserimus hostibus multo 8
maiora. Hæc illis arx, hoc horreum, ærarium, armamentarium, 9
hoc omnium rerum receptaculum est; huc rectus ex Africa
cursus est; hæc una inter Pyrenæum et Gades statio; hinc
omni Hispaniæ imminet Africa** [1]).

armaverat. Quum terra marique instrui oppugna- **44
tionem videret, et ipse copias ita disponit. Oppidano- 2
rum duo millia ab ea parte, qua castra Romana erant,
opponit; quingentis militibus arcem insidit, quingentos
tumulo urbis in orientem verso imponit; multitudinem
aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, intentam ad
omnia occurrere iubet. Patefacta deinde porta eos, quos 3
in via ferente ad castra hostium instruxerat, emittit. Ro-

[1]) Excidit orationis Scipionis extrema pars et initium narrationis de ipsa oppugnatione urbis et eruptione a Magone, præfecto Carthaginiensi, instructa.

mani, duce ipso præcipiente, parumper cessere, ut propiores
4 subsidiis in certamine ipso summittendis essent. Et primo
haud impares stetere acies; subsidia deinde identidem summissa
e castris non averterunt solum in fugam hostes, sed adeo
effusis institerunt, ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugienti-
5 bus irrupturi fuisse in urbem viderentur. Trepidatio vero non
in prœlio maior quam tota urbe fuit; multæ stationes pavore at-
que fuga desertæ sunt relictique muri, quum, qua cuique erat
6 proximum, desiluissent. Quod ubi egressus Scipio in tumulum,
quem Mercurii vocant, animadvertit, multis partibus nudata
defensoribus mœnia esse, omnes e castris excitos ire ad oppug-
7 nandam urbem et ferre scalas iubet. Ipse trium præ se iuvenum
validorum scutis oppositis (ingens enim iam vis omnis generis
telorum e muris volabat) ad urbem succedit; hortatur, imperat,
8 quæ in rem sunt, quod*que* plurimum ad accendendos militum ani-
mos intererat, testis spectatorque virtutis atque ignaviæ cuiusque
9 adest. Itaque in vulnera ac tela ruunt; neque illos muri neque
superstantes armati arcere queunt, quin certatim adscendant.
10 Et ab navibus eodem tempore ea, quæ mari alluitur, pars urbis
oppugnari cœpta est. Ceterum tumultus inde maior quam vis
11 adhiberi poterat. Dum applicant, dum raptim exponunt scalas
militesque, dum, qua cuique proximum est, in terram evadere
properant, ipsa festinatione et certamine alii alios impediunt.
45 Inter hæc repleverat iam Pœnus armatis muros, et vis magna ex
2 ingenti copia congesta telorum suppeditabat; sed neque viri nec
tela nec quicquam aliud æque quam mœnia ipsa sese defende-
bant. Raræ enim scalæ altitudini æquari poterant, et quo quæ-
3 que altiores, eo infirmiores erant. Itaque quum summus quisque
evadere non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangeban-
tur. Quidam, stantibus scalis, quum altitudo caliginem oculis
4 offudisset, ad terram delati sunt. Et quum passim homines
scalæque ruerent, et ipso successu audacia atque alacritas ho-
5 stium cresceret, signum receptui datum est; quod spem non
præsentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis,
sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non

posse; opera et difficilia esse et tempus datura ad ferendam
opem imperatoribus suis.

Vix prior tumultus conticuerat, quum Scipio ab defessis 6
iam vulneratisque recentes integrosque alios accipere scalas
iubet *et* vi maiore aggredi urbem. Ipse, ut ei nuntiatum est 7
æstum decedere, quod per piscatores Tarraconenses, nunc le-
vibus cumbis, nunc, ubi eæ siderent, vadis pervagatos stagnum,
compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum
dari, eo *quingentos* secum armatos duxit. Medium ferme diei 8
erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare æstu tra-
hebatur aqua, acer etiam septentrio ortus inclinatum stagnum
eodem, quo æstus, ferebat et adeo nudaverat vada, ut alibi
umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc 9
cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens
Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna
auferrent viasque ante nunquam initas humano vestigio aperi-
rent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac medio stagno
evadere ad mœnia. Ab terra ingens labor succedentibus **46**
erat; nec altitudine tantum mœnium impediebantur, sed quod
tuentes ad ancipites utrinque ictus subiectos habebant Ro-
manos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa corpora
essent. At parte in alia quingentis et per stagnum facilis 2
transitus et in murum adscensus inde fuit; nam neque opere
emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni præsidio satis
creditum foret, nec ulla armatorum statio aut custodia oppo-
sita, intentis omnibus ad opem eo ferendam, unde periculum
ostendebatur. Ubi urbem sine certamine intravere, pergunt 3
inde, quanto maximo cursu poterant, ad eam portam, circa
quam omne contractum certamen erat; in quod adeo intenti 4
omnium non animi solum fuerant, sed etiam oculi auresque
pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantes, ut 5
nemo ante a tergo senserit captam urbem, quam tela in
aversos inciderunt et utrinque ancipitem hostem habebant.
Tunc turbatis defensoribus metu, et mœnia capta et porta 6
intus forisque pariter refringi cœpta; et mox, cædendo con-

fectis ac distractis, ne iter impediretur, foribus, armati impe-
7 tum fecerunt. Magna multitudo et muros transcendebat; sed
ii passim ad cædem oppidanorum versi; illa, quæ portam
ingressa erat, iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media
8 urbe in forum processit. Inde quum duobus itineribus fugi-
entes videret hostes, alios ad tumulum in orientem versum,
qui tenebatur quingentorum militum præsidio, alios in arcem,
in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis, qui muris
pulsi fuerant, refugerat, partim copiarum ad tumulum expug-
9 nandum mittit, partim ipse ad arcem ducit. Et tumulus
primo impetu est captus, et Mago, arcem conatus defendere,
quum omnia hostium plena videret neque spem ullam esse,
10 se arcemque et præsidium dedidit. Quoad dedita arx est,
cædes tota urbe passim factæ, nec ulli puberum, qui obvius
fuit, parcebatur; tum signo dato cædibus finis factus, ad
prædam victores versi, quæ ingens omnis generis fuit.

47 Liberorum capitum virile secus ad decem millia capta;
inde qui cives Novæ Carthaginis erant, dimisit, urbemque et
2 sua omnia, quæ reliqua eis bellum fecerat, restituit. Opifices
ad duo millia hominum erant; eos publicos fore populi Ro-
mani edixit, cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria
3 belli enixe operam navassent. Ceteram multitudinem incolarum
iuvenum ac validorum servorum in classem ad supplementum
remigum dedit; et auxerat navibus octo captivis classem.
4 Extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quorum
5 perinde, ac si sociorum liberi essent, cura habita. Captus et
apparatus ingens belli, catapultæ maximæ formæ centum vi-
6 ginti, minores ducentæ octoginta una, ballistæ maiores viginti
tres, minores quinquaginta duæ, scorpionum maiorum mino-
rumque et armorum telorumque ingens numerus, signa militaria
7 septuaginta quattuor. Et auri argentique relata ad imperatorem
magna vis; pateræ aureæ fuerunt ducentæ septuaginta sex,
libræ ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem
et octo millia et trecenta pondo, vasorum argenteorum mag-
8 nus numerus; hæc omnia C. Flaminio quæstori appensa annu-

merataque sunt; tritici quadringenta millia modium, hordei
ducenta septuaginta. Naves onerariæ sexaginta tres in portu 9
expugnatæ captæque, quædam cum suis oneribus. frumento,
armis, ære præterea ferroque et linteis et sparto et navali
alia materia ad classem ædificandam, ut minimum omnium 10
inter tantas opes belli captas Carthago ipsa fuerit.

Eo die Scipio, C. Lælio cum sociis navalibus urbem 48
custodire iusso, ipse in castra legiones reduxit, fessosque 2
milites omnibus uno die belli operibus, quippe qui et acie
dimicassent et capienda urbe tantum laboris periculique adis-
sent et capta cum iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam
loco pugnassent, curare corpora iussit. Postero die militibus 3
navalibusque sociis convocatis, primum dis immortalibus lau-
des gratesque egit, qui se non urbis solum opulentissimæ
omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante
eo congessissent omnes Africæ atque Hispaniæ opes, ut neque
hostibus quicquam relinqueretur et sibi ac suis omnia super-
essent. Militum deinde virtutem collaudavit, quod eos non 4
eruptio hostium, non altitudo mœnium, non inexplorata stagni
vada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima
arx deterruisset, quo minus transcenderent omnia perrum-
perentque. Itaque quanquam omnibus omnia deberet, præci- 5
puum muralis coronæ decus eius esse, qui primus murum ad-
scendisset; profiteretur, qui se dignum eo duceret dono. Duo 6
professi sunt, Q. Tiberilius, centurio legionis quartæ, et Sex.
Digitius, socius navalis. Nec ipsi tam inter se acriter con-
tendebant, quam studia excitaverant uterque sui corporis ho-
minum. Sociis C. Lælius, præfectus classis, legionariis M. 7
Sempronius Tuditanus aderat. Ea contentio quum prope sedi- 8
tionem veniret, Scipio tres recuperatores quum se daturum
pronuntiasset, qui cognita causa testibusque auditis iudicarent,
uter prior in oppidum transcendisset, C. Lælio et M. Sem- 9
pronio, advocatis partis utriusque, P. Cornelium Caudinum de
medio adiecit, eosque tres recuperatores considere et causam
cognoscere iussit. Quum res eo maiore ageretur certamine, 10

quod amoti tantæ dignitatis non tam advocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Lælius, relicto consilio, ad tribunal
11 ad Scipionem accedit eumque docet, rem sine modo ac modestia agi ac prope esse, ut manus inter se conferant; ceterum, etiamsi vis absit, nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi
12 fraude ac periurio decus petatur virtutis. Stare hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnes deos paratos iurare magis quæ velint, quam quæ sciant vera esse, et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramenti-
13 que religionem. Hæc se ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio, collaudato Lælio, ad contionem advocavit, pronuntiavitque, se satis compertum habere, Q. Tiberilium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse, seque eos am-
14 bos virtutis causa coronis muralibus donare. Tum reliquos, prout cuiusque meritum virtusque erat, donavit; ante omnes C. Lælium, præfectum classis, et omni genere laudis sibimet ipsi æquavit et corona aurea ac triginta bubus donavit.

49 Tum obsides civitatium Hispaniæ vocari iussit; quorum quantus numerus fuerit, piget scribere, quippe quum alibi trecentos ferme, alibi tria millia septingentos viginti quattuor
2 fuisse inveniam. Æque et alia inter auctores discrepant. Præsidium Punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum millium fuisse scribit. Capta alibi decem
3 millia capitum, alibi supra quinque et viginti invenias. Scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Græcum sequar Silenum; si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex millia, minorum decem tria millia;
4 adeo nullus mentiendi modus est. Ne de ducibus quidem convenit. Plerique Lælium præfuisse classi, sunt, qui M. Iunium
5 Silanum dicant; Arinen præfuisse Punico præsidio deditumque Romanis Antias Valerius, Magonem alii scriptores tra-
6 dunt. Non de numero navium captarum, non de pondere auri atque argenti et redacta pecunia convenit; si aliquis
7 assentiri necesse est, media simillima veris sunt. Ceterum, vocatis obsidibus, primum universos bonum animum habere

iussit: venisse eos in populi Romani potestatem, qui bene- 8
ficio quam metu obligare homines malit exterasque gentes
fide ac societate iunctas habere quam tristi subiectas servitio.
Deinde, acceptis nominibus civitatium, recensuit captivos, 9
quot cuiusque populi essent, et nuntios domum misit, ut ad
suos quisque recipiendos veniret. Si quarum forte civitatium 10
legati aderant, eis præsentibus suos restituit; ceterorum
curam benigne tuendorum C. Flaminio quæstori attribuit.
Inter hæc e media turba obsidum mulier magno natu, Man- 11
donii uxor, qui frater Indibilis, Ilergetum reguli, erat, flens
ad pedes imperatoris procubuit obtestarique cœpit, ut curam
cultumque feminarum impensius custodibus commendaret.
Quum Scipio nihil defuturum iis profecto diceret, tum rursus 12
mulier „Haud magni ista facimus“ inquit; „quid enim huic
fortunæ non satis est? Alia me cura ætatem harum intu-
entem (nam ipsa iam extra periculum iniuriæ muliebris sum)
stimulat.“ Et ætate et forma florentes circa eam Indibilis 13
filiæ erant aliæque nobilitate pari, quæ omnes eam pro pa-
rente colebant. Tum Scipio „Meæ populique Romani disci- 14
plinæ causa facerem“ inquit, „ne quid, quod sanctum usquam
esset, apud nos violaretur; nunc ut id curem impensius, 15
vestra quoque virtus dignitasque facit, quæ ne in malis qui-
dem oblitæ decoris matronalis estis.“ Spectatæ deinde inte- 16
gritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac
modeste quam hospitum coniuges ac matres iussit.

Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta **50**
virgo, adeo eximia forma, ut, quacunque incedebat, conver-
teret omnium oculos. Scipio percontatus patriam parentes- 2
que, inter cetera accepit, desponsam eam principi Celtibero-
rum; adolescenti Aluccio nomen erat. Extemplo igitur 3
parentibus sponsoque ab domo accitis, quum interim audiret,
deperire eum sponsæ amore, ubi primum venit, accuratiore
eum sermone quam parentes alloquitur. „Iuvenis“ inquit 4
„iuvenem appello, quo minor sit inter nos huius sermonis
verecundia. Ego, quum sponsa tua capta a militibus nostris

5 ad me ducta esset, audiremque tibi eam cordi esse, et forma
faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo ætatis, præsertim
in recto et legitimo amore, et non res publica animum no-
strum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensius amanti
6 vellem, tuo, cuius possum, amori faveo. Fuit sponsa tua
apud me eadem, qua apud soceros tuos parentesque suos,
verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et dignum me
7 teque dari tibi donum posset. Hanc mercedem unam pro eo
munere paciscor: amicus populo Romano sis et, si me virum
bonum credis esse, quales patrem patruumque meum iam
ante hæ gentes norant, scias, multos nostri similes in civitate
8 Romana esse, nec ullum in terris hodie populum dici posse,
quem minus tibi hostem tuisque esse velis aut amicum malis."
9 Quum adolescens, simul pudore et gaudio perfusus, dextram
Scipionis tenens deos omnes invocaret ad gratiam illi pro se
referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis pro suo
animo atque illius erga se merito esset, parentes inde cog-
10 natique virginis appellati; qui, quoniam gratis sibi redderetur
virgo, ad quam redimendam satis magnum attulissent auri
11 pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acciperet, cœpe-
runt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse
12 affirmantes, quam redditæ inviolatæ foret virginis. Scipio,
quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus, poni
ante pedes iussit, vocatoque ad se Aluccio „Super dotem"
inquit, „quam accepturus a socero es, hæc tibi a me dotalia
13 dona accedent"; aurumque tollere ac sibi habere iussit. His
lætus donis honoribusque dimissus domum implevit populares
laudibus meritis Scipionis: venisse dis simillimum iuvenem,
vincentem omnia quum armis, tum benignitate ac beneficiis.
14 Itaque, dilectu clientium habito, cum delectis mille et qua-
dringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

51 Scipio retentum secum Lælium, dum captivos obsidesque
2 et prædam ex consilio eius disponeret, satis omnibus compo-
sitis, data quinquereme *e* captivis atque Magone et quindecim
fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem

impositis, nuntium victoriæ Romam mittit. Ipse paucos dies. 3
quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pede-
stribusque copiis absumpsit. Primo die legiones in armis 4
quattuor millium spatio decurrerunt; secundo die arma curare
et tergere ante tentoria iussi; tertio die rudibus inter se in
modum iustæ pugnæ concurrerunt præpilatisque missilibus
iaculati sunt; quarto die quies data; quinto iterum in armis
decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque, quoad Car- 5
thagine morati sunt, servarunt. Remigium classicique milites, 6
tranquillo in altum evecti, agilitatem navium simulacris navalis
pugnæ experiebantur. Hæc extra urbem terra marique corpora 7
simul animosque ad bellum acuebant; urbs ipsa strepebat
apparatu belli, fabris omnium generum in publica officina in-
clusis. Dux cuncta pari cura obibat; nunc in classe ac navali 8
erat, nunc cum legionibus decurrebat; nunc operibus adspiciendis
tempus dabat, quæque in officinis quæque in armamentario
ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies
certamine ingenti faciebat. His ita inchoatis refectisque, quæ 9
quassata erant muri, dispositisque præsidiis ad custodiam
urbis, Tarraconem est profectus, a multis legationibus protinus
in via aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, 10
partim distulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque
sociis edixerat conventum. Et cuncti fere, qui cis Hiberum 11
incolunt populi, multi etiam ulterioris provinciæ convenerunt.
Carthaginiensium duces primo ex industria famam captæ Car-
thaginis compresserunt; deinde, ut clarior res erat, quam ut
tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis: necopinato ad- 12
ventu ac prope furto unius diei urbem unam Hispaniæ inter-
ceptam; cuius rei tam parvæ præmio elatum insolentem iuve-
nem immodico gaudio speciem magnæ victoriæ imposuisse;
at ubi appropinquare tres duces, tres victores hostium exer- 13
citus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum
memoriam. Hæc in vulgus iactabant, haudquaquam ipsi ignari, 14
quantum sibi ad omnia virium Carthagine amissa decessisset.

Liber XXVII.

Hic status rerum in Hispania erat. In Italia consul Marcellus,
Salapia per proditionem recepta, Marmoreas et Meles de
2 Samnitibus vi cepit. Ad tria millia militum ibi Hannibalis,
quæ præsidii causa relicta erant, oppressa; præda (et aliquan-
tum eius fuit) militi concessa. Tritici quoque ducenta qua-
draginta millia modium et centum decem millia hordei inventa.
3 Ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta clades
intra paucos dies accepta est haud procul Herdonea urbe.
4 Castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat spe recipiendæ Her-
doneæ, quæ post Cannensem cladem ab Romanis defecerat,
5 nec loco satis tuto posita nec præsidiis firmata. Negligentiam
insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus
Pœnum fidem senserat, postquam Salapia amissa excessisse
6 iis locis in Bruttios Hannibalem auditum est. Ea omnia ab
Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali simul curam
sociæ retinendæ urbis et spem fecere incautum hostem aggre-
diendi. Exercitu expedito, ita ut famam prope præveniret,
magnis itineribus ad Herdoneam contendit, et quo plus terroris
7 hosti obiiceret, acie instructa accessit. Par audacia Romanus,
consilio et viribus impar, copiis raptim eductis conflixit.
8 Quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt; ceterum
Hannibal, signo equitibus dato, ut, quum pedestres acies

occupassent præsenti certamine oculos animosque, circumvecti
pars castra hostium, pars terga trepidantium invaderent, ipse 9
in Fulviis similitudinem nominis, quia Cn. Fulvium prætorem
biennio ante in iisdem devicerat locis, increpans, similem
eventum pugnæ fore affirmabat. Neque ea spes vana fuit. 10
Nam quum cominus acie et peditum certamine multi cecidis-
sent Romanorum, starent tamen ordines signaque, equestris 11
tumultus a tergo, simul a castris clamor hostilis auditus sex-
tam [ante] legionem, quæ in secunda acie posita prior ab Numidis
turbata est, quintam deinde atque eos, qui ad prima signa erant,
avertit; pars in fugam effusi, pars in medio cæsi, ubi et ipse 12
Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit. Romanorum 13
sociorumque quot cæsa in eo prœlio millia sint, quis pro
certo affirmet, quum alibi tredecim millia, alibi haud plus
quam septem inveniam? Castris prædaque victor potitur. 14
Herdoneam quia et defecturam fuisse ad Romanos comperit,
nec mansuram in fide, si inde abscessisset, multitudine omni
Metapontum ac Thurios traducta, incendit; occidit principes,
qui cum Fulvio colloquia occulta habuisse comperti sunt.
Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis itineribus 15
semermes ad Marcellum consulem in Samnium perfugerunt.

Marcellus nihil admodum tanta clade territus litteras **2**
Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amisso
scribit: ceterum eundem se, qui post Cannensem pugnam fero- 2
cem victoria Hannibalem contuderit, ire adversus eum, brevem
illi lætitiam, qua exsultet, facturum. Et Romæ quidem quum 3
luctus ingens ex præterito, tum timor in futurum erat.
Consul ex Samnio in Lucanos transgressus ad Numistronem 4
in conspectu Hannibalis loco plano, quum Pœnus collem
teneret, posuit castra. Addidit et aliam fidentis speciem, 5
quod prior in aciem eduxit; nec detrectavit Hannibal, ut
signa portis efferri vidit. Ita tamen aciem instruxerunt, ut
Pœnus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sinistrum
ad oppidum applicarent. Ab hora tertia quum ad noctem 6
pugnam extendissent, fessæque pugnando primæ acies essent,

ab Romanis prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hi-
spani milites et funditores Baliares, elephanti quoque, com-
misso iam certamine in prœlium acti, diu pugna neutro
7 inclinata stetit. *Ut* primæ legioni tertia, dextræ alæ sinistra
8 subiit, et apud hostes integri a fessis pugnam accepere, no-
vum atque atrox prœlium ex iam segni repente exarsit, re-
centibus animis corporibusque; sed nox incerta victoria dire-
9 mit pugnantes. Postero die Romani ab sole orto in multum
diei stetere in acie; ubi nemo hostium adversus prodiit,
spolia per otium legere et congestos in unum locum crema-
10 vere suos. Nocte insequenti Hannibal silentio movit castra
et in Apuliam abiit. Marcellus, ubi lux fugam hostium
aperuit, sauciis cum præsidio modico Numistrone relictis
præpositoque iis L. Furio Purpurione, tribuno militum, vesti-
11 giis instituit sequi. Ad Venusiam adeptus eum est. Ibi per
dies aliquot, quum ab stationibus procursaretur, mixta equi-
tum peditumque tumultuosa magis prœlia quam magna, et
12 ferme omnia Romanis secunda fuere. Inde per Apuliam
ducti exercitus sine ullo memorando certamine, quum Hanni-
bal nocte signa moveret, locum insidiis quærens, Marcellus
nisi certa luce et explorato ante non sequeretur.

3 Capuæ interim Flaccus dum bonis principum vendendis,
agro, qui publicatus erat, locando (locavit autem omnem fru-
mento) tempus terit, ne deesset materia in Campanos sæviendi,
novum in occulto gliscens per indicium protractum est faci-
2 nus. Milites ædificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis
fruenda locarentur, simul metuens, ne suum quoque exerci-
tum, sicut Hannibalis, nimia urbis amœnitas emolliret, in
portis murisque sibimet ipsos tecta militariter coegerat ædi-
3 ficare; erant autem pleraque ex cratibus aut tabulis facta,
alia arundine texta, stramento intecta omnia, velut de indu-
4 stria, alimentis ignis. Hæc noctis una hora omnia ut incen-
derent, centum septuaginta Campani, principibus Blossiis fra-
5 tribus, coniuraverunt. Indicio eius rei ex familia Blossiorum
facto, portis repente iussu proconsulis clausis, quum ad arma

signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes, qui in noxa erant, et, quæstione acriter habita, damnati necatique; indicibus libertas et æris dena millia data. Nucerinos et Acerra- 6
nos querentes, ubi habitarent, non esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam Fulvius ad senatum misit. Acerranis 7
permissum, ut ædificarent, quæ incensa erant; Nucerini Atellam, quia id maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis, traducti.

Inter multas magnasque res, quæ nunc secundæ, nunc ad- 8
versæ occupabant cogitationes hominum, ne Tarentinæ quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquilius in Ætoliam 9
legati ad frumentum coemendum, quod Tarentum portaretur, profecti, et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum sociorumque, eodem in præsidium cum frumento missi.

Iam æstas in exitu erat comitiorumque consularium in- **4**
stabat tempus; sed litteræ Marcelli, negantis e re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant, ne aut 2
consulem tum maxime res agentem a bello avocarent, aut in annum consules deessent. Optimum visum est, quanquam 3
extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari. Ad eum litteræ iussu senatus ab L. Manlio præ- 4
tore urbano missæ cum litteris consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret, quæ causa patribus eum potius quam collegam revocandi ex provincia esset.

Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam vene- 5
runt, quæ is prospera prœlia cum Carthaginiensibus fecisset, memorantes. Regem nec inimiciorem ulli populo quam Car- 6
thaginiensi nec amiciorem quam Romano esse affirmabant; misisse eum antea legatos in Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos; nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam voluisse. Senatus non legatis modo be- 7
nigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium, P. Pœtelium, P. Popillium. Dona tulere 8
togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. Protinus et alios Africæ regulos 9

iussi adire; iis quoque quæ darentur, portata, togæ prætextæ
10 et terna pondo pateræ aureæ. Et Alexandream ad Ptolo-
mæum et Cleopatram reges M. Atilius et M.' Acilius, legati
ad commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona
tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea,
reginæ pallam pictam cum amiculo purpureo.

11 Multa ea æstate, qua hæc facta sunt, ex propinquis ur-
bibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum cum
ubere lactenti natum, Iovis ædis culmen fulmine ictum ac
12 prope omni tecto nudatum; iisdem ferme diebus Anagniæ
terram ante portam ictam diem ac noctem sine ullo ignis
alimento arsisse, et aves ad compitum Anagninum in luco
13 Dianæ nidos in arboribus reliquisse; Tarracinæ in mari haud
procul portu angues magnitudinis miræ lascivientium piscium
14 modo exsultasse; Tarquiniis porcum cum ore humano geni-
tum, et in agro Capenate ad lucum Feroniæ quattuor signa
15 sanguine multo diem ac noctem sudasse. Hæc prodigia ho-
stiis maioribus procurata decreto pontificum; et supplicatio
diem unum Romæ ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati
agro ad Feroniæ lucum indicta.

5 M. Valerius consul litteris excitus, provincia exercituque
mandato L. Cincio prætori, M. Valerio Messalla præfecto classis
cum parte navium in Africam prædatum simul speculatumque,
2 quæ populus Carthaginiensis ageret pararetque, misso, ipse
decem navibus Romam profectus, quum prospere pervenisset,
senatum extemplo habuit. Ibi de suis rebus gestis comme-
3 moravit. Quum annos prope sexaginta in Sicilia terra mari-
que magnis sæpe cladibus bellatum esset, se eam provinciam
4 confecisse. Neminem Carthaginiensem in Sicilia esse; nemi-
nem Siculum non esse; qui fugati metu inde afuerint, omnes
5 in urbes, in agros suos reductos arare, serere; desertam re-
coli terram, tandem frugiferam ipsis cultoribus populoque
6 Romano pace ac bello fidissimum annonæ subsidium. Exin Mut-
tine, et si quorum aliorum merita erga populum Romanum erant,
in senatum introductis, honores omnibus ad exsolvendam fidem

consulis habiti. Muttines etiam civis Romanus factus, 7
rogatione ab tribuno plebis ex auctoritate patrum ad ple-
bem lata.

Dum hæc Romæ geruntur, M. Valerius quinquaginta 8
navibus quum ante lucem ad Africam accessisset, improviso
in agrum Uticensem escensionem fecit; eumque late depopu- 9
latus, multis mortalibus cum alia omnis generis præda captis,
ad naves rediit et ad Siciliam transmisit, tertio decimo die,
quam profectus inde erat, Lilybæum revectus. Ex captivis, 10
quæstione habita, hæc comperta consulique Lævino omnia
ordine perscripta, ut sciret, quo in statu Africæ res essent:
quinque millia Numidarum cum Masinissa, Galæ filio, acerrimo 11
iuvene, Carthagine esse, et alios per totam Africam milites
mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traiice-
rentur, ut is quam maximo exercitu primo quoque tempore 12
in Italiam transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam
victoriam credere Carthaginienses; classem præterea ingentem 13
apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi
traiecturam. Hæc recitata a consule ita movere senatum, ut 14
non exspectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem
comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in provinciam
redeundum. Illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia 15
se M. Valerium Messallam, qui tum classi præesset, dictatorem
dicturum esse aiebat, patres extra Romanum agrum (eum
autem Italia terminari) negabant dictatorem dici posse. M. 16
Lucretius tribunus plebis quum de ea re consuleret, ita decrevit
senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum
rogaret, quem dictatorem dici placeret, eumque, quem populus
iussisset, diceret dictatorem; si consul noluisset, prætor populum
rogaret; si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent.
Quum consul se populum rogaturum negasset, quod suæ 17
potestatis esset, prætoremque vetuisset rogare, tribuni plebis
rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam
erat, dictator diceretur. Sed quo die id plebis concilium 18
futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit; destitutique

patres litteras ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertæ ab collega rei publicæ subveniret diceretque, quem populus
19 iussisset, dictatorem. Ita a M. Claudio consule Q. Fulvius dictator dictus, et ex eodem plebiscito ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum
6 dictus. Dictator postquam Romam venit, C. Sempronium Blæsum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit in locum C. Calpurnii prætoris, quem, ut Capuæ exercituique suo præesset, litteris excivit.
2 Ipse comitia, in quem diem primum potuit, edixit; quæ, certamine inter tribunos dictatoremque iniecto, perfici non potuerunt.
3 Galeria iuniorum, quæ sorte prærogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerat, eodemque iure vocatæ inclinas-
4 sent, ni se tribuni plebis C. et L. Arrenii interposuissent, qui neque magistratum continuari satis civile esse aiebant et multo fœdioris exempli, eum ipsum creari, qui comitia haberet;
5 itaque, si suum nomen dictator acciperet, se comitiis intercessuros; si aliorum præterquam ipsius ratio haberetur, comitiis
6 se moram non facere. Dictator causam comitiorum auctori-
7 tate senatus, plebiscito, exemplis tutabatur: namque Cn. Servilio consule, quum C. Flaminius alter consul ad Trasumennum cecidisset, ex auctoritate patrum ad plebem latum plebemque scivisse, ut, quoad bellum in Italia esset, ex iis, qui consules fuissent, quos et quoties vellet, reficiendi consules
8 populo ius esset; exemplaque in eam rem se habere, vetus L. Postumii Megelli, qui interrex iis comitiis, quæ ipse habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco creatus esset, recens Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico
9 fieret, profecto nunquam sisset. His orationibus quum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos
10 convenit, ut eo, quod censuisset senatus, staretur. Patribus id tempus rei publicæ visum est, ut per veteres et expertos bellique peritos imperatores res publica gereretur; itaque
11 moram fieri comitiis non placere. Concedentibus tribunis, comitia habita; declarati consules Q. Fabius Maximus quin-

tum, Q. Fulvius Flaccus quartum. Prætores inde creati L. 12
Veturius Philo, T. Quinctius Crispinus, C. Hostilius Tubulus,
C. Aurunculeius. Magistratibus in annum creatis, Q. Fulvius
dictatura se abdicavit.

Extremo æstatis huius classis Punica navium quadraginta 13
cum præfecto Hamilcare in Sardiniam traiecta Olbiensem
primo, dein, postquam ibi P. Manlius Vulso prætor cum 14
exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum insulæ latus
Caralitanum agrum vastavit, et cum præda omnis generis in
Africam rediit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffectique. 15
C. Servilius pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi, Ti.
Sempronius Ti. filius Longus augur [factus in locum T. Ota-
cilii Crassi]. Decemvir item sacris faciendis in locum Ti. Sem- 16
pronii C. filii Longi Ti. Sempronius Ti. filius Longus suffectus.
M. Marcius rex sacrorum mortuus est et M. Æmilius Papus
maximus curio; neque in eorum locum sacerdotes eo anno
suffecti.

Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et 17
P. Licinium Crassum, maximum pontificem. Crassus Licinius
nec consul nec prætor ante fuerat, quam censor est factus;
ex ædilitate gradum ad censuram fecit. Sed hi censores 18
neque senatum legerunt neque quicquam publicæ rei egerunt;
mors diremit L. Veturii; inde et Licinius censura se abdicavit.
Ædiles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos Ro- 19
manos diem unum instaurarunt; ædiles plebeii Q. Catius et
L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa aenea ad
Cereris dedere, et ludos pro temporis eius copia magnifici
apparatus fecerunt.

Exitu anni huius C. Lælius legatus Scipionis die quarto et 7
tricesimo, quam a Tarracone profectus erat, Romam venit; is-
que cum agmine captivorum ingressus urbem magnum concursum
hominum fecit. Postero die in senatum introductus captam Car- 2
thaginem, caput Hispaniæ, uno die, receptasque aliquot urbes,
quæ defecissent, novasque in societatem adscitas exposuit. Ex 3

captivis comperta iis fere congruentia, quæ in litteris fuerant M. Valerii Messallæ. Maxime movit patres Hasdrubalis transitus
4 in Italiam, vix Hannibali atque eius armis obsistentem. Productus et in contionem Lælius eadem edisseruit. Senatus ob res feliciter a P. Scipione gestas supplicationem in unum diem decrevit; C. Lælium primo quoque tempore, cum quibus
5 venerat navibus, redire in Hispaniam iussit. — Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli multis auctoribus, haud nescius, quosdam esse, qui anno insequenti captam tradiderint,
6 quod mihi minus simile veri visum est, annum integrum Scipionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse.

7 Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum
A. u. c. 545. A. Ch. 209. consulibus, idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus provincia decreta; regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Bruttiis rem
8 gereret. M. Claudio prorogatum in annum imperium. Prætores sortiti provincias, C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quinctius Crispinus
9 Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. Exercitus ita *per* provincias divisi: Fulvio duæ legiones, quas in Sicilia M. Valerius Lævinus haberet, Q. Fabio, quibus in Etruria C. Cal-
10 purnius præfuisset; urbanus exercitus ut in Etruriam succederet; C. Calpurnius eidem præesset provinciæ exercituique, Capuam exercitumque, quem Q. Fulvius habuisset, T. Quinctius ob-
11 tineret; C. Hostilius ab C. Lætorio proprætore provinciam exercitumque, qui tum Arimini erat, acciperet. M. Marcello, quibus
12 consul rem gesserat, legiones decretæ; M. Valerio cum L. Cincio (iis quoque enim prorogatum in Sicilia imperium) Cannensis exercitus datus, eumque supplere ex militibus, qui ex
13 legionibus Cn. Fulvii superessent, iussi. Conquisitos eos consules in Siciliam miserunt; additaque eadem militiæ ignominia, sub qua Cannenses militabant, quique ex prætoris Cn. Fulvii
14 exercitu ob similis iram fugæ missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio eædem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius
15 Vulso eam provinciam obtinuerat, decretæ. P. Sulpicio eadem

legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso prorogatum in annum imperium. Triginta quinqueremes ex Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussæ; cetera classe placere 16
prædatum in Africam aut ipsum M. Valerium Lævinum traiicere aut mittere, seu L. Cincium seu M. Valerium Messallam vellet.
Nec de Hispania quicquam mutatum, nisi quod non in annum 17
Scipioni Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium est. Ita provinciæ exercituumque in eum annum partita imperia.

Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, 8
quum in locum M. Æmilii sacerdos crearetur, vetus excitaverunt certamen, patriciis negantibus C. Mamilii Atelli, qui 2
unus ex plebe petebat, habendam rationem esse, quia nemo ante eum nisi ex patribus id sacerdotium habuisset. Tribuni 3
appellati ad senatum *rem* reiecerunt; senatus populi potestatem fecit; ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Atellus. Et flaminem Dialem invitum inaugurari coegit P. 4
Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum; decemvir sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii Scævolæ demortui C. Lætorius. Causam inaugurari coacti flaminis libens reti- 5
cuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset. Ob adolescentiam negligentem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. Is, ut animum eius 6
cura sacrorum et cærimoniarum cepit, ita repente exuit antiquos mores, ut nemo tota iuventute haberetur prior nec probatior primoribus patrum, suis pariter alienisque, esset. Huius famæ 7
consensu elatus ad iustam fiduciam sui rem intermissam per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, ut in senatum introiret. Ingressum eum curiam quum L. Lici- 8
nius prætor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit. Flamen vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga prætexta et sella curuli ei flamonio esse. Prætor non exoletis 9
vetustate annalium exemplis stare ius, sed recentissimæ cuiusque consuetudinis usu volebat: nec patrum nec avorum memoria

10 Dialem quemquam id ius usurpasse. Tribuni rem inertia
flaminum oblitteratam ipsis, non sacerdotio damno fuisse quum
æquum censuissent, ne ipso quidem contra tendente prætore,
magno assensu patrum plebisque flaminem in senatum intro-
duxerunt, omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitæ
quam sacerdotii iure eam rem flaminem obtinuisse.

11 Consules, priusquam in provincias irent, duas urbanas
legiones, in supplementum, quantum opus erat ceteris exer-
12 citibus militum, scripserunt. Urbanum veterem exercitum
Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato (frater hic consulis
erat) in Etruriam dedit ducendum et legiones, quæ in Etruria
13 erant, Romam deducendas. Et Fabius consul reliquias exer-
citus Fulviani conquisitas (fuere autem ad quattuor millia
trecenti quadraginta quattuor) Q. Maximum filium ducere in
Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit, atque ab eo duas
14 legiones et triginta quinqueremes accipere. Nihil eæ ductæ
ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius
15 provinciæ præsidium; nam quum præter egregie suppletas
duas veteres legiones transfugarum etiam Numidarum equitum
peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in
exercitu Epicydis aut Pœnorum fuerant, belli peritos viros,
16 milites scripsit. Ea externa auxilia quum singulis Romanis
legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit;
altero L. Cincium partem insulæ, qua regnum Hieronis fuerat,
17 tueri iussit; altero ipse ceteram insulam tuebatur, divisam
quondam Romani Punicique imperii finibus, classe quoque
navium septuaginta partita, ut omni ambitu litorum præsidio
18 oræ maritimæ essent. Ipse cum Muttinis equitatu provinciam
peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret et
19 perinde dominos laudaret castigaretque. Ita tantum ea cura
frumenti provenit, ut et Romam mitteret et Catinam conve-
heret, unde exercitui, qui ad Tarentum æstiva acturus esset,
posset præberi.

9 Ceterum transportati milites in Siciliam (et erant maior
pars Latini nominis sociorumque) prope magni motus causa

fuere; adeo ex parvis sæpe magnarum momenta rerum pen-
dent. Fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus, 2
decimum annum dilectibus, stipendiis se exhaustos esse;
quotannis ferme clade magna pugnare; alios in acie occidi, 3
alios morbo absumi; magis perire sibi civem, qui ab Romano
miles lectus sit, quam qui ab Pœno captus: quippe ab hoste
gratis remitti in patriam, ab Romanis extra Italiam in exsi-
lium verius quam in militiam ablegari. Octavum iam ibi 4
annum senescere Cannensem militem, moriturum ante, quam
Italia hostis, quippe nunc quum maxime florens viribus,
excedat. Si veteres milites non redeant in patriam, novi 5
legantur, brevi neminem superfuturum. Itaque, quod prope-
diem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem
atque egestatem perveniant, negandum populo Romano esse.
Si consentientes in hoc socios videant Romani, profecto de 6
pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitaturos; aliter nun-
quam vivo Hannibale sine bello Italiam fore. Hæc acta in
conciliis. Triginta tum coloniæ populi Romani erant; ex iis 7
duodecim, quum omnium legationes Romæ essent, negaverunt
consulibus, esse, unde milites pecuniamque darent. Eæ fuere
Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa, Circeii,
Setia, Cales, Narnia, Interamna. Nova re consules icti, quum 8
absterrere eos a tam detestabili consilio vellent, castigando
increpandoque plus quam leniter agendo profecturos rati, eos
ausos esse consulibus dicere aiebant, quod consules ut in senatu 9
pronuntiarent, in animum inducere non possent; non enim
detrectationem eam munerum militiæ, sed apertam defectionem
a populo Romano esse. Redirent itaque propere in colonias 10
et, tanquam integra re, locuti magis quam ausi tantum nefas,
cum suis consulerent. Admonerent, non Campanos neque
Tarentinos esse eos, sed Romanos; inde oriundos, inde in 11
colonias atque in agrum bello captum stirpis augendæ causa
missos. Quæ liberi parentibus deberent, ea illos Romanis
debere, si ulla pietas, si memoria antiquæ patriæ esset. Con- 12
sulerent igitur de integro; nam tum quidem quæ temere

agitassent, ea prodendi imperii Romani, tradendæ Hannibali
13 victoriæ esse. Quum alternis hæc consules diu iactassent,
nihil moti legati neque se, quod domum renuntiarent, habere
dixerunt, neque senatum suum, quod novi consuleret, ubi nec
miles, qui legeretur, nec pecunia, quæ daretur in stipendium,
14 esset. Quum obstinatos eos viderent consules, rem ad senatum
detulerunt, ubi tantus pavor animis hominum est iniectus, ut
magna pars actum de imperio diceret: idem alias colonias
facturas, idem socios; consensisse omnes ad prodendam Han-
10 nibali urbem Romanam. Consules hortari et consolari senatum
et dicere, alias colonias in fide atque officio pristino fore:
eas quoque ipsas, quæ officio decesserint, si legati circa eas
colonias mittantur, qui castigent, non qui precentur, verecun-
2 diam imperii habituras esse. Permissum ab senatu iis quum
esset, agerent facerentque, ut e re publica ducerent, perten-
tatis prius aliarum coloniarum animis, citaverunt legatos
quæsiveruntque ab iis, ecquid milites ex formula paratos
3 haberent. Pro duodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellanus
respondit, et milites ex formula paratos esse, et, si pluribus
4 opus esset, plures daturos, et, quicquid aliud imperaret velletque
populus Romanus, enixe facturos; ad id sibi neque opes
5 deesse et animum etiam superesse. Consules parum sibi videri
præfati pro merito eorum, sua voce collaudari eos, nisi
universi patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum
6 eos iusserunt. Senatus quam poterat honoratissimo decreto
allocutus eos, mandat consulibus, ut ad populum quoque eos pro-
ducerent et inter multa alia præclara, quæ ipsis maioribusque
suis præstitissent, recens etiam meritum eorum in rem publicam
7 commemorarent. Ne nunc quidem post tot sæcula sileantur
fraudenturve laude sua. Signini fuere et Norbani Saticulanique
et Fregellani et Lucerini et Venusini et Brundisini et Hadriani
8 et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et
Pæstani et Cosani, et mediterranei Beneventani et Æsernini
9 et Spoletini et Placentini et Cremonenses. Harum coloniarum
subsidio tum imperium populi Romani stetit, iisque gratiæ in

senatu et apud populum actæ. Duodecim aliarum colonia- 10
rum, quæ detrectaverunt imperium, mentionem fieri patres
vetuerunt, neque illos dimitti neque retineri neque appellari
a consulibus. Ea tacita castigatio maxime ex dignitate po-
puli Romani visa est.

Cetera expedientibus, quæ ad bellum opus erant, con- 11
sulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiore ærario ad
ultimos casus servabatur, promi placuit. Prompta ad quat- 12
tuor millia pondo auri. Inde quingena pondo data consuli-
bus et M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et L. Ve-
turio prætori, qui Galliam provinciam erat sortitus, additumque 13
Fabio consuli centum pondo auri præcipuum, quod in arcem
Tarentinam portaretur; cetero usi sunt ad vestimenta præ-
senti pecunia locanda exercitui, qui in Hispania bellum se-
cunda sua fama ducisque gerebat.

Prodigia quoque, priusquam ab urbe consules profici- **11**
scerentur, procurari placuit. In Albano monte tacta de 2
cælo erant signum Iovis arborque templo propinqua, et Ostiæ
lacus, et Capuæ murus Fortunæque ædes, et Sinuessæ murus
portaque. Hæc de cælo tacta; cruentam etiam fluxisse 3
aquam Albanam quidam auctores erant, et Romæ intus in
cella ædis Fortis Fortunæ de capite signum, quod in corona
erat, in manum sponte sua prolapsum. Et Priverni satis 4
constabat bovem locutum vulturiumque frequenti foro in
tabernam devolasse, et Sinuessæ natum ambiguo inter marem
ac feminam sexu infantem, quos androgynos vulgus, ut ple- 5
raque, faciliore ad duplicanda verba Græco sermone, appellat,
et lacte pluvisse et cum elephanti capite puerum natum.
Ea prodigia hostiis maioribus procurata, et supplicatio circa 6
omnia pulvinaria et obsecratio in unum diem indicta; et de-
cretum, ut C. Hostilius prætor ludos Apollini, sicut iis annis
voti factique erant, voveret faceretque.

Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul 7
comitia habuit. Creati censores ambo, qui nondum consules
fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus.

8 Ii censores ut agrum Campanum fruendum locarent, ex auc-
9 toritate patrum latum ad plebem est plebesque scivit. Senatus
lectionem contentio inter censores de principe legendo tenuit.
10 Sempronii lectio erat; ceterum Cornelius morem traditum a
patribus sequendum aiebat, ut, qui primus censor ex iis, qui
viverent, fuisset, eum principem legerent; is T. Manlius Tor-
11 quatus erat; Sempronius, cui di sortem legendi dedissent, ei
ius liberum eosdem dedisse deos; se id suo arbitrio facturum,
lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem Ro-
12 manæ civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset. Quum
diu certatum verbis esset, concedente collega lectus a Sem-
pronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus consul. Inde
alius lectus senatus, octo præteritis, inter quos M. Cæcilius
Metellus erat, infamis auctor deserendæ Italiæ post Cannen-
13 sem cladem. In equestribus quoque notis eadem servata
14 causa; sed erant perpauci, quos ea infamia attingeret; illis
omnibus (et multi erant) adempti equi, qui Cannensium legi-
onum equites in Sicilia erant. Addiderunt acerbitati etiam
tempus, ne præterita stipendia procederent iis, quæ equo pu-
blico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent.
15 Magnum præterea numerum eorum conquisiverunt, qui equo
merere deberent, atque ex iis, qui principio eius belli septen-
decim annos nati fuerant neque militaverant, omnes ærarios
16 fecerunt. Locaverunt inde reficienda, quæ circa forum incendio
consumpta erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

12 Transactis omnibus, quæ Romæ agenda erant, consules
2 ad bellum profecti. Prior Fulvius prægressus Capuam; post
paucos dies consecutus Fabius, qui et collegam coram obte-
status et per litteras Marcellum, ut quam acerrimo bello
3 detinerent Hannibalem, dum ipse Tarentum oppugnaret (ea
urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consisteret
nec quod fidum respiceret, habenti, ne morandi quidem cau-
4 sam in Italia fore), Regium etiam nuntium mittit ad præ-
fectum præsidii, quod ab Lævino consule adversus Bruttios
5 ibi locatum erat, octo millia hominum, pars maxima ab

Agathyrna, sicut ante dictum est, ex Sicilia traducta, rapto
vivere hominum assuetorum; additi erant Bruttiorum indidem
perfugæ, et audacia et audendi omnia necessitatibus pares.
Hanc manum ad Bruttium primum agrum depopulandum duci 6
iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. Imperata non
impigre solum, sed etiam avide exsecuti, direptis fugatisque
cultoribus agri, summa vi urbem oppugnabant. Marcellus, et 7
consulis litteris excitus et quia ita induxerat in animum, ne-
minem ducem Romanum tam parem Hannibali quam se esse,
ubi primum in agris pabuli copia fuit, ex hibernis profectus
ad Canusium Hannibali occurrit. Sollicitabat ad defectionem 8
Canusinos Pœnus; ceterum ut appropinquare Marcellum au-
divit, castra inde movit. Aperta erat regio, sine ullis ad
insidias latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde cœpit.
Marcellus vestigiis instabat castraque castris conferebat, et, 9
opere perfecto, extemplo in aciem legiones educebat. Hanni-
bal turmatim per equites peditumque iaculatores levia cer-
tamina serens, casum universæ pugnæ non necessarium duce-
bat. Tractus est tamen ad id, quod vitabat, certamen. Nocte 10
prægressum assequitur locis planis ac patentibus Marcellus;
castra inde ponentem, pugnando undique in munitores, operi-
bus prohibet. Ita signa collata pugnatumque totis copiis et,
quum iam nox instaret, Marte æquo discessum est. Castra
exiguo distantia spatio raptim ante noctem permunita. Po- 11
stero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit; nec
Hannibal detrectavit certamen, multis verbis adhortatus mi-
lites, ut memores Trasumenni Cannarumque contunderent
ferociam hostis: urgere atque instare eum; non iter quietos 12
facere, non castra ponere pati, non respirare aut circum-
spicere; quotidie simul orientem solem et Romanam aciem
in campis videndam esse; si uno prœlio haud incruentus
abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. His 13
irritati adhortationibus, simulque tædio ferociæ hostium quo-
tidie instantium lacessentiumque, acriter prœlium ineunt. Pug-
natum amplius duabus horis est. Cedere inde ab Romanis 14

dextra ala et extraordinarii cœpere. Quod ubi Marcellus
vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit.
15 Dum alii trepide cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota
acies est, dein prorsus fusa, et vincente pudorem metu terga
16 dabant. Cecidere in pugna fugaque ad duo millia et septin-
genti civium sociorumque; in iis quattuor Romani centurio-
17 nes, duo tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. Signa
militaria quattuor de ala, prima quæ fugit, duo de legione,
quæ cedentibus sociis successerat, amissa.

13 Marcellus, postquam in castra reditum est, contionem
adeo sævam atque acerbam apud milites habuit, ut prœlio
per diem totum infeliciter tolerato tristior iis irati ducis oratio
2 esset. „Dis immortalibus, ut in tali re, laudes gratesque“
inquit „ago, quod victor hostis, cum tanto pavore incidentibus
vobis in vallum portasque, non ipsa castra est aggressus;
deseruissetis profecto eodem terrore castra, quo omisistis pug-
3 nam. Qui pavor hic, qui terror, quæ repente, qui et cum
quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? Nempe iidem sunt
hi hostes, quos vincendo et victos sequendo priorem æstatem
4 absumpsistis, quibus dies noctesque fugientibus per hos dies
institistis, quos levibus prœliis fatigastis, quos hesterno die
5 nec iter facere nec castra ponere passi estis. Omitto ea,
quibus gloriari potestis; cuius et ipsius pudere ac pænitere
vos oportet, referam. Nempe æquis manibus hesterno die
6 diremistis pugnam. Quid hæc nox, quid hic dies attulit?
Vestræ iis copiæ imminutæ sunt an illorum auctæ? Non
equidem mihi cum exercitu meo loqui videor nec cum Ro-
manis militibus; corpora tantum atque arma eadem sunt.
7 An, si eosdem animos habuissetis, terga vestra vidisset hostis?
signa alicui manipulo aut cohorti ademisset? Adhuc cæsis
legionibus Romanis gloriabatur; vos illi hodierno die primum
8 fugati exercitus dedistis decus.“ Clamor inde ortus, ut veniam
eius diei daret; ubi vellet, deinde experiretur militum suorum
animos. „Ego vero experiar“ inquit, „milites, et vos crastino
die in aciem educam, ut victores potius quam victi veniam

impetretis, quam petitis.“ Cohortibus, quæ signa amiserant, 9
hordeum dari iussit, centurionesque manipulorum, quorum
signa amissa fuerant, destrictis gladiis discinctos destitui; et
ut postero die omnes, equites, pedites, armati adessent, edixit.
Ita contio dimissa fatentium, iure ac merito sese increpitos 10
neque illo die virum quemquam in acie Romana fuisse præ-
ter unum ducem, cui aut morte satisfaciendum aut egregia
victoria esset. Postero die ornati armatique ad edictum aderant.
Imperator eos collaudat pronuntiatque, a quibus orta pridie 11
fuga esset, cohortes, quæque signa amisissent, se in primam
aciem inducturum; edicere iam sese omnibus, pugnandum ac 12
vincendum esse, et annitendum singulis universisque, ne prius
hesternæ fugæ quam hodiernæ victoriæ fama Romam perve-
niat. Inde cibo corpora firmare iussi, ut, si longior pugna 13
esset, viribus sufficerent. Ubi omnia dicta factaque sunt,
quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt.
Quod ubi Hannibali nuntiatum est, „Cum eo nimirum“ in- **14**
quit „hoste res est, qui nec bonam nec malam ferre fortunam
possit. Seu vicit, ferociter instat victis; seu victus est, instaurat
cum victoribus certamen.“ Signa inde canere iussit et copias 2
educit. Pugnatum utrinque aliquanto quam pridie acrius est,
Pœnis ad obtinendum hesternum decus annitentibus, Romanis
ad demendam ignominiam. Sinistra ala ab Romanis et cohortes, 3
quæ amiserant signa, in prima acie pugnabant et legio vice-
sima, ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. 4
Claudius Nero legati cornibus præerant; Marcellus mediam
aciem hortator testisque præsens firmabat. Ab Hannibale 5
Hispani primam obtinebant frontem, et id roboris in omni
exercitu erat. Quum anceps diu pugna esset, Hannibal ele- 6
phantos in primam aciem induci iussit, si quem iniicere ea
res tumultum ac pavorem posset. Et primo turbarunt signa 7
ordinesque, et partim occulcatis, partim dissipatis terrore, qui
circa erant, nudaverant una parte aciem, latiusque fuga ma- 8
nasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum, signo ar-
repto primi hastati, manipulum eius signi sequi se iussisset.

Duxit, ubi maxime tumultum conglobatæ beluæ faciebant,
9 pilaque in eas coniici iussit. Hæsere omnia tela, haud difficili
ex propinquo in tanta corpora ictu et tam conferta turba;
sed ut non omnes vulnerati sunt, ita, in quorum tergis infixa
stetere pila, ut est genus anceps, in fugam versi etiam integros
10 avertere. Tum iam non unus manipulus, sed pro se quisque
miles, qui modo assequi agmen fugientium elephantorum poterat,
pila coniicere. Eo magis ruere in suos beluæ, tantoque
maiorem stragem edere, quam inter hostes ediderant, quanto
acrius pavor consternatam agit, quam insidentis magistri im-
11 perio regitur. In perturbatam transcursu beluarum aciem
signa inferunt Romani pedites et haud magno certamine dis-
12 sipatos trepidantesque avertunt. Tum in fugientes equitatum
immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus, quam
13 in castra paventes compulsi sunt. Nam super alia, quæ ter-
rorem trepidationemque facerent, elephanti quoque duo in
ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam
vallumque ruere in castra. Ibi maxima hostium cædes facta;
14 cæsa ad octo millia hominum, quinque elephanti. Nec Ro-
manis incruenta victoria fuit; mille ferme et septingenti de
duabus legionibus et sociorum supra mille trecentos occisi;
15 vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte
proxima castra movit; cupientem insequi Marcellum prohibuit
15 multitudo sauciorum. Speculatores, qui prosequerentur ag-
men, missi postero die rettulerunt, Bruttios Hannibalem petere.
2 Iisdem ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem Hir-
pini et Lucani et Vulcientes, traditis præsidiis Hannibalis,
quæ in urbibus habebant, dediderunt sese, clementerque a
consule cum verborum tantum castigatione ob errorem præ-
3 teritum accepti sunt, et Bruttiis similis spes veniæ facta est,
quum ab iis Vibius et Paccius fratres, longe nobilissimi
gentis eius, eandem, quæ data Lucanis erat, condicionem de-
4 ditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum in
Sallentinis Manduriam vi cepit; ibi ad tria millia hominum
capta et ceteræ prædæ aliquantum. Inde Tarentum profectus

in ipsis faucibus portus posuit castra. Naves, quas Livius tu- 5
tandis commeatibus habuerat, partim machinationibus onerat ap-
paratuque mœnium oppugnandorum, partim tormentis et saxis
omnique missilium telorum genere instruit, onerarias quoque,
non eas solum, quæ remis agerentur, ut alii machinas scalasque 6
ad muros ferrent, alii procul ex navibus vulnerarent mœnium
propugnatores. Hæ naves, ut ab aperto mari urbem aggre- 7
derentur, instructæ paratæque sunt; et erat liberum mare, classe
Punica, quum Philippus oppugnare Ætolos pararet, Corcyram
transmissa. In Bruttiis interim Cauloniæ oppugnatores sub 8
adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum a præ-
senti impetu tutum, ad cetera inopem, concessere.

Fabium Tarentum obsidentem leve dictu momentum ad 9
rem ingentem potiundam adiuvit. Præsidium Bruttiorum datum
ab Hannibale Tarentini habebant. Eius præsidii præfectus
deperibat amore mulierculæ, cuius frater in exercitu Fabii
consulis erat. Is certior litteris sororis factus de nova con- 10
suetudine advenæ locupletis atque inter populares tam honorati,
spem nactus, per sororem quolibet impelli amantem posse,
quid speraret, ad consulem detulit. Quæ quum haud vana 11
cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum transire,
ac per sororem præfecto conciliatus, primo occulte tentando
animum, dein, satis explorata levitate, blanditiis muliebribus
perpulit eum ad proditionem custodiæ loci, cui præpositus
erat. Ubi et ratio agendæ rei et tempus convenit, miles 12
nocte per intervalla stationum clam ex urbe emissus ea, quæ
acta erant, quæque ut agerentur, convenerat, ad consulem re-
fert. Fabius vigilia prima, dato signo iis, qui in arce erant 13
quique custodiam portus habebant, ipse, circumito portu, ab
regione urbis in orientem versa occultus consedit. Canere 14
inde tubæ simul ab arce, simul a portu et ab navibus, quæ
ab aperto mari appulsæ erant, clamorque undique cum ingenti
tumultu, unde minimum periculi erat, de industria ortus.
Consul interim silentio continebat suos. Igitur Democrates, 15
qui præfectus antea classis fuerat, forte illo loco præpositus,

postquam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tumultu
16 personare, ut captæ urbis interdum excitaretur clamor, veritus,
ne inter cunctationem suam consul aliquam vim faceret ac
signa inferret, præsidium ad arcem, unde maxime terribilis
17 accidebat sonus, traducit. Fabius quum et ex temporis spatio
et ex silentio ipso, quod, ubi paulo ante strepebant excitantes
vocantesque ad arma, inde nulla accidebat vox, deductas cu-
stodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri, qua Brut-
tiorum cohortem præsidium agitare proditionis conciliator
18 nuntiaverat, iubet. Ea primum captus est murus, adiuvanti-
bus recipientibusque Bruttiis, et transcensum in urbem est;
inde et proxima refracta porta, ut frequenti agmine signa
19 inferrentur. Tum clamore sublato sub ortum ferme lucis,
nullo obvio armato, in forum perveniunt, omnesque undique,
qui ad arcem portumque pugnabant, in se converterunt.

16 Prœlium in aditu fori maiore impetu quam perseverantia
commissum est. Non animo, non armis, non arte belli, non
2 vigore ac viribus corporis par Romano Tarentinus erat; igi-
tur pilis tantum coniectis, prius pæne, quam consererent ma-
nus, terga dederunt, dilapsique per nota urbis itinera in
3 suas amicorumque domos. Duo ex ducibus, Nico et Demo-
crates, fortiter pugnantes cecidere. Philemenus, qui prodi-
tionis ad Hannibalem auctor fuerat, quum citato equo ex
4 prœlio avectus esset, vacuus paulo post equus errans per ur-
bem cognitus, corpus nusquam inventum est; creditum vulgo
5 est, in puteum apertum ex equo præcipitasse. Carthalonem
autem, præfectum Punici præsidii, cum commemoratione
paterni hospitii, positis armis, venientem ad consulem miles
6 obvius obtruncat. Alii alios passim sine discrimine armatos,
inermes cædunt, Carthaginienses Tarentinosque pariter.
Bruttii quoque multi interfecti, seu per errorem, seu vetere
in eos insito odio, seu ad proditionis famam, ut vi potius
atque armis captum Tarentum videretur, exstinguendam.
7 Tum a cæde ad diripiendam urbem discursum. Millia tri-
ginta servilium capitum dicuntur capta, argenti vis ingens

facti signatique, auri octoginta tria millia pondo, signa ac
tabulæ, prope ut Syracusarum ornamenta æquaverint. Sed 8
maiore animo generis eius præda abstinuit Fabius quam Mar-
cellus; qui interroganti scriba, quid fieri signis vellet ingentis
magnitudinis (di sunt, suo quisque habitu in modum pugnan-
tium formati), deos iratos Tarentinis relinqui iussit. Murus 9
inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus.

Dum hæc Tarenti aguntur, Hannibal, iis, qui Cauloniam ob-
sidebant, in deditionem acceptis, audita oppugnatione Tarenti, 10
dies noctesque cursim agmine acto, quum festinans ad opem
ferendam captam urbem audisset, „Et Romani suum Hanni-
balem“ inquit „habent; eadem, qua ceperamus, arte Tarentum
amisimus.“ Ne tamen fugientis modo convertisse agmen vide- 11
retur, quo constiterat loco, quinque millia ferme ab urbe
posuit castra; ibi paucos moratus dies Metapontum sese
recepit. Inde duos Metapontinos cum litteris principum eius 12
civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem ab consule accep-
turos, impunita iis priora fore, si Metapontum cum præsidio
Punico prodidissent. Fabius vera, quæ afferrent, esse ratus, 13
diem, qua accessurus esset Metapontum, constituit litterasque
ad principes dedit, quæ ad Hannibalem delatæ sunt. Enimvero 14
lætus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo invictus
fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspi- 15
canti, priusquam egrederetur ab Tarento, aves semel atque
iterum non addixerunt. Hostia quoque cæsa consulenti deos
haruspex cavendum a fraude hostili et ab insidiis prædixit.
Metapontini, postquam ad constitutum non venerat diem, remissi, 16
ut cunctantem hortarentur, ac repente comprehensi, metu
gravioris quæstionis detegunt insidias.

Æstatis eius principio, qua hæc agebantur, P. Scipio in **17**
Hispania quum hiemem totam reconciliandis barbarorum
animis partim donis, partim remissione obsidum captivorumque
absumpsisset, Edesco ad eum, clarus inter duces Hispanos,
venit. Erant coniux liberique eius apud Romanos; sed præter 2
eam causam etiam velut fortuita inclinatio animorum, quæ

Hispaniam omnem averterat ad Romanum a Punico imperio,
3 traxit eum. Eadem causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hispaniæ principibus, cum omni popularium manu, relicto Hasdrubale, secedendi in imminentes castris eius tumulos, unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos esset.
4 Hasdrubal, quum hostium res tantis augescere incrementis cerneret, suas imminui, ac fore, ut, nisi audendo aliquid moveret,
5 qua cœpissent, fluerent, dimicare quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis erat, quum a spe, quam successus rerum augebat, tum quod, priusquam iungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque quam simul
6 cum universis malebat. Ceterum, etiamsi cum pluribus pariter dimicandum foret, arte quadam copias auxerat. Nam quum videret, nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniæ ora classibus Punicis erat, subductis navibus Tarracone, navales
7 socios terrestribus copiis addidit; et armorum affatim erat *et* captorum Carthagine et quæ post captam eam fecerat tanto
8 opificum numero incluso. Cum iis copiis Scipio veris principio ab Tarracone egressus (iam enim et Lælius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat) ducere ad hostem
9 pergit. Per omnia pacata eunti, ut cuiusque populi fines transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et
10 Mandonius cum suis copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque locutus, haudquaquam *ut* barbarus stolide incauteve, sed potius cum verecundia *ac* gravitate, propiorque excusanti transitionem ut necessariam quam glorianti, eam velut primam occasionem
11 raptam: scire enim se, transfugæ nomen exsecrabile veteribus sociis, novis suspectum esse: neque eum se reprehendere morem hominum, si tamen anceps odium causa, non nomen faciat.
12 Merita inde sua in duces Carthaginienses commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias
13 in se atque populares. Itaque corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse; animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. Ad deos quoque confugere supplices, qui
14 nequeant hominum vim atque iniurias pati; se id Scipionem

orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit.
Quales ex hac die experiundo cognorit, perinde operæ eorum
pretium faciat. Ita prorsus respondet facturum Romanus, 15
nec pro transfugis habiturum, qui non duxerint societatem
ratam, ubi nec divini quicquam nec humani sanctum esset.
Productæ deinde in conspectum iis coniuges liberique lacri- 16
mantibus gaudio redduntur, atque eo die in hospitium ab-
ducti; postero die fœdere accepta fides, dimissique ad copias 17
adducendas. Iisdem deinde castris tendebant, donec ducibus
iis ad hostem perventum est.

Proximus Carthaginiensium exercitus Hasdrubalis prope 18
urbem Bæculam erat. Pro castris equitum stationes habebant.
In eas velites antesignanique et qui primi agminis erant, 2
advenientes ex itinere, priusquam castris locum caperent, adeo
contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique
parti animorum esset. In castra trepida fuga compulsi equites 3
sunt signaque Romana portis prope ipsis illata. Atque illo 4
quidem die, irritatis tantum ad certamen animis, castra Ro-
mani posuerunt; nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit 5
plano campo in summo patentem; fluvius ab tergo, ante
circaque velut ripa præceps oram eius omnem cingebat.
Suberat et altera inferior summissa fastigio planities; eam quo- 6
que altera crepido haud faciliori adscensu ambibat. In hunc 7
inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam stantem
pro castris hostium aciem vidit, equites Numidas leviumque
armorum Baliares et Afros demisit. Scipio circumvectus 8
ordines signaque ostendebat hostem, prædamnata spe æquo dimi-
candi campo captantem tumulos, loci fiducia, non virtutis
armorumque stare in conspectu; sed altiora mœnia habuisse
Carthaginem, quæ transcendisset miles Romanus; nec tumulos 9
nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis. Ad id fore
altitudines, quas cepissent, hostibus, ut per præcipitia et præ-
rupta salientes fugerent; eam quoque se illis fugam clausurum.
Cohortesque duas alteram tenere fauces vallis, per quam 10
deferretur amnis, iubet, alteram viam insidere, quæ ab urbe

per tumuli obliqua in agros ferret. Ipse expeditos, qui pridie
stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam infimo
11 stantem supercilio ducit. Per aspreta primum, nihil aliud
quam via impediti, iere; deinde ut sub ictum venerunt, telorum
12 primo omnis generis vis ingens effusa in eos est; ipsi contra
saxa, quæ locus strata passim, omnia ferme missilia, præbet,
ingerere, non milites solum, sed etiam turba calonum immixta
13 armatis. Ceterum quanquam adscensus difficilis erat et prope
obruebantur telis saxisque, assuetudine tamen succedendi muros
14 et pertinacia animi subierunt primi. Qui simul cepere aliquid
æqui loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem
hostem atque intervallo tutum, quum procul missilibus pugna
eluditur, instabilem eundem ad cominus conserendas manus,
expulerunt loco et cum cæde magna in aciem altiore super-
15 stantem tumulo impegere. Inde Scipio, iussis adversus mediam
evadere aciem victoribus, ceteras copias cum Lælio dividit,
atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris
adscensus viam inveniret, iubet; ipse ab læva, circumitu haud
16 magno, in transversos hostes incurrit. Inde primo turbata
acies est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere
17 cornua et obvertere ordines volunt. Hoc tumultu et Lælius
subiit; et dum pedem referunt, ne ab tergo vulnerarentur,
laxata prima acies locusque ad evadendum et mediis datus
18 est, qui per tam iniquum locum, stantibus integris ordinibus
19 elephantisque ante signa locatis, nunquam evasissent. Quum
ab omni parte cædes fieret, Scipio, qui lævo cornu in dextrum
20 incucurrerat, maxime in nuda latera hostium pugnabat; et iam
ne fugæ quidem patebat locus; nam et stationes utrinque Ro-
manæ dextra lævaque insederant vias, et porta castrorum
ducis principumque fuga clausa erat, addita trepidatione ele-
phantorum, quos territos æque atque hostes timebant. Cæsa
igitur ad octo millia hominum.

19 Hasdrubal, iam ante, quam dimicaret, pecunia rapta ele-
phantisque præmissis, quam plurimos poterat de fuga excipiens,
2 præter Tagum flumen ad Pyrenæum tendit. Scipio castris

hostium potitus, quum præter libera capita omnem prædam militibus concessisset, in recensendis captivis decem millia peditum, duo millia equitum invenit. Ex iis Hispanos sine pretio omnes domum dimisit, Afros vendere quæstorem iussit.
Circumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum et 3
pridie captorum regem eum ingenti consensu appellavit. Tum 4
Scipio, silentio per præconem facto, sibi maximum nomen imperatoris esse dixit, quo se milites sui appellassent; regium
nomen alibi magnum, Romæ intolerabile esse. Regalem 5
animum in se esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacite iudicarent; vocis usurpatione abstinerent.
Sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo 6
nominis alii mortales stuperent, id ex tam alto fastigio
aspernantis. Dona inde regulis principibusque Hispanorum 7
divisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos, quos
vellet, eligere Indibilem iussit. Quum Afros venderet iussu 8
imperatoris quæstor, puerum adultum inter eos forma insigni,
quum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. Quem 9
quum percontaretur Scipio, quis et cuias et cur id ætatis in castris fuisset, Numidam esse se ait; Massivam populares vocare; orbum a patre relictum, apud maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam
traiecisse; prohibitum propter ætatem a Masinissa nunquam 10
ante prœlium inisse; eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto in aciem exisse; ibi, prolapso equo effusum in præceps, captum ab Ro-
manis esse. Scipio quum asservari Numidam iussisset, quæ 11
pro tribunali agenda erant, peragit; inde quum se in prætorium recepisset, vocatum eum interrogat, velletne ad Masi-
nissam reverti. Quum, effusis gaudio lacrimis, cupere vero 12
diceret, tum puero anulum aureum, tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad vellet, equitibus, dimisit.

De bello inde consilium habitum; et auctoribus quibusdam, 20

2 ut confestim Hasdrubalem consequeretur, anceps id ratus, ne
Mago atque alter Hasdrubal cum eo iungerent copias, præsi-
dio tantum ad insidendum Pyrenæum misso, ipse reliquum
æstatis recipiendis in fidem Hispaniæ populis absumpsit.

3 Paucis post prœlium factum ad Bæculam diebus, quum
Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi excessisset,
Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore
Hispania ad Hasdrubalem venere, serum post male gestam
rem auxilium, consilio in cetera exsequendi belli haud parum
4 opportuni. Ibi conferentibus, quid in cuiusque provincia et
regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis
ultimam Hispaniæ oram, quæ ad Oceanum et Gades vergit,
ignaram adhuc Romanorum esse eoque Carthaginiensibus satis
5 fidam censebat; inter Hasdrubalem alterum et Magonem
constabat, beneficiis Scipionis occupatos omnium animos publice
privatimque esse, nec transitionibus finem ante fore, quam
omnes Hispani milites aut in ultima Hispaniæ amoti aut tra-
6 ducti in Galliam forent. Itaque, etiamsi senatus Carthagini-
ensium non censuisset, eundum tamen Hasdrûbali fuisse in
Italiam, ubi belli caput rerumque summa esset, simul ut
Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania
7 abduceret: exercitum eius, quum transitionibus, tum adverso
prœlio imminutum, Hispanis repleri militibus, et Magonem,
Hasdrubali Gisgonis filio tradito exercitu, ipsum cum grandi
pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baliares traiicere;
8 Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam
abire, nec cum Romano manus conserere; Masinissæ ex omni
equitatu, quod roboris esset, tria millia equitum expleri,
eumque vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre,
hostium oppida atque agros populari. His decretis, ad exse-
quenda, quæ statuerant, duces digressi. Hæc eo anno in
Hispania acta.

9 Romæ fama Scipionis in dies crescere, Fabio Tarentum
captum astu magis quam virtute gloriæ tamen esse, Fulvii
10 senescere fama, Marcellus etiam adverso rumore esse, super-

quam quod primo male pugnaverat, quia, vagante per Italiam Hannibale, media æstate Venusiam in tecta milites abduxisset. Inimicus erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis. Is iam 11
a prima pugna, quæ adversa fuerat, assiduis contionibus infamem invisumque plebei Claudium fecerat, et iam de imperio abrogando eius agebat, quum tamen necessarii Claudii 12
obtinuerunt, ut, relicto Venusiæ legato, Marcellus Romam veniret ad purganda ea, quæ inimici obiicerent, nec de imperio eius abrogando absente ipso ageretur. Forte sub 13
idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam et Q. Fulvius consul comitiorum causa Romam venit. Actum de 21
imperio Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu plebisque et omnium ordinum, accusavitque tribunus plebis non 2
Marcellum modo, sed omnem nobilitatem: fraude eorum et cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam annum Italiam provinciam habeat, diutius ibi quam Carthagine vixerit; habere fructum imperii prorogati Marcello populum Romanum: 3
bis cæsum exercitum eius æstiva Venusiæ sub tectis agere. Hanc tribuni orationem ita obruit Marcellus commemoratione 4
rerum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abrogando antiquaretur, sed postero die consulem eum ingenti consensu centuriæ omnes crearent. Additur collega T. Quinc- 5
tius Crispinus, qui tum prætor erat. Postero die prætores creati P. Licinius Crassus Dives, pontifex maximus, P. Licinius Varus, Sex. Iulius Cæsar, Q. Claudius.

Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etruriæ 6
defectione fuit. Principium eius rei ab Arretinis fieri, C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro prætore obtinebat. Itaque confestim eo missus Marcellus consul designatus, 7
qui rem inspiceret ac, si digna videretur, exercitu accito bellum ex Apulia in Etruriam transferret. Eo metu compressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus 8
cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est, ut redirent, quum Fabius consul Romam venisset.

Ludi et Romani et plebeii eo anno in singulos dies 9

instaurati. Ædiles curules fuere L. Cornelius Caudinus et
Ser. Sulpicius Galba, plebeii C. Servilius et Q. Cæcilius Me-
10 tellus. Servilium negabant iure aut tribunum plebis fuisse aut
ædilem esse, quod patrem eius, quem triumvirum agrarium
occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per decem annos
fuerat, vivere atque in hostium potestate esse satis constabat.

22 Undecimo anno Punici belli consulatum inierunt M.
A. u. c. 546. A. Ch. 208. Marcellus quintum, ut numeretur consulatus, quem vitio cre-
2 atus non gessit, et T. Quinctius Crispinus. Utrisque consu-
libus Italia decreta provincia est et duo consulum prioris
anni exercitus (tertius Venusiæ tum erat, cui Marcellus
præfuerat), ita ut ex tribus eligerent duo, quos vellent, tertius
ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia evenisset.
3 Ceteræ provinciæ ita divisæ: prætoribus, P. Licinio Varo
urbana, P. Licinio Crasso, pontifici maximo, peregrina et quo
senatus censuisset, Sex. Iulio Cæsari Sicilia, Q. Claudio, fla-
4 mini, Tarentum. Prorogatum imperium in annum est Q.
Fulvio Flacco, ut provinciam Capuam, quæ T. Quinctii præ-
toris fuerat, cum una legione obtineret. Prorogatum et C.
Hostilio Tubulo est, ut pro prætore in Etruriam ad duas
5 legiones succederet C. Calpurnio. Prorogatum et L. Veturio
Philoni est, ut pro prætore Galliam eandem provinciam cum
iisdem duabus legionibus obtineret, quibus prætor obtinuisset.
6 Quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio decretum ab
senatu latumque de prorogando imperio ad populum est, qui
prætor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinue-
rat. Additæ ei ad præsidium provinciæ quinquaginta longæ na-
7 ves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. Et P. Scipioni et M.
Silano suæ Hispaniæ suique exercitus in annum decreti.
Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas
aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam
8 transmittere iussus, quia fama erat, magnum navalem appa-
ratum eo anno Carthagine esse; ducentis navibus omnem
9 oram Italiæ Siciliæque ac Sardiniæ impleturos. Et in Sicilia
ita divisa res est: Sex. Cæsari exercitus Cannensis datus est;

M. Valerius Lævinus (ei quoque enim prorogatum imperium
est) classem, quæ ad Siciliam erat, navium septuaginta obti-
neret; adderet eo triginta naves, quæ ad Tarentum priore
anno fuerant; cum ea centum navium classe, si videretur ei,
prædatum in Africam traiiceret. Et P. Sulpicio, ut eadem 10
classe Macedoniam Græciamque provinciam haberet, proro-
gatum in annum imperium est. De duabus, quæ ad urbem
Romam fuerant, legionibus nihil mutatum. Supplementum, 11
quo opus esset, ut scriberent consules, permissum. Una et
viginti legionibus eo anno defensum imperium Romanum est.
Et P. Licinio Varo prætori urbano negotium datum, ut na- 12
ves longas triginta veteres reficeret, quæ Ostiæ erant, et vi-
ginti novas naves sociis navalibus compleret, ut quinquaginta
navium classe oram maris vicinam urbi Romanæ tueri posset.
C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi 13
quum successor venisset; idem et Tubulo imperatum, ut inde
præcipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

Prætores in provincias profecti; consules religio tenebat, **23**
quod, prodigiis aliquot nuntiatis, non facile litabant. Et ex 2
Campania nuntiata erant, Capuæ duas ædes, Fortunæ et Mar-
tis, et sepulcra aliquot de cælo tacta, Cumis (adeo minimis
etiam rebus prava religio inserit deos) mures in æde Iovis
aurum rosisse, Casini examen apium ingens in foro conse-
disse, et Ostiæ murum portamque de cælo tactam, Cære vul- 3
turium involasse in ædem Iovis, Vulsiniis sanguine lacum
manasse. Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio 4
fuit. Per dies aliquot hostiæ maiores sine litatione cæsæ,
diuque non impetrata pax deum. In capita consulum, re
publica incolumi, exitiabilis prodigiorum eventus vertit.

Ludi Apollinares Q. Fulvio, App. *Claudio consulibus* 5
a P. Cornelio Sulla prætore urbano primum facti erant; inde
omnes deinceps prætores urbani fecerant; sed in unum annum
vovebant dieque incerto faciebant. Eo anno pestilentia gra- 6
vis incidit per urbem agrosque, quæ tamen magis in morbos
longos quam in perniciabiles evasit. Eius pestilentiæ causa 7

et supplicatum per compita tota urbe est, et P. Licinius
Varus prætor urbanus legem ferre ad populum iussus, ut ii
ludi in perpetuum in statam diem voverentur. Ipse primus
ita vovit, fecitque ante diem tertium nonas Quintiles. Is
dies deinde sollemnis servatus.

24 De Arretinis et fama in dies gravior et cura crescere
patribus. Itaque C. Hostilio scriptum est, ne differret obsides
ab Arretinis accipere, et, cui traderet Romam deducendos, C.
2 Terentius Varro cum imperio missus. Qui ut venit, extemplo
Hostilius legionem unam, quæ ante urbem castra habebat,
signa in urbem ferre iussit præsidiaque locis idoneis disposuit;
3 tum in foro citatis senatoribus obsides imperavit. Quum
senatus biduum ad considerandum [tempus] peteret, aut ipsos
extemplo dare aut se postero die senatorum omnes liberos
sumpturum edixit. Inde portas custodire iussi tribuni militum
præfectique socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret.
4 Id segnius negligentiusque factum; septem principes senatus,
priusquam custodiæ in portis locarentur, ante noctem cum
5 liberis evaserunt. Postero die luce prima, quum senatus in
forum citari cœptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt;
a ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum,
6 accepti traditique C. Terentio Romam deducendi. Is omnia
suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit. Itaque tan-
quam imminente Etrusco tumultu, legionem unam, alteram ex
urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius eamque
7 habere in præsidio urbis; C. Hostilium cum cetero exercitu
placuit totam provinciam peragrare et cavere, ne qua occasio
8 novare cupientibus res daretur. C. Terentius ut Arretium
cum legione venit, claves portarum quum magistratus popo-
scisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus
quam negligentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis
imposuit, cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua es-
9 sent: Hostilium intentius monuit, ut in eo spem, non moturos
quicquam Etruscos, poneret, si, ne quid moveri posset, cavisset.

25 De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum

coram Fabio, defendente ipso, quos ceperat armis, aliis infensis et plerisque æquantibus eos Campanorum noxæ pœnæque. Senatus consultum in sententiam M'. Acilii factum est, 2
ut oppidum præsidio custodiretur Tarentinique omnes intra mœnia continerentur, res integra postea referretur, quum tranquillior status Italiæ esset. Et de M. Livio, præfecto 3
arcis Tarentinæ, haud minore certamine actum est, aliis senatus consulto notantibus præfectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset, aliis præmia decernentibus, quod 4
per quinquennium arcem tutatus esset, maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret, mediis ad censores, non ad 5
senatum notionem de eo pertinere dicentibus, cuius sententiæ et Fabius fuit. Adiecit tamen, fateri se, opera Livii Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactassent; neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret.

Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum, 6
quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliæ atque aliæ obiectæ animo 7
religiones tenebant, in quibus quod, quum bello Gallico ad Clastidium ædem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontificibus impediebatur, quod negabant unam cellam amplius 8
quam uni deo recte dedicari, quia, si de cælo tacta aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret, quod, 9
utri deo res divina fieret, sciri non posset; neque enim duobus nisi certis deis rite una hostia fieri. Ita addita Virtutis ædes approperato opere; neque tamen ab ipso ædes eæ dedicatæ sunt. Tum demum ad exercitum, quem priore anno 10
Venusiæ reliquerat, cum supplemento proficiscitur.

Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, quia 11
magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat; et naves indidem accitæ erant, quæ vergentem ad mare partem urbis oppugnarent. Ea omissa oppugnatio est, quia Lacinium 12
Hannibal admoverat copias, et collegam eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. Itaque 13

in Apuliam ex Bruttiis reditum, et inter Venusiam Bantiamque, minus trium millium passuum intervallo, consules binis
14 castris consederunt. In eandem regionem et Hannibal rediit, averso ab Locris bello. Ibi consules ambo ingenio feroces prope quotidie in acie stare, haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari
26 posse. Hannibal, quia cum Marcello bis priore anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si dimicandum foret, nec spem nec metum ex vano haberet, ita duobus con-
2 sulibus haudquaquam sese parem futurum credebat: itaque
3 totus in suas artes versus insidiis locum quærebat. Levia tamen prœlia inter bina castra vario eventu fiebant. Quibus quum extrahi æstatem posse consules crederent, nihilo minus oppugnari Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia Locros
4 cum classe traiiceret, scribunt; et ut ab terra quoque oppugnari mœnia possent, a Tarento partem exercitus, qui in præ-
5 sidio erat, duci eo iusserunt. Ea ita futura per quosdam Thurinos comperta Hannibali quum essent, mittit ad insidendam ab Tarento viam. Ibi sub tumulo Peteliæ tria millia
6 equitum, duo peditum in occulto locata; in quæ inexplorato euntes Romani quum incidissent, ad duo millia armatorum cæsa, mille et quingenti ferme vivi capti, alii dissipati fuga per agros saltusque Tarentum rediere.

7 Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana castra, ab neutris primo occupatus, quia Romani, qualis pars eius, quæ vergeret ad hostium castra, esset, ignorabant, Hannibal
8 insidiis quam castris aptiorem eum crediderat. Itaque nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat, quorum interdiu nemo ab statione movebatur, ne aut
9 arma aut ipsi procul conspicerentur. Fremebant vulgo in castris Romanis, occupandum eum tumulum esse et castello firmandum, ne, si occupatus ab Hannibale foret, velut in
10 cervicibus haberent hostem. Movit ea res Marcellum, et collegæ „Quin imus“ inquit „ipsi cum equitibus paucis exploratum? Subiecta res oculis nostris certius dabit consilium.“

Assentiente Crispino, cum equitibus ducentis viginti, ex 11
quibus quadraginta Fregellani, ceteri Etrusci erant, profici-
scuntur; secuti tribuni militum M. Marcellus, consulis filius, 12
et A. Manlius, simul et duo præfecti socium, L. Arrenius et
M'. Aulius. Immolasse eo die quidam prodidere memoriæ 13
consulem Marcellum et, prima hostia cæsa, iecur sine capite
inventum, in secunda omnia comparuisse, quæ assolent, auctum 14
etiam visum in capite; nec id sane haruspici placuisse, quod
secundum trunca et turpia exta nimis læta apparuissent.
Ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimi- **27**
candi cum Hannibale, ut nunquam satis castra castris collata
crederet; tum quoque vallo egrediens signum dedit, ut ad 2
locum miles esset paratus, ut, si collis, in quem speculatum
irent, placuisset, vasa colligerent et sequerentur. Exiguum 3
campi ante castra erat; inde in collem aperta undique et
conspecta ferebat via. Numidis speculator, nequaquam in
spem tantæ rei positus, sed si quos vagos pabuli aut lignorum
causa longius a castris progressos possent excipere, signum dat,
ut pariter ab suis quisque latebris exorerentur. Non ante appa- 4
ruere, quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam
circumiere, qui ab tergo intercluderent viam; tum undique
omnes exorti et clamore sublato impetum fecere. Quum in 5
ea valle consules essent, ut neque evadere possent in iugum
occupatum ab hoste nec receptum ab tergo circumventi habe-
rent, extrahi tamen diutius certamen potuisset, ni cœpta ab
Etruscis fuga pavorem ceteris iniecisset. Non tamen omisere 6
pugnam deserti ab Etruscis Fregellani, donec integri consules
hortando ipsique ex parte pugnando rem sustinebant; sed 7
postquam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam trans-
fixum lancea prolabentem ex equo moribundum videre, tum
et ipsi (perpauci autem supererant) cum Crispino consule
duobus iaculis icto et Marcello adolescente, saucio et ipso,
effugerunt. Interfectus A. Manlius tribunus militum, et ex 8
duobus præfectis socium M'. Aulius occisus, *L.* Arrenius cap-
tus; et lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem

venerunt, ceteri aut interfecti aut cum consule effugerunt:
9 equitum tres et quadraginta aut in prœlio aut in fuga ceciderunt,
10 duodeviginti vivi capti. Tumultuatum in castris fuerat, ut con-
sulibus irent subsidio, quum consulem et filium alterius consulis
saucios exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra ve-
11 nientes cernunt. Mors Marcelli quum alioqui miserabilis fuit,
tum quod nec pro ætate (iam enim maior sexaginta annis
erat) neque pro veteris prudentia ducis tam improvide se
collegamque et prope totam rem publicam in præceps dederat.
12 Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quæ de
13 Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi velim. Ut
omittam alios, Cælius triplicem gestæ rei † ordinem edit,
unam traditam fama, alteram scriptam *in* laudatione filii, qui
rei gestæ interfuerit, tertiam, quam ipse pro inquisita ac
14 sibi comperta affert. Ceterum ita fama variat, ut tamen ple-
rique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis
circumventum tradant.

28 Hannibal magnum terrorem hostibus morte consulis unius,
vulnere alterius iniectum esse ratus, ne cui deesset occasioni,
castra in tumulum, in quo pugnatum erat, extemplo trans-
2 fert: ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte
collegæ et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis pro-
fectus, quos proximos nanctus est montes, in iis loco alto et
3 tuto undique castra posuit. Ibi duo duces sagaciter moti
4 sunt, alter ad inferendam, alter ad cavendam fraudem. Anulis
Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat. Eius
signi errore ne qui dolus necteretur a Pœno, metuens Cri-
spinus circa civitates proximas miserat nuntios, occisum colle-
gam esse anulisque eius hostem potitum; ne quibus litteris
5 crederent nomine Marcelli compositis. Paulo ante hic nun-
tius consulis Salapiam venerat, quum litteræ ab Hannibale
allatæ sunt Marcelli nomine compositæ, se nocte, quæ diem
illum secutura esset, Salapiam venturum; parati milites es-
sent, qui in præsidio erant, si quo opera eorum opus esset.
6 Sensere Salapitani fraudem: et ab ira non defectionis modo

sed etiam equitum interfectorum rati occasionem supplicii peti.
remisso retro nuntio (perfuga autem Romanus erat), ut sine 7
arbitro milites, quæ vellent. agerent, oppidanos per muros ur-
bisque opportuna loca in stationibus disponunt; custodias vigi- 8
liasque in eam noctem intentius instruunt; circa portam, qua ven-
turum hostem rebantur, quod roboris in præsidio erat, opponunt.
Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit. Primi ag- 9
minis erant perfugæ Romanorum et arma Romana habebant.
Ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes excitant
vigiles aperirique portam iubent: consulem adesse. Vigiles, 10
velut ad vocem eorum excitati, tumultuari, trepidare, moliri
portam. Cataracta deiecta clausa erat; eam partim vectibus
levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ut
subire recti possent. Vixdum satis patebat iter, quum per- 11
fugæ certatim ruunt per portam; et quum sexcenti ferme
intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno
sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas negligenter ex itinere 12
suspensa humeris, ut inter pacatos, gerentes arma invadunt,
alii e turri eius portæ murisque saxis, sudibus, pilis abster-
rent hostem. Ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus 13
abiit, profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam
L. Cincius summa vi, operibus tormentorumque omni genere ex
Sicilia advecto, oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti, 14
retenturum defensurumque se urbem, prima spes morte nuntiata
Marcelli affulsit. Secutus inde nuntius, Hannibalem, Numi- 15
darum equitatu præmisso, ipsum, quantum accelerare posset,
cum peditum agmine sequi. Itaque ubi primum Numidas, 16
edito e speculis signo, adventare sensit, et ipse patefacta re-
pente porta ferox in hostes erumpit. Et primo, magis quia
improviso id fecerat, quam quod par viribus esset, anceps
certamen erat; deinde, ut supervenere Numidæ, tantus pavor 17
Romanis est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent,
relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant. Ita
adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

Crispinus postquam in Bruttios profectum Hannibalem **29**

sensit, exercitum, cui collega præfuerat, M. Marcellum tri-
2 bunum militum Venusiam abducere iussit; ipse cum legioni-
bus suis Capuam profectus, vix lecticæ agitationem præ gra-
vitate vulnerum patiens, Romam litteras de morte collegæ
3 scripsit, quantoque ipse in discrimine esset; se comitiorum
causa non posse Romam venire, quia nec viæ laborem pas-
surus videretur et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttiis
Hannibal eo converteret agmen; legatos opus esse ad se mitti
viros prudentes, cum quibus, quæ vellet, de re publica lo-
4 queretur. Hæ litteræ recitatæ magnum et luctum morte al-
terius consulis et metum de altero fecerunt. Itaque et Q.
Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt, et ad con-
sulem tres legati missi, Sex. Iulius Cæsar, L. Licinius Pollio,
L. Cincius Alimentus, quum paucis ante diebus ex Sicilia
5 redisset. Hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad comitia ipse
venire Romam non posset, dictatorem in agro Romano di-
6 ceret comitiorum causa: si consul Tarentum profectus esset,
Q. Claudium prætorem placere in eam regionem inde abdu-
cere legiones, in qua plurimas sociorum urbes tueri posset.

7 Eadem æstate M. Valerius cum classe centum navium ex
Sicilia in Africam transmisit, et ad Clupeam urbem escen-
sione facta, agrum late, nullo ferme obvio armato, vastavit.
Inde ad naves raptim prædatores recepti, quia repente fama
8 accidit, classem Punicam adventare. Octoginta erant et tres
naves. Cum his haud procul Clupea prospere pugnat Ro-
manus. Decem et octo navibus captis, fugatis aliis, cum
magna terrestri navalique præda Lilybæum rediit.

9 Eadem æstate et Philippus implorantibus Achæis auxilium
tulit, quos et Machanidas, tyrannus Lacedæmoniorum, finitimo
bello urebat et Ætoli, navibus per fretum, quod Naupactum
et Patras interfluit (Rhion incolæ vocant), exercitu traiecto,
10 depopulati erant. Attalum quoque, regem Asiæ, quia Ætoli
summum gentis suæ magistratum ad eum proximo annuo conci-
30 lio detulerant, fama erat in Europam traiecturum. Ob hæc
Philippo in Græciam descendenti ad Lamiam urbem Ætoli

duce Pyrrhia, qui prætor in eum annum cum absente Attalo
creatus erat, occurrerunt. Habebant et ab Attalo auxilia 2
secum et mille ferme ex Romana classe a P. Sulpicio missos.
Adversus hunc ducem atque has copias Philippus bis prospero
eventu pugnavit; mille admodum hostium utraque pugna
occidit. Inde quum Ætoli metu compulsi Lamiæ urbis mœnibus 3
tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum duxit; in
Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus
propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam
opportunitatem maritimam terrestremque. Eo legati ab rege 4
Ægypti Ptolomæo Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis vene-
runt ad dirimendum inter Philippum atque Ætolos bellum.
Adhibitus ab Ætolis et ex finitimis pacificator Amynander,
rex Athamanum. Omnium autem non tanta pro Ætolis cura 5
erat, ferociori quam pro ingeniis Græcorum gente, quam ne
Philippus regnumque eius rebus Græciæ, grave libertati futu-
rum, immisceretur. De pace dilata consultatio est in concilium 6
Achæorum; concilioque ei et locus et dies certa indicta; interim
triginta dierum indutiæ impetratæ. Profectus inde rex per 7
Thessaliam Bœotiamque Chalcidem Eubœæ venit, ut Attalum,
quem classe Eubœam petiturum audierat, portibus et litorum
appulsu arceret. Inde, præsidio relicto adversus Attalum, si 8
forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum
levisque armaturæ Argos venit. Ibi curatione Heræorum 9
Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Ma-
cedonum reges ex ea civitate oriundos ferunt, Heræis peractis,
ab ipso ludicro extemplo Ægium profectus est ad indictum
multo ante sociorum concilium. Ibi de Ætolico finiendo bello 10
actum, ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Græciam
esset. Sed ea omnia, vixdum indutiarum tempore circumacto, 11
Ætoli turbavere, postquam et Attalum Æginam venisse et
Romanam classem stare ad Naupactum audivere. Vocati 12
enim in concilium Achæorum, in quo et eæ legationes erant,
quæ ad Phalara egerant de pace, primum questi sunt quædam
parva contra fidem conventionis tempore indutiarum facta;

13 postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achæi
Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilædo
14 et Pleurato Ardyæi. Enimvero indignum ratus Philippus,
victos victori sibi ultro condiciones ferre, ne antea quidem se
aut de pace audisse aut indutias pepigisse dixit spem ullam
habentem, quieturos Ætolos, sed ut omnes socios testes haberet,
15 se pacis, illos belli causam quæsisse. Ita infecta pace con-
cilium dimisit, quattuor millibus armatorum relictis ad præ-
16 sidium Achæorum et quinque longis navibus acceptis, quas
si adiecisset missæ nuper ad se classi Carthaginiensium et ex
Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus, statuerat navali
prœlio lacessere Romanos, iam diu in regione ea potentes
17 maris. Ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Ne-
meorum appetebat tempus, quæ celebrare volebat præsen-
tia sua.

31 Occupato rege apparatu ludorum et per dies festos
licentius quam inter belli tempora remittente animum, P.
Sulpicius ab Naupacto profectus classem appulit inter Sicyo-
nem et Corinthum, agrumque nobilissimæ fertilitatis effuse
2 vastavit. Fama eius rei Philippum ab ludis excivit; raptimque
cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim
per agros gravesque præda, ut qui nihil tale metuerent,
3 adortus Romanos compulit in naves. Classis Romana haud-
quaquam læta præda Naupactum rediit; Philippo ludorum quo-
que, qui reliqui erant, celebritatem quantæcunque, de Romanis
4 tamen, victoriæ partæ fama auxerat, lætitiaque ingenti cele-
brati festi dies, eo magis etiam, quod, populariter dempto
capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu, æquaverat
ceteris se in speciem, quo nihil gratius est civitatibus liberis;
5 præbuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis, nisi
omnia intoleranda libidine fœda ac deformia effecisset. Vaga-
batur enim cum uno aut altero comite per maritas domos
6 dies noctesque, et summittendo se in privatum fastigium, quo
minus conspectus, eo solutior erat, et libertatem, quum aliis
7 vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat. Neque

enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim etiam flagitiis
adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat moram in-
commoda severitate libidini regiæ fecisse; uni etiam principi 8
Achæorum Arato adempta uxor nomine Polycratia ac spe re-
giarum nuptiarum in Macedoniam asportata fuerat.

Per hæc flagitia sollemni Nemeorum peracto paucisque 9
additis diebus, Dymas est profectus ad præsidium Ætolorum,
quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat, eiiciendum.
Cycliadas (penes eum summa imperii erat) Achæique ad 10
Dymas regi occurrere, et Eliorum accensi odio, quod a ceteris
Achæis dissentirent, et infensi Ætolis, quos Romanum quoque
adversus se movisse bellum credebant. Profecti a Dymis 11
coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui Elium
agrum a Dymæo dirimit. Primum diem, quo fines hostium 32
ingressi sunt, populando absumpserunt; postero die acie
instructa ad urbem accesserunt, præmissis equitibus, qui obe-
quitando portis promptum ad excursiones genus lacesserent Æto-
lorum. Ignorabant, Sulpicium cum quindecim navibus ab Nau- 2
pacto Cyllenen traiecisse et, expositis in terram quattuor mil-
libus armatorum, silentio noctis, ne conspici agmen posset, in-
trasse Elim. Itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, 3
postquam inter Ætolos Eliosque Romana signa atque arma
cognovere. Et primo recipere suos voluerat rex; deinde, contrac- 4
to iam inter Ætolos et Tralles (Illyriorum id est genus) certa-
mine, quum urgeri videret suos, et ipse rex cum equitatu in
cohortem Romanam incurrit. Ibi equus pilo traiectus quum 5
prolapsum super caput regem effudisset, atrox pugna utrinque
accensa est, et ab Romanis impetu in regem facto et prote-
gentibus regiis. Insignis et ipsius pugna fuit, quum pedes 6
inter equites coactus esset prœlium inire; dein, quum iam
impar certamen esset caderentque circa eum multi et vulne-
rarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus fugit. Eo 7
die castra quinque millia passuum ab urbe Eliorum posuit; po-
stero die omnes copias ad propinquum Eliorum castellum (Pyr-
gum vocant) eduxit, quo agrestium multitudinem cum pecoribus

8 metu populationum compulsam audierat. Eam inconditam iner-
memque multitudinem primo statim terrore adveniens cepit; com-
pensaveratque ea præda, quod ignominiæ ad Elim acceptum fue-
9 rat. Dividenti prædam captivosque (fuere autem quattuor millia
hominum, pecoris omnis generis ad millia viginti) nuntius ex
Macedonia venit, Eropum quendam, corrupto arcis præsidiique
præfecto, Lychnidum cepisse; tenere et Dassaretiorum quosdam
10 vicos et Dardanos etiam concire. Omisso igitur Achaico atque
Ætolico bello, relictis tamen duobus millibus et quingentis om-
nis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad
11 præsidium sociorum, profectus ab Dymis per Achaiam Bœo-
tiamque et Eubœam decimis castris Demetriadem in Thessaliam
33 pervenit. Ibi alii maiorem afferentes tumultum nuntii occurrunt,
Dardanos in Macedoniam effusos Orestidem iam tenere ac
descendisse in Argestæum campum, famamque inter barbaros
2 celebrem esse, Philippum occisum. Expeditione ea, qua cum
populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem illatus
impetu equi ad eminentem ramum cornu alterum galeæ præ-
3 fregit; id inventum ab Ætolo quodam perlatumque in Ætoliam
ad Scerdilædum, cui notum erat insigne galeæ, famam inter-
4 fecti regis vulgavit. Post profectionem ex Achaia regis
Sulpicius Æginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit.
5 Achæi cum Ætolis Eleisque haud procul Messene prosperam
pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Æginæ hiber-
narunt.

6 Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore comitiorum
ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vul-
7 nere moritur; alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt; *et*,
id quod nullo ante bello acciderat, duo consules sine memorando
prœlio interfecti velut orbam rem publicam reliquerant. Dictator
Manlius magistrum equitum C. Servilium (tum ædilis curulis
8 erat) dixit. Senatus, quo die primum est habitus, ludos magnos
facere dictatorem iussit, quos M. Æmilius prætor urbanus C.
Flaminio, Cn. Servilio consulibus fecerat et in quinquennium
voverat; tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum vovit.

Ceterum, quum duo consulares exercitus tam prope hostem 9
sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una præcipua cura
patres populumque incessit consules primo quoque tempore
creandi, et ut eos crearent potissimum, quorum virtus satis
tuta a fraude Punica esset: quum toto eo bello damnosa 10
præpropera ac fervida ingenia imperatorum fuisse, tum eo
ipso anno consules nimia cupiditate conserendi cum hoste
manum in necopinatam fraudem lapsos esse; ceterum deos 11
immortales, miseritos nominis Romani, pepercisse innoxiis
exercitibus, temeritatem consulum ipsorum capitibus damnasse.

Quum circumspicerent patres, quosnam consules facerent, **34**
longe ante alios eminebat C. Claudius Nero. Ei collega 2
quærebatur; et virum quidem eum egregium ducebant, sed
promptiorem acrioremque, quam tempora belli postularent aut
hostis Hannibal; temperandum acre ingenium eius mode- 3
rato et prudenti viro adiuncto collega censebant. M. Livius
erat, multis ante annis ex consulatu populi iudicio damnatus,
quam ignominiam adeo ægre tulerat, ut rus migraret et per 4
multos annos et urbe et omni cœtu caruerit hominum. Octavo 5
ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M.
Valerius Lævinus consules reduxerant eum in urbem; sed
erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, præ se ferens
in vultu habituque insignem memoriam ignominiæ acceptæ.
L. Veturius et P. Licinius censores eum tonderi et squalorem 6
deponere et in senatum venire fungique aliis publicis mune-
ribus coegerunt; sed tum quoque aut verbo assentiebatur aut 7
pedibus in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa
M. Livii Macati, quum fama eius ageretur, stantem coegit in
senatu sententiam dicere. Tunc ex tanto intervallo auditus 8
convertit ora hominum in se causamque sermonibus præbuit,
indigno iniuriam a populo factam, magnoque id damno fuisse,
quod tam gravi bello nec opera nec consilio talis viri usa
res publica esset; C. Neroni neque Q. Fabium neque M. 9
Valerium Lævinum dari collegam posse, quia duos patricios
creari non liceret; eandem causam in T. Manlio esse, præ- 10

terquam quod recusasset delatum consulatum recusaturusque
11 esset; egregium par consulum fore, si M. Livium C. Claudio
collegam adiunxissent. Nec populus mentionem eius rei ortam
12 a patribus est aspernatus. Unus eam rem in civitate is, cui
deferebatur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans: sor-
didati rei non miseritos candidam togam invito offerre; eodem
13 honores pœnasque congeri. Si virum bonum ducerent, quid ita
pro malo ac noxio damnassent? Si noxium comperissent, quid ita,
14 male credito priore consulatu, alterum crederent? Hæc taliaque
arguentem et querentem castigabant patres, et M. Furium
memorantes revocatum de exsilio patriam pulsam sede sua
restituisse, ut parentium sævitiam, sic patriæ patiendo ac
15 ferendo leniendam esse, annisi omnes cum *C.* Claudio M.
Livium consulem fecerunt.

35 Post diem tertium eius diei prætorum comitia habita.
Prætores creati L. Porcius Licinus, C. Mamilius, C. et A.
Hostilii Catones. Comitiis perfectis ludisque factis, dictator et
2 magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Varro
in Etruriam pro prætore missus, ut ex ea provincia C. Ho-
stilius Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quinctius con-
3 sul habuerat; et L. Manlius trans mare legatus iret viseretque,
quæ res ibi gererentur; simul, quod Olympiæ ludicrum ea
æstate futurum erat, quod maximo cœtu Græciæ celebraretur,
4 ut, si tuto per hostem posset, adiret id concilium, ut,
qui Siculi bello ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab
Hannibale essent, domos redirent scirentque, sua omnia iis,
quæ ante bellum habuissent, reddere populum Romanum.

5 Quia periculosissimus annus imminere videbatur neque
consules in re publica erant, in consules designatos omnes
versi, quam primum eos sortiri provincias et præsciscere, quam
quisque eorum provinciam, quem hostem haberet, volebant.
6 De reconciliatione etiam gratiæ eorum in senatu actum est,
7 principio facto a Q. Fabio Maximo; inimicitiæ autem nobiles
inter eos erant, et acerbiores eas indignioresque Livio sua
calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna credebat.

Itaque is magis implacabilis erat et nihil opus esse reconci- 8
liatione aiebat; acrius et intentius omnia gesturos timentes,
ne crescendi ex se inimico collegæ potestas fieret. Vicit tamen 9
auctoritas senatus, ut, positis simultatibus, communi animo
consilioque administrarent rem publicam. Provinciæ iis non 10
permixtæ regionibus, sicut superioribus annis, sed diversæ
extremis Italiæ finibus, alteri adversus Hannibalem Bruttii et
Lucani, alteri Gallia adversus Hasdrubalem, quem iam Alpibus
appropinquare fama erat, decreta. Exercitum e duobus, qui 11
in Gallia quique in Etruria esset, addito urbano, eligeret,
quem mallet, qui Galliam esset sortitus; cui Bruttii provincia 12
evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet con-
sulum prioris anni, exercitum sumeret; relictum a consule 13
exercitum Q. Fulvius proconsul acciperet, eique in annum
imperium esset. Et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum 14
mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt;
legio una data est, cui Fulvius proximo anno præfuerat.

De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. **36**
Massiliensium primum legati nuntiaverant eum in Galliam
transgressum, erectosque adventu eius, quia magnum pondus 2
auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallo-
rum animos. Missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. 3
Antistius et M. Ræcius ad rem inspiciendam rettulerant, misisse
se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, prin-
cipes Gallorum, omnia explorata referrent; pro comperto habere, 4
Hasdrubalem, ingenti iam coacto exercitu, proximo vere Alpes
traiecturum, nec tum eum quicquam aliud morari, nisi quod
clausæ hieme Alpes essent.

In locum M. Marcelli P. Ælius Pætus augur creatus 5
inauguratusque, et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum
inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante mortuus
erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus 6
P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. Censa ci- 7
vium capita centum triginta septem millia centum octo,
minor aliquanto numerus, quam qui ante bellum fuerat. Eo 8

anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset, comitium
tectum esse memoriæ proditum est, et ludos Romanos semel
instauratos ab ædilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio.
9 Et plebeiis ludis biduum instauratum à C. Mamilio et M.
Cæcilio Metello ædilibus plebis; et tria signa ad Cereris iidem
dederunt; et Iovis epulum fuit ludorum causa.
10 Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius ite-
A. u. c. 547. A. Ch. 207. rum. Qui quia iam designati provincias sortiti erant, prætores
11 sortiri iusserunt. C. Hostilio iurisdictio urbana evenit; addita et
peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Hostilio
12 Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa
legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binæ
consulum essent, quattuor Hispania haberet, binas tres præ-
13 tores, in Sicilia et Sardinia et Gallia, duas C. Terentius in
Etruria, duas Q. Fulvius in Bruttiis, duas Q. Claudius circa
Tarentum et Sallentinos, unam C. Hostilius Tubulus Capuæ;
14 duæ urbanæ ut scriberentur. Primis quattuor legionibus
populus tribunos creavit; in ceteras consules miserunt.

37 Priusquam consules proficiscerentur, novendiale sacrum
2 fuit, quia Veiis de cælo lapidaverat. Sub unius prodigii, ut
fit, mentionem alia quoque nuntiata: Minturnis ædem Iovis
et lucum Maricæ, item Atellæ murum et portam de cælo
3 tacta; Minturnenses, terribilius quod esset, adiiciebant sanguinis
rivum in porta fluxisse; et Capuæ lupus nocte portam in-
4 gressus vigilem laniaverat. Hæc procurata hostiis maioribus
prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum.
Inde iterum novendiale instauratum, quod in Armilustro lapi-
5 dibus visum pluere. Liberatas religione mentes turbavit rursus
nuntiatum, Frusinone natum esse infantem quadrimo parem, nec
magnitudine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinuessæ
6 biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus erat. Id
vero haruspices ex Etruria acciti fœdum ac turpe prodigium
dicere: extorre agro Romano, procul terræ contactu, alto
mergendum. Vivum in arcam condidere provectumque in
7 mare proiecerunt. Decrevere item pontifices, ut virgines ter

novenæ per urbem euntes carmen canerent. Id quum in
Iovis Statoris æde discerent conditum ab Livio poeta carmen,
tacta de cælo ædes in Aventino Iunonis reginæ; prodigiumque 8
id ad matronas pertinere haruspices quum respondissent, do-
noque divam placandam esse, ædilium curulium edicto in 9
Capitolium convocatæ, quibus in urbe Romana intraque de-
cimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsæ inter se quin-
que et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem confer-
rent; inde donum pelvis aurea facta lataque in Aventinum, 10
pureque et caste a matronis sacrificatum. Confestim ad 11
aliud sacrificium eidem divæ ab decemviris edicta dies, cuius
ordo talis fuit. Ab æde Apollinis boves feminæ albæ duæ
porta Carmentali in urbem ductæ; post eas duo signa cu- 12
pressea Iunonis reginæ portabantur; tum septem et viginti
virgines, longam indutæ vestem, carmen in Iunonem reginam 13
canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus in-
geniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur; virginum
ordinem sequebantur decemviri coronati laurea prætextatique.
A porta Iugario vico in forum venere; in foro pompa con- 14
stitit et, per manus reste data, virgines sonum vocis pulsu
pedum modulantes incesserunt. Inde vico Tusco Velabroque 15
per boarium forum in clivum Publicium atque ædem Iunonis
reginæ perrectum. Ibi duæ hostiæ ab decemviris immolatæ
et simulacra cupressea in ædem illata.

Deis rite placatis, dilectum consules habebant acrius **38**
intentiusque, quam prioribus annis quisquam meminerat ha-
bitum; nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam 2
adventu, et minus iuventutis erat, unde scriberent milites.
Itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem 3
dicebantur habere, dare milites cogebant. Quibus recusanti-
bus, edixere in diem certam, ut, quo quisque iure vacatio-
nem haberet, ad senatum deferret. Ea die ad senatum hi 4
populi venerunt, Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Min-
turnensis, Sinuessanus et ab supero mari Senensis. Quum 5
vacationes suas quisque populus recitaret, nullius, quum in

Italia hostis esset, præter Antiatem Ostiensemque vacatio
observata est; et earum coloniarum iuniores iure iurando
adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se esse extra
mœnia coloniæ suæ, donec hostis in Italia esset.

6 Quum omnes censerent, primo quoque tempore consuli-
bus eundum ad bellum (nam et Hasdrubali occurrendum esse
descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos neve Etruriam
7 erectam in spem rerum novarum sollicitaret, et Hannibalem
suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiis at-
que obviam ire fratri posset), Livius cunctabatur, parum
8 fidens suarum provinciarum exercitibus: collegam ex duobus
consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius
Tarenti præesset, electionem habere; intuleratque mentionem
9 de volonibus revocandis ad signa. Senatus liberam potesta-
tem consulibus fecit et supplendi, unde vellent, et eligendi
de omnibus exercitibus, quos vellent, permutandique *et* ex
10 provinciis, quo e re publica censerent esse, traducendi. Ea
omnia cum summa concordia consulum acta. Volones in
11 undevicesimam et vicesimam legiones scripti. Magni roboris
auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Livio missa
quidam ad id bellum auctores sunt, octo millia Hispanorum
Gallorumque et duo millia de legione militum, equitum
12 mille, mixtos Numidas Hispanosque: M. Lucretium has co-
pias navibus advexisse; et sagittariorum funditorumque ad
tria millia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

39 Auxerunt Romæ tumultum litteræ ex Gallia allatæ ab
2 L. Porcio prætore: Hasdrubalem movisse ex hibernis et iam
Alpes transire; octo millia Ligurum conscripta armataque
coniunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in
Ligures, qui eos bello occuparet; se cum invalido exercitu,
3 quoad tutum putaret, progressurum. Hæ litteræ consules,
raptim confecto dilectu, maturius, quam constituerant, exire
in provincias coegerunt ea mente, ut uterque hostem in sua
provincia contineret, neque coniungi aut conferre in unum
4 vires pateretur. Plurimum in eam rem adiuvit opinio Hanni-

balis, quod, etsi ea æstate transiturum in Italiam fratrem
crediderat, recordando, quæ ipse in transitu nunc Rhodani,
nunc Alpium cum hominibus locisque pugnando per quinque
menses exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque 5
transitum exspectabat; ea tardius movendi ex hibernis causa
fuit. Ceterum Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora 6
atque expeditiora fuere. Non enim receperunt modo Arverni
eum deincepsque aliæ Gallicæ atque Alpinæ gentes, sed
etiam secutæ sunt ad bellum; et quum per munita pleraque 7
transitu fratris, quæ antea invia fuerant, ducebat, tum etiam,
duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus factis, inter
mitiora iam transibat hominum ingenia. Invisitati namque an- 8
tea alienigenis nec videre ipsi advenam in sua terra assueti, omni
generi humano insociabiles erant; et primo ignari, quo Pœ-
nus pergeret, suas rupes suaque castella et pecorum homi-
numque prædam peti crediderant; fama deinde Punici belli, 9
quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat, viam
tantum Alpes esse, duas prævalidas urbes, magno inter se
maris terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus cer-
tare. Hæ causæ aperuerant Alpes Hasdrubali. Ceterum, quod 10
celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, 11
dum frustra obsidet magis quam oppugnat, corrupit. Credi- 12
derat campestris oppidi facilem expugnationem esse, et nobi-
litas coloniæ induxerat eum, magnum se excidio eius urbis
terrorem ceteris ratum iniecturum. Non ipse se solum ea 13
oppugnatione impediit, sed Hannibalem post famam transitus
eius, tanto spe sua celeriorem, iam moventem ex hibernis
continuerat, quippe reputantem non solum, quam lenta ur- 14
bium oppugnatio esset, sed etiam, quam ipse frustra eandem
illam coloniam ab Trebia victor regressus tentasset.

Consules diversis itineribus profecti ab urbe velut in **40**
duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recor-
dantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset Italiæ
clades, simul quum illa angeret cura: quos tam propitios 2
urbi atque imperio fore deos, ut eodem tempore utrobique

res publica prospere gereretur? Adhuc adversa secundis pen-
3 sando rem ad id tempus extractam esse. Quum in Italia ad
Trasumennum et Cannas præcipitasset Romana res, prospera
4 bella in Hispania prolapsam eam erexisse; postea, quum in
Hispania alia super aliam clades, duobus egregiis ducibus
amissis, duos exercitus ex parte delesset, multa secunda in
5 Italia Siciliaque gesta quassatam rem publicam excepisse, et
ipsum intervallum loci, quod in ultimis terrarum oris alterum
6 bellum gereretur, spatium dedisse ad respirandum; nunc duo
bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces cir-
cumstare urbem Romanam, et unum in locum totam periculi
molem, omne onus incubuisse; qui eorum prior vicisset, in-
7 tra paucos dies castra cum altero iuncturum. Terrebat et
proximus annus lugubris duorum consulum funeribus. His
anxii curis homines digredientes in provincias consules pro-
8 secuti sunt. Memoriæ proditum est, plenum adhuc iræ in
cives M. Livium ad bellum proficiscentem monenti Q. Fabio,
ne, priusquam genus hostium cognosset, temere manum con-
sereret, respondisse, ubi primum hostium agmen conspexisset,
9 pugnaturum. Quum quæreretur, quæ causa festinandi esset,
„Aut ex hoste egregiam gloriam“ inquit „aut ex civibus
victis gaudium meritum certe, etsi non honestum, capiam.“

10 Priusquam Claudius consul in provinciam perveniret,
per extremum finem agri Uriatis ducentem in Sallentinos
exercitum Hannibalem expeditis cohortibus adortus C. Hostilius
11 Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit; ad
quattuor millia hominum occidit, novem signa militaria cepit.
Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes
12 agri Sallentini castra disposita habebat. Itaque ne cum duobus
exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro Ta-
13 rentino movit atque in Bruttios concessit. Claudius in Sallen-
tinos agmen convertit, Hostilius Capuam petens obvius ad Ve-
14 nusiam fuit consuli Claudio. Ibi ex utroque exercitu electa pe-
ditum quadraginta millia, duo millia et quingenti equites, quibus

consul adversus Hannibalem rem gereret; reliquas copias Ho-
stilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio proconsuli traderet.
Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis **41**
aut in præsidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad Gru-
mentum venit spe recipiendi oppida, quæ per metum ad Ro-
manos defecissent. Eodem a Venusia consul Romanus explo- 2
ratis itineribus contendit, et mille fere et quingentos passus
castra ab hoste locat. Grumenti mœnibus prope iniunctum 3
videbatur Pœnorum vallum; quingenti passus intererant.
Castra Punica ac Romana interiacebat campus; colles immi- 4
nebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romano-
rum, neutris suspecti, quod nihil silvæ neque ad insidias
latebrarum habebant. In medio campo ab stationibus pro- 5
cursantes certamina haud satis digna dictu serebant. Id
modo Romanum quærere apparebat, ne abire hostem patere-
tur; Hannibal inde evadere cupiens totis viribus in aciem
descendebat. Tum consul ingenio hostis usus, quo minus in 6
tam apertis collibus timeri insidiæ poterant, quinque cohortes,
additis quinque manipulis, nocte iugum superare et in aver-
sis collibus considere iubet; tempus exsurgendi ex insidiis 7
et aggrediendi hostem Ti. Claudium Asellum tribunum militum
et P. Claudium præfectum socium edocet, quos cum iis mit-
tebat. Ipse luce prima copias omnes peditum equitumque 8
in aciem eduxit. Paulo post et ab Hannibale signum pugnæ
propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium
est sublatus; inde eques pedesque certatim portis ruere ac
palati per campum properare ad hostes. Quos ubi effusos 9
consul videt, tribuno militum tertiæ legionis C. Aurunculeio
imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit,
in hostem emittat: ita pecorum modo incompositos toto passim 10
se campo fudisse, ut sterni obterique, priusquam instruantur,
possint. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnan- **42**
tium clamorem audivit; itaque excitus tumultu raptim ad
hostem copias agit. Iam primos occupaverat equestris terror; 2
peditum etiam prima legio et dextra ala prœlium inibat.

Incompositi hostes, ut quemque aut pediti aut equiti casus
3 obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis et pro-
currentium ad certamen numero augetur; pugnantesque, quod
nisi in vetere exercitu et duci veteri haud facile est, inter
4 tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac
manipulorum decurrentium per colles clamor ab tergo auditus
5 metum, ne intercluderentur a castris, iniecisset. Inde pavor
incussus et fuga passim fieri cœpta est; minorque cædes fuit.
quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit.
6 Equites enim tergo inhærebant; in transversa latera invaserant
cohortes secundis collibus via nuda ac facili decurrentes.
7 Tamen supra octo millia hominum occisa, supra septingentos
capti; signa militaria novem adempta; elephanti etiam, quorum
nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor
8 occisi, duo capti. Circa quingentos Romanorum sociorumque
victores ceciderunt. Postero die Pœnus quievit: Romanus, in
aciem copiis eductis, postquam neminem signa contra efferre
vidit, spolia legi cæsorum hostium et suorum corpora collata
9 in unum sepeliri iussit. Inde insequentibus continuis diebus
aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur,
10 donec Hannibal tertia vigilia, crebris ignibus tabernaculisque,
quæ pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis,
qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam
11 petere intendit. Ubi illuxit, successit vallo Romana acies,
et Numidæ ex composito paulisper in portis se valloque osten-
tavere, frustratique aliquamdiu hostes, citatis equis agmen
12 suorum assequuntur. Consul ubi silentium in castris et ne
paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla
cernebat, duobus equitibus speculatum in castra præmissis,
postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa
13 iussit; tantumque ibi moratus, dum milites ad prædam discur-
runt, receptui deinde cecinit multoque ante noctem copias
14 reduxit. Postero die prima luce profectus, magnis itineribus
famam et vestigia agminis sequens haud procul Venusia ho-
15 stem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra

duo millia Pœnorum cæsa. Inde nocturnis montanisque
itineribus Pœnus, ne locum pugnandi daret, Metapontum
petiit. Hanno inde (is enim præsidio eius loci præfuerat) 16
in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum
missus; Hannibal, copiis eius ad suas additis, Venusiam re-
tro, quibus venerat itineribus, repetit, atque inde Canusium
procedit. Nunquam Nero vestigiis hostis abstiterat, et Q. 17
Fulvium, quum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos,
ne regio ea sine præsidio esset, arcessierat.

Inter hæc ab Hasdrubale, postquam a Placentiæ obsidi- **43**
one abscessit, quattuor Galli equites, duo Numidæ cum litteris
missi ad Hannibalem, quum per medios hostes totam ferme
longitudinem Italiæ emensi essent, dum Metapontum cedentem 2
Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati a
vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium pro-
prætorem deducuntur. Eum primo incertis implicantes respon- 3
sis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit, edocue-
runt, litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis 4
litteris, sicut erant, signatis L. Verginio tribuno militum ducendi
ad Claudium consulem traduntur; duæ simul turmæ Samnitium 5
præsidii causa missæ. Qui ubi ad consulem pervenerunt,
litteræque lectæ per interpretem sunt et ex captivis percontatio
facta, tum Claudius, non id tempus esse rei publicæ ratus, quo 6
consiliis ordinariis provinciæ suæ quisque finibus per exercitus
suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret; audendum ac 7
novandum aliquid improvisum, inopinatum, quod cœptum non
minorem apud cives quam hostes terrorem faceret, perpetratum
in magnam lætitiam ex magno metu verteret, litteris Hasdrubalis 8
Romam ad senatum missis, simul et ipse patres conscriptos,
quid paret, edocet, *et* ut, quum in Umbria se occursurum
Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arces-
sant, dilectum Romæ habeant, exercitum urbanum ad Nar- 9
niam hosti opponant. Hæc senatu scripta. Præmissi item per 10
agrum Larinatem, Marrucinum, Frentanum, Prætutianum, qua
exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque comme-

atus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset.
11 Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites; pronuntiat, occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in ea præsidium
12 velle; ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit in Picenum.

Et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris præesset.
44 Romæ haud minus terroris ac tumultus erat, quam fuerat biennio ante, quum castra Punica obiecta Romanis mœnibus portisque fuerant. Neque satis constabat animis, tam audax iter consulis lau-
2 darent vituperarentne; apparebat, quo nihil iniquius est, ex eventu famam habiturum: Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum
3 Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus
4 partem abisse ignoraret. Quid futurum, si id palamfiat et aut insequi Neronem cum sex millibus armatorum profectum Hannibal toto exercitu velit aut castra invadere prædæ
5 relicta, sine viribus, sine imperio, sine auspicio? Veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant: et ea omnia accidisse, quum unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset; nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in
6 Italia esse. Quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare genitum, æque impigrum ducem, per tot annos in Hispania Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem, duobus
7 exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum gloriari posse;
8 quippe in iis locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quæ miserrima mortis genera
9 sint, amisisset. Adiiciebant etiam periti rerum Hispaniæ,

haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum, sed quem, in saltu impedito deprensus forte, haud secus quam puerum conscribendis fallacibus condicionibus pacis frustratus elusisset. Omnia maiora etiam vero præsidia hostium, minora 10
sua, metu interprete, semper in deteriora inclinato, ducebant.

Nero postquam iam tantum intervalli ab hoste fecerat, **45**
ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur.
Negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re 2
ipsa tutius fuisse quam suum. Ad certam eos se victoriam
ducere; quippe, ad quod bellum collega non ante, quam ad 3
satietatem ipsius peditum atque equitum datæ ab senatu copiæ fuissent, maiores instructioresque, quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsi si quantumcunque
virium momentum addiderint, rem omnem inclinaturos. Auditum 4
modo in acie (nam ne ante audiatur, daturum operam), alterum consulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam
victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva mo- 5
menta in spem metumque impellere animos. Gloriæ quidem ex re bene gesta partæ fructum prope omnem ipsos laturos;
semper, quod postremum adiectum sit, id rem totam videri 6
traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, qua admiratione, quo
favore hominum iter suum celebretur. Et hercule per instructa 7
omnia ordinibus virorum mulierumque undique ex agris effusorum, inter vota ac preces et laudes ibant. Illos præsidia rei publicæ, vindices urbis Romanæ imperiique appellabant; in illorum armis dextrisque suam liberorumque suorum salutem
ac libertatem repositam esse. Deos omnes deasque preca- 8
bantur, ut illis faustum iter, felix pugna, matura ex hostibus victoria esset, damnarenturque ipsi votorum, quæ pro iis
suscepissent, ut, quemadmodum nunc solliciti prosequerentur 9
eos, ita paucos post dies læti ovantibus victoria obviam irent.
Invitare inde pro se quisque et offerre et fatigare precibus, 10
ut, quæ ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sume-
rent; benigne omnia cumulata dare. Modestia certare milites, 11
ne quid ultra usum necessarium sumerent; nihil morari, nec

abscedere ab signis nec subsistere *nisi* cibum capientes; die
ac nocte ire; vix, quod satis ad naturale desiderium corporum
12 esset, quieti dare. Et ad collegam præmissi erant, qui nun-
tiarent adventum percontarenturque, clam an palam, interdiu
an noctu venire sese vellet, iisdem an aliis considere castris.
Nocte clam ingredi melius visum est.

46 Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tri-
bunus tribunum, centurio centurionem, eques equitem, pedes
2 peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse, ne
hostis adventum alterius consulis sentiret; et coartatio plurium
in angusto tendentium facilior futura erat, quod Claudianus
exercitus nihil ferme præter arma secum in expeditionem
3 tulerat. Ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen
erat, offerentibus ultro sese et veteribus militibus, perfunctis
iam militia, et iuvenibus, quos certatim nomina dantes, si
quorum corporis species roburque virium aptum militiæ vide-
4 batur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant,
et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. Itaque
quum iam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero, ne
5 ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab sui
quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summa
omnium lætitia hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium
6 habitum, cui et L. Porcius Licinus prætor affuit. Castra iuncta
consulum castris habebat, et ante adventum eorum per loca
alta ducendo exercitum, quum modo insideret angustos saltus,
ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet
agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat; is tum
7 in consilio aderat. Multorum eo inclinabant sententiæ, ut, dum
fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad
noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnæ
8 differretur. Nero non suadere modo, sed summa ope orare
institit, ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset,
9 temerarium morando facerent; errore, qui non diuturnus fu-
turus esset, velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine
duce relicta aggredi nec ad sequendum se iter intendisse.

Antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse redi-
rique in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et 10
illa castra prodere Hannibali et aperire in Galliam iter, ut
per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. Extemplo sig- 11
num dandum et exeundum in aciem abutendumque errore hostium
absentium præsentiumque, dum neque illi sciant, cum paucioribus,
nec hi, cum pluribus et validioribus rem esse. Consilio dimisso 12
signum pugnæ proponitur, confestimque in aciem procedunt.

Iam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnæ **47**
attulit, quod Hasdrubal, provectus ante signa cum paucis
equitibus, scuta vetera hostium notavit, quæ ante non viderat,
et strigosiores equos; multitudo quoque maior solita visa est.
Suspicatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit, ac 2
misit ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent
et notari oculis, si qui forte adustioris coloris ut ex recenti
via essent; simul circumvehi procul castra iubet specularique, 3
num auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel
bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia relata 4
essent, castra nihil aucta errorem faciebant; bina erant, sicut
ante adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, altera
L. Porcii; neutris quicquam, quo latius tenderetur, ad muni-
menta adiectum. Illud veterem ducem assuetumque Romano 5
hosti movit, quod semel in prætoriis castris signum, bis in consu-
laribus referebant cecinisse; duos profecto consules esse, et quo-
nam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minime 6
id, quod erat, suspicari poterat, tantæ rei frustratione Hanniba-
lem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata
habuerit, ignoraret; profecto haud mediocri clade absterritum 7
insequi non ausum; magno opere vereri, ne perditis rebus
serum ipse auxilium venisset, Romanisque eadem iam fortuna
in Italia, quæ in Hispania, esset. Interdum litteras suas ad 8
eum non pervenisse credere, interceptisque iis, consulem ad
sese opprimendum accelerasse. His anxius curis, exstinctis
ignibus, viglia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent,
signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces 9

parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo
latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tra-
navit. Ita desertum ab ducibus agmen primo per agros pala-
tur, fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim
10 atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam
ostenderet, ripa fluminis signa ferri iubet, et per tortuosi am-
nis sinus flexusque quum errorem volvens haud multum pro-
cessisset, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset,
11 transiturus erat. Sed quum, quantum a mari abscedebat, tanto
altioribus coercentibus amnem ripis, non inveniret vada, diem
terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

48 Nero primum cum omni equitatu advenit; Porcius deinde
2 assecutus cum levi armatura. Qui quum fessum agmen car-
perent ab omni parte incursarentque, et iam omisso itinere,
quod fugæ simile erat, castra metari Pœnus in tumulo super
3 fluminis ripam vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis,
non itineris modo, sed ad conserendum extemplo prœlium
4 instructis armatisque. Sed ubi omnes copias coniunxerunt
directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab
sinistro pugnam instruit; media acies prætori tuenda data.
5 Hasdrubal, omissa munitione castrorum, postquam pugnandum
vidit, in prima acie ante signa elephantos locat; circa eos
lævo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum
6 iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat; ipse dextrum
cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maxime
7 in vetere milite spem habebat) sumpsit; Ligures in medio
post elephantos positi. Sed longior quam latior acies erat;
8 Gallos prominens collis tegebat; ea frons, quam Hispani
tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit; dextra
omnis acies extra prœlium eminens cessabat; collis oppositus
9 arcebat, ne aut a fronte aut ab latere aggrederentur. Inter
Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat,
10 atroxque cædes utrinque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars
maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani, vetus
miles peritusque Romanæ pugnæ, et Ligures, durum in armis

genus. Eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant
antesignanos et iam signa moverant loco; deinde, crescente 11
certamine et clamore, impotentius iam regi et inter duas
acies versari, velut incerti, quorum essent, haud dissimiliter
navibus sine gubernaculo vagis. Claudius „Quid ergo præci- 12
piti cursu tam longum iter emensi sumus?“ clamitans militi-
bus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus
esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat 13
posse, cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem
magis segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem
circumducit, et non hostibus modo, sed etiam suis inopinantibus 14
in sinistrum[1]) hostium latus incurrit; tantaque celeritas fuit, ut,
quum ostendissent se ab latere, mox in terga iam pugnarent.
Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, tru- 15
cidantur Hispani Liguresque; et ad Gallos iam cædes perve-
nerat. Ibi minimum certaminis fuit; nam et pars magna ab 16
signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim per agros,
et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris
corpora, vix arma humeris gestabant; et iam diei medium 17
erat, sitisque et calor hiantes cædendos capiendosque affatim
præbebat. Elephanti plures ab ipsis rectoribus quam ab **49**
hoste interfecti. Fabrile scalprum cum malleo habebant; id,
ubi sævire beluæ ac ruere in suos cœperant, magister inter
aures positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix,
quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis 2
in tantæ molis belua inventa erat, ubi regendi spem vicissent,
primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum sæpe alias
memorabilis, tum illa præcipue pugna. Ille pugnantes hortando 3
pariterque obeundo pericula sustinuit; ille fessos abnuentesque
tædio et labore nunc precando, nunc castigando accendit; ille
fugientes revocavit omissamque pugnam aliquot locis restituit;
postremo, quum haud dubie fortuna hostium esset, ne superstes 4
tanto exercitui suum nomen secuto esset, concitato equo se

---

[1]) Livius dextrum scribere debuit.

in cohortem Romanam immisit: ibi, ut patre Hamilcare et
Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

5 Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum
est, redditaque æqua Cannensi clades vel ducis vel exercitus
6 interitu videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa,
capta quinque millia et quadringenti; magna præda alia quum
7 omnis generis, tum auri etiam argentique; civium etiam Ro-
manorum, qui capti apud hostes erant, supra tria millia
capitum recepta. Id solatii fuit pro amissis eo prœlio mili-
tibus. Nam haudquaquam incruenta victoria fuit; octo ferme
8 millia Romanorum sociorumque occisa, adeoque etiam victores
sanguinis cædisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset
nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui
aut prœlio non affuissent aut inter cædem effugissent, uno
agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo
9 aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri.
„Quin supersint“ inquit „aliqui nuntii et hostium cladis et
nostræ virtutis.“

50 Nero ea nocte, quæ secuta est pugnam, *profectus* citatiore,
quam inde venerat, agmine, die sexto ad stativa sua atque
2 ad hostem pervenit. Iter eius frequentia minore, quia nemo
præcesserat nuntius, lætitia vero tanta, vix ut compotes men-
3 tium præ gaudio essent, celebratum est. Nam Romæ neuter
animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta
exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriæ famam
4 accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium con-
sulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem aut
senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit
5 aut populus e foro; matronæ, quia nihil in ipsis opis erat, in
preces obtestationesque versæ, per omnia delubra vagæ sup-
6 pliciis votisque fatigare deos. Tam sollicitæ ac suspensæ
civitati fama incerta primo accidit, duos Narnienses equites
in castra, quæ in faucibus Umbriæ opposita erant, venisse ex
7 prœlio nuntiantes cæsos hostes. Et primo magis auribus
quam animis id acceptum erat, ut maius lætiusque, quam

quod mente capere aut satis credere possent; et ipsa celeritas
fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dicebatur.
Litteræ deinde ab L. Manlio Acidino missæ ex castris affe- 8
runtur de Narniensium equitum adventu. Hæ litteræ per 9
forum ad tribunal prætoris latæ senatum curia exciverunt;
tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiæ concursum
est, ut adire nuntius non posset, sed traheretur a percontantibus
vociferantibusque, ut in rostris prius quam in senatu litteræ
recitarentur. Tandem summoti et coerciti a magistratibus, 10
dispensarique lætitia inter impotentes eius animos potuit. In 11
senatu primum, deinde in contione litteræ recitatæ sunt; et
pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante
futura fides erat, quam legatos consulumve litteras audissent.
Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est. Tum enim- **51**
vero omnis ætas currere obvii, primus quisque oculis auribusque
haurire tantum gaudium cupientes. Ad Mulvium usque pon- 2
tem continens agmen pervenit. Legati (erant L. Veturius 3
Philo, P. Licinius Varus, Q. Cæcilius Metellus) circumfusi
omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, quum 4
alii ipsos, alii comites eorum, quæ acta essent, percontarentur;
et ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque
occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse,
extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum 5
ægre in curiam perventum esset, multo ægrius summota turba,
ne patribus misceretur, litteræ in senatu recitatæ sunt. Inde 6
traducti in contionem legati. L. Veturius, litteris recitatis,
ipse planius omnia, quæ acta erant, exposuit cum ingenti
assensu, postremo etiam clamore universæ contionis, quum vix
gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa 7
templa deum, ut grates agerent, ab aliis domos, ut coniugibus
liberisque tam lætum nuntium impertirent. Senatus, quod M. 8
Livius et C. Claudius consules incolumi exercitu ducem hostium
legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit. Eam
supplicationem C. Hostilius prætor pro contione edixit, celebra-
taque a viris feminisque est. Omnia templa per totum triduum 9

æqualem turbam habuere, quum matronæ amplissima veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutæ metu deis
10 immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria movit, ut iam inde haud secus quam in pace res inter se contrahere vendendo, emendo, mutuum dando argentum creditumque solvendo auderent.

11 C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proiici ante hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem et expromere,
12 quæ acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, agnoscere se fortunam Carthaginis fertur
13 dixisse; castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quæ diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiæ angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suæ dicionis erant, in Bruttium agrum traduxit.

Liber XXVIII.

Quum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam declinaverat
belli, tantum levatæ Hispaniæ viderentur, renatum ibi subito
par priori bellum est. Hispanias ea tempestate sic habebant 2
Romani Pœnique: Hasdrubal Gisgonis filius ad Oceanum
penitus Gadesque concesserat; nostri maris ora omnisque 3
ferme Hispania, qua in orientem vergit, Scipionis ac Romanæ
dicionis erat. Novus imperator Hanno, in locum Barcini 4
Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa transgressus Ma-
gonique iunctus, quum in Celtiberia, quæ media inter duo
maria est, brevi magnum hominum numerum armasset, Scipio 5
adversus eum M. Silanum cum decem haud plus millibus
militum, equitibus quingentis misit. Silanus quantis maximis 6
potuit itineribus (impediebant autem et asperitates viarum et
angustiæ saltibus crebris, ut pleraque Hispaniæ sunt, inclusæ),
tamen non solum nuntios, sed etiam famam adventus sui
prægressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis ad hostem
pervenit. Eisdem auctoribus compertum est, quum decem 7
circiter millia ab hoste abessent, bina castra circa viam, qua
irent, esse; læva Celtiberos, novum exercitum, supra novem
millia hominum, dextra Punica tenere castra; ea stationibus, 8
vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse, illa
altera soluta neglectaque, ut barbarorum et tironum et minus

9 timentium, quod in sua terra essent. Ea prius aggredienda
ratus Silanus signa quam maxime ad lævam iubebat ferri,
necunde ab stationibus Punicis conspiceretur; ipse, præmissis
2 speculatoribus, citato agmine ad hostem pergit. Tria millia
ferme aberat, quum hauddum quisquam hostium senserat:
2 confragosa loca et obsiti virgultis tegebant colles. Ibi in cava
valle atque ob id occulta considere militem et cibum capere
iubet; interim speculatores transfugarum dicta affirmantes
3 venerunt; tum sarcinis in medium coniectis arma Romani capiunt
acieque iusta in pugnam vadunt. Mille passuum aberant, quum
ab hoste conspecti sunt, trepidarique repente cœptum; et Mago
ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum ad-
4 vehitur. Erant in Celtiberorum exercitu quattuor millia scutata
et ducenti equites; hanc iustam legionem (et id ferme roboris
erat) in prima acie locat; ceteros, levem armaturam, in sub-
5 sidiis posuit. Quum ita instructos educeret e castris, vixdum
6 in egressos vallo eos Romani pila coniecerunt. Subsidunt
Hispani adversus emissa tela ab hoste, inde ad mittenda ipsi
consurgunt: quæ quum Romani conferti, ut solent, densatis
excepissent scutis, tum pes cum pede collatus et gladiis geri
7 res cœpta est. Ceterum asperitas locorum et Celtiberis, qui-
bus in prœlio concursare mos est, velocitatem inutilem faciebat
et haud iniqua eadem erat Romanis, stabili pugnæ assuetis,
8 nisi quod angustiæ et internata virgulta ordines dirimebant,
et singuli binique velut cum paribus conserere pugnam coge-
9 bantur. Quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad
10 cædem eos velut vinctos præbebat; et iam ferme omnibus
scutatis Celtiberorum interfectis, levis armatura et Carthagini-
enses, qui ex alteris castris subsidio venerant, perculsi cæde-
11 bantur. Duo haud amplius millia peditum et equitatus om-
nis, vix inito prœlio, cum Magone effugerunt. Hanno, alter
imperator, cum eis, qui postremi iam profligato prœlio ad-
12 venerant, vivus capitur. Magonem fugientem equitatus ferme
omnis, et quod veterum peditum erat, secuti decimo die in
Gaditanam provinciam ad Hasdrubalem pervenerunt; Celti-

beri, novus miles, in proximas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam conflatum 13
bellum, quanta futuri materia belli, si licuisset iis, Celtiberorum gente excita, et alios ad arma sollicitare populos, oppressa erat. Itaque collaudato benigne Silano, Scipio, spem 14
debellandi, si nihil eam ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id, quod reliquum belli erat, in ultimam Hispaniam adversus Hasdrubalem pergit. Pœnus quum castra tum forte 15
in Bætica ad sociorum animos continendos in fide haberet, signis repente sublatis, fugæ magis quam itineris modo penitus ad Oceanum et Gades ducit. Ceterum, quoad continu- 16
isset exercitum, propositum bello se fore ratus, antequam freto Gades traiiceret, exercitum omnem passim in civitates divisit, ut et muris se ipsi et armis muros tutarentur. Scipio 3
ubi animadvertit, dissipatum passim bellum, et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis quam magni esse operis, retro vertit iter. Ne hostibus tamen eam relinqueret 2
regionem, L. Scipionem fratrem cum decem millibus peditum, mille equitum ad oppugnandam opulentissimam in iis locis urbem (Orongin barbari appellabant) mittit. Sita in Mæ- 3
sessum finibus est, Bastetanæ gentis; ager frugifer; argentum etiam incolæ fodiunt. Ea arx fuerat Hasdrubali ad excursiones circa mediterraneos populos faciendas. Scipio, castris 4
prope urbem positis, priusquam circumvallaret urbem, misit ad portas, qui ex propinquo alloquio animos tentarent suaderentque, ut amicitiam potius quam vim experirentur Romanorum. Ubi nihil pacati respondebatur, fossa duplicique 5
vallo circumdata urbe, in tres partes exercitum dividit, ut una semper pars, quietis interim duabus, oppugnaret. Prima 6
pars quum adorta oppugnare est, atrox sane et anceps prœlium fuit; non subire, non scalas ferre ad muros præ incidentibus telis facile erat; etiam qui erexerant ad murum 7
scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in periculo essent, ne suspensi

8 in murum extraherentur. Quod ubi animadvertit Scipio, ni-
mia paucitate suorum exæquatum certamen esse, et iam eo
superare hostem, quod ex muro pugnaret, duabus simul par-
9 tibus, prima recepta, urbem est aggressus. Quæ res tantum
pavoris iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppi-
dani mœnia repentina fuga desererent, et Punicum præsidium
metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in unum lo-
10 cum se colligeret. Timor inde oppidanos incessit, ne, si ho-
stis urbem intrasset, sine discrimine, Pœnus an Hispanus
11 esset, obvii passim cæderentur; itaque, patefacta repente
porta, frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta præ se
tenentes, ne tela procul coniicerentur, dextras nudas osten-
12 tantes, ut gladios abiecisse appareret. Id utrum parum ex
intervallo sit conspectum, an dolus aliquis suspectus fuerit,
incompertum est; impetus hostilis in transfugas factus nec
13 secus quam adversa acies cæsi; eademque porta signa infesta
urbi illata. Et aliis partibus securibus dolabrisque cæde-
bantur et refringebantur portæ, et ut quisque intraverat
eques, ad forum occupandum (ita enim præceptum erat) ci-
14 tato equo pergebat. Additum cætratorum equiti præsidium;
legionarii ceteras partes urbis pervadunt. Direptione et cæde
15 obviorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinuerunt. Cartha-
ginienses omnes in custodiam dati sunt, oppidanorum quoque
trecenti ferme, qui clauserant portas; ceteris traditum oppi-
16 dum, suæ redditæ res. Cecidere in urbis eius oppugnatione
hostium duo millia ferme, Romanorum haud amplius nonaginta.

4 Læta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius expugnatio
fuit et imperatori ceteroque exercitui; et speciosum adventum
suum, ingentem turbam captivorum præ se agentes, fecerunt.
2 Scipio, collaudato fratre, quum, quanto poterat verborum
honore, Carthagini ab se captæ captam ab eo Orongim
3 æquasset, quia et hiems instabat, ut nec tentare Gades nec
disiectum passim per provinciam exercitum Hasdrubalis con-
sectari posset, in citeriorem Hispaniam omnes suas copias
4 reduxit; dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre

Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque
nobilibus captivis, ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio Lævino 5
proconsule ex Sicilia in Africam transmissa in Uticensi Car-
thaginiensique agro late populationes fecit. Extremis finibus
Carthaginiensium, circa ipsa mœnia Uticæ prædæ actæ sunt. Re- 6
petentibus Siciliam classis Punica (septuaginta erant longæ naves)
occurrit. Decem et septem naves ex iis captæ sunt, quattuor
in alto mersæ; cetera fusa ac fugata classis. Terra marique 7
victor Romanus cum magna omnis generis præda Lilybæum
repetit. Tuto inde mari, pulsis hostium navibus, magni
commeatus frumenti Romam subvecti.

Principio æstatis eius, qua hæc sunt gesta, P. Sulpicius **5**
proconsul et Attalus rex, quum Æginæ, sicut ante dictum
est, hibernassent, Lemnum inde classe iuncta (Romanæ quinque
et viginti quinqueremes *erant*, regiæ quinque et triginta) trans-
miserunt. Et Philippus, ut, seu terra seu mari obviam eundum 2
hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem
ad mare descendit, Larisam diem ad conveniendum exercitui
edixit. Undique ab sociis legationes Demetriadem ad famam 3
regis convenerunt. Sustulerant enim animos Ætoli quum ab 4
Romana societate, tum post Attali adventum, finitimosque de-
populabantur; nec Acarnanes solum Bœotique, et qui Eubœam 5
incolunt, in magno metu erant, sed Achæi quoque, quos super
Ætolicum bellum Machanidas etiam, Lacedæmonius tyrannus,
haud procul Argivorum fine positis castris terrebat. Hi 6
omnes suis quisque urbibus quæ pericula terra marique por-
tenderentur memorantes auxilia regem orabant. Ne ex regno 7
quidem ipsius tranquillæ nuntiabantur res: et Scerdilædum
Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Mædos, si
quod longinquum bellum regem occupasset, proxima Mace-
doniæ incursuros. Bœoti quidem et interiores Græciæ populi 8
Thermopylarum saltum, ubi angustæ fauces coartant iter,
fossa valloque intercludi ab Ætolis nuntiabant, ne transitum
ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. Vel segnem 9

ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant. Legationes
dimittit pollicitus, prout tempus ac res sineret, omnibus laturum
10 se auxilium. In præsentia, quæ maxime urgebat res, Pepa-
rethum præsidium urbi mittit, unde allatum erat, Attalum ab
Lemno classe transmissa omnem circum urbem agrum depopu-
11 latum. Polyphantam cum modica manu in Bœotiam, Menippum,
item quendam ex regiis ducibus, cum mille peltastis (pelta cætræ
12 haud dissimilis est) Chalcidem mittit; additi quingenti Agri-
anum, ut omnes insulæ partes tueri posset. Ipse Scotussam
est profectus, eodemque ab Larisa Macedonum copias traduci
13 iussit. Eo nuntiatum est, concilium Ætolis Heracleam indictum
regemque Attalum ad consultandum de summa belli venturum.
14 Hunc conventum ut turbaret subito adventu, magnis ite-
neribus Heracleam duxit. Et concilio quidem dimisso
15 iam venit; segetibus tamen, quæ iam prope maturitatem
erant, maxime in sinu Ænianum evastatis, Scotussam copias
reducit. Ibi exercitu omni relicto, cum cohorte regia Deme-
16 triadem sese recipit. Inde ut ad omnes hostium motus posset
occurrere, in Phocidem atque Eubœam et Peparethum mittit,
17 qui loca alta eligerent, unde editi ignes apparerent: ipse in
Tisæo (mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi)
speculam posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid
molirentur hostes, momento temporis acciperet.
18 Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicæam
traiecerunt; inde classem in Eubœam ad urbem Oreum trans-
mittunt, quæ ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum petenti
19 ad lævam prima urbium Eubœæ posita est. Ita inter Attalum
ac Sulpicium convenit, ut Romani a mari, regii a terra
6 oppugnarent. Quatriduo post, quam appulsa classis est, urbem
aggressi sunt. Id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo
2 præpositus urbi erat, colloquiis absumptum est. Duas arces
urbs habet, unam imminentem mari, altera urbis media est.
Cuniculo inde via ad mare ducit, quam a mari turris quin-
3 que tabulatorum, egregium propugnaculum, claudebat. Ibi
primo atrocissimum contractum est certamen, et turre instructa

omni genere telorum, et tormentis machinisque ad oppugnandam
eam ex navibus expositis. Quum omnium animos oculosque 4
id certamen avertisset, porta maritimæ arcis Plator Romanos
accepit, momentoque arx occupata est. Oppidani pulsi inde
in mediam urbem ad alteram tendere arcem. Et ibi positi 5
erant, qui fores portæ obiicerent. Ita exclusi in medio cæ-
duntur capiunturque. Macedonum præsidium conglobatum 6
sub arcis muro stetit, nec fuga effuse petita nec pertinaciter
prœlio inito. Eos Plator, venia ab Sulpicio impetrata, in 7
naves impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit; ipse
ad Attalum se recepit.

Sulpicius, tam facili ad Oreum successu elatus, Chalci- 8
dem inde protinus victrici classe petit; ubi haudquaquam ad
spem eventus respondit. Ex patenti utrinque coactum in 9
angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora
duo versi præbuerit; sed haud facile alia infestior classi statio
est. Nam et venti ab utriusque terræ præaltis montibus 10
subiti ac procellosi *se* deiiciunt, et fretum ipsum Euripi non
septies die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocat, sed,
temere in modum venti nunc huc, nunc illuc verso mari, velut
monte præcipiti devolutus torrens rapitur. Ita nec nocte nec
die quies navibus datur. Quum classem tam infesta statio 11
accepit, tum et oppidum alia parte clausum mari, alia ab
terra egregie munitum præsidioque valido firmatum, et præ-
cipue fide præfectorum principumque, quæ fluxa et vana apud
Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. Id prudenter, 12
ut in temere suscepta re, Romanus fecit, quod, circumspectis
difficultatibus, ne frustra tempus tereret, celeriter abstitit
incepto classemque inde ad Cynum Locridis (emporium id
est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitæ) traiecit.

Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant, sed serius **7**
Platoris fraude ex specula elati; et impari maritimis viribus
haud facilis erat in insulam classi accessus; ita res per cunc- 2
tationem omissa; ad Chalcidis auxilium, ubi signum accepit,
impigre est motus. Nam et ipsa Chalcis, quanquam eiusdem

insulæ urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte
continenti iungatur terraque aditum faciliorem quam mari
3 habeat. Igitur Philippus a Demetriade Scotussam, inde de
tertia vigilia profectus, deiecto præsidio fusisque Ætolis, qui
saltum Thermopylarum insidebant, quum trepidos hostes
Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam millia
4 amplius sexaginta contendit. Eodem ferme die ab Attalo
rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur. Concesserat eam
regi prædam Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab Ro-
5 mano milite, expertibus regiis, direptum fuerat. Romana
classis Oreum sese receperat, et Attalus, ignarus adventus
Philippi, pecuniis a principibus exigendis terebat tempus,
6 adeoque improvisa res fuit, ut, nisi Cretensium quidam forte
pabulatum ab urbe longius progressi agmen hostium procul
7 conspexissent, opprimi potuerit. Attalus inermis atque in-
compositus cursu effuso mare ac naves petit, et molientibus
ab terra naves Philippus supervenit tumultumque etiam ex
8 terra nauticis præbuit. Inde Opuntem rediit, deos homines-
que accusans, quod tantæ rei fortunam ex oculis prope rap-
9 tam amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod,
quum trahere obsidionem in adventum suum potuissent, viso
statim hoste prope in voluntariam deditionem concessissent.
10 Compositis circa Opuntem rebus Toronen[1]) est profectus. Et
Attalus primo Oreum, inde, quum fama accidisset, Prusian,
Bithyniæ regem, in fines regni sui transgressum, omissis Romanis
11 rebus atque Ætolico bello in Asiam traiecit. Et Sulpicius Ægi-
nam classem recepit, unde initio veris profectus erat. Haud
maiore certamine, quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus
12 Toronen cepit. Incolebant urbem eam profugi ab Thebis
Phthioticis; urbe sua capta a Philippo quum in fidem Æto-
lorum perfugissent, sedem iis Ætoli eam dederant urbis
13 vastatæ ac desertæ priore eiusdem Philippi bello. Tum ab

[1]) Livius hic et infra Thronium, quod Locrorum oppidum est, nominare debuit.

Torone, sicut paulo ante dictum est, recepta profectus Ti-
thronon et Drymias, Doridis parva atque ignobilia oppida,
cepit. Inde Elatiam, iussis ibi se opperiri Ptolomæi Rhodio-
rumque legatis, venit. Ubi quum de finiendo Ætolico bello 14
ageretur (affuerant enim legati nuper Heracleæ concilio Ro-
manorum Ætolorumque), nuntius affertur, Machanidam Olym-
piorum sollemne ludicrum parantes Elios aggredi statuisse.
Prævertendum id ratus, legatis cum benigno responso dimissis, 15
se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo æqua
et honesta condicione liceat, paci facturum, cum expedito 16
agmine profectus per Bœotiam Megara atque inde Corinthum
descendit, unde commeatibus sumptis Phliunta Pheneumque
petit. Et iam quum Heræam venisset, audito Machanidam 17
fama adventus sui territum refugisse Læcedæmonem, Ægium
se ad concilium Achæorum recepit, simul classem Punicam,
ut mari quoque aliquid posset, accitam, ibi ratus se inven-
turum. Paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Pœni; 18
inde portus Acarnanum petierant, quum ab Oreo profectum
Attalum Romanosque audissent, veriti, ne ad se iretur et
intra Rhium (fauces eæ sunt Corinthii sinus) opprimerentur.

Philippus mærebat quidem et angebatur, quum ad omnia 8
ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore occurrisse,
et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam for-
tunam; in concilio autem dissimulans ægritudinem elato animo 2
disseruit, testatus deos hominesque, se nullo loco nec tempore
defuisse, quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo quanta
maxima posset celeritate tenderet; sed vix rationem iniri 3
posse, utrum a se audacius an fugacius ab hostibus geratur
bellum. Sic ab Opunte Attalum, sic Sulpicium ab Chalcide,
sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum.
Sed non semper felicem esse fugam, nec pro difficili id bellum 4
habendum, in quo si modo congressus cum hostibus sis,
viceris. Quod primum esset, confessionem se hostium habere, 5
nequaquam pares esse sibi; brevi et victoriam haud dubiam
habiturum, nec meliore eventu eos secum quam spe pugna-

6 turos. Læti regem socii audierunt. Reddidit inde Achæis
Heræam et Triphyliam, Alipheram autem Megalopolitis, quod
7 suorum fuisse finium satis probabant, restituit. Inde navibus
acceptis ab Achæis (erant autem tres quadriremes et biremes
8 totidem) Anticyram traiecit. Inde quinqueremibus septem et
lembis viginti amplius, quos, ut adiungeret Carthaginiensium
classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Erythras
Ætolorum, quæ prope Eupalium sunt, escensionem fecit.
9 Haud fefellit Ætolos; nam hominum quod aut in agris aut
in propinquis castellis Potidaniæ atque Apolloniæ fuit, in
10 silvas montesque refugit; pecora, quæ inter festinationem
abigi nequierant, sunt direpta et in naves compulsa. Cum
iis ceteraque præda Nicia, prætore Achæorum, Ægium misso,
quum Corinthum petisset, pedestres inde copias per Bœotiam
11 terra duci iussit; ipse ab Cenchreis præter terram Atticam
super Sunium navigans inter medias prope hostium classes
12 Chalcidem pervenit. Inde, collaudata fide ac virtute, quod
neque timor nec spes flexisset eorum animos, hortatusque,
in posterum ut eadem constantia permanerent in societate, si
13 suam quam Oritanorum atque Opuntiorum fortunam mallent, ab
Chalcide Oreum navigat, principumque iis, qui fugere capta urbe
quam se Romanis tradere maluerant, summa rerum et custodia
urbis permissa, ipse Demetriadem ab Eubœa, unde primum
14 ad opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreæ
deinde centum navium longarum carinis positis contractaque
ad effectum eius operis multitudine fabrorum navalium, quia
res in Græcia tranquillas et profectio Attali fecerat et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit, ut Dardanis bellum inferret.

9 Extremo æstatis eius, qua hæc in Græcia gesta sunt,
quum Q. Fabius Maximi filius legatus ab M. Livio consule Romam ad senatum missus nuntiasset, consulem satis præsidii Galliæ provinciæ credere L. Porcium cum suis legionibus esse,
2 decedere se inde ac deduci exercitum consularem posse, patres
non M. Livium tantum redire ad urbem, sed collegam quoque

eius C. Claudium iusserunt. Id modo in decreto interfuit, 3
quod M. Livii exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali
oppositas manere in provincia iusserunt. Inter consules ita 4
per litteras convenit, ut, quemadmodum uno animo rem
publicam gessissent, ita, quanquam ex diversis regionibus
convenirent, uno tempore ad urbem accederent; Præneste qui
prior venisset, collegam ibi opperiri iussus. Forte ita evenit, 5
ut eodem die ambo Præneste venirent. Inde præmisso edicto,
ut triduo post frequens senatus ad ædem Bellonæ adesset,
omni multitudine obviam effusa ad urbem accessere. Non saluta- 6
bant modo universi circumfusi, sed contingere pro se quisque
victrices dextras consulum cupientes, alii gratulabantur, alii
gratias agebant, quod eorum opera incolumis res publica esset.
In senatu quum more omnium imperatorum, expositis rebus 7
ab se gestis, postulassent, ut pro re publica fortiter feliciterque
administrata et deis immortalibus haberetur honos et ipsis
triumphantibus urbem inire liceret, se vero ea, quæ postularent, 8
decernere patres merito deorum primum, dein secundum deos
consulum responderunt; et supplicatione amborum nomine et 9
triumpho utrique decreto, inter ipsos, ne, quum bellum com-
muni animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit,
ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset, et eo 10
die, quo pugnatum foret, eius forte auspicium fuisset, et
exercitus Livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci
de provincia non potuisset, ut M. Livium quadrigis urbem
ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus
inveheretur. Ita consociatus triumphus quum utrique, tum 11
magis ei, qui, quantum merito anteibat, tantum honore collegæ
cesserat, gloriam auxit. Illum equitem aiebant sex dierum 12
spatio transcurrisse longitudinem Italiæ et eo die cum Has-
drubale in Gallia signis collatis pugnasse, quo eum castra
adversus sese in Apulia posita habere Hannibal credidisset.
Ita unum consulem pro utraque parte Italiæ adversus duas 13
acies, duos imperatores hinc consilium suum, hinc corpus
opposuisse. Nomen Neronis satis fuisse ad continendum 14

castris Hannibalem; Hasdrubalem vero qua alia re quam
15 adventu eius obrutum atque exstinctum esse? Itaque iret
alter consul sublimis curru multiiugis, si vellet, equis; uno
equo per urbem verum triumphum vehi, Neronemque, etiamsi
pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta eo triumpho
16 gloria memorabilem fore. Hi sermones spectantium Neronem
usque in Capitolium prosecuti sunt. Pecuniæ in ærarium
17 tulerunt sestertium tricies, octoginta millia æris. Militibus M.
Livius quinquagenos senos asses divisit; tantundem C. Clau-
dius absentibus militibus suis est pollicitus, quum ad exer-
18 citum redisset. Notatum est, eo die plura carmina militaribus
19 iocis in C. Claudium quam in consulem suum iactata; equites
L. Veturium et Q. Cæcilium legatos magnis tulisse laudibus,
hortatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum
20 crearent; adiecisse equitum prærogativæ auctoritatem consules,
postero die in contione, quam forti fidelique duorum præcipue
legatorum opera usi essent, commemorantes.

10 Quum comitiorum tempus appeteret et per dictatorem
comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M. Livium colle-
gam dictatorem dixit, Livius Q. Cæcilium magistrum equitum.
2 A M. Livio dictatore creati consules L. Veturius, Q. Cæcilius,
3 is ipse, qui tum erat magister equitum. Inde prætorum
comitia habita: creati C. Servilius, M. Cæcilius Metellus, Ti.
Claudius Asellus, Q. Mamilius Turrinus, qui tum ædilis plebis
4 erat. Comitiis perfectis dictator, magistratu abdicato dimisso-
que exercitu, in Etruriam provinciam ex senatus consulto est
5 profectus ad quæstiones habendas, qui Etruscorum Umbro-
rumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem sub
adventum eius consilia agitassent, quique eum auxiliis aut
6 commeatu aut ope aliqua iuvissent. Hæc eo anno domi
militiæque gesta. Ludi Romani ter toti instaurati ab ædilibus
7 curulibus, Cn. Servilio Cæpione, Ser. Cornelio Lentulo; item
ludi plebeii semel toti instaurati ab ædilibus plebis M. Pom-
ponio Mathone et Q. Mamilio Turrino.

8 Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Philone et

Q. Cæcilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum Han- A. u. c. 548. A. Ch. 206.
nibale bellum gererent, provincia decreta. Prætores exinde 9
sortiti sunt, M. Cæcilius Metellus urbanam, Q. Mamilius pere-
grinam, C. Servilius Siciliam, Ti. Claudius Sardiniam. Exer- 10
citus ita divisi: consulum alteri, quem C. Claudius prioris
anni consul, alteri, quem Q. Claudius proprætor (eæ binæ
legiones erant) habuissent exercitum; in Etruria duas volonum 11
legiones a C. Terentio proprætore M. Livius proconsul, cui
prorogatum in annum imperium erat, acciperet, et Q. Ma- 12
milius ut, collegæ iurisdictione tradita, Galliam cum exercitu,
cui L. Porcius [pro]prætor præfuerat, obtineret, decretum est,
iussusque populari agros Gallorum, qui ad Pœnos sub ad-
ventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio cum Cannensibus 13
duabus legionibus, sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda
data. Ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hostilius præfue- 14
rat, deportatus; novam legionem, quam Ti. Claudius traiiceret
secum, consules conscripserunt. Q. Claudio, ut Tarentum, 15
C. Hostilio Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, proroga-
tum in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui 16
tuendæ circa Siciliam maritimæ oræ præfuerat, triginta
navibus C. Servilio prætori traditis, cum cetera omni classe
redire ad urbem iussus.

In civitate tanto discrimine belli sollicita quum omnium **11**
secundorum adversorumque causas in deos verterent, multa
prodigia nuntiabantur: Tarracinæ Iovis ædem, Satrici matris 2
Matutæ de cælo tactam; Satricanos haud minus terrebant in
ædem Iovis foribus ipsis duo perlapsi angues; ab Antio
nuntiatum est, cruentas spicas metentibus visas esse; Cære 3
porcus biceps et agnus mas idem feminaque natus erat; et
Albæ duo soles visos ferebant, et nocte Fregellis lucem
obortam; et bos in agro Romano locutus et ara Neptuni 4
multo sudore manasse in circo Flaminio dicebatur; et ædes
Cereris, Salutis, Quirini de cælo tactæ. Prodigia consules 5
hostiis maioribus procurare iussi et supplicationem unum
diem habere; ea ex senatus consulto facta. Plus omnibus 6

aut nuntiatis peregre aut visis domi prodigiis terruit animos
hominum ignis in æde Vestæ exstinctus, cæsaque flagro est
Vestalis, cuius custodia noctis eius fuerat, iussu P. Licinii
7 pontificis. Id quanquam nihil portendentibus deis, ceterum
negligentia humana acciderat, tamen et hostiis maioribus
procurari et supplicationem ad Vestæ haberi placuit.

8 Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, moniti
a senatu sunt, ut in agros reducendæ plebis curam haberent:
deum benignitate summotum bellum ab urbe Romana et La-
tio esse, et posse sine metu in agris habitari; minime convenire
9 Siciliæ quam Italiæ colendæ maiorem curam esse. Sed res
haudquaquam erat populo facilis, et liberis cultoribus bello
absumptis, et inopia servitiorum, et pecore direpto villisque
dirutis aut incensis; magna tamen pars auctoritate consulum
10 compulsa in agros remigravit. Moverant autem huiusce rei
mentionem Placentinorum et Cremonensium legati, querentes
agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque
partem colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentes
11 se urbes, agrum vastum ac desertum habere. Mamilio præ-
tori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur; consules ex
senatus consulto edixerunt, ut, qui cives Cremonenses atque
Placentini essent, ante certam diem in colonias reverterentur.

Principio deinde veris et ipsi ad bellum profecti sunt.
12 Q. Cæcilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Veturius a
Q. Claudio proprætore accepit, novisque militibus, quos ipse
13 conscripserat, supplevit. In Consentinum agrum consules
exercitum duxerunt, passimque depopulati, quum agmen iam
grave præda esset, in saltu angusto a Bruttiis iaculatoribusque
14 Numidis turbati sunt, ita ut non præda tantum, sed armati quo-
que in periculo fuerint. Maior tamen tumultus quam pugna
fuit, et, præmissa præda, incolumes legiones in loca culta
15 evasere. Inde in Lucanos profecti; ea sine certamine
tota gens in dicionem populi Romani rediit.

12 Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est. Nam
neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privato-

que, neque lacessierunt quietum Romani; tantam inesse vim,
etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo duce censebant.
Ac nescio an mirabilior adversis quam secundis rebus fuerit, 2
quippe *qui*, quum in hostium terra per annos tredecim, 3
tam procul ab domo, varia fortuna bellum gereret exercitu
non suo civili, sed mixto ex colluvione omnium gentium, qui-
bus non lex, non mos, non lingua communis, alius habitus, 4
alia vestis, alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope dei
essent, ita quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec
inter ipsos nec adversus ducem seditio exstiterit, quum et 5
pecunia sæpe in stipendium et commeatus in hostium agro
deesset, quorum inopia priore Punico bello multa infanda
inter duces militesque commissa fuerant. Post Hasdrubalis 6
vero exercitum cum duce, in quibus spes omnis reposita
victoriæ fuerat, deletum cedendoque in angulum Bruttium
cetera Italia concessum, cui non videatur mirabile, nullum
motum in castris factum? Nam ad cetera id quoque acces- 7
serat, ut ne alendi quidem exercitus nisi ex Bruttio agro spes
esset, qui, ut omnis coleretur, exiguus tamen tanto alendo
exercitui erat; tum magnam partem iuventutis abstractam a 8
cultu agrorum bellum occupaverat et mos vitio etiam insitus
genti per latrocinia militiam exercendi; nec ab domo quic- 9
quam mittebatur, de Hispania retinenda sollicitis, tanquam
omnia prospera in Italia essent.

In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, 10
quadam longe disparem habebant; eandem, quod prœlio victi
Carthaginienses duce amisso in ultimam Hispaniæ oram usque
ad Oceanum compulsi erant, disparem autem, quod Hispania 11
non quam Italia modo, sed quam ulla pars terrarum bello
reparando aptior erat locorum hominumque ingeniis. Itaque 12
ergo prima Romanis inita provinciarum, quæ quidem conti-
nentis sint, postrema omnium, nostra demum ætate, ductu
auspicioque Augusti Cæsaris perdomita est. Ibi tum Has- 13
drubal Gisgonis, maximus clarissimusque eo bello secundum
Barcinos dux, regressus ab Gadibus rebellandi spe, adiuvante

Magone Hamilcaris filio dilectibus per ulteriorem Hispaniam
habitis, ad quinquaginta millia peditum, quattuor millia et
14 quingentos equites armavit. De equestribus copiis ferme
inter auctores convenit; peditum septuaginta millia quidam
15 adducta ad Silpiam urbem scribunt. Ibi super campos patentes
duo duces Pœni ea mente, ne detrectarent certamen, conside-
13 runt. Scipio, quum ad eum fama tanti comparati exercitus
perlata esset, neque Romanis legionibus tantæ se fore parem
multitudini ratus, ut non in speciem saltem opponerentur
2 barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum virium po-
nendum, ut mutando fidem, quæ cladis causa fuisset patri
3 patruoque, magnum momentum facerent, præmisso Silano ad
Culcham, duodetriginta oppidis regnantem, ut equites peditesque
ab eo, quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat,
4 acciperet, ipse ab Tarracone profectus protinus ab sociis, qui
accolunt viam, modica contrahendo auxilia Castulonem per-
5 venit. Eo adducta ab Silano auxilia, tria millia peditum et
quingenti equites. Inde ad Bæculam urbem progressus omni
exercitu civium, sociorum, peditum equitumque quinque et
6 quadraginta millibus. Castra ponentes eos Mago et Masinissa
cum omni equitatu aggressi sunt, turbassentque munientes, ni
abditi post tumulum opportune ad id positum ab Scipione
7 equites improviso in effusos incurrissent. Ei promptissimum
quemque et proxime vallum atque in ipsos munitores primum
invectum vixdum prœlio inito fuderunt; cum ceteris, qui sub
signis atque ordine agminis incesserant, longior et diu ambi-
8 gua pugna fuit. Sed quum ab stationibus primum expeditæ
cohortes, deinde ex opere deducti milites atque arma capere iussi
plures usque et integri fessis subirent, magnumque iam agmen
armatorum a castris in prœlium rueret, terga haud dubie
9 vertunt Pœni Numidæque. Et primo turmatim abibant, nihil
propter pavorem festinationemve confusis ordinibus; dein,
postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque sustineri
impetus poterat, nihil iam ordinum memores passim, qua
10 cuique proximum fuit, in fugam effunduntur. Et quanquam

eo prœlio aliquantum et Romanis aucti et deminuti hostibus
animi erant, tamen nunquam per aliquot insequentes dies ab
excursionibus equitum levisque armaturæ cessatum est.

Ubi satis tentatæ per hæc levia certamina vires sunt, **14**
prior Hasdrubal in aciem copias eduxit, deinde et Romani
processere; sed utraque acies pro vallo stetit instructa, et 2
quum ab neutris pugna cœpta esset, iam die ad occasum in-
clinante, a Pœno prius, deinde ab Romano in castra copiæ
reductæ. Hoc idem per dies aliquot factum. Prior semper 3
Pœnus copias castris educebat, prior fessis stando signum
receptui dabat; ab neutra parte procursum telumve missum
aut vox ulla orta. Mediam aciem hinc Romani, illinc Car- 4
thaginienses mixti Afris, cornua socii tenebant (erant autem
utrisque Hispani); pro cornibus ante Punicam aciem elephanti
castellorum procul speciem præbebant. Iam hoc in utrisque 5
castris sermonis erat, ita, ut instructi stetissent, pugnaturos:
medias acies, Romanum Pœnumque, quos inter belli causa
esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio 6
ubi hoc obstinate credi animadvertit, omnia de industria in
eum diem, quo pugnaturus erat, mutavit. Tesseram vesperi 7
per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati *et* pransi
essent, armatus eques frenatos instratosque teneret equos.
Vixdum satis certa luce equitatum omnem cum levi arma- 8
tura in stationes Punicas immisit; inde confestim ipse cum
gravi agmine legionum procedit, præter opinionem destinatam 9
suorum hostiumque Romano milite cornibus firmatis, sociis
in mediam aciem acceptis. Hasdrubal clamore equitum ex- 10
citatus ut ex tabernaculo prosiluit, tumultumque ante vallum
et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia
plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem extemplo
in equites emittit; ipse cum peditum agmine castris egreditur, 11
nec ex ordine solito quicquam acie instruenda mutat. Equi- 12
tum iam diu anceps pugna erat, nec ipsa per se decerni
poterat, quia pulsis, quod prope in vicem fiebat, in aciem
peditum tutus receptus erat; sed ubi iam haud plus quingen- 13

tos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato Sci-
pio patefactisque ordinibus equitatum omnem levemque arma-
turam in medium acceptam divisamque in partes duas in
14 subsidiis post cornua locat. Inde, ubi incipiendæ iam pugnæ
tempus erat, Hispanos (ea media acies fuit) presso gradu
15 incedere iubet; ipse e dextro cornu (ibi namque præerat)
nuntium ad Silanum et Marcium mittit, ut cornu extenderent
in sinistram partem, quemadmodum se tendentem ad dextram
16 vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius pug-
nam consererent cum hoste, quam coire inter se mediæ acies
17 possent. Ita diductis cornibus, cum ternis peditum cohorti-
bus ternisque equitum turmis, ad hoc velitibus, citato gradu
18 in hostem ducebant, sequentibus in obliquum aliis; sinus in
19 medio erat, qua segnius Hispanorum signa incedebant. Et
iam conflixerant cornua, quum, quod roboris in acie hostium
erat, Pœni veterani Afrique nondum ad teli coniectum venis-
sent, neque in cornua, ut adiuvarent pugnantes, discurrere
auderent, ne aperirent mediam aciem venienti ex adverso
20 hosti. Cornua ancipiti prœlio urgebantur; eques levisque
armatura *ac* velites circumductis alis in latera incurrebant;
cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera
15 acie; et quum ab omni parte haudquaquam par pugna erat,
tum quod turba Baliarium tironumque Hispanorum Romano
2 Latinoque militi obiecta erat. Et procedente iam die vires
etiam deficere Hasdrubalis exercitum cœperant, oppressos
matutino tumultu coactosque, priusquam cibo corpora firma-
3 rent, raptim in aciem exire; et ad id sedulo diem extraxerat
Scipio, ut sera pugna esset; nam ab septima demum hora
4 peditum signa a cornibus concurrerunt; ad medias acies ali-
quanto serius pervenit pugna, ita ut prius æstus a meridiano
sole laborque standi sub armis et simul fames sitisque cor-
5 pora afficerent, quam manus cum hoste consererent. Itaque
steterunt scutis innixi. Iam super cetera elephanti etiam,
tumultuoso genere pugnæ equitum velitumque et levis arma-
turæ consternati, e cornibus in mediam aciem sese intulerant.

Fessi igitur corporibus animisque rettulere pedem, ordines 6
tamen servantes, haud secus quam si imperio ducis cederent
integra acie. Sed quum eo ipso acrius, ubi inclinatam sen- 7
sere rem, victores se undique inveherent, nec facile impetus
sustineri posset, quanquam retinebat obsistebatque cedentibus 8
Hasdrubal, ab tergo esse colles tutumque receptum, si mo-
dice se reciperent, clamitans, tamen, vincente metu verecun- 9
diam, quum proximus quisque hostem caderet, terga extemplo
data, atque in fugam sese omnes effuderunt. Ac primo con- 10
stituere signa in radicibus collium ac revocare in ordines
militem cœperant, cunctantibus in adversum collem erigere
aciem Romanis; deinde, ut inferri impigre signa viderunt,
integrata fuga in castra pavidi compelluntur. Nec procul 11
vallo Romanus aberat; cepissetque tanto impetu castra, nisi
ex vehementi sole, qualis inter graves imbre nubes effulget.
tanta vis aquæ deiecta esset, ut vix in castra sua receperint
se victores, quosdam etiam religio ceperit ulterius quicquam
eo die conandi. Carthaginienses, quanquam fessos labore ac 12
vulneribus nox imberque ad necessariam quietem vocabat,
tamen, quia metus et periculum cessandi non dabat tempus, 13
prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa
ex propinquis vallibus congestis augent vallum, munimento
sese, quando in armis parum præsidii foret, defensuri; sed 14
transitio sociorum, fuga ut tutior mora videretur, fecit.
Principium defectionis ab Attene, regulo Turdetanorum, fac-
tum est; is cum magna popularium manu transfugit; inde 15
duo munita oppida cum præsidiis tradita a præfectis Romano;
et ne latius, inclinatis semel ad defectionem animis, serperet 16
res, silentio proximæ noctis Hasdrubal castra movet.

Scipio, ut prima luce, qui in stationibus erant, rettulerunt **16**
profectos hostes, præmisso equitatu signa ferri iubet; adeoque 2
citato agmine ducti sunt, ut, si via recta vestigia sequentes
issent, haud dubie assecuturi fuerint; ducibus est creditum,
brevius aliud esse iter ad Bætim fluvium, ut transeuntes
aggrederentur. Hasdrubal, clauso transitu fluminis, ad Oceanum 3

flectit; et iam inde fugientium modo effusi abibant; itaque
4 ab legionibus Romanis aliquantum intervalli fecit. Eques
levisque armatura nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo
5 fatigabat morabaturque, et quum ad crebros tumultus signa
consisterent, et nunc equestria, nunc cum velitibus auxiliisque
6 peditum prœlia consererent, supervenerunt legiones. Inde
non iam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri, donec ipse
dux fugæ auctor in proximos colles cum sex millibus ferme
7 semermium evasit; ceteri cæsi captique. Castra tumultuaria
raptim Pœni tumulo editissimo communiverunt, atque inde,
quum hostis nequicquam subire iniquo adscensu conatus esset,
8 haud difficulter sese tutati sunt. Sed obsidio in loco nudo
atque inopi vix in paucos dies tolerabilis erat; itaque trans-
itiones ad hostem fiebant. Postremo dux ipse, navibus accitis
(nec procul inde aberat mare), nocte relicto exercitu Gades
9 perfugit. Scipio, fuga ducis hostium audita, decem millia
peditum, mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidionem;
10 ipse cum ceteris copiis septuagesimis castris, protinus causis
regulorum civitatiumque cognoscendis, ut præmia ad veram
meritorum æstimationem tribui possent, Tarraconem rediit.
11 Post profectionem eius Masinissa cum Silano clam congressus,
ut ad nova consilia gentem quoque suam obedientem haberet,
12 cum paucis popularibus in Africam traiecit, non tam evidenti
eo tempore subitæ mutationis causa, quam documento post
id tempus constantissimæ ad ultimam senectam fidei, ne tum
13 quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago, inde re-
missis ab Hasdrubale navibus, Gades petit; ceteri deserti ab
ducibus, pars transitione, pars fuga dissipati per proximas
civitates sunt, nulla numero aut viribus manus insignis.

14 Hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Scipionis
pulsi Hispania Carthaginienses sunt, quarto decimo anno post
bellum initum, quinto, quam P. Scipio provinciam et exer-
15 citum accepit. Haud multo post Silanus debellatum referens
17 Tarraconem ad Scipionem rediit. L. Scipio cum multis
nobilibus captivis nuntius receptæ Hispaniæ Romam est missus.

Sed quum ceteri lætitia gloriaque ingenti eam rem vulgo 2
ferrent, unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veræque lau-
dis, parvum instar eorum, quæ spe ac magnitudine animi
concepisset, receptas Hispanias ducebat. Iam Africam mag- 3
namque Carthaginem et in suum decus nomenque velut con-
summatam eius belli gloriam spectabat. Itaque præmoliendam 4
sibi ratus iam rem conciliandosque regum gentiumque animos,
Syphacem primum regem statuit tentare. Masæsuliorum is 5
rex erat. Masæsulii, gens affinis Mauris, in regionem Hi-
spaniæ maxime, qua sita Nova Carthago est, spectant. Fœdus 6
ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat, quod haud
gravius ei sanctiusque quam vulgo barbaris, quibus ex for-
tuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad eum C. Lælium 7
cum donis mittit. Quibus barbarus lætus, et quia res tum 8
prosperæ ubique Romanis, Pœnis in Italia adversæ, in Hi-
spania nullæ iam erant, amicitiam se Romanorum accipere
annuit: firmandæ eius fidem nec dare nec accipere nisi cum
ipso coram duce Romano. Ita Lælius, in id modo fide ab 9
rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem redit.
Magnum in omnia momentum Syphax affectanti res Africæ 10
erat, opulentissimus eius terræ rex, bello iam expertus ipsos
Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam, quod
freto exiguo dirimuntur, positis. Dignam itaque rem Scipio 11
ratus, quæ, quoniam non aliter posset, magno periculo pete-
retur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthagine Nova, quo
pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad præsidium
Hispaniæ relictis, ipse cum C. Lælio duabus quinqueremibus 12
ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis,
interdum et leni adiuvante vento, in Africam traiecit. Forte 13
ita incidit, ut eo ipso tempore Hasdrubal, pulsus Hispania,
septem triremibus portum invectus, ancoris positis terræ ap-
plicaret naves, quum conspectæ duæ quinqueremes, haud cui- 14
quam dubio, quin hostium essent opprimique a pluribus,
priusquam portum intrarent, possent, nihil aliud quam tumul-
tum ac trepidationem simul militum ac nautarum, nequicquam

15 armaque et naves expedientium, fecerunt. Percussa enim ex
alto vela paulo acriori vento prius in portum intulerunt quin-
16 queremes, quam Pœni ancoras molirentur; nec ultra tumul-
tum ciere quisquam in regio portu audebat. Ita in terram
prior Hasdrubal, mox Scipio et Lælius egressi ad regem
18 pergunt. Magnificumque id Syphaci (nec erat aliter) visum,
duorum opulentissimorum ea tempestate duces populorum uno
2 die suam pacem amicitiamque petentes venisse. Utrumque
in hospitium invitat, et, quoniam fors eos sub uno tecto esse
atque ad eosdem penates voluisset, contrahere ad colloquium
3 dirimendarum simultatium causa est conatus, Scipione abnu-
ente aut privatim sibi ullum cum Pœno odium esse, quod
colloquendo finiret, aut de re publica quicquam se cum hoste
4 agere iniussu senatus posse. Illud magno opere tendente
rege, ne alter hospitum exclusus mensa videretur, ut in ani-
mum induceret ad easdem venire epulas, haud abnuit, cena-
5 tumque simul apud regem est; et eodem etiam lecto Scipio
6 atque Hasdrubal, quia ita cordi erat regi, accubuerunt. Tanta
autem inerat comitas Scipioni atque ad omnia naturalis in-
genii dexteritas, ut non Syphacem modo, barbarum insuetum-
que moribus Romanis, sed hostem etiam infestissimum facunde
7 alloquendo sibi conciliaret. Mirabilioremque sibi eum virum
congresso coram visum præ se ferebat quam bello rebus ge-
8 stis, nec dubitare, quin Syphax regnumque eius iam in Roma-
norum esset potestate; eam artem illi viro ad conciliandos
9 animos esse. Itaque non, quo modo Hispaniæ amissæ sint,
quærendum magis Carthaginiensibus esse quam, quo modo
10 Africam retineant, cogitandum. Non peregrinabundum neque
circa amœnas oras vagantem tantum ducem Romanum, re-
licta provincia novæ dicionis, relictis exercitibus, duabus
navibus in Africam traiecisse et commisisse sese in hostilem ter-
ram, in potestatem regiam, in fidem inexpertam, sed potiundæ
11 Africæ spem affectantem. Hoc eum iam pridem volutare in ani-
mo, hoc palam fremere, quod non, quemadmodum Hannibal in
12 Italia, sic Scipio in Africa bellum gereret. Scipio, fœdere icto

cum Syphace, profectus ex Africa dubiisque et plerumque sævis
in alto iactatus ventis, die quarto Novæ Carthaginis portum tenuit.

Hispaniæ sicut a bello Punico quietæ erant, ita quas- **19**
dam civitates propter conscientiam culpæ metu magis quam
fide quietas esse apparebat, quarum maxime insignes et magnitu-
dine et noxa Iliturgi et Castulo erant. Castulo, quum pro- 2
speris rebus socii fuissent, post cæsos cum exercitibus Scipi-
ones defecerat ad Pœnos; Iliturgitani prodendis, qui ex illa
clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus etiam de-
fectioni addiderant. In eos populos primo adventu, quum 3
dubiæ Hispaniæ essent, merito magis quam utiliter sævitum
foret; tunc, iam tranquillis rebus, quia tempus expetendæ pœnæ 4
videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Marcium cum
tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit,
ipse cum cetero exercitu quintis fere ad Iliturgin castris
pervenit. Clausæ erant portæ omniaque instructa et parata 5
ad oppugnationem arcendam; adeo conscientia, quid se meritos
scirent, pro indicto eis bello fuerat. Hinc et hortari milites 6
Scipio orsus est: Ipsos claudendo portas indicasse Hispanos,
quid ut timerent, meriti essent. Itaque multo infestioribus
animis cum eis quam cum Carthaginiensibus bellum gerendum
esse; quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria 7
certari, ab his perfidiæ et crudelitatis et sceleris pœnas expe-
tendas esse. Venisse tempus, quo et nefandam commilitonum 8
necem et in semet ipsos, si eodem fuga delati forent, instruc-
tam fraudem ulciscerentur, et in omne tempus gravi documento
sancirent, ne quis unquam Romanum civem militemve in ulla
fortuna opportunum iniuriæ duceret. Ab hac cohortatione 9
ducis incitati scalas electis per manipulos viris dividunt,
partitoque exercitu, ita ut parti alteri Lælius præesset legatus,
duobus simul locis ancipiti terrore urbem aggrediuntur. Non 10
dux unus aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum
ex conscientia culpæ metus ad defendendam impigre urbem hor-
tatur. Et meminerant et admonebant *alii* alios, supplicium ex 11
se, non victoriam peti; ubi quisque mortem oppeteret, id

referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et
12 victum sæpe erigeret et affligeret victorem, an postmodo,
cremata et diruta urbe, ante ora captarum coniugum libero-
rumque, inter verbera et vincula, omnia fœda atque indigna
13 passi exspirarent. Igitur non militaris modo ætas aut viri
tantum, sed feminæ puerique supra animi corporisque vires
adsunt, pugnantibus tela ministrant, saxa [in] muros munien-
14 tibus gerunt. Non libertas solum agebatur, quæ virorum
fortium tantum pectora acuit, sed ultima omnium supplicia
et fœda mors ob oculos erat. Accendebantur animi et cer-
tamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu.
15 Itaque tanto ardore certamen initum est, ut domitor ille totius
Hispaniæ exercitus ab unius oppidi iuventute sæpe repulsus
16 a muris haud satis decoro prœlio trepidaret. Id ubi vidit
Scipio, veritus, ne vanis tot conatibus suorum et hostibus cresce-
ret animus et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem
periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia militum,
ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum
17 minatur. Iam subierat haud mediocri periculo mœnia, quum
clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militibus sub-
18 latus, scalæque multis simul partibus erigi cœptæ; et ex altera
parte Lælius instat. Tum victa oppidanorum vis, deiectisque
propugnatoribus occupantur muri; arx etiam ab ea parte,
qua inexpugnabilis videbatur, inter tumultum capta est.
20 Transfugæ Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et
oppidanis in ea tuenda, unde periculum videbatur, versis et
2 Romanis subeuntibus, qua adire poterant, conspexerunt edi-
tissimam urbis partem, quia rupe præalta tegebatur, neque
3 opere ullo munitam et ab defensoribus vacuam. Levium
corporum homines et multa exercitatione pernicium, clavos
secum ferreos portantes, qua per inæqualiter eminentia rupis
4 poterant, scandunt. Sicubi nimis arduum et leve saxum
occurrebat, clavos per modica intervalla figentes quum velut
gradus fecissent, primi insequentes extrahentes manu, postremi
5 sublevantes eos, qui præ se irent, in summum evadunt. Inde

decurrunt cum clamore in urbem iam captam ab Romanis.
Tum vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam 6
esse. Nemo capiendi vivos, nemo, patentibus ad direptionem
omnibus, prædæ memor est; trucidant inermes iuxta atque
armatos, feminas pariter ac viros; usque ad infantium cædem
ira crudelis pervenit. Ignem deinde tectis iniiciunt, ac diruunt, 7
quæ incendio absumi nequeunt; adeo vestigia quoque urbis
exstinguere ac delere memoriam hostium sedis cordi est.

Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam urbem 8
non Hispani modo convenæ, sed Punici etiam exercitus ex
dissipata passim fuga reliquiæ tutabantur. Sed adventum 9
Scipionis prævenerat fama cladis Iliturgitanorum, terrorque
inde ac desperatio invaserat; et in diversis causis, quum sibi 10
quisque consultum sine alterius respectu vellet, primo tacita
suspicio, deinde aperta discordia secessionem inter Carthaginienses atque Hispanos fecit. His Cerdubelus, propalam 11
deditionis auctor, Himilco Punicis auxiliaribus præerat; quos
urbemque, clam fide accepta, Cerdubelus Romano prodit.
Mitior ea victoria fuit; nec tantundem noxæ admissum erat, 12
et aliquantum iræ lenierat voluntaria deditio.

Marcius inde in barbaros, si qui nondum perdomiti erant, 21
sub ius dicionemque redigendos missus. Scipio Carthaginem
ad vota solvenda deis munusque gladiatorium, quod mortis
causa patris patruique paraverat, edendum rediit. Gladiatorum 2
spectaculum fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis
comparare mos est, servorum de catasta ac liberorum, qui venalem
sanguinem habent; voluntaria omnis et gratuita opera pugnantium fuit. Nam alii missi ab regulis sunt ad specimen insitæ genti 3
virtutis ostendendum, alii ipsi professi, se pugnaturos in gra- 4
tiam ducis; alios æmulatio et certamen, ut provocarent provocative haud abnuerent, traxit; quidam, quas disceptando 5
controversias finire nequierant aut noluerant, pacti inter se,
ut victorem res sequeretur, ferro decreverunt. Neque obscuri 6
generis homines, sed clari illustresque, Corbis et Orsua,
patrueles fratres, de principatu civitatis, quam Ibem vocabant,

7 ambigentes, ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior
erat ætate; Orsuæ pater princeps proxime fuerat, a fratre
8 maiore post mortem eius principatu accepto. Quum verbis
disceptare Scipio vellet ac sedare iras, negatum id ambo
dicere cognatis communibus, nec alium deorum hominumve
9 quam Martem se iudicem habituros esse. Robore maior, minor
flore ætatis ferox, mortem in certamine, quam ut alter alterius
imperio subiiceretur, præoptantes, quum dirimi ab tanta rabie
nequirent, insigne spectaculum exercitui præbuere documen-
tumque, quantum cupiditas imperii malum inter mortales esset.
10 Maior usu armorum et astu facile stolidas vires minoris
superavit. Huic gladiatorum spectaculo ludi funebres additi
pro copia provinciali et castrensi apparatu.

22 Res interim nihilo minus ab legatis gerebantur. Marcius,
superato Bæte amni, quem incolæ Certim appellant, duas
opulentas civitates sine certamine in deditionem accepit.
2 Astapa urbs erat, Carthaginiensium semper partis; neque id
tam dignum ira erat, quam quod extra necessitates belli præ-
3 cipuum in Romanos gerebant odium. Nec urbem aut situ
aut munimento tutam habebant, quæ ferociores iis animos
faceret; sed ingenia incolarum latrocinio læta, ut excursiones
in finitimum agrum sociorum populi Romani facerent, impu-
lerant, et vagos milites Romanos lixasque et mercatores exci-
4 perent. Magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum
fuerat, transgredientem fines, positis insidiis circumventum
5 iniquo loco interfecerant. Ad hanc urbem oppugnandam
quum admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum,
quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, neque spes
mœnibus aut armis tuendæ salutis erat, facinus in se ac suos
6 fœdum ac ferum consciscunt. Locum in foro destinant, quo pre-
tiosissima rerum suarum congererent. Super eum cumulum con-
iuges ac liberos considere quum iussissent, ligna circa exstruunt
7 fascesque virgultorum coniiciunt. Quinquaginta deinde armatis
iuvenibus præcipiunt, ut, donec incertus eventus pugnæ esset,
præsidium eo loco fortunarum suarum corporumque, quæ cariora

fortunis essent, servarent; si rem inclinatam viderent atque 8
in eo iam esse, ut urbs caperetur, scirent, omnes, quos euntes
in prœlium cernerent, mortem in ipsa pugna obituros; illos 9
se per deos superos inferosque orare, ut memores libertatis,
quæ illo die aut morte honesta aut servitute infami finienda
esset, nihil relinquerent, in quod sævire iratus hostis posset;
ferrum ignemque in manibus esse; amicæ ac fideles potius 10
ea, quæ peritura forent, absumerent manus, quam insultarent
superbo ludibrio hostes. His adhortationibus exsecratio dira 11
adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi flexisset.
Inde concitato agmine patentibus portis ingenti cum tumultu
erumpunt; neque erat ulla satis firma statio opposita, quia nihil 12
minus, quam ne egredi obsessi mœnibus auderent, timeri poterat.
Perpaucæ equitum turmæ levisque armatura repente e castris ad
id ipsum emissa occurrit. Acrior impetu atque animis quam 13
compositior ullo ordine pugna fuit. Itaque pulsus eques, qui
primus se hosti obtulerat, terrorem intulit levi armaturæ;
pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum, perexiguo
ad instruendum dato tempore, aciem direxisset. Ibi quoque 14
trepidatum parumper circa signa est, quum cæci furore in
vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent; dein vetus miles,
adversus temerarios impetus pertinax, cæde primorum inse-
quentes suppressit. Conatus paulo post ultro inferre pedem, 15
ut neminem cedere atque obstinatos mori in vestigio quemque
suo vidit, patefacta acie, quod ut facere posset, multitudo arma-
torum facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in orbem
pugnantes ad unum omnes occidit. Atque hæc tamen hostium **23**
iratorum ac tum maxime dimicantium *odium* iure belli in
armatos repugnantesque edebat; fœdior alia in urbe trucidatio 2
erat, quum turbam feminarum puerorumque imbellem iner-
memque cives sui cæderent, et in succensum rogum semianima
pleraque iniicerent corpora, rivique sanguinis flammam orientem
restinguerent; postremo ipsi, cæde miseranda suorum fatigati,
cum armis medio incendio se iniecerunt. Iam cædi perpe- 3
tratæ victores Romani supervenerunt. Ac primo conspectu

4 tam fœdæ rei mirabundi parumper obstupuerunt; dein quum
aurum argentumque cumulo rerum aliarum interfulgens avidi-
tate ingenii humani rapere ex igni vellent, correpti alii flamma
sunt, alii ambusti afflatu vaporis, quum receptus primis, urgente
5 ab tergo ingenti turba, non esset. Ita Astapa sine præda
militum ferro ignique absumpta est. Marcius, ceteris eius
regionis metu in deditionem acceptis, victorem exercitum
Carthaginem ad Scipionem reduxit.

6 Per eos ipsos dies perfugæ a Gadibus venerunt, polli-
centes, urbem Punicumque præsidium, quod in ea urbe esset,
7 et imperatorem præsidii cum classe prodituros esse. Mago
ibi ex fuga substiterat, navibusque in Oceano collectis, ali-
quantum auxiliorum et trans fretum ex Africa ora et ex
proximis Hispaniæ locis per Hannonem præfectum coegerat.
8 Fide accepta dataque perfugis, et Marcius eo cum expeditis
cohortibus et Lælius cum septem triremibus, quinquereme una
est missus, ut terra marique communi consilio rem gererent.

24 Scipio ipse gravi morbo implicitus, graviore tamen fama,
quum ad id quisque, quod audierat, insita hominibus libidine
alendi de industria rumores adiiceret aliquid, provinciam
2 omnem ac maxime longinqua eius turbavit; apparuitque,
quantam excitatura molem vera fuisset clades, quum vanus
rumor tantas procellas excivisset. Non socii in fide, non
3 exercitus in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibus,
quia regnum sibi Hispaniæ pulsis inde Carthaginiensibus
4 destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis popu-
laribus (Lacetani autem erant) et iuventute Celtiberorum
excita, agrum Suessetanum Sedetanumque sociorum populi Ro-
mani hostiliter depopulati sunt.

5 Civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus; octo
ibi millia militum erant, præsidium gentibus, quæ cis Hiberum
6 incolunt, impositum. Motæ autem eorum mentes sunt non
tum primum, quum de vita imperatoris dubii rumores allati
sunt, sed iam ante licentia ex diutino, ut fit, otio collecta, et
nonnihil, quod in hostico laxius rapto suetis vivere artiores

in pace res erant. Ac primo sermones tantum occulti sere- 7
bantur: Si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos
facere? Si debellatum iam et confecta provincia esset, cur
in Italiam non revehi? Flagitatum quoque stipendium proca- 8
cius quam ex more et modestia militari erat, et ab custodibus
probra in circumeuntes vigilias tribunos iacta, et noctu quidam
prædatum in agrum circa pacatum ierant; postremo interdiu
ac propalam sine commeatu ab signis abibant. Omnia libi- 9
dine ac licentia militum, nihil instituto aut disciplina militiæ
aut imperio eorum, qui præerant, gerebatur. Forma tamen 10
Romanorum castrorum constabat una ea re, quod tribunos,
ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque
rati fore, et iura reddere in principiis sinebant et signum ab
eis petebant et in stationes ac vigilias ordine ibant; et ut 11
vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro
ipsi imperantes, servabant. Erupit deinde seditio, postquam 12
reprehendere atque improbare tribunos ea, quæ fierent, et
conari obviam ire et propalam abnuere, furoris eorum se
futuros socios, senserunt. Fugatis itaque e principiis ac post 13
paulo e castris tribunis, ad principes seditionis, gregarios
milites, C. Albium Calenum et C. Atrium Umbrum, delatum
omnium consensu imperium est; qui nequaquam tribuniciis 14
contenti ornamentis, insignia etiam summi imperii, fasces secu-
resque, attrectare ausi; neque venit in mentem, suis tergis
suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad
metum aliorum præferrent. Mors Scipionis falso credita 15
occæcabat animos, sub cuius vulgatam mox famam non
dubitabant totam Hispaniam arsuram bello; in eo tumultu et 16
sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse; et
turbatis rebus, quum omnia omnes auderent, minus insignia
fore, quæ ipsi fecissent. Quum alios subinde recentes nuntios **25**
non mortis modo, sed etiam funeris exspectarent, neque super-
veniret quisquam, evanesceretque temere ortus rumor, tum
primi auctores requiri cœpti; et subtrahente se quoque, ut 2
credidisse potius temere quam finxisse rem talem videri posset,

destituti duces iam sua ipsi insignia et pro vana imagine
imperii, quod gererent, veram iustamque mox in se versuram
3 potestatem horrebant. Stupente ita seditione, quum vivere
primo, mox etiam vale e Scipionem certi auctores afferrent,
4 tribuni militum septem ab ipso Scipione missi supervenerunt. Ad
quorum primum adventum exasperati animi; mox, ipsis placido
sermone permulcentibus notos, cum quibus congressi erant,
5 leniti sunt. Circumeuntes enim tentoria primo, deinde in
principiis prætorioque, ubi sermones inter se serentium circulos
vidissent, alloquebantur, percontantes magis, quæ causa iræ
consternationisque subitæ foret, quam factum accusantes.
6 Vulgo stipendium non datum ad diem iactabatur, et, quum
eodem tempore, quo scelus Iliturgitanorum exstitisset, post
duorum imperatorum duorumque exercituum stragem sua
virtute defensum nomen Romanum ac retenta provincia esset,
Iliturgitanos pœnam noxæ meritam habere, suis recte factis
7 gratiam qui exsolvat, non esse. Talia querentes æqua orare,
seque ea relaturos ad imperatorem, respondebant; lætari, quod
nihil tristius nec insanabilius esset; et P. Scipionem deum
benignitate et rem publicam esse gratiæ referendæ.

8 Scipionem, bellis assuetum, ad seditionum procellas rudem,
sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando aut ipse
9 puniendo modum excederet. In præsentia, ut cœpisset, leniter
agi placuit et, missis circa stipendiarias civitates exactoribus,
10 stipendii spem propinquam facere; et edictum subinde proposi-
tum, ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu
11 carptim *per* partes seu universi mallent. Tranquillam seditio-
nem iam per se languescentem repentina quies rebellantium
Hispanorum fecit; redierant enim in fines, omisso incepto,
Mandonius et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum
12 est; nec iam erat aut civis aut externus, cum quo furorem
13 suum consociarent. Omnia circumspectantes consilia nihil reliqui
habebant præter non tutissimum a malis consiliis receptum,
ut imperatoris vel iustæ iræ vel non desperandæ clementiæ
sese committerent: etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus

ferro dimicasset; suam seditionem sine vulnere, sine sanguine 14
fuisse, nec ipsam atrocem nec atroci pœna dignam — ut
ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio
plus fecunda. Illa dubitatio erat, singulæne cohortes an 15
universi ad stipendium petendum irent. Inclinavit sententia,
quod tutius censebant, universos ire.

Per eosdem dies, quibus hæc illi consultabant, consilium **26**
de iis Carthagini erat, certabaturque sententiis, utrum in 2
auctores tantum seditionis (erant autem ii numero haud
plus quam quinque et triginta) animadverteretur, an plurium
supplicio vindicanda tam fœdi exempli defectio magis quam
seditio esset. Vicit sententia lenior, ut, unde culpa orta esset, 3
ibi pœna consisteret: ad multitudinem castigationem satis
esse. Consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio 4
adversus Mandonium Indibilemque edicitur exercitui, qui
Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur.
Tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam sedi- 5
tionem ierant, obviam exercitui missis quina nomina principum
seditionis edita sunt, ut eos per idoneos homines benigno 6
vultu ac sermone in hospitium invitatos sopitosque vino vin-
cirent. Haud procul iam Carthagine aberant, quum ex obviis 7
auditum, postero die omnem exercitum cum M. Silano in
Lacetanos proficisci, non metu modo omni, qui tacitus inside-
bat animis, liberavit eos, sed lætitiam ingentem fecit, quod
magis habituri solum imperatorem quam ipsi futuri in pote-
state eius essent. Sub occasum solis urbem ingressi sunt, 8
exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt. Excepti 9
sermonibus de industria compositis, lætum opportunumque
adventum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem
alterius exercitus venissent, corpora curant. Ab tribunis sine 10
ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines perducti
in hospitia, comprensi ac vincti sunt. Vigilia quarta im- 11
pedimenta exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci cœpere;
sub lucem signa mota, et ad portam retentum agmen custo-
desque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur.

12 Vocati deinde ad contionem, qui pridie venerant, ferociter in
forum ad tribunal imperatoris, ut ultro territuri succlamatio-
13 nibus, concurrunt. Simul et imperator in tribunal escendit
et reducti armati a portis inermi contioni se ab tergo cir-
14 cumfuderunt. Tum omnis ferocia concidit et, ut postea fate-
bantur, nihil æque eos terruit quam præter spem robur et
colos imperatoris, quem affectum visuros crediderant, vultusque,
15 qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. Sedit tacitus
paulisper, donec nuntiatum est, deductos in forum auctores
27 seditionis et parata omnia esse. Tum silentio per præconem
facto ita cœpit:

„Nunquam mihi defuturam orationem, qua exercitum
2 meum alloquerer, credidi, non quo verba unquam potius
quam res exercuerim, sed quia prope a pueritia in castris
3 habitus assueram militaribus ingeniis; apud vos quemadmodum
loquar, nec consilium nec oratio suppeditat. quos ne quo
4 nomine quidem appellare debeam, scio. Cives? qui a patria
vestra descistis. An milites? qui imperium auspiciumque
abnuistis, sacramenti religionem rupistis. Hostes? Corpora,
ora, vestitum, habitum civium agnosco; facta, dicta, consilia.
5 animos hostium video. Quid enim vos, nisi quod Ilergetes
ac Lacetani, aut optastis aliud aut sperastis? Et illi tamen
Mandonium atque Indibilem, regiæ nobilitatis viros, duces
furoris secuti sunt; vos auspicium et imperium ad Umbrum
6 Atrium et Calenum Albium detulistis. Negate vos id omnes
fecisse aut factum voluisse, milites; paucorum eum furorem
atque amentiam esse, libenter credam negantibus; nec enim
ea sunt commissa, quæ, vulgata in omnem exercitum, sine
7 piaculis ingentibus expiari possint. Invitus ea tanquam vulnera
8 attingo; sed nisi tacta tractataque sanari non possunt. Equidem,
pulsis Hispania Carthaginiensibus, nullum locum tota provincia,
nullos homines credebam esse, ubi vita invisa esset mea; sic me
non solum adversus socios gesseram, sed etiam adversus hostes;
9 in castris en meis (quantum opinio fefellit!) fama mortis
10 meæ non accepta solum, sed etiam exspectata est. Non quod

ego vulgari facinus per omnes velim (equidem si totum
exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hic statim
ante oculos vestros morerer, nec me vita iuvaret invisa civibus
et militibus meis), sed multitudo omnis sicut natura maris 11
per se immobilis est; ut venti et auræ cient, ita aut tran-
quillum aut procellæ in vobis sunt; et causa atque origo
omnis furoris penes auctores est, vos contagione insanistis;
qui mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiæ pro- 12
gressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam parentesque
ac liberos vestros, quid in deos sacramenti testes, quid ad-
versus auspicia, sub quibus militatis, quid adversus morem
militiæ disciplinamque maiorum, quid adversus summi imperii
maiestatem ausi sitis. De me ipso taceo; temere potius 13
quam avide credideritis; is denique ego sim, cuius imperii
tædere exercitum minime mirandum sit; patria quid de
vobis meruerat, quam cum Mandonio et Indibili consociando
consilia prodebatis? quid populus Romanus, quum imperium 14
ablatum ab tribunis suffragio populi creatis ad homines pri-
vatos detulistis, quum eo ipso non contenti, si pro tribunis
illos haberetis, fasces imperatoris vestri ad eos, quibus servus,
cui imperarent, nunquam fuerat, Romanus exercitus detulistis?
In prætorio tetenderunt Albius et Atrius; classicum apud 15
eos cecinit; signum ab iis petitum est; sederunt in tribunali P.
Scipionis; lictor apparuit; summoto incesserunt; fasces cum
securibus prælati sunt. Lapide pluere et fulmina iaci de 16
cælo et insuetos fetus animalia edere, vos portenta esse
putatis; hoc est portentum, quod nullis hostiis, nullis suppli-
cationibus sine sanguine eorum, qui tantum ausi facinus
sint, expiari possit. Atque ego, quanquam nullum scelus 28
rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quæ mens, quod
consilium vestrum fuerit, scire velim. Regium quondam in 2
præsidium missa legio, interfectis per scelus principibus civi-
tatis, urbem opulentam per decem annos tenuit, propter quod 3
facinus tota legio, millia hominum quattuor, in foro Romæ
securi percussi sunt. Sed illi primum non Atrium Umbrum 4

semilixam, nominis etiam abominandi ducem, sed D. Vibellium
tribunum militum secuti sunt, nec cum Pyrrho nec cum Samniti-
5 bus aut Lucanis, hostibus populi Romani, se coniunxerunt; vos
cum Mandonio et Indibili et consilia communicastis et arma con-
6 sociaturi fuistis. Illi, sicut Campani Capuam Tuscis veteribus
cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic Re-
gium habituri perpetuam sedem erant, nec populum Romanum
7 nec socios populi Romani ultro lacessituri bello; Sucronemne vos
domicilium habituri eratis? Ubi si vos decedens confecta pro-
vincia imperator relinquerem, deum hominumque fidem implo-
rare debebatis, quod non rediretis ad coniuges liberosque vestros.
8 Sed horum quoque memoriam, sicut patriæ meique, eieceritis ex
animis vestris; viam consilii scelerati, sed non ad ultimum de-
9 mentis exsequi volo; mene vivo et cetero incolumi exercitu, cum
quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo quattuor impera-
tores, quattuor exercitus Carthaginiensium fudi, fugavi, Hi-
spania expuli, vos octo millia hominum, minoris certe omnes pre-
tii, quam Albius et Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam
10 provinciam populo Romano erepturi eratis? Amolior et amo-
veo nomen meum; nihil ultra facile creditam mortem meam
11 a vobis violatus sim; quid? si ego morerer, mecum exspiratura
res publica, mecum casurum imperium populi Romani erat?
Ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato
deis auctoribus in æternum conditam huic fragili et mortali
12 corpori æqualem esse. Flaminio, Paulo, Graccho, Postumio
Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn. Fulvio, Sci-
pionibus meis, tot tam præclaris imperatoribus uno bello ab-
sumptis superstes est populus Romanus, eritque mille aliis
nunc ferro, nunc morbo morientibus; meo unius funere elata
13 esset res publica? Vos ipsi hic in Hispania, patre et pa-
truo meo duobus imperatoribus interfectis, Septimum Mar-
cium ducem vobis adversus exsultantes recenti victoria Pœ-
nos delegistis. Et sic loquor, tanquam sine duce Hispaniæ
14 futuræ fuerint. M. Silanus, eodem iure, eodem imperio me-
cum in provinciam missus, L. Scipio frater meus et C. Læ-

lius, legati, vindices maiestatis imperii deessent? Utrum 15
exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an causa comparari poterat? Quibus si omnibus superiores essetis, arma contra patriam, contra cives vestros ferretis? Africam Italiæ, Carthaginem urbi Romanæ imperare velletis? Quam 29
ob noxam patriæ? Coriolanum quondam damnatio iniusta, miserum et indignum exsilium, ut iret ad oppugnandam patriam, impulit; revocavit tamen a publico parricidio privata pietas; vos qui dolor aut quæ ira incitavit? Stipendiumne 2
diebus paucis imperatore ægro serius numeratum satis digna causa fuit, cur patriæ indiceretis bellum, cur ad Ilergetes descisceretis a populo Romano, cur nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis esset? Insanistis profecto, 3
milites, nec maior in corpus meum vis morbi quam in vestras mentes invasit. Horret animus referre, quid crediderint ho- 4
mines, quid speraverint, quid optaverint; auferat omnia irrita oblivio, si potest; si non, utcunque silentium tegat. Non ne- 5
gaverim, tristem atrocemque vobis visam orationem meam; quanto creditis facta vestra atrociora esse quam dicta mea? Et me ea, quæ fecistis, pati æquum censetis; vos ne dici quidem omnia æquo animo fertis? Sed ne ea quidem ipsa 6
ultra exprobrabuntur. Utinam tam facile vos obliviscamini eorum, quam ego obliviscar. Itaque quod ad universos vos 7
attinet, si erroris pænitet, satis superque pœnarum habeo; Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri nefariæ seditionis auctores sanguine luent, quod admiserunt. Vobis supplicii 8
eorum spectaculum non modo non acerbum, sed lætum etiam, si sana mens rediit, debet esse; de nullis enim quam de vobis infestius aut inimicius consuluerunt."

Vix finem dicendi fecerat, quum ex præparato simul 9
omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. Exer- 10
citus, qui corona contionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit; præconis audita vox citantis nomina damnatorum in consilio; nudi in medium protrahebantur, et simul omnis 11
apparatus supplicii expromebatur. Deligati ad palum virgis-

que cæsi et securi percussi, adeo torpentibus metu, qui aderant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem pœnæ,
12 sed ne gemitus quidem exaudiretur. Tracti inde de medio omnes, purgatoque loco, citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis iurarunt, stipendiumque ad nomen singulis persolutum est. Hunc finem exitumque seditio militum cœpta apud Sucronem habuit.

30 Per idem tempus ad Bætim fluvium Hanno præfectus Magonis, missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mercede
2 Hispanos sollicitando ad quattuor millia iuvenum armavit. Castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum, quibusdam etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit.

3 Dum hæc ad Bætim fluvium geruntur, Lælius interim freto in Oceanum evectus ad Carteiam classe accessit. Urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis
4 panditur mare. Gades sine certamine per proditionem recipiendi, ultro, qui eam rem pollicerentur, in castra Romana venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. Sed patefacta immatura proditio est, comprensosque omnes Mago Adherbali
5 prætori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal, coniuratis in quinqueremem impositis præmissaque ea, quia tardior quam triremis erat, ipse cum octo triremibus modico intervallo
6 sequitur. Iam fretum intrabat quinqueremis, quum Lælius et ipse in quinqueremi ex portu Carteiæ, sequentibus septem triremibus, evectus in Adherbalem ac triremes invehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto in
7 adversum æstum reciprocari non posse. Pœnus in re subita parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur
8 an in hostes rostra converteret. Ipsa cunctatio facultatem detrectandæ pugnæ ademit; iam enim sub ictu teli erant, et undique instabant hostes. Æstus quoque arbitrium moderandi naves ademerat; neque erat navali pugna similis, quippe ubi
9 nihil voluntarium, nihil artis aut consilii esset. Una natura freti æstusque totius certaminis potens suis, alienis navibus

nequicquam remigio in contrarium tendentes invehebat; et
fugientem navem videres, vertice retro intortam, victoribus
illatam, et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris,
fugientis modo sese avertentem. Iam in ipsa pugna hæc, quum 10
infesto rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alte-
rius rostri accipiebat; illa, quum transversa obiiceretur hosti,
repente intorta in proram circumagebatur. Quum inter tri- 11
remes fortuna regente anceps prœlium misceretur, quinqueremis
Romana seu pondere tenacior, seu pluribus remorum ordini-
bus scindentibus vertices quum facilius regeretur, duas triremes
suppressit, unius prælata impetu lateris alterius remos de-
tersit; ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni cum reli- 12
quis quinque navibus Adherbal velis in Africam transmisisset.

Lælius victor Carteiam revectus, auditis, quæ acta Ga- 31
dibus erant, patefactam proditionem coniuratosque missos
Carthaginem, spem ad irritum redactam, qua venissent, nun- 2
tiis ad L. Marcium missis, nisi si terere frustra tempus se-
dendo ad Gades vellent, redeundum ad imperatorem esse,
assentiente Marcio, paucos post dies ambo Carthaginem redi-
ere. Ad quorum discessum non respiravit modo Mago, quum 3
terra marique ancipiti metu urgeretur, sed etiam, audita re-
bellione Ilergetum, spem recuperandæ Hispaniæ nanctus nun-
tios Carthaginem ad senatum mittit, qui simul seditionem 4
civilem in castris Romanis, simul defectionem sociorum in
maius verbis extollentes hortarentur, ut auxilia mitterent,
quibus traditum a patribus imperium Hispaniæ repeti posset.

Mandonius et Indibilis in fines regressi paulisper, dum, 5
quidnam de seditione statueretur, scirent, suspensi quieverunt,
si civium errori ignosceretur, non diffidentes sibi quoque ig-
nosci posse. Postquam vulgata est atrocitas supplicii, suam 6
quoque noxam pari pœna æstimatam rati, vocatis rursus ad
arma popularibus contractisque, quæ ante habuerant, auxiliis, 7
in Sedetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habue-
rant, cum viginti millibus peditum, duobus millibus equitum
et quingentis transcenderunt. Scipio, quum fide solvendi pariter 32

omnibus noxiis innoxiisque stipendii, tum vultu ac sermone
2 in omnes placato facile reconciliatis militum animis, prius-
quam castra ab Carthagine moveret, contione advocata, mul-
3 tis verbis in perfidiam rebellantium regulorum invectus, nequa-
quam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id
4 scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit. Tum se, haud
secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrimis
triginta hominum capitibus expiasse octo millium seu impru-
dentiam seu noxam; nunc læto et erecto animo ad cædem
5 Ilergetum ire. Non enim eos neque natos in eadem terra
nec ulla secum societate iunctos esse; eam, quæ sola fuerit,
6 fidei atque amicitiæ, ipsos per scelus rupisse. In exercitu
suo se, præterquam quod omnes cives aut socios Latinique
nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit miles,
qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui primus Romani
nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule aut
7 a se sit ex Italia advectus. Scipionum nomini auspiciisque
omnes assuetos, quos secum in patriam ad meritum trium-
phum deducere velit, quos consulatum petenti, velut si om-
8 nium communis agatur honos, affuturos speret. Quod ad ex-
peditionem eam attineat, quæ instet, immemorem esse rerum
suarum gestarum, qui id bellum ducat. Magonis hercule
sibi, qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano insulam
cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam esse quam
9 Ilergetum; quippe illic et ducem Carthaginiensem et quan-
tumcunque Punicum præsidium esse, hic latrones latronumque
duces, quibus ut ad populandos finitimorum agros tectaque
urenda et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac sig-
nis collatis nullam esse; magis velocitate ad fugam quam ar-
10 mis fretos pugnaturos esse. Itaque non, quod ullum inde
periculum aut semen maioris belli videat, ideo se, priusquam
11 provincia decedat, opprimendos Ilergetes duxisse, sed primum,
ne impunita tam scelerata defectio esset, deinde, ne quis in
provincia simul virtute tanta et felicitate perdomita relictus
12 hostis dici posset. Proinde deis bene iuvantibus sequerentur,

non tam ad bellum gerendum (neque enim cum pari hoste certa-
men esse) quam ad expetendas ab hominibus scelestis pœnas.

Ab hac oratione dimissos ad iter se comparare in diem 33
posterum iubet, profectusque decimis castris pervenit ad Hi-
berum flumen. Inde, superato amni, die quarto in conspectu
hostium posuit castra. Campus ante, montibus circa sæptus, 2
erat. In eam vallem Scipio quum pecora, rapta pleraque ex
ipsorum hostium agris, propelli ad irritandam feritatem barbaro-
rum iussisset, velites subsidio misit, a quibus ubi per procursa- 3
tionem commissa pugna esset, Lælium cum equitatu impetum
ex occulto facere iubet. Mons opportune prominens equitum 4
insidias texit, nec ulla mora pugnæ facta est. Hispani in
conspecta procul pecora, velites in Hispanos præda occupatos
incurrere. Primo missilibus territavere; deinde, missis levibus 5
telis, quæ irritare magis quam decernere pugnam poterant,
gladios nudant, et collato pede res cœpta geri est; ancepsque
pedestre certamen erat, ni equites supervenissent. Neque 6
ex adverso tantum illati obvios obtrivere, sed circumvecti
etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut plerosque inter-
cluderent, obiecerunt, maiorque cædes fuit, quam quantam
edere levia per excursiones prœlia solent. Ira magis accensa 7
adverso prœlio barbaris est, quam imminuti animi. Itaque
ne perculsi viderentur, prima luce postero die in aciem proces-
sere. Non capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum 8
est, vallis; duæ ferme peditum partes et omnis equitatus in
aciem descendit; quod reliquum peditum erat, obliquo con-
stituerunt colle. Scipio, pro se esse loci angustias ratus, et 9
quod in arto pugna Romano aptior quam Hispano militi
futura videbatur, et quod in eum locum detracta hostium
acies esset, qui non omnem multitudinem eorum caperet, novo
etiam consilio adiecit animum; equitem nec se posse cir- 10
cumdare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem
cum pedite deduxisset, inutilem fore. Itaque imperat Lælio, 11
ut per colles quam occultissimo itinere circumducat equites
segregetque, quantum possit, equestrem a pedestri pugnam;

12 ipse omnia signa peditum in hostes vertit; quattuor cohortes
in fronte statuit, quia latius pandere aciem non poterat.
13 Moram pugnandi nullam fecit, ut ipso certamine averteret
ab conspectu transeuntium per colles equitum; neque ante
circumductos sensere, quam tumultum equestris pugnæ ab tergo
14 accepere. Ita duo diversa prœlia erant; duæ peditum acies,
duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex genere
15 utroque prœlium angustiæ non patiebantur, pugnabant. Hispa-
norum quum neque pedes equiti nec eques pediti auxilio
esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo cæde-
retur, eques circumventus nec peditem a fronte (iam enim
stratæ pedestres copiæ erant) nec ab tergo equitem sustineret,
et ipsi, quum diu in orbem sese stantibus equis defendissent,
ad unum omnes cæsi sunt, nec quisquam peditum equitumve
16 superfuit, qui in valle pugnaverunt. Tertia pars, quæ in
colle ad spectaculum magis tutum quam ad partem pugnæ
capessendam steterat, et locum et tempus ad fugiendum
17 habuit. Inter eos et reguli ipsi fugerunt, priusquam tota
34 circumveniretur acies, inter tumultum elapsi. Castra eodem
die Hispanorum, præter ceteram prædam, cum tribus ferme
2 millibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille et du-
centi eo prœlio ceciderunt; vulnerata amplius tria millia
hominum. Minus cruenta victoria fuisset, si patentiore campo
et ad fugam capessendam facili foret pugnatum.

3 Indibilis, abiectis belli consiliis, nihil tutius in afflictis
rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mandonium
4 fratrem ad eum mittit; qui advolutus genibus fatalem rabiem
temporis eius accusat, quum velut contagione quadam pesti-
fera non Ilergetes modo et Lacetani, sed castra quoque Ro-
5 mana insanierint. Suam quidem et fratris et reliquorum
popularium eam condicionem esse, ut aut, si ita videatur,
reddant spiritum P. Scipioni ab eodem illo acceptum, aut
servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum devoveant.
6 Antea in causa sua fiduciam sibi fuisse, nondum experta
clementia eius; nunc contra nullam in causa, omnem in

misericordia victoris spem repositam habere. Mos vetustus erat 7
Romanis, cum quo nec fœdere nec æquis legibus iungeretur
amicitia, non prius imperio in eum tanquam pacatum uti,
quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti,
arma adempta, præsidia urbibus imposita forent. Scipio 8
multis invectus in præsentem Mandonium absentemque Indi-
bilem verbis, illos quidem merito perisse ipsorum maleficio
ait, victuros suo atque populi Romani beneficio. Ceterum se 9
neque arma iis adempturum *neque obsides imperatu-
rum* (quippe ea pignera timentium rebellionem esse); se libera
arma relinquere, solutos animos, neque se in obsides innoxios,
sed in ipsos, si defecerint, sæviturum, nec ab inermi, sed 10
ab armato hoste pœnas expetiturum. Utramque fortunam exper-
tis permittere sese, utrum propitios an iratos habere Romanos
mallent. Ita dimissus Mandonius, pecunia tantummodo im- 11
perata, ex qua stipendium militi præstari posset. Ipse, Marcio 12
in ulteriorem Hispaniam præmisso, Silano Tarraconem remisso,
paucos moratus dies, dum imperatam pecuniam Ilergetes
pernumerarent, cum expeditis Marcium iam appropinquan-
tem Oceano assequitur.

Inchoata res iam ante de Masinissa aliis atque aliis de **35**
causis dilata erat, quod Numida cum ipso utique congredi
Scipione volebat atque eius dextra fidem sancire; ea tum
itineris tam longi ac tam devii causa Scipioni fuit. Masinissa 2
quum Gadibus esset, certior, adventare eum, a Marcio factus,
causando, corrumpi equos inclusos in insula penuriamque
omnium rerum et facere ceteris et ipsos sentire, ad hoc
equitem marcescere desidia, *Magonem* perpulit, ut se traiicere 3
in continentem ad depopulandos proximos Hispaniæ agros
pateretur. Transgressus tres principes Numidarum præmittit 4
ad tempus locumque colloquio statuendum. Duos pro obsi-
dibus retineri ab Scipione iubet; remisso tertio, qui, quo iussus
erat, adduceret Masinissam, cum paucis in colloquium venerunt.
Ceperat iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admi- 5
ratio viri, substitueratque animo speciem quoque corporis

6 amplam ac magnificam; ceterum maior præsentis veneratio
cepit, et præterquam quod suapte natura multa maiestas
inerat, adornabat promissa cæsaries habitusque corporis non
cultus munditiis, sed virilis vere ac militaris, et ætas erat in me-
7 dio virium robore, quod plenius nitidiusque ex morbo velut reno-
8 vatus flos iuventæ faciebat. Prope attonitus ipso congressu
Numida gratias de fratris filio remisso agit. Ex eo tempore
affirmat eam se quæsisse occasionem, quam tandem oblatam
9 deum immortalium beneficio non omiserit. Cupere se illi
populoque Romano operam navare ita, ut nemo unus exter-
10 nus magis enixe adiuverit rem Romanam. Id se, etiamsi
iam pridem vellet, minus præstare in Hispania, aliena atque
ignota terra, potuisse; in qua autem genitus educatusque in
11 spem paterni regni esset, facile præstaturum. Si quidem
eundem Scipionem ducem in Africam Romani mittant, satis
12 sperare, perbrevis ævi Carthaginem esse. Lætus eum Scipio
vidit audivitque, quum caput rerum in omni hostium equitatu
Masinissam fuisse sciret, et ipse iuvenis specimen animi præ
se ferret. Fide data acceptaque profectus retro Tarraconem
13 est. Masinissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in
continentem videretur, populatus proximos agros Gades rediit.

36 Magoni, desperatis in Hispania rebus, in quarum spem
seditio primum militaris, deinde defectio Indibilis animos eius
sustulerant, paranti traiicere in Africam nuntiatum ab Car-
thagine est, iubere senatum, ut classem, quam Gadibus haberet,
2 in Italiam traiiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum,
quanta maxima posset, iuventute coniungeret se Hannibali
neu senescere bellum maximo impetu, maiore fortuna cœptum
3 sineret. Ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni ad-
vecta est, et ipse, quantam potuit, a Gaditanis exegit, non
ærario modo eorum, sed etiam templis spoliatis, et privatim
omnibus coactis aurum argentumque in publicum conferre.
4 Quum prætervеheretur Hispaniæ oram, haud procul Cartha-
gine Nova expositis in terram militibus, proximos depopulatur
5 agros; inde ad urbem classem appulit. Ibi quum interdiu
milites in navibus tenuisset, nocte in litus expositos ad partem

eam muri, qua capta Carthago ab Romanis fuerat, ducit, nec
præsidio satis valido urbem teneri ratus et aliquos oppidano-
rum ad spem novandi res aliquid moturos. Ceterum 6
nuntii ex agris trepidi simul populationem agrestiumque
fugam et hostium adventum attulerant, et visa interdiu classis 7
erat, nec sine causa electam ante urbem stationem apparebat;
itaque instructi armatique intra portam ad stagnum ac mare
versam continebantur. Ubi effusi hostes, mixta inter milites 8
navalis turba, ad muros tumultu maiore quam vi subierunt,
patefacta repente porta Romani cum clamore erumpunt, turba- 9
tosque hostes et ad primum incursum coniectumque telorum
aversos usque ad litus cum multa cæde persequuntur; nec, 10
nisi naves litori appulsæ trepidos accepissent, superfuisset
fugæ aut pugnæ quisquam. In ipsis quoque trepidatum 11
navibus est, dum, ne hostes cum suis simul irrumperent, tra-
hunt scalas orasque et ancoras, ne in moliendo mora esset,
præcidunt; multique annantes navibus, incerto præ tenebris, 12
quid aut peterent aut vitarent, fœde interierunt. Postero die 13
quum classis inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset,
ad octingentos homines cæsi inter murum litusque et ad duo
millia armorum inventa.

Mago quum Gades repetisset, exclusus inde, ad Cimbios 37
(haud procul a Gadibus is locus abest) classe appulsa, mit-
tendis legatis querendoque, quod portæ sibi socio atque
amico clausæ forent, purgantibus iis, multitudinis concursu 2
factum, infestæ ob direpta quædam ab conscendentibus naves
militibus, ad colloquium sufetes eorum, qui summus Pœnis
est magistratus, cum quæstore elicuit, laceratosque verberibus
cruci affigi iussit; inde navibus ad Pityusam insulam centum 3
millia ferme a continenti (Pœni tum eam incolebant) traiecit.
Itaque classis bona cum pace accepta est, nec commeatus 4
modo benigne præbiti, sed in supplementum classis iuventus
armaque data; quorum fiducia Pœnus in Baliares insulas
(quinquaginta inde millia absunt) transmisit. Duæ sunt Baliares 5
insulæ, maior altera atque opulentior armis virisque; et por-

tum habet, ubi commode hibernaturum se (et iam extremum
6 autumni erat) credebat. Ceterum haud secus, quam si Ro-
mani eam insulam incolerent, hostiliter classi occursum est.
Fundis ut nunc plurimum, ita tum solo eo telo utebantur,
nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte, quantum
7 inter alios omnes Baliares excellunt. Itaque tanta vis lapi-
dum creberrimæ grandinis modo in propinquantem iam terræ
classem effusa est, ut intrare portum non ausi averterent in
8 altum naves. In minorem inde Baliarium insulam traiecerunt,
9 fertilem agro, viris, armis haud æque validam. Itaque egressi
navibus super portum loco munito castra locant; ac sine
certamine urbe agroque potiti, duobus millibus auxiliarium
inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naves
10 subduxerunt. Post Magonis ab Oceani ora discessum Gadi-
tani Romanis deduntur.

38 Hæc in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque gesta.
Ipse, L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita, decem
2 navibus Romam rediit, et senatu extra urbem dato in æde
Bellonæ, quas res in Hispania gessisset, disseruit, quoties
signis collatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepisset,
3 quas gentes in dicionem populi Romani redegisset; adversus
quattuor se imperatores, quattuor victores exercitus in Hi-
spaniam isse; neminem Carthaginiensem in iis terris reliquisse.
4 Ob has res gestas magis tentata est triumphi spes quam
petita pertinaciter, quia neminem ad eam diem triumphasse,
5 qui sine magistratu res gessisset, constabat. Senatu misso,
urbem est ingressus, argentique præ se in ærarium tulit
decem quattuor millia pondo trecenta quadraginta duo et signati
6 argenti magnum numerum. Comitia inde creandis consulibus
habuit L. Veturius Philo, centuriæque omnes ingenti favore
P. Scipionem consulem dixerunt; collega additur ei P. Lici-
7 nius Crassus, pontifex maximus. Ceterum comitia maiore
quam ulla per id bellum celebrata frequentia proditum me-
8 moriæ est. Convenerant undique non suffragandi modo, sed
etiam spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum

frequentes et in Capitolium ad immolantem eum, quum centum bubus votis in Hispania Iovi sacrificaret; spondebantque 9
animis, sicut C. Lutatius superius bellum Punicum finisset, ita id, quod instaret, P. Cornelium finiturum, atque, uti Hispa- 10
nia omni Pœnos expulisset, sic Italia pulsurum esse; Africamque ei, perinde ac debellatum in Italia foret, provinciam destinabant. Prætoria inde comitia habita. Creati duo, qui 11
tum ædiles plebis erant, Sp. Lucretius et Cn. Octavius, et ex privatis Cn. Servilius Cæpio et L. Æmilius Papus.

Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius Scipio et 12
P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatæ con- A. u. c. 549. A. Ch. 205.
sulibus provinciæ sunt, Sicilia Scipioni extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maximum in Italia retinebat, Bruttii Crasso. Tum prætoriæ provinciæ in 13
sortem coniectæ. Urbana Cn. Servilio obtigit, Ariminum (ita Galliam appellabant) Sp. Lucretio, Sicilia L. Æmilio, Cn. Octavio Sardinia.

Senatus in Capitolio habitus. Ibi referente P. Scipione 14
senatus consultum factum est, ut, quos ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex ea pecunia, quam ipse in ærarium detulisset, faceret. Tum Saguntinorum legatos in **39**
senatum introduxit. Ex eis maximus natu: „Etsi nihil ultra malorum est, patres conscripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem vobis præstaremus, tamen ea vestra merita imperatorumque vestrorum erga nos fuerunt, ut nos cladium nostrarum non pæniteat. Bellum propter nos suscepistis; 2
susceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis, ut sæpe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis et populum Carthaginiensem adduxeritis. Quum in Italia tam atrox bellum 3
et Hannibalem hostem haberetis, consulem cum exercitu in Hispaniam velut ad colligendas reliquias naufragii nostri misistis. P. et Cn. Cornelii, ex quo in provinciam venerunt, 4
nullo tempore destiterunt, quæ nobis secunda quæque adversa hostibus nostris essent, facere. Iam omnium primum oppi- 5
dum nobis restituerunt; per omnem Hispaniam cives nostros

venundatos, dimissis, qui conquirerent, ex servitute in liber-
6 tatem restituerunt. Quum iam prope esset, ut optabilem ex
miserrima fortunam haberemus, P. et Cn. Cornelii, impera-
tores vestri, luctuosius nobis prope quam vobis perierunt.
7 Tum vero ad hoc retracti ex distantibus locis in sedem anti-
quam videbamur, ut iterum periremus et alterum excidium
8 patriæ videremus, nec ad perniciem nostram Carthaginiensi
utique aut duce aut exercitu opus esse; ab Turdulis nos,
veterrimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis
9 fuerant, exstingui posse, quum ex insperato repente misistis
nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium Sa-
guntinorum videmur quia consulem declaratum videmus ac
vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem, opem,
10 salutem nostram; qui quum plurimas hostium vestrorum
cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum numero
11 excretos Saguntinos in patriam remisit; postremo Turdetaniam,
adeo infestam nobis, ut illa gente incolumi stare Saguntum
non posset, ita bello afflixit, ut non modo nobis, *sed* (absit verbo
12 invidia) ne posteris quidem timenda nostris esset. Deletam
urbem cernimus eorum, quorum in gratiam Saguntum dele-
verat Hannibal; vectigal ex agro eorum capimus, quod nobis
13 non fructu iucundius est quam ultione. Ob hæc, quibus
maiora nec sperare nec optare ab dis immortalibus pote-
ramus, gratias actum nos decem legatos Saguntinus senatus
14 populusque ad vos misit; simul gratulatum, quod ita res hos
annos in Hispania atque Italia gessistis, uti Hispaniam non
Hibero amne tenus, sed qua terrarum ultimas finit Oceanus,
domitam armis habeatis, Italiæ, nisi quatenus vallum castrorum
15 cingit, nihil reliqueritis Pœno. Iovi optimo maximo, præsidi
Capitolinæ arcis, non grates tantum ob hæc agere iussi sumus,
sed donum hoc etiam, si vos permitteretis, coronam auream
16 in Capitolium victoriæ ergo ferre. Id uti permittatis, quæ-
sumus, utique, si vobis ita videtur, quæ nobis imperatores
vestri commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctoritate
17 vestra faciatis.“ Senatus legatis Saguntinis respondit, et

dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrinque servatæ documentum omnibus gentibus fore; suos imperatores recte et 18
ordine et ex voluntate senatus fecisse, quod Saguntum restituerint civesque Saguntinos servitio exemerint; quæque alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri; donum permittere ut in Capitolio ponerent. Locus inde lautiaque legatis 19
præberi iussa et muneris ergo in singulos dari ne minus dena millia æris. Legationes deinde ceteræ in senatum introductæ au- 20
ditæque; et petentibus Saguntinis, ut, quatenus tuto possent, 21
Italiam spectatum irent, duces dati litteræque per oppida missæ, ut Hispanos comiter acciperent. Tum de re publica, 22
de exercitibus scribendis, de provinciis relatum.

Quum Africam novam provinciam extra sortem P. Sci- 40
pioni destinari homines fama ferrent, et ipse, nulla iam modica gloria contentus, non ad gerendum modo bellum, sed ad finiendum diceret se consulem declaratum esse, neque aliter 2
id fieri posse, quam si ipse in Africam exercitum transportasset, et acturum se id per populum aperte ferret, si senatus adversaretur, — id consilium haudquaquam primoribus patrum quum placeret *et* ceteri per metum aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam: „Scio 3
multis vestrum videri, patres conscripti, rem actam hodierno die agi, et frustra habiturum orationem, qui tanquam de integra re de Africa provincia sententiam dixerit. Ego autem primum illud ignoro, quemadmodum certa iam 4
provincia Africa consulis, viri fortis ac strenui, sit, quam nec senatus censuit in hunc annum provinciam esse nec populus iussit. Deinde, si est, consulem peccare arbitror, qui de 5
re transacta simulando se referre senatum ludibrio habet, non senatorem, qui, de quo consulitur, suo loco dicit sententiam. Atque ego certum habeo, dissentienti mihi ab ista 6
festinatione in Africam traiiciendi duarum rerum subeundam opinionem esse, unius, insitæ ingenio meo cunctationis, quam 7
metum pigritiamque homines adolescentes sane appellent, dum ne pæniteat, adhuc aliorum speciosiora primo adspectu

8 consilia semper visa, mea usu meliora; alterius, obtrectationis
atque invidiæ adversus crescentem in dies gloriam fortissimi
9 consulis. A qua suspicione si me neque vita acta et mores
mei neque dictatura cum quinque consulatibus tantumque
gloriæ belli domique partæ vindicat, ut propius fastidium
eius sim quam desiderium, ætas saltem liberet. Quæ enim
mihi æmulatio cum eo esse potest, qui ne filio quidem meo
10 æqualis sit? Me dictatorem, quum vigerem adhuc viribus et
in cursu maximarum rerum essem, recusantem nemo aut in
senatu aut apud populum audivit, quo minus insectanti me
magistro equitum, quod fando nunquam ante auditum erat,
11 imperium mecum æquaretur: rebus quam verbis assequi malui,
ut. qui aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox con-
12 fessione me sibi præferret; nedum ego perfunctus honoribus
certamina mihi atque æmulationem cum adolescente floren-
13 tissimo proponam; videlicet ut mihi, iam vivendo, non solum
rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa provincia
decernatur. Cum ea gloria, quæ parta est, vivendum atque
14 moriendum est. Vincere ego prohibui Hannibalem, ut a
41 vobis, quorum vigent nunc vires, etiam vinci posset. Illud
te mihi ignoscere, P. Corneli, æquum erit, si, quum in me
ipso nunquam pluris famam hominum quam rem publicam
fecerim, ne tuam quidem gloriam bono publico præponam.
2 Quanquam, si aut bellum nullum in Italia aut is hostis esset,
ex quo victo nihil gloriæ quæreretur, qui te in Italia reti-
neret, etsi id bono publico faceret, simul cum bello materiam
3 gloriæ tuæ isse ereptum videri posset. Quum vero Hannibal
hostis incolumi exercitu quartum decimum annum Italiam
obsideat, pænitebit te, P. Corneli, gloriæ tuæ, si hostem eum,
qui tot funerum, tot cladium nobis causa fuit, tu consul
Italia expuleris et, sicut penes C. Lutatium prioris Punici
4 perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? Nisi
aut Hamilcar Hannibali dux est præferundus aut illud bellum
huic, aut victoria illa maior clariorque quam hæc (modo
5 contingat, ut te consule vincamus) futura est. A Drepanis

aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia expulisse
Pœnos atque Hannibalem malis? Ne tu quidem, etsi magis 6
partam quam speratam gloriam amplectaris, Hispania potius
quam Italia bello liberata gloriatus fueris. Nondum is est 7
Hannibal, quem non magis timuisse videatur quam contemp-
sisse, qui aliud bellum maluerit. Quin igitur ad hoc accin- 8
geris nec per istos circuitus, ut, quum in Africam traieceris,
secuturum te illuc Hannibalem speres, potius quam recto
hinc itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendis, *si* egregiam
istam palmam belli Punici patrati petis? Hoc et natura 9
prius est, tua quum defenderis, aliena ire oppugnatum. Pax
ante in Italia quam bellum in Africa sit, et nobis prius decedat
timor, quam ultro aliis inferatur. Si utrumque tuo ductu 10
auspicioque fieri potest, Hannibale hic victo, illic Carthaginem
expugna; si alterautra victoria novis consulibus relinquenda
est, prior quum maior clariorque, tum causa etiam insequentis
fuerit. Nam nunc quidem, præterquam quod et in Italia et 11
in Africa duos diversos exercitus alere ærarium non potest,
præterquam quod, unde classes tueamur, unde commeatibus 12
præbendis sufficiamus, nihil reliqui est, quid? periculi tandem
quantum adeatur, quem fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio
bellum in Africa geret. Quid? si (quod omnes dei omen 13
avertant et dicere etiam reformidat animus, sed, quæ accide-
runt, accidere possunt) victor Hannibal ire ad urbem
perget, tum demum te consulem ex Africa, sicut Q. Fulvium
a Capua, arcessemus? Quid, quod in Africa quoque Mars 14
communis belli erit? Domus tibi tua, pater patruusque intra
triginta dies cum exercitibus cæsi documento sint, ubi per 15
aliquot annos maximis rebus terra marique gerendis amplis-
simum nomen apud exteras gentes populi Romani vestræque
familiæ fecerant. Dies me deficiat, si reges imperatoresque 16
temere in hostium terram transgressos cum maximis cladibus
suis exercituumque suorum enumerare velim. Athenienses, 17
prudentissima civitas, bello domi relicto, auctore æque impigro
ac nobili iuvene, magna classe in Siciliam transmissa, una pugna

navali florentem rem publicam suam in perpetuum afflixerunt.
42 Externa et nimis antiqua repeto. Africa eadem ista et M.
Atilius, insigne utriusque fortunæ exemplum, nobis documento
2 sint. Ne tibi, P. Corneli, quum ex alto Africam conspexeris.
3 ludus et iocus fuisse Hispaniæ tuæ videbuntur. Quid enim
simile? Pacato mari præter oram Italiæ Galliæque vectus Em-
porias, in urbem sociorum, classem appulisti; expositos milites
per tutissima omnia ad socios et amicos populi Romani
4 Tarraconem duxisti: ab Tarracone deinde iter per præsidia
Romana; circa Hiberum exercitus patris patruique tui, post
5 amissos imperatores ferociores calamitate ipsa facti, et dux
tumultuarius quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad
tempus lectus, ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent,
claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata per
summum otium Carthago, nullo trium Punicorum exercituum
6 socios defendente; cetera neque elevo *neque detrecto;* nullo ta-
men modo Africo bello comparanda. ubi non portus ullus classi
nostræ apertus, non ager pacatus, non civitas socia, non rex
7 amicus, non consistendi usquam locus, non procedendi; qua-
cunque circumspexeris, hostilia omnia atque infesta. An
Syphaci Numidisque credis? Satis sit, semel creditum; non
semper temeritas est felix, et fraus fidem in parvis sibi præ-
struit, ut, quum operæ pretium sit, cum mercede magna fallat.
8 Non hostes patrem patruumque tuum armis prius quam
Celtiberi socii fraude circumvenerunt: nec tibi ipsi a Magone
et Hasdrubale, hostium ducibus, quantum ab Indibili et Man-
9 donio, in fidem acceptis, periculi fuit. Numidis tu credere
potes, defectionem militum tuorum expertus? Et Syphax et Ma-
sinissa se quam Carthaginienses malunt potentes in Africa esse,
10 Carthaginienses quam quemquam alium. Nunc illos æmulatio
inter se et omnes causæ certaminum acuunt, quia procul ex-
ternus metus est; ostende Romana arma et exercitum alienige-
nam; iam velut ad commune restinguendum incendium concur-
11 rent. Aliter eidem illi Carthaginienses Hispaniam defen-
derunt, aliter mœnia patriæ, templa deum, aras et focos

defendent, quum euntes in prœlium pavida prosequetur coniux
et parvi liberi occursabunt. Quid porro, si satis confisi Car- 12
thaginienses consensu Africæ, fide sociorum regum, mœnibus
suis, quum tuo exercitusque tui præsidio nudatam Italiam
viderint, ultro ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa
miserint, aut Magonem, quem a Baliaribus classe transmissa 13
iam præter oram Ligurum Alpinorum vectari constat, Hanni-
bali se coniungere iusserint? Nempe in eodem terrore erimus, 14
in quo nuper fuimus, quum Hasdrubal in Italiam transcendit,
quem tu, qui non solum Carthaginem, sed omnem Africam
exercitu tuo es clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti.
Victum a te dices; eo quidem minus vellem, et id tua, non 15
rei publicæ solum causa, iter datum victo in Italiam esse.
Patere. nos omnia, quæ prospera tibi ac populi Romani
imperio evenere, tuo consilio assignare, adversa casibus
incertis belli et fortunæ delegare; quo melior fortiorque es, 16
eo magis talem præsidem sibi patria atque universa Italia
retinet. Non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi Hanni-
bal sit, ibi caput atque arcem huius belli esse, quippe qui
præ te feras, eam tibi causam traiiciendi in Africam esse, ut
Hannibalem eo trahas. Sive hic igitur sive illic, cum Hanni- 17
bale est tibi futura res. Utrum tandem ergo firmior eris
in Africa solus an hic, tuo collegæque tui exercitu coniuncto?
Ne Claudius quidem et Livius consules tam recenti exemplo,
quantum id intersit, documento sunt? Quid? Hannibalem 18
utrum tandem extremus angulus agri Bruttii, frustra iam diu
poscentem ab domo auxilia, an propinqua Carthago et tota
socia Africa potentiorem armis virisque faciet? Quod istud 19
consilium est, ibi malle decernere, ubi tuæ dimidio minores
copiæ sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus exer-
citibus adversus unum tot prœliis et tam diuturna et gravi
militia fessum pugnandum sit? Quam compar consilium 20
tuum parentis tui consilio sit, reputa. Ille consul profectus
in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret,
in Italiam ex provincia rediit; tu, quum Hannibal in Italia

sit, relinquere Italiam paras, non quia rei publicæ id utile,
21 sed quia tibi amplum et gloriosum censes esse, sicut quum, provincia et exercitu relicto, sine lege, sine senatus consulto duabus navibus populi Romani imperator fortunam publicam et maiestatem imperii, quæ tum in tuo capite periclitabantur,
22 commisisti. Ego P. Cornelium rei publicæ nobisque, non sibi ipsi privatim creatum consulem existimo, exercitusque ad custodiam urbis atque Italiæ scriptos esse, non quos regio more per superbiam consules, quo terrarum velint, traiiciant."

43 Quum oratione ad tempus parata Fabius, tum auctoritate et inveterata prudentiæ fama *quum* magnam partem senatus, et seniores maxime, movisset, pluresque consilium senis quam
2 animum adolescentis ferocem laudarent, Scipio ita locutus fertur: „Et ipse Q. Fabius principio orationis, patres conscripti, commemoravit, in sententia sua posse obtrectationem
3 suspectam esse; cuius ego rei non tam ipse ausim tantum virum insimulare, quam ea suspicio, vitio orationis an rei,
4 haud sane purgata est. Sic enim honores suos et famam rerum gestarum extulit verbis ad exstinguendum invidiæ crimen, tanquam mihi ab infimo quoque periculum sit, ne mecum æmuletur, et non ab eo, qui, quia super ceteros excellat, quo me quoque niti non dissimulo, me sibi æquari
5 nolit. Sic senem se perfunctumque et me infra ætatem filii etiam sui posuit, tanquam non longius, quam quantum vitæ humanæ spatium est, cupiditas gloriæ extendatur, maximaque
6 pars eius in memoriam ac posteritatem promineat. Maximo cuique id accidere animo certum habeo, ut se non cum præsentibus modo, sed cum omnis ævi claris viris comparent.
7 Equidem haud dissimulo, me tuas, Q. Fabi, laudes non assequi solum velle, sed (bona venia tua dixerim), si possim,
8 etiam exsuperare. Illud neu tibi in me neu mihi in minoribus natu animi sit, ut nolimus quemquam nostri similem evadere civem; id enim non eorum modo, quibus inviderimus, sed rei publicæ et pæne omnis generis humani detrimentum

sit. Commemoravit, quantum essem periculi aditurus, si in 9
Africam traiicerem, ut meam quoque, non solum rei publicæ
et exercitus vicem videretur sollicitus. Unde hæc repente 10
cura de me exorta? Quum pater patruusque meus interfecti,
quum duo exercitus eorum prope occidione occisi essent, quum
amissæ Hispaniæ, quum quattuor exercitus Pœnorum quat-
tuorque duces omnia metu armisque tenerent, quum quæsitus 11
ad id bellum imperator nemo se ostenderet præter me, nemo
profiteri nomen ausus esset, quum mihi quattuor et viginti annos
nato detulisset imperium populus Romanus, quid ita tum 12
nemo ætatem meam, vim hostium, difficultatem belli, patris
patruique recentem cladem commemorabat? Utrum maior
aliqua nunc in Africa calamitas accepta est, quam tunc in
Hispania erat? an maiores nunc sunt exercitus in Africa et 13
duces plures melioresque, quam tunc in Hispania fuerunt?
an ætas mea tunc maturior bello gerendo fuit, quam nunc
est? an cum Carthaginiensi hoste in Hispania quam in Africa 14
bellum geri aptius est? Facile est post fusos fugatosque
quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi captas aut metu
subactas in dicionem, post perdomita omnia usque ad Ocea- 15
num, tot regulos, tot sævas gentes, post receptam totam
Hispaniam ita, ut vestigium belli nullum reliquum sit, elevare
meas res gestas, tam hercule, quam, si victor ex Africa 16
redierim, ea ipsa elevare, quæ nunc retinendi mei causa, ut
terribilia eadem videantur, verbis extolluntur. Negat aditum 17
esse in Africam, negat ullos patere portus. M. Atilium cap-
tum in Africa commemorat, tanquam M. Atilius primo accessu
ad Africam offenderit, neque recordatur, illi ipsi tam infelici
imperatori patuisse tamen portus Africæ, et res egregie
primo anno gessisse et, quantum ad Carthaginienses duces
attinet, invictum ad ultimum permansisse. Nihil igitur me 18
isto exemplo terrueris. Si hoc bello, non priore, si nuper
et non annis ante quadraginta ista clades accepta foret, qui
ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus occisis
in Hispaniam traiicerem? Nec felicius Xanthippum Lacedæ- 19

monium Carthagini quam me patriæ meæ sinerem natum esse,
cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, quod posset in hominis
20 unius virtute tantum momenti esse. At etiam Athenienses
audiendi sunt, temere in Siciliam omisso domi bello trans-
21 gressi. Cur ergo, quoniam Græcas fabulas enarrare vacat,
non Agathoclem potius, Syracusanum regem, quum diu Sicilia
Punico bello ureretur, transgressum in hanc eandem Africam
44 avertisse eo bellum, unde venerat, refers? Sed quid, ultro
metum inferre hosti et, ab se remoto periculo, alium in discri-
men adducere quale sit, veteribus externisque exemplis admo-
2 nere opus est? Maius præsentiusve ullum exemplum esse quam
Hannibal potest? Multum interest, alienos populere fines an
tuos uri, exscindi videas; plus animi est inferenti periculum
3 quam propulsanti. Ad hoc maior ignotarum rerum est terror;
bona malaque hostium ex propinquo ingressus fines adspicias.
4 Non speraverat Hannibal fore, ut tot in Italia populi ad se defi-
cerent; defecerunt post Cannensem cladem; quanto minus quic-
quam in Africa Carthaginiensibus firmum aut stabile sit, infidis
5 sociis, gravibus ac superbis dominis? Ad hoc nos, etiam deser-
ti ab sociis, viribus nostris, milite Romano stetimus; Cartha-
giniensi nihil civilis roboris est; mercede paratos milites
habent, Afros Numidasque, levissima fidei mutandæ ingenia.
6 Hic modo nihil moræ sit; una et traiecisse me audietis, et
ardere bello Africam et, moliente hinc Hannibale, obsi-
deri Carthaginem. Lætiores et frequentiores ex Africa ex-
7 spectate nuntios, quam ex Hispania accipiebatis. Has mihi
spes subiicit fortuna populi Romani, di fœderis ab hoste
violati testes, Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei
8 ita innitar, ut bene tutus a perfidia sim. Multa, quæ nunc
ex intervallo non apparent, bellum aperiet, et id est viri et
ducis, non deesse fortunæ præbenti se et oblata casu flectere
9 ad consilium. Habebo, Q. Fabi, parem, quem das, Hanni-
balem; sed illum ego potius traham, quam ille me retineat.
In sua terra cogam pugnare eum, et Carthago potius præ-
10 mium victoriæ erit quam semiruta Bruttiorum castella. Ne

quid interim, dum traiicio, dum expono exercitum in Africa, dum castra ad Carthaginem promoveo, res publica hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, quum victor tota volitaret Italia Hannibal, potuisti præstare, hoc vide ne contume- 11
liosum sit, concusso iam et pæne fracto Hannibale, negare posse P. Licinium consulem, virum fortissimum, præstare, qui, ne a sacris absit pontifex maximus, ideo in sortem tam longinquæ provinciæ non venit. Si hercules nihilo maturius 12
hoc, quo ego censeo, modo perficeretur bellum, tamen ad dignitatem populi Romani famamque apud reges gentesque externas pertinebat, non ad defendendam modo Italiam, sed ad inferenda etiam Africæ arma videri nobis animum esse, nec hoc credi vulgarique, quod Hannibal ausus sit, neminem 13
ducem Romanum audere, et priore Punico bello tum, quum de Sicilia certaretur, toties Africam ab nostris exercitibusque et classibus oppugnatam, nunc, quum de Italia certetur, Africam pacatam esse. Requiescat aliquando vexata tam diu 14
Italia; uratur evasteturque in vicem Africa. Castra Romana 15
potius Carthaginis portis immineant, quam nos iterum vallum hostium ex mœnibus nostris videamus. Africa sit reliqui belli sedes; illuc terror fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum, ceteræ belli clades, quæ in nos per quattuordecim annos ingruerunt, vertantur. Quæ ad rem publicam pertinent 16
et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur, dixisse satis est; illa longa oratio nec ad vos pertinens sit, 17
si, quemadmodum Q. Fabius meas res gestas in Hispania elevavit, sic ego contra gloriam eius eludere et meam verbis extollere velim. Neutrum faciam, patres conscripti, et, si nulla 18
alia re, modestia certe et temperando linguæ adolescens senem vicero. Ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione, quam vestra sponte conceptam animis haberetis, facile contentus essem."

Minus æquis animis auditus est Scipio, quia vulgatum 45
erat, si apud senatum non obtinuisset, ut provincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. Itaque Q. Ful- 2
vius, qui consul quater et censor fuerat, postulavit a consule, ut

palam in senatu diceret, permitteretne patribus, ut de pro-
vinciis decernerent, staturusque eo esset, quod censuissent, an
3 ad populum laturus. Quum Scipio respondisset, se, quod e
4 re publica esset, facturum, tum Fulvius: „Non ego ignarus,
quid responsurus facturusve esses, quæsivi, quippe quum præ
te feras, tentare te magis quam consulere senatum, et, ni
provinciam tibi, quam volueris, extemplo decernamus, paratam
5 rogationem habeas. Itaque a vobis, tribuni plebis, postulo“
inquit, „ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in
meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul,
6 auxilio sitis.“ Inde altercatio orta, quum consul negaret æquum
esse, tribunos intercedere, quo minus suo quisque loco senator
7 rogatus sententiam diceret. Tribuni ita decreverunt: „Si
consul senatui de provinciis permittit, stari eo, quod senatus
censuerit, placet, nec de ea re ferri ad populum patiemur;
si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere,
8 auxilio erimus.“ Consul diem ad colloquendum cum collega
petiit. Postero die permissum senatui est. Provinciæ ita
decretæ: alteri consuli Sicilia et triginta rostratæ naves, quas
C. Servilius superiore anno habuisset; permissumque, ut in
9 Africam, si id e re publica esse censeret, traiiceret; alteri
Bruttii et bellum cum Hannibale, cum eo exercitu, quem
mallet ex duobus, qui ibi essent. L. Veturius et Q. Cæcilius
sortirentur inter se compararentve, uter in Bruttiis duabus
10 legionibus, quas consul reliquisset, rem gereret, imperiumque
in annum prorogaretur, cui ea provincia evenisset. Et ceteris,
præter consules prætoresque, qui exercitibus provinciisque
11 præfuturi erant, prorogata imperia. Q. Cæcilio sorti evenit,
ut cum consule in Bruttiis adversus Hannibalem bellum
gereret.

12 Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore spec-
tantium celebrati. Legati Delphos ad donum ex præda
Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius Matho et Q.
Catius. Tulerunt coronam auream ducentum pondo et simu-
lacra spoliorum ex mille pondo argenti facta.

Scipio quum, ut dilectum haberet, neque impetrasset neque 13
magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi milites liceret,
tenuit et, quia impensæ negaverat rei publicæ futuram clas- 14
sem, ut, quæ ab sociis darentur ad novas fabricandas naves,
acciperet. Etruriæ primum populi pro suis quisque faculta-
tibus consulem adiuturos polliciti, Cærites frumentum sociis 15
navalibus commeatumque omnis generis, Populonienses ferrum,
Tarquinienses lintea in vela, Volaterrani interamenta navium
et frumentum, Arretini tria millia scutorum, galeas totidem, 16
pila, gæsa, hastas longas, millium quinquaginta summam pari
cuiusque generis numero expleturos, secures, rutra, falces, 17
alveolos, molas, quantum in quadraginta longas naves opus
esset, tritici centum et viginti millia modium, et in viaticum
decurionibus remigibusque collaturos; Perusini, Clusini, Rus- 18
sellani abietem in fabricandas naves et frumenti magnum
numerum; abiete ex publicis silvis est usus. Umbriæ populi 19
et præter hos Nursini et Reatini et Amiternini Sabinusque
omnis ager milites polliciti. Marsi, Peligni Marrucinique multi
voluntarii nomina in classem dederunt. Camertes quum æquo 20
fœdere cum Romanis essent, cohortem armatam sexcentorum
hominum miserunt. Triginta navium carinæ, viginti quinque- 21
remes, decem quadriremes, quum essent positæ, ipse ita institit
operi, ut die quadragesimo quinto, quam ex silvis detracta
materia erat, naves instructæ armatæque in aquam deductæ
sint. Profectus in Siciliam est triginta navibus longis, volun- 46
tariorum septem ferme millibus in naves impositis. Et P. Lici- 2
nius in Bruttios ad duos exercitus consulares venit. Ex iis eum
sibi sumpsit, quem L. Veturius consul habuerat; Metello, ut, qui- 3
bus præfuisset legionibus, iis præesset, facilius cum assuetis im-
perio rem gesturum ratus, permisit. Et prætores diversi in pro-
vincias profecti. Et quia pecunia ad bellum deerat, agri Campani 4
regionem a fossa Græca ad mare versam vendere quæstores iussi,
indicio quoque permisso, qui ager civis Campani fuisset, uti is 5

publicus populi Romani esset; indici præmium constitutum,
6 quantæ pecuniæ ager indicatus esset, pars decima. Et Cn.
Servilio prætori urbano negotium datum, ut Campani cives,
ubi cuique ex senatus consulto liceret habitare, ibi habita-
rent, animadverteretque in eos, qui alibi habitarent.

7 Eadem æstate Mago Hamilcaris filius ex minore Balia-
rium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem imposita,
in Italiam triginta ferme rostratis navibus et multis onerariis
8 duodecim millia peditum, duo ferme equitum traiecit, Genu-
amque, nullis præsidiis maritimam oram tutantibus, repentino
adventu cepit. Inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos
9 ibi motus facere posset, classem appulit. Ingauni (Ligurum
ea gens est) bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis
10 Montanis. Igitur Pœnus, Savone, oppido Alpino, præda
deposita et decem longis navibus in statione ad præsidium
relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritimam
11 oram, quia fama erat Scipionem traiecturum, ipse, societate
cum Ingaunis, quorum gratiam malebat, composita, Montanos
instituit oppugnare. Et crescebat exercitus in dies, ad famam
12 nominis eius Gallis undique confluentibus. Ea *res* litteris
cognita Sp. Lucretii, ne frustra Hasdrubale cum exercitu de-
leto biennio ante forent lætati, si par aliud inde bellum, duce
tantum mutato, oreretur, curam ingentem accendit patribus.
13 Itaque et M. Livium proconsulem ex Etruria volonum exer-
citum admovere Ariminum iusserunt, et Cn. Servilio præ-
tori negotium datum, ut, si e re publica censeret esse,
duas urbanas legiones, imperio, cui videretur, dato, ex urbe
duci iuberet. M. Valerius Lævinus Arretium eas legio-
nes duxit.

14 Eisdem diebus naves onerariæ Pœnorum ad octoginta
circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciæ præerat,
captæ; eas Cælius frumento misso ad Hannibalem commeatu-
que onustas, Valerius prædam Etruscam Ligurumque et Mon-
15 tanorum captivos Carthaginem portantes captas tradit. In Brut-

tiis nihil ferme anno eo memorabile gestum. Pestilentia incesserat pari clade in Romanos Pœnosque, nisi quod Punicum exercitum super morbum etiam fames affecit. Propter 16
Iunonis Laciniæ templum æstatem Hannibal egit, ibique aram condidit dedicavitque cum ingenti rerum ab se gestarum titulo, Punicis Græcisque litteris insculpto.

Liber XXIX.

Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios milites ordina-
2 vit centuriavitque. Ex iis trecentos iuvenes, florentes ætate
et virium robore insignes, circa se habebat, ignorantes, quem
3 ad usum neque centuriati neque armati servarentur. Tum
ex totius Siciliæ iuniorum numero principes genere et fortuna
trecentos equites, qui secum in Africam traiicerent, legit,
diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati ades-
4 sent, edixit. Gravis ea militia, procul domo, terra marique
multos labores, magna pericula allatura, videbatur; neque
ipsos modo, sed parentes cognatosque eorum ea cura angebat.
5 Ubi dies, quæ dicta erat, advenit, arma equosque ostende-
runt. Tum Scipio renuntiari sibi dixit, quosdam equites
Siculorum tanquam gravem et duram horrere eam militiam;
6 si qui ita animati essent, malle eos sibi iam tum fateri,
quam postmodo querentes segnes atque inutiles milites rei
publicæ esse; expromerent, quid sentirent; cum bona venia
7 se auditurum. Ubi ex iis unus ausus est dicere, se prorsus,
8 si sibi, utrum vellet, liberum esset, nolle militare, tum Scipio
ei: „Quoniam igitur, adolescens, quid sentires, non dissimulasti,
vicarium tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera
instrumenta militiæ tradas et tecum hinc extemplo domum
9 ducas, exerceas, docendum cures equo armisque." Læto

condicionem accipienti unum ex trecentis, quos inermes habe-
bat, tradit. Ubi hoc modo exauctoratum equitem cum gratia
imperatoris ceteri viderunt, se quisque excusare et vicarium
accipere. Ita trecentis Siculis Romani equites substituti sine 10
publica impensa. Docendorum atque exercendorum curam
Siculi habuerunt, quia edictum imperatoris erat, ipsum mili-
taturum, qui ita non fecisset. Egregiam hanc alam equitum 11
evasisse ferunt, multisque prœliis rem publicam adiuvisse.

Legiones inde quum inspiceret, plurimorum stipendiorum 12
ex iis milites delegit, maxime qui sub duce Marcello milita-
verant, quos quum optima disciplina institutos credebat, tum 13
etiam ab longa Syracusarum obsidione peritissimos esse urbium
oppugnandarum; nihil enim parvum, sed Carthaginis iam
excidia agitabat animo. Inde exercitum per oppida dispertit; 14
frumentum Siculorum civitatibus imperat, ex Italia advecto
parcit; veteres naves reficit et cum iis C. Lælium in Africam
prædatum mittit; novas Panormi subducit, quia ex viridi
materia raptim factæ erant, ut in sicco hibernarent.

Præparatis omnibus ad bellum, Syracusas, nondum ex 15
magnis belli motibus satis tranquillas, venit. Græci res a 16
quibusdam Italici generis, eadem vi, qua per bellum ceperant,
retinentibus, concessas sibi ab senatu repetebant. Omnium 17
primum ratus tueri publicam fidem, partim edicto, partim
iudiciis etiam in pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis
suas res Syracusanis restituit. Non ipsis tantum ea res, 18
sed omnibus Siciliæ populis grata fuit, eoque enixius ad
bellum adiuverunt.

Eadem æstate in Hispania coortum ingens bellum, conciente 19
Ilergete Indibili, nulla alia de causa quam per admirationem
Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto. Eum super- 20
esse unum ducem Romanis, ceteris ab Hannibale interfectis,
rebatur: eo nec in Hispaniam cæsis Scipionibus alium, quem
mitterent, habuisse, et postquam in Italia gravius bellum
urgeret, adversus Hannibalem eum arcessitum. Præterquam 21
quod nomina tantum ducum in Hispania Romani habeant,

22 exercitum quoque inde veterem deductum; trepida omnia ut
inconditam turbam tironum esse. Nunquam talem occasionem
23 liberandæ Hispaniæ fore. Servitum ad eam diem aut Car-
thaginiensibus aut Romanis, nec in vicem his aut illis, sed
24 interdum utrisque simul. Pulsos ab Romanis Carthaginien-
ses; ab Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab
omni externo imperio soluta in perpetuum Hispania in patrios
25 rediret mores ritusque. Hæc taliaque dicendo non populares
modo, sed Ausetanos quoque, vicinam gentem, concitat et
26 alios finitimos sibi atque illis populos. Itaque intra paucos
dies triginta millia peditum, quattuor ferme equitum in Sede-
2 tanum agrum, quo edictum erat, convenerunt. Romani quo-
que imperatores, L. Lentulus et L. Manlius Acidinus, ne
2 glisceret prima negligendo bellum, iunctis et ipsi exercitibus,
per agrum Ausetanum, hostico tanquam pacato clementer
ductis militibus, ad sedem hostium pervenere et trium millium
3 spatio procul a castris eorum posuerunt castra. Primo per
legatos nequicquam tentatum, ut discederetur ab armis; dein
quum in pabulatores Romanos impetus repente ab equitibus
Hispanis factus esset, summisso ab statione Romana equitatu,
equestre prœlium fuit, haud sane memorando in partem ullam
4 eventu. Sole oriente postero die armati instructique omnes
mille ferme passus procul a castris Romanis aciem ostendere.
5 Medii Ausetani erant; cornua dextrum Ilergetes, lævum
ignobiles tenebant Hispani populi; inter cornua et mediam
aciem intervalla patentia satis late fecerant, qua equitatum,
6 ubi tempus esset, emitterent. Et Romani more suo exercitum
quum instruxissent, id modo hostium imitati sunt, ut inter
7 legiones et ipsi patentes equiti relinquerent vias. Ceterum
Lentulus ei parti usum equitis fore ratus, quæ prior in
8 dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser.
Cornelio tribuno militum imperat, equites per patentes in
9 hostium acie vias permittere equos iubeat. Ipse, cœpta parum
prospere pedestri pugna, tantum moratus, dum cedenti duo-
decimæ legioni, quæ in lævo cornu adversus Ilergetes locata

erat, tertiam decimam legionem ex subsidiis in primam aciem
firmamentum ducit, postquam æquata ibi pugna est, ad L. 10
Manlium inter prima signa hortantem ac subsidia, quibus res
postulabat, locis inducentem venit; indicat, tuta ab lævo cornu
esse; iam missum ab se Cornelium procella equestri hostes 11
circumfusurum. Vix hæc dicta dederat, quum Romani 12
equites in medios invecti hostes simul pedestres acies turba-
runt, simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos
clauserunt. Itaque omissa pugna equestri ad pedes Hi- 13
spani descenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium
ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt
signa, hortantur, orant milites, ut perculsos invadant neu
restitui aciem patiantur. Non sustinuissent tam infestum 14
impetum barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus ad
pedes degressis ante prima signa peditum se obiecisset. Ibi 15
aliquamdiu atrox pugna stetit; tandem, postquam ii, qui circa
regem seminecem restantem, deinde pilo terræ affixum pugna-
bant, obruti telis occubuerunt, tum fuga passim cœpta. Plures 16
cæsi, quia equos conscendendi equitibus spatium non fuerat,
et quia perculsis acriter institerunt Romani; nec ante absces-
sum est, quam castris quoque exuerunt hostem. Decem tria 17
millia Hispanorum cæsa eo die, mille octingenti ferme capti;
Romanorum sociorumque paulo amplius ducenti, maxime in
lævo cornu, ceciderunt. Pulsi castris Hispani aut qui ex 18
prœlio effugerant, sparsi primo per agros, deinde in suas
quisque civitates redierunt. Tum a Mandonio evocati in 3
concilium conquestique ibi clades suas, increpitis auctoribus
belli, legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque faci-
endam censuere. Quibus culpam in auctorem belli Indibilem 2
ceterosque principes, quorum plerique in acie cecidissent, con-
ferentibus tradentibusque arma et dedentibus sese responsum
est, in deditionem ita accipi eos, si Mandonium ceterosque 3
belli concitores tradidissent vivos; si minus, exercitum se in
agrum Ilergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum popu-
lorum inducturos. Hæc dicta legatis renuntiataque in concilium. 4

Ibi Mandonius ceterique principes comprehensi et traditi ad
5 supplicium. Hispaniæ populis reddita pax; stipendium eius
anni duplex et frumentum sex mensum imperatum sagaque
et togæ exercitui, et obsides ab triginta ferme populis accepti.
6 Ita Hispaniæ rebellantis tumultu haud magno motu intra
paucos dies concito et compresso, in Africam omnis terror
7 versus. C. Lælius nocte ad Hipponem Regium quum acces-
sisset, luce prima ad populandum agrum sub signis milites
8 sociosque navales duxit. Omnibus pacis modo incuriose
agentibus, magna clades illata; nuntiique trepidi Carthaginem
terrore ingenti complevere, classem Romanam Scipionemque
imperatorem (et fama fuerat, iam in Siciliam transgressum)
9 advenisse. Nec quot naves vidissent, nec quanta manus
agros popularetur, satis gnari omnia in maius, metu augente,
accipiebant. Itaque primo terror pavorque, dein mæstitia
10 animos incessit: tantum fortunam mutasse, ut, qui modo ipsi
exercitum ante mœnia Romana habuissent victores, stratisque
tot hostium exercitibus omnes Italiæ populos aut vi aut volun-
11 tate in deditionem accepissent, ii verso Marte Africæ popu-
lationes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequaquam
12 pari ad patienda ea robore, ac Romani fuissent. Illis Ro-
manam plebem, illis Latium iuventutem præbuisse maiorem
semper frequentioremque pro tot cæsis exercitibus subolescen-
13 tem; suam plebem imbellem in urbe, imbellem in agris esse;
mercede parari auxilia ex Afris, gente ad omnem auram spei
14 mobili atque infida. Iam reges, Syphacem post colloquium
cum Scipione alienatum, Masinissam aperta defectione infestis-
15 simum hostem. Nihil usquam spei, nihil auxilii esse. Nec
Magonem ex Gallia movere tumultus quicquam nec coniun-
gere sese Hannibali, et Hannibalem ipsum iam et fama
4 senescere et viribus. In hæc deflenda prolapsos ab recenti
nuntio animos rursus terror instans revocavit ad consultandum,
2 quonam modo obviam præsentibus periculis iretur. Dilectus
raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad conducenda
Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela,

arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem adversus
Romanam classem. Iam hæc agentibus nuntius tandem venit, 3
Lælium, non Scipionem, copiasque, quantæ ad incursiones
agrorum satis sint, transvectas; summæ belli molem adhuc
in Sicilia esse. Ita respiratum, mittique ad Syphacem lega- 4
tiones aliosque regulos firmandæ societatis causa cœptæ. Ad
Philippum quoque missi, qui ducenta argenti talenta polli-
cerentur, ut in Siciliam aut in Italiam traiiceret. Missi et 5
ad suos imperatores in Italiam, ut omni terrore Scipionem
retinerent; ad Magonem non legati modo, sed viginti quinque 6
longæ naves, sex millia peditum, octingenti equites et septem
elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda auxilia,
quibus fretus propius urbem Romanam exercitum admoveret
coniungeretque se Hannibali. Hæc Carthagine parabant agi- 7
tabantque. Ad Lælium, prædas ingentes ex agro inermi ac
nudo præsidiis agentem, Masinissa, fama Romanæ classis
excitus, cum equitibus paucis venit. Is segniter rem agi ab 8
Scipione questus *est*, quod non iam exercitum in Africam
traiecisset, perculsis Carthaginiensibus, Syphace impedito
finitimis bellis, quem certum habere, si spatium ad sua, ut
velit, componenda detur, nihil sincera fide cum Romanis
acturum. Hortaretur, stimularet Scipionem, ne cessaret; 9
se, quanquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis
copiis affuturum peditum equitumque. Nec ipsi Lælio moran-
dum in Africa esse; classem credere profectam a Carthagine,
cum qua, absente Scipione, non satis tutum esse contrahi
certamen. Ab hoc sermone dimisso Masinissa, Lælius postero **5**
die naves præda onustas ab Hippone solvit, revectusque in
Siciliam mandata Masinissæ Scipioni exposuit.

Eisdem ferme diebus naves, quæ ab Carthagine ad Ma- 2
gonem missæ erant, inter Albingaunos Ligures Genuamque
accesserunt. In iis locis tum forte Mago tenebat classem; qui, 3
legatorum auditis verbis, iubentium exercitus quam maximos
comparare, extemplo Gallorum et Ligurum (namque utriusque
gentis ingens ibi multitudo erat) concilium habuit, et missum 4

se ad eos vindicandos in libertatem ait, et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo præsidia; sed quantis viribus, quanto
5 exercitu id bellum geratur, in eorum potestate esse. Duos exercitus Romanos, unum in Gallia, alterum in Etruria esse; satis scire, Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum; multa millia armanda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus
6 Romanis resistatur. Galli summam ad id suam voluntatem esse dicere; sed quum una castra Romana intra fines, altera in finitima terra Etruria prope in conspectu habeant, si palam fiat, auxiliis adiutum ab sese Pœnum, extemplo infestos utrinque exercitus in agrum suum incursuros; ea ab Gallis desi-
7 deraret, quibus occulte adiuvari posset; Liguribus, quod procul agro urbibusque eorum castra Romana sint, libera consilia esse; illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum
8 æquum esse. Ligures haud abnuere; tempus modo duorum mensum petere ad dilectus habendos. Interim Mago milites Gallos, dimissis clam per agros eorum, mercede conducere. Commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallicis
9 populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex Etruria in Galliam traducit, iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus propius urbem moveat, obviam ire parat, si Pœnus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiæ præsidio futurus.

6 Post reditum ex Africa C. Lælii, et Scipione stimulato Masinissæ adhortationibus, et militibus, prædam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiiciendum quam primum, intervenit maiori minor cogitatio, Locros urbem recipiendi, quæ sub defectionem Italiæ desciverat et ipsa ad
2 Pœnos. Spes autem affectandæ eius rei ex minima re affulsit. Latrociniis magis quam iusto bello in Bruttiis gerebantur res, principio ab Numidis facto et Bruttiis non societate magis Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum
3 morem; postremo Romani quoque milites contagione quadam rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in
4 hostium agros facere. Ab iis egressi quidam urbe Lo-

crenses circumventi Regiumque abstracti fuerant. In eo cap-
tivorum numero fabri quidam fuere, assueti forte apud Pœnos
mercede opus in arce Locrorum facere. Hi cogniti ab Lo- 5
crensium principibus, qui pulsi ab adversa factione, quæ
Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant, quum 6
cetera percontantibus, ut mos est, qui diu absunt, quæ domi
agerentur, exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi
forent, arcem se iis traditiuros; ibi se habitare, fidemque sibi
rerum omnium inter Carthaginienses esse. Itaque, ut qui 7
simul desiderio patriæ angerentur, simul cupiditate inimicos
ulciscendi arderent, redemptis extemplo iis remissisque, quum 8
ordinem agendæ rei composuissent signaque, quæ procul edita
observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem
pars exsulum erat, referentes ibi promissa captivorum quum
spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent, tribuni 9
militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi, iussique ab
Regio tria millia militum Locros ducere; et Q. Pleminio pro-
prætori scriptum, ut rei agendæ adesset. Profecti ab Regio, 10
scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes, media
ferme nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere
proditoribus arcis; qui parati intentique et ipsi scalas ad id 11
ipsum factas quum demisissent pluribusque simul locis scan-
dentes accepissent, priusquam clamor oreretur, in vigiles Pœ-
norum, ut in nullo tali metu sopitos, impetus est factus.
Quorum gemitus primo morientium exauditus, dein subita 12
consternatio ex somno et tumultus, quum causa ignoraretur,
postremo certior res, aliis excitantibus alios. Iamque ad 13
arma pro se quisque vocabat: hostes in arce esse et cædi
vigiles; oppressique forent Romani nequaquam numero pares,
ni clamor ab iis, qui extra arcem erant, sublatus incertum,
unde accidisset, omnia vana augente nocturno tumultu, fecisset.
Itaque, velut plena iam hostium arce, territi Pœni, omisso 14
certamine, in alteram arcem (duæ sunt haud multum inter se
distantes) confugiunt. Oppidani urbem habebant, victoribus 15
præmium in medio positam; ex arcibus duabus prœliis quo-

16 tidie levibus certabatur. Q. Pleminius Romano, Hamilcar
Punico præsidio præerat; arcessentes ex propinquis locis sub-
17 sidia copias augebant. Ipse postremo veniebat Hannibal, nec
sustinuissent Romani, nisi Locrensium multitudo, exacerbata
superbia atque avaritia Pœnorum, ad Romanos inclinasset.

7 Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine Locris
2 rem verti ipsumque Hannibalem adventare, ne præsidio
etiam periclitaretur, haud facili inde receptu, et ipse a Messana,
L. Scipione fratre in præsidio ibi relicto, quum primum æstu
3 fretum inclinatum est, naves mari secundo misit. Et Hannibal,
a Buloto amni (haud procul is ab urbe Locris abest) nuntio
præmisso, ut sui luce prima summa vi prœlium cum Romanis
ac Locrensibus consererent, dum ipse, aversis omnibus in eum
4 tumultum, ab tergo urbem incautam aggrederetur, ubi luce
cœptam invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere,
turba locum artum impediturus, voluit, neque scalas, quibus
5 scanderet muros, attulerat. Sarcinis in acervum coniectis,
quum haud procul muris ad terrorem hostium aciem osten-
disset, cum equitibus Numidis circumequitabat urbem, dum
scalæ, quæque alia ad oppugnandum opus erant, parantur, ad
6 visendum, qua maxime parte aggrederetur. Progressus ad
murum, scorpione icto, qui proximus eum forte steterat,
territus inde tam periculoso casu receptui canere quum ius-
7 sisset, castra procul ab ictu teli communit. Classis Romana
a Messana Locros aliquot horis die superante accessit;
expositi omnes e navibus et ante occasum solis urbem ingressi
8 sunt. Postero die cœpta ex arce a Pœnis pugna, et Hanni-
bal, iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem paratis,
subibat muros, quum repente in eum nihil minus quam tale
9 quicquam timentem patefacta porta erumpunt Romani. Ad
ducentos, improvidos quum invasissent, occidunt; ceteros
Hannibal, ut consulem adesse sensit, in castra recipit, nun-
tioque misso ad eos, qui in arce erant, ut sibimet ipsi con-
10 sulerent, nocte motis castris abiit. Et qui in arce erant, igni
iniecto tectis, quæ tenebant, ut is tumultus hostem moraretur,

agmen suorum fugæ simili cursu ante noctem assecuti sunt. Scipio ut et arcem relictam ab hostibus et vacua vidit castra, 8
vocatos ad contionem Locrenses graviter ob defectionem incusavit; de auctoribus supplicium sumpsit, bonaque eorum 2
alterius factionis principibus ob egregiam fidem adversus Romanos concessit. Publice nec dare nec eripere se quicquam 3
Locrensibus dixit; Romam mitterent legatos; quam senatus æquum censuisset, eam fortunam habituros. Illud satis scire, 4
etsi male de populo Romano meriti essent, in meliore statu sub iratis Romanis futuros, quam sub amicis Carthaginiensibus fuerint. Ipse Pleminio legato præsidioque, quod 5
arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat copiis, Messanam traiecit.

Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Carthagini- 6
ensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas iniurias non æquo modo animo pati, sed prope libenti possent; verum enimvero tantum Pleminius Hamilcarem præsidii 7
præfectum, tantum præsidiarii milites Romani Pœnos scelere atque avaritia superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur certari. Nihil omnium, quæ inopi invisas opes potentioris 8
faciunt, prætermissum in oppidanos est ab duce aut a militibus; in corpora ipsorum, in liberos, in coniuges infandæ contumeliæ editæ. Nam avaritia ne sacrorum quidem spo- 9
liatione abstinuit; nec alia modo templa violata, sed Proserpinæ etiam intacti omni ævo thesauri, præterquam quod a Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias rettulit, spoliati dicebantur. Ergo sicut ante regiæ naves, 10
laceratæ naufragiis, nihil in terram integri præter sacram pecuniam deæ, quam asportabant, extulerant, tum quoque alio 11
genere cladis eadem illa pecunia omnibus contactis ea violatione templi furorem obiecit, atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili vertit. Summæ rei Pleminius 9
præerat; militum pars sub eo, quam ipse ab Regio adduxerat, pars sub tribunis erat. Rapto poculo argenteo ex oppidani 2
domo Pleminii miles fugiens, sequentibus, quorum erat, obvius

3 forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit; cui quum iussu
tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor,
pugna postremo orta inter Pleminii milites tribunorumque, ut
suis quisque opportunus advenerat, multitudine simul ac
4 tumultu crescente. Victi Pleminii milites quum ad Pleminium,
cruorem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione atque
indignatione concurrissent, probra in eum ipsum iactata in
iurgiis referentes, accensus ira domo sese proripuit, vocatos-
5 que tribunos nudari ac virgas expediri iubet. Dum spoli-
andis iis (repugnabant enim militumque fidem implorabant)
tempus teritur, repente milites feroces recenti victoria ex
omnibus locis, velut adversus hostes ad arma conclamatum
6 esset, concurrerunt, et quum violata iam virgis corpora tri-
bunorum vidissent, tum vero in multo impotentiorem subito
rabiem accensi, sine respectu non maiestatis modo, sed etiam
humanitatis, in legatum impetum, lictoribus prius indignum
7 in modum mulcatis, faciunt. Tum ipsum ab suis interceptum
et seclusum hostiliter lacerant et prope exsanguem, naso auri-
8 busque mutilatis, relinquunt. His Messanam nuntiatis Scipio
post paucos dies Locros hexere advectus, quum causam
Pleminii et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relic-
toque in eiusdem loci præsidio, tribunis sontibus iudicatis et
in vincla coniectis, ut Romam ad senatum mitterentur, Mes-
9 sanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens iræ,
neglectam ab Scipione et nimis leviter latam suam iniuriam
ratus, nec quemquam æstimare alium eam litem posse, nisi
10 qui atrocitatem eius patiendo sensisset, tribunos attrahi ad se
iussit, laceratosque omnibus, quæ pati corpus ullum potest,
suppliciis interfecit, nec satiatus vivorum pœna insepultos
11 proiecit. Simili crudelitate et in Locrensium principes est
usus, quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem pro-
12 fectos audivit; et quæ antea per libidinem atque avaritiam
fœda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia
edere, infamiæ atque invidiæ non sibi modo, sed etiam impe-
ratori esse.

Iam comitiorum appetebat tempus, quum a P. Licinio con- **10**
sule litteræ Romam allatæ, se exercitumque suum gravi morbo
afflictari, nec sisti potuisse, ni eadem vis mali aut gravior
etiam in hostes ingruisset; itaque, quoniam ipse venire ad 2
comitia non posset, si ita patribus videretur, se Q. Cæcilium
Metellum dictatorem comitiorum causa dicturum. Exercitum
Q. Cæcilii dimitti e re publica esse; nam neque usum eius 3
ullum in præsentia esse, quum Hannibal iam in hiberna suos
receperit, et tanta incesserit in ea castra vis morbi, ut, nisi
mature dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur. Ea
consuli a patribus facienda, ut e re publica fideque sua
duceret, permissa.

Civitatem eo tempore repens religio invaserat, invento 4
carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de cælo
lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terræ Italiæ 5
bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si mater
Idæa a Pessinunte Romam advecta foret. Id carmen ab 6
decemviris inventum eo magis patres movit, quod et legati,
qui donum Delphos portaverant, referebant, et sacrificantibus
ipsis Pythio Apollini læta exta fuisse, et responsum oraculo
editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex spoliis dona
portarent, adesse populo Romano. In eiusdem spei summam 7
conferebant P. Scipionis velut præsagientem animum de fine
belli, quod depoposcisset provinciam Africam. Itaque quo 8
maturius fatis, ominibus oraculisque portendentis sese victoriæ
compotes fierent, id cogitare atque agitare, quæ ratio transpor-
tandæ Romam deæ esset. Nullasdum in Asia socias civitates **11**
habebat populus Romanus; tamen memores, Æsculapium quoque
ex Græcia quondam, hauddum ullo fœdere sociata, valetudinis
populi causa arcessitum, tunc iam cum Attalo rege propter com- 2
mune adversus Philippum bellum cœptam amicitiam esse,
facturum eum, quæ posset, populi Romani causa, legatos ad 3
eum decernunt, M. Valerium Lævinum, qui bis consul fuerat
ac res in Græcia gesserat, M. Cæcilium Metellum prætorium,
Ser. Sulpicium Galbam ædilicium, duos quæstorios, Cn. Tre-

4 mellium Flaccum et M. Valerium Faltonem. Iis quinque
naves quinqueremes, ut ex dignitate populi Romani adirent
eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini Romano
5 esset, decernunt. Legati Asiam petentes protinus Delphos
quum escendissent, oraculum adierunt consulentes, ad quod
negotium domo missi essent, perficiendi eius quam sibi spem
6 populoque Romano portenderet. Responsum esse ferunt, per
Attalum regem compotes eius fore, quod peterent; quum
Romam deam devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir opti-
7 mus Romæ esset, hospitio exciperet. Pergamum ad regem
venerunt. Is legatos comiter acceptos Pessinuntem in Phry-
giam deduxit, sacrumque iis lapidem, quam matrem deum
esse incolæ dicebant, tradidit ac deportare Romam iussit.
8 Præmissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit, deam
apportari; quærendum virum optimum in civitate esse, qui
eam rite hospitio acciperet.

9 Q. Cæcilius Metellus dictator ab consule in Bruttiis comi-
tiorum causa dictus, exercitusque eius dimissus, magister
10 equitum L. Veturius Philo. Comitia habita per dictatorem.
Consules facti M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tudi-
11 tanus absens, quum provinciam Græciam haberet. Prætores
inde creati Ti. Claudius Nero, M. Marcius Ralla, L. Scri-
bonius Libo, M. Pomponius Matho. Comitiis peractis dictator
sese magistratu abdicavit.

12 Ludi Romani ter, plebeii septies instaurati. Curules
erant ædiles Cn. et L. Cornelii Lentuli. Lucius Hispaniam pro-
vinciam habebat; absens creatus absens eum honorem gessit.
13 Ti Claudius Asellus et M. Iunius Pennus plebeii ædiles fue-
runt. Ædem Virtutis eo anno ad portam Capenam M. Mar-
cellus dedicavit, septimo decimo anno post, quam a patre eius
14 primo consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat. Et
flamen Martialis eo anno est mortuus M. Æmilius Regillus.

12 Neglectæ eo biennio res in Græcia erant. Itaque Phi-
lippus Ætolos desertos ab Romano, cui uni fidebant, auxilio,
quibus voluit condicionibus ad petendam et paciscendam subegit

pacem. Quod nisi omni vi perficere maturasset, bellantem 2
eum cum Ætolis P. Sempronius proconsul, successor imperii
missus Sulpicio cum decem millibus peditum et mille equitibus
et triginta quinque rostratis navibus, haud parvum momentum
ad opem ferendam sociis, oppressisset. Vixdum pace facta, 3
nuntius regi venit, Romanos Dyrrachium venisse, Parthinosque
et propinquas gentes alias motas esse ad spem novandi res,
Dimallumque oppugnari. Eo se averterant Romani ab Ætolo- 4
rum, quo missi erant, auxilio, irati, quod sine auctoritate sua
adversus fœdus cum rege pacem fecissent. Ea quum audisset 5
Philippus, ne qui motus maior in finitimis gentibus populisque
oreretur, magnis itineribus Apolloniam contendit, quo Sem-
pronius se receperat, misso Lætorio legato cum parte copia-
rum et quindecim navibus in Ætoliam ad visendas res pa-
cemque, si posset, turbandam. Philippus agros Apolloni- 6
atium vastavit et, ad urbem admotis copiis, potestatem pugnæ
Romano fecit; quem postquam quietum muros tantummodo
tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, et 7
cum Romanis quoque, sicut cum Ætolis, cupiens pacem,
si posset, si minus, indutias facere, nihil ultra irritatis novo
certamine odiis, in regnum se recepit. Per idem tempus 8
tædio diutini belli Epirotæ, tentata prius Romanorum volun-
tate, legatos de pace communi ad Philippum misere, satis 9
confidere conventuram eam affirmantes, si ad colloquium cum
P. Sempronio imperatore Romano venisset. Facile impe- 10
tratum (neque enim ne ipsius quidem regis abhorrebat animus),
ut in Epirum transiret. Phœnice urbs est Epiri; ibi prius 11
collocutus rex cum Aeropo et Derda et Philippo, Epirotarum
prætoribus, postea cum P. Sempronio congreditur. Affuit 12
colloquio Amynander, Athamanum rex, et magistratus alii
Epirotarum et Acarnanum. Primus Philippus prætor verba
fecit et petiit simul ab rege et ab imperatore Romano, ut
finem belli facerent darentque eam Epirotis veniam. P. Sem- 13
pronius condiciones pacis dixit, ut Parthini et Dimallum et
Bargullum et Eugenium Romanorum essent, Atintania, si
missis Romam legatis ab senatu impetrasset, ut Macedoniæ

14 accederet. In eas condiciones quum pax conveniret, ab rege fœderi adscripti Prusia, Bithyniæ rex, Achæi, Bœoti, Thessali, Acarnanes, Epirotæ, ab Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis, Lacedæmoniorum tyrannus, Elei, Messenii,
15 Athenienses. Hæc conscripta consignataque sunt, et in duos menses indutiæ factæ, donec Romam mitterentur legati, ut
16 populus in has condiciones pacem iuberet. Iusseruntque omnes tribus, quia, verso in Africam bello, omnibus aliis in præsentia levari bellis volebant. P. Sempronius, pace facta, ad consulatum Romam decessit.

13 M. Cornelio, P. Sempronio consulibus (quintus decimus
A. u. c. 550. A. Ch. 204. is annus belli Punici erat) provinciæ Cornelio Etruria cum vetere exercitu, Sempronio Bruttii, ut novas scriberet legiones,
2 decretæ; prætoribus M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni peregrina et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti.
3 Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe, quam habebat, prorogatum in annum imperium est; item P. Licinio, ut Bruttios duabus legionibus obtineret, quoad eum in provincia cum imperio morari consuli
4 e re publica visum esset. Et M. Livio et Sp. Lucretio cum binis legionibus, quibus adversus Magonem Galliæ præsidio
5 fuissent, prorogatum imperium est, et Cn. Octavio, ut, quum Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset, ipse navibus longis quadraginta maritimam oram, quibus finibus senatus
6 censuisset, tutaretur. M. Pomponio prætori in Sicilia Cannensis exercitus, duæ legiones decretæ; T. Quinctius Tarentum, C. Hostilius Tubulus Capuam pro prætoribus, sicut pri-
7 ore anno, cum vetere uterque præsidio obtinerent. De Hispaniæ imperio, quos in eam provinciam duos pro consulibus mitti placeret, latum ad populum est. Omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum, pro consulibus, sicut priore anno tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt.
8 Consules dilectum habere instituerunt et ad novas scribendas in Bruttios legiones et in ceterorum (ita enim iussi ab senatu erant) exercituum supplementum.

Quanquam nondum aperte Africa provincia decreta erat, 14
occultantibus id, credo, patribus, ne præsciscerent Carthagini-
enses, tamen in eam spem erecta civitas erat, in Africa eo
anno bellatum iri finemque bello Punico adesse. Impleverat 2
ea res superstitionum animos, pronique et ad nuntianda *et*
ad credenda prodigia erant; eo plura vulgabantur: duos soles 3
visos, et nocte interluxisse, et facem Setiæ ab ortu solis ad
occidentem porrigi visam; Tarracinæ portam, Anagniæ et
portam et multis locis murum de cælo tactum; in æde Iunonis
Sospitæ Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum.
Eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit, et 4
novendiale sacrum, quod de cælo lapidatum esset, factum.
Eo accessit consultatio de matre Idæa accipienda, quam præ- 5
terquam quod M. Valerius, unus ex legatis, prægressus actutum
in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius aderat Tarracinæ
iam esse. Haud parvæ rei iudicium senatum tenebat, qui 6
vir optimus in civitate esset; veram certe victoriam eius rei 7
sibi quisque mallet quam ulla imperia honoresve suffragio seu
patrum seu plebis delatos. P. Scipionem Cn. filium, eius, 8
qui in Hispania ceciderat, adolescentem nondum quæstorium,
iudicaverunt in tota civitate virum bonorum optimum esse.
Id quibus virtutibus inducti ita iudicarint, sicut traditum a 9
proximis memoriæ temporum illorum scriptoribus libens
posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetu-
state obrutam non interponam. P. Cornelius cum omnibus 10
matronis Ostiam obviam ire deæ iussus, isque eam de nave
accipere et in terram elatam tradere ferendam matronis.
Postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat 11
iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus deam accepit
extulitque in terram. Matronæ primores civitatis, inter quas 12
unius Claudiæ Quintæ insigne est nomen, accepere; cui dubia,
ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso
ministerio pudicitiam fecit. Eæ per manus, succedentes 13
deinde aliæ aliis, omni obviam effusa civitate, turibulis ante
ianuas positis, qua præferebatur, atque accenso ture, precantes,

14 ut volens propitiaque urbem Romanam iniret, in ædem Vic-
toriæ, quæ est in Palatio, pertulere deam pridie idus Apriles;
isque dies festus fuit. Populus frequens dona deæ in Pala-
tium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

15 Quum de supplemento legionum, quæ in provinciis erant,
ageretur, tempus esse a quibusdam senatoribus subiectum est,
quæ dubiis in rebus utcunque tolerata essent, ea, dempto iam
2 tandem deum benignitate metu, non ultra pati. Erectis
exspectatione patribus, subiecerunt, colonias Latinas duodecim,
quæ Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites
dare, eas annum iam ferme sextum vacationem militiæ quasi
3 honoris et beneficii causa habere, quum interim boni obe-
dientesque socii pro fide atque obsequio in populum Romanum
4 continuis omnium annorum dilectibus exhausti essent. Sub
hanc vocem non memoria magis patribus renovata rei prope
5 iam oblitteratæ, quam ira irritata est. Itaque nihil prius referre
consules passi decreverunt, ut consules magistratus denosque
principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseolis,
Sora, Suessa, Setia, Circeiis, Narnia, Interamna (hæ namque
6 coloniæ in ea causa erant) Romam excirent; iis imperarent,
quantum quæque earum coloniarum militum plurimum dedisset
populo Romano, ex quo hostes in Italia essent, duplicatum
eius summæ numerum peditum daret et equites centenos
7 vicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset,
pro equite uno tres pedites liceret dare; pedites equitesque
quam locupletissimi legerentur, mitterenturque, ubicunque
8 extra Italiam supplemento opus esset. Si qui ex iis recu-
sarent, retineri eius coloniæ magistratus legatosque placere,
neque, si postularent, senatum dari, priusquam imperata
9 fecissent. Stipendium præterea iis coloniis in millia æris
asses singulos imperari exigique quotannis, censumque in iis
10 coloniis agi ex formula ab Romanis censoribus data; dari
autem placere eandem quam populo Romano; deferrique Ro-
mam ab iuratis censoribus coloniarum, priusquam magistratu
11 abirent. Ex hoc senatus consulto accitis Romam magistra-

tibus primoribusque earum coloniarum consules quum milites
stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare ac recla-
mare; negare tantum militum effici posse; vix, si simplum 12
ex formula imperetur, enisuros; orare atque obsecrare, ut sibi 13
senatum adire ac deprecari liceret; nihil se, quare perire
merito deberent, admisisse; sed si pereundum etiam foret,
neque suum delictum neque iram populi Romani, ut plus
militum darent, quam haberent, posse efficere. Consules 14
obstinati legatos manere Romæ iubent, magistratus ire domos
ad dilectus habendos; nisi summa militum, quæ imperata esset,
Romam adducta, neminem iis senatum daturum. Ita præcisa 15
spe senatum adeundi deprecandique, dilectus in iis duodecim
coloniis, per longam vacationem numero iuniorum aucto, haud
difficulter est perfectus.

Altera item res, prope æque longo neglecta silentio, **16**
relata a M. Valerio Lævino est, qui privatis collatas pecunias
se ac M. Claudio consulibus reddi tandem æquum esse dixit;
nec mirari quemquam debere, in publica obligata fide suam 2
præcipuam curam esse; nam præterquam quod aliquid pro-
prie ad consulem eius anni, quo collatæ pecuniæ essent, per-
tineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse, inopi ærario
nec plebe ad tributum sufficiente. Grata ea patribus admo- 3
nitio fuit; iussisque referre consulibus, decreverunt, ut tribus
pensionibus ea pecunia solveretur; primam præsentem ii, qui
tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.

Omnes deinde alias curas una occupavit, postquam Lo- 4
crensium clades, quæ ignoratæ ad eam diem fuerant, legatorum
adventu vulgatæ sunt; nec tam Pleminii scelus quam Sci- 5
pionis in eo aut ambitio aut negligentia iras hominum irri-
tavit. Decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus, 6
in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicum, ramos
oleæ, ut Græcis mos est, porrigentes, ante tribunal cum fle-
bili vociferatione humi procubuerunt. Quærentibus consulibus 7
Locrenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato
Romanisque militibus, quæ pati ne Carthaginienses quidem

velit populus Romanus; rogare, uti sibi patres adeundi deplo-
17 randique ærumnas suas potestatem facerent. Senatu dato,
maximus natu ex iis: „Scio, quanti æstimentur nostræ apud
vos querelæ, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse,
si probe sciatis, et quomodo proditi Locri Hannibali sint et
quomodo, pulso Hannibalis præsidio, restituti in dicionem
2 vestram; quippe, si et culpa defectionis procul a publico con-
silio absit, et reditum in vestram dicionem appareat non
voluntate solum, sed etiam ope et virtute nostra, magis
indignemini, bonis ac fidelibus sociis tam indignas iniurias
3 ab legato vestro militibusque fieri. Sed ego causam utrius-
que defectionis nostræ in aliud tempus differendam arbitror
4 esse duarum rerum gratia, unius, ut coram P. Scipione, qui
Locros recepit *et* omnium nobis recte perperamque factorum
est testis, agatur, alterius, quod, qualescunque sumus, tamen
5 hæc, quæ passi sumus, pati non debuimus. Non possumus
dissimulare, patres conscripti, nos, quum præsidium Punicum
in arce nostra haberemus, multa fœda et indigna et a præ-
fecto præsidii Hamilcare et ab Numidis Afrisque passos esse;
6 sed quid illa sunt, collata cum iis, quæ hodie patimur? Cum
bona venia, quæso, audiatis, patres conscripti, id, quod invitus
dicam. In discrimine est nunc humanum omne genus, utrum vos
7 an Carthaginienses principes orbis terrarum videat. Si ex iis,
quæ Locrenses aut ab illis passi sumus aut a vestro præsidio
nunc quum maxime patimur, æstimandum Romanum ac Puni-
cum imperium sit, nemo non illos sibi quam vos dominos
8 præoptet. Et tamen videte, quemadmodum in vos Locrenses
animati sint. Quum a Carthaginiensibus iniurias tanto mino-
res acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus; quum
a vestro præsidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio
9 quam ad vos querelas detulimus. Aut vos respicietis perditas
res nostras, patres conscripti, aut ne ab dis quidem immor-
10 talibus quod precemur, quicquam superest. Q. Pleminius
legatus missus est cum præsidio ad recipiendos a Cartha-
giniensibus Locros, et cum eodem ibi relictus est præsidio.

In hoc legato vestro (dant enim animum ad loquendum libere 11
ultimæ miseriæ) nec hominis quicquam est, patres conscripti,
præter figuram et speciem neque Romani civis præter habi-
tum vestitumque et sonum Latinæ linguæ; pestis ac belua 12
immanis, quales fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur,
ad perniciem navigantium circumsedisse fabulæ ferunt. Ac 13
si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in
socios vestros satis haberet, unam, profundam quidem, vora-
ginem tamen patientia nostra expleremus; nunc omnes cen- 14
turiones militesque vestros (adeo in promiscuo licentiam atque
improbitatem esse voluit) Pleminios fecit; omnes rapiunt, 15
spoliant, verberant, vulnerant, occidunt; constuprant matronas,
virgines, ingenuos raptos ex complexu parentium. Quotidie 16
capitur urbs nostra, quotidie diripitur; dies noctesque omnia
passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque asportan-
tur, ploratibus sonant. Miretur, qui sciat, quomodo aut nos 17
ad patiendum sufficiamus, aut illos, qui faciunt, nondum
tantarum iniuriarum satietas ceperit. Neque ego exsequi
possum nec vobis operæ est audire singula, quæ passi sumus;
communiter omnia amplectar. Nego domum ullam Locris, 18
nego quemquam hominem expertem iniuriæ esse; nego ullum
genus sceleris, libidinis, avaritiæ superesse, quod in ullo, qui
pati potuerit, prætermissum sit. Vix ratio iniri potest, uter 19
casus civitati sit detestabilior, quum hostes bello urbem
cepere, an quum exitiabilis tyrannus vi atque armis oppressit.
Omnia, quæ captæ urbes patiuntur, passi sumus et quum 20
maxime patimur, patres conscripti; omnia, quæ crudelissimi
atque importunissimi tyranni scelera in oppressos cives edunt,
Pleminius in nos liberosque nostros et coniuges edidit. Unum **18**
est, de quo nominatim et nos queri religio infixa animis
cogat, et vos audire et exsolvere rem publicam vestram
religione, si ita vobis videbitur, velimus, patres conscripti;
videmus enim, cum quanta cærimonia non vestros solum colatis 2
deos, sed etiam externos accipiatis. Fanum est apud nos 3
Proserpinæ, de cuius sanctitate templi credo aliquam famam

4 ad vos pervenisse Pyrrhi bello, qui, quum ex Sicilia rediens
Locros classe præterveheretur, inter alia fœda, quæ propter
fidem erga vos in civitatem nostram facinora edidit, thesauros
quoque Proserpinæ, intactos ad eam diem, spoliavit, atque ita,
5 pecunia in naves imposita, ipse terra est profectus. Quid
ergo evenit, patres conscripti? Classis postero die fœdissima
tempestate lacerata omnesque naves, quæ sacram pecuniam
6 habuerunt, in litora nostra eiectæ sunt; qua tanta clade edoc-
tus tandem, deos esse, superbissimus rex pecuniam omnem
conquisitam in thesauros Proserpinæ referri iussit. Nec tamen
illi unquam postea prosperi quicquam evenit, pulsusque Italia
ignobili atque inhonesta morte, temere nocte ingressus Argos,
7 occubuit. Hæc quum audisset legatus vester tribunique
militum et mille alia, quæ non augendæ religionis causa, sed
præsenti deæ numine sæpe comperta nobis maioribusque
8 nostris referebantur, ausi sunt nihilo minus sacrilegas admo-
vere manus intactis illis thesauris et nefanda præda se ipsos
9 ac domos contaminare suas et milites vestros. Quibus, per
vos fidem vestram, patres conscripti, priusquam eorum scelus
expietis, neque in Italia neque in Africa quicquam rei gesseritis,
ne, quod piaculi commiserunt, non suo solum sanguine, sed etiam
10 publica clade luant. Quanquam ne nunc quidem, patres
conscripti, aut in ducibus aut in militibus vestris cessat
ira deæ. Aliquoties iam inter se signis collatis concucurre-
runt. Dux alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni
militum erant. Non acrius cum Carthaginiensibus quam inter
11 se ipsi ferro dimicaverunt, præbuissentque occasionem furore
suo Locros recipiendi Hannibali, nisi accitus ab nobis Scipio
12 intervenisset. At hercule milites contactos sacrilegio furor
agitat, in ducibus ipsis puniendis nullum deæ numen apparuit.
Immo ibi præsens maxime fuit. Virgis cæsi tribuni ab legato
13 sunt; legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, præter-
quam quod toto corpore laceratus, naso quoque auribusque
14 decisis, exsanguis est relictus; recreatus dein legatus ex
vulneribus tribunos militum in vincla coniectos, dein verbe-

ratos servilibusque omnibus suppliciis cruciatos occidit, mortuos
deinde prohibuit sepeliri. Has dea pœnas a templi sui spo- 15
liatoribus habet, nec ante desinet omnibus eos agitare furiis,
quam reposita sacra pecunia in thesauris fuerit. Maiores 16
quondam nostri gravi Crotoniensium bello, quia extra urbem
templum est, transferre in urbem eam pecuniam voluerunt;
noctu audita ex delubro vox est, abstinerent manus; deam
sua [templa] defensuram. Quia movendi inde thesauros re- 17
ligio incussa erat, muro circumdare templum voluerunt; ad
aliquantum iam altitudinis excitata erant mœnia, quum subito
collapsa ruina sunt. Sed et nunc et tunc et sæpe alias dea suam 18
sedem suumque templum aut tutata est aut a violatoribus
gravia piacula exegit; nostras iniurias nec potest nec possit
alius ulcisci quam vos, patres conscripti. Ad vos vestram- 19
que fidem supplices confugimus. Nihil nostra interest, utrum
sub illo legato, sub illo præsidio Locros esse sinatis an irato
Hannibali et Pœnis ad supplicium dedatis. Non postulamus,
ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta causa credatis;
veniat, coram ipse audiat, ipse diluat. Si quicquam sceleris, 20
quod homo in homines edere potest, in nos prætermisit, non
recusamus, quin et nos omnia eadem iterum, si pati possumus,
patiamur et ille omni divino humanoque liberetur scelere."

Hæc quum ab legatis dicta essent, quæsissetque ab iis **19**
Q. Fabius, detulissentne eas querelas ad P. Scipionem, re-
sponderunt, missos legatos esse, sed eum belli apparatu occu-
patum esse et in Africam aut iam traiecisse aut intra paucos
dies traiecturum; et legati gratia quanta esset apud impera- 2
torem, expertos esse, quum inter eum et tribunos cognita
causa tribunos in vincla coniecerit, legatum æque sontem aut
magis etiam in ea potestate reliquerit. Iussis excedere 3
e templo legatis, non Pleminius modo, sed etiam Scipio prin-
cipum orationibus lacerari. Ante omnes Q. Fabius natum
eum ad corrumpendam disciplinam militarem arguere; sic et 4
in Hispania plus prope per seditionem militum quam bello
amissum; externo et regio more et indulgere licentiæ militum

et sævire in eos. Sententiam deinde æque trucem orationi
5 adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari placere
et ex vinculis causam dicere ac, si vera forent, quæ Locren-
6 ses quererentur, in carcere necari bonaque eius publicari; P.
Scipionem, quod de provincia decessisset iniussu senatus,
revocari, agique cum tribunis plebis, ut de imperio eius abro-
gando ferrent ad populum; Locrensibus coram senatum
respondere, quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque
7 senatum neque populum *Romanum* factas velle; viros bonos
sociosque et amicos eos appellari; liberos, coniuges, quæque
alia erepta essent, restitui; pecuniam, quanta ex thesauris
Proserpinæ sublata esset, conquiri, duplamque pecuniam in
8 thesauros reponi; et sacrum piaculare fieri, ita ut prius ad
collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti
violati essent, quæ piacula, quibus deis, quibus hostiis fieri
9 placeret; milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam trans-
portari; quattuor cohortes sociorum Latini nominis in præ-
10 sidium Locros adduci. Perrogari eo die sententiæ, accensis
studiis pro Scipione et adversus Scipionem, non potuere.
11 Præter Pleminii facinus Locrensiumque cladem ipsius etiam
imperatoris non Romanus modo, sed ne militaris quidem
12 cultus iactabatur: cum pallio crepidisque inambulare in gym-
nasio; libellis eum palæstræque operam dare; æque segniter
molliter*que* cohortem totam Syracusarum amœnitate frui;
13 Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria; exer-
citum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone in Hispania fue-
20 rit, qualis nunc Locris, sociis magis quam hosti metuendum. Hæc
quanquam partim vera, partim mixta eoque similia veris iacta-
bantur, tamen vicit Q. Metelli sententia, qui de ceteris Maximo
2 assensus de Scipionis causa dissensit: qui enim convenire, quem
modo civitas iuvenem admodum unum recuperandæ Hispaniæ
delegerit ducem, quem recepta ab hostibus Hispania ad impo-
nendum Punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit
3 Hannibalem ex Italia retracturum, Africam subacturum, eum
repente, tanquam Q. Pleminium, indicta causa prope damna-

tum ex provincia revocari, quum ea, quæ in se nefarie facta
Locrenses quererentur, ne præsente quidem Scipione facta
dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor, quod legato
pepercisset, insimulari posset? Sibi placere, M. Pomponium 4
prætorem, cui Sicilia provincia sorti evenisset, triduo proximo
in provinciam proficisci; consules decem legatos, quos iis
videretur, ex senatu legere, quos cum prætore mitterent, et
duos tribunos plebei atque ædilem; cum eo consilio prætorem 5
cognoscere; si ea, quæ Locrenses facta quererentur, iussu aut
voluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia
decedere iuberent; si P. Scipio iam in Africam traiecisset, 6
tribuni plebis atque ædilis cum duobus legatis, quos maxime
idoneos prætor censuisset, in Africam proficiscerentur, tribuni 7
atque ædilis, qui reducerent inde Scipionem, legati, qui exer-
citui præessent, donec novus imperator ad eum exercitum
venisset; si M. Pomponius et decem legati comperissent, 8
neque iussu neque voluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad
exercitum Scipio maneret bellumque, ut proposuisset, gereret.
Hoc facto senatus consulto, cum tribunis plebis actum est, aut 9
compararent inter se aut sorte legerent, qui duo cum prætore ac
legatis irent; ad collegium pontificum relatum est de expiandis, 10
quæ Locris in templo Proserpinæ tacta ac violata elataque inde
essent. Tribuni plebis cum prætore et decem legatis pro- 11
fecti M. Claudius Marcellus et M. Cincius Alimentus; ædi-
lis plebis datus est, quem, si aut in Sicilia prætori dicto
audiens non esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, pren-
dere tribuni iuberent, ac iure sacrosanctæ potestatis reduce-
rent. Prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium attinet. **21**
Alii, auditis, quæ Romæ acta essent, in exsilium Neapolim
euntem forte in Q. Metellum, unum ex legatis, incidisse et
ab eo Regium vi retractum tradunt; alii ab ipso Scipione 2
legatum cum triginta nobilissimis equitum missum, qui
Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes conii-
cerent. Ii omnes, seu ante Scipionis seu tum prætoris 3

4 iussu, traditi in custodiam Reginis sunt. Prætor legatique Lo-
cros profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam
habuere: omnem enim sacram pecuniam, quæque apud Ple-
minium quæque apud milites erat, conquisitam cum ea, quam ipsi
secum attulerant, in thesauris reposuerunt ac piaculare sacrum
5 fecerunt. Tum vocatos ad contionem milites prætor signa
extra urbem efferre iubet, castraque in campo locat, cum
gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut secum
extulisset, quod suum non esset; Locrensibus se permittere, ut,
quod sui quisque cognosset, prenderet, si quid non compa-
6 reret, repeteret; ante omnia libera corpora placere sine
mora Locrensibus restitui; non levi defuncturum pœna, qui non
7 restituisset. Locrensium deinde contionem habuit, atque iis
libertatem legesque suas populum Romanum senatumque
restituere dixit; si qui Pleminium aliumve quem accusare
8 vellet, Regium se sequeretur; si de P. Scipione publice queri
vellent, ea, quæ Locris nefarie in deos hominesque facta
essent, iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos
9 mitterent Messanam; ibi se cum consilio cogniturum. Lo-
crenses prætori legatisque et senatui ac populo Romano gratias
10 egerunt; se ad Pleminium accusandum ituros; Scipionem,
quanquam parum iniuriis civitatis suæ doluerit, eum esse
virum, quem amicum sibi quam inimicum malint esse; pro
certo se habere, neque iussu neque voluntate P. Scipionis
tot tam nefanda commissa, sed aut Pleminio nimium, [aut] sibi
11 parum creditum, aut natura insitum quibusdam esse, ut magis
peccari nolint quam satis animi ad vindicanda peccata habeant.
Et prætori et consilio haud mediocre onus demptum erat de
12 Scipione cognoscendi. Pleminium et ad duo et triginta
homines cum eo damnaverunt atque in catenis Romam mise-
13 runt. Ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque, quæ
vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris
solutaque disciplina militiæ, comperta oculis referrent Romam.

22 Venientibus iis Syracusas Scipio res, non verba ad pur-
gandum sese paravit. Exercitum omnem eo convenire,

classem expediri iussit, tanquam dimicandum eo die terra
marique cum Carthaginiensibus esset. Quo die venerunt, 2
hospitio comiter acceptis, postero die terrestrem navalemque
exercitum, non instructos modo, sed hos decurrentes, classem
in portu simulacrum et ipsam edentem navalis pugnæ, ostendit;
tum circa armamentaria et horrea bellique alium apparatum vi- 3
sendum prætor legatique ducti. Tantaque admiratio singularum 4
universarumque rerum incussa, ut satis crederent, aut illo
duce atque exercitu vinci Carthaginiensem populum aut alio
nullo posse, iuberentque, quod di bene verterent, traiicere et 5
spei conceptæ, quo die illum omnes centuriæ priorem consu-
lem dixissent, primo quoque tempore compotem populum
Romanum facere; adeoque lætis inde animis profecti sunt, 6
tanquam victoriam, non belli magnificum apparatum nuntia-
turi Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, postquam Ro- 7
mam est ventum, extemplo in carcerem conditi. Ac primo
producti ad populum ab tribunis apud præoccupatos Locren-
sium clade animos nullum misericordiæ locum habuerunt;
postea quum sæpius producerentur, iam senescente invidia, 8
molliebantur iræ, et ipsa deformitas Pleminii memoriaque
absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. Mortuus 9
tamen prius in vinclis est, quam iudicium de eo populi per-
ficeretur. Hunc Pleminium Clodius Licinus in libro tertio 10
rerum Romanarum refert ludis votivis, quos Romæ Africanus
iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio
corruperat, aliquot locis urbem incendere, ut effringendi car-
ceris fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere,
deiectum in Tullianum ex senatus consulto. De Scipione 11
nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni,
classem, exercitum ducemque verbis extollentes, effecerunt,
ut senatus censeret, primo quoque tempore in Africam tra-
iiciendum, Scipionique permitteretur, ut ex iis exercitibus, 12
qui in Sicilia essent, ipse eligeret, quos in Africam secum
traiiceret, quos provinciæ relinqueret præsidio.

23 Dum hæc apud Romanos geruntur, Carthaginienses quo-
que, quum, speculis per omnia promuntoria positis, percon-
tantes paventesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem
2 egissent, haud parvum et ipsi tuendæ Africæ momentum
adiecerunt, societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia
3 traiecturum in Africam Romanum crediderant. Erat Has-
drubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo
ante dictum est, quum ex Hispania forte in idem tempus
Scipio atque Hasdrubal convenerunt, sed mentio quoque in-
4 choata affinitatis, ut rex duceret filiam Hasdrubalis. Ad eam
rem consummandam tempusque nuptiis statuendum (iam enim
nubilis erat virgo) profectus Hasdrubal, ut accensum cupi-
ditate (et sunt ante omnes barbaros Numidæ effusi in Vene-
rem) sensit, virginem a Carthagine arcessit maturatque nup-
5 tias; et inter aliam gratulationem, ut publicum quoque fœdus
privato adiiceretur, societas inter populum Carthaginiensium
regemque, data ultro citroque fide, eosdem amicos inimicosque
6 habituros, iure iurando affirmatur. Ceterum Hasdrubal, memor
et cum Scipione initæ regi societatis, et quam vana et
mutabilia barbarorum ingenia essent, veritus, ne, si traiecisset
7 in Africam Scipio, parvum vinculum eæ nuptiæ essent, dum
accensum recenti amore Numidam habet, perpellit, blanditiis
quoque puellæ adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem
mittat, per quos moneat eum, ne prioribus suis promissis
8 fretus in Africam traiiciat; se, et nuptiis civis Carthaginiensis,
filiæ Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico
9 etiam fœdere cum populo Carthaginiensi iunctum, optare
primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum
Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse cer-
taminibus eorum armaque aut hæc aut illa, abnuentem
10 alteram societatem, sequi necesse sit; si non abstineat Africa
Scipio et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium
fore et pro terra Africa, in qua et ipse sit genitus, et pro
patria coniugis suæ proque parente ac penatibus dimicare.

24 Cum his mandatis ab rege legati ad Scipionem missi

Syracusis eum convenerunt. Scipio quanquam magno momento 2
rerum in Africa gerendarum magnaque spe destitutus erat,
legatis propere, priusquam res vulgaretur, remissis in Africam,
litteras dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, 3
ne iura hospitii secum neu cum populo Romano initæ socie-
tatis neu fas, fidem, dexteras, deos testes atque arbitros con-
ventorum fallat. Ceterum, quando neque celari adventus 4
Numidarum poterat (vagati enim in urbe obversatique præ-
torio erant) et, si sileretur, quid petentes venissent, periculum
erat, ne vera eo ipso, quod celarentur, sua sponte magis
emanarent, timorque in exercitu insideret, ne simul cum rege
et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis
præoccupando mentes hominum, et vocatis ad contionem 5
militibus, non ultra esse cunctandum ait; instare, ut in Afri-
cam quam primum traiiciat, socios reges. Masinissam prius ip-
sum ad C. Lælium venisse querentem, quod cunctando tempus
tereretur; nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem, 6
quæ tam diuturnæ moræ sit causa, postulantemque, ut aut
traiiciatur tandem in Africam exercitus, aut, si mutata con-
silia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac regno suo possit
consulere. Itaque satis iam omnibus instructis paratisque, 7
et re iam non ultra recipiente cunctationem, in animo sibi
esse, Lilybæum classe traducta eodemque omnibus peditum
equitumque copiis contractis, quæ prima dies cursum navibus
daret, deis bene iuvantibus in Africam traiicere. Litteras 8
ad M. Pomponium mittit, ut, si ei videretur, Lilybæum veni-
ret, ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et
quantum militum numerum in Africam traiiceret. Item 9
circum oram omnem maritimam misit, ut naves onerariæ
comprensæ Lilybæum omnes contraherentur. Quicquid mili- 10
tum naviumque in Sicilia erat, quum Lilybæum convenis-
set, et nec urbs multitudinem hominum neque portus naves
caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiiciendi, ut 11
non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriæ præmia.
Præcipue, qui superabant ex Cannensi exercitu milites, illo,

non alio duce credebant, navata rei publicæ opera, finire se
12 militiam ignominiosam posse. Et Scipio minime id genus
militum aspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum
cladem acceptam sciret, neque ullos æque veteres milites in
exercitu Romano esse, expertosque non variis prœliis modo,
13 sed urbibus etiam oppugnandis. Quinta et sexta Cannenses
erant legiones. Eas se traiecturum in Africam quum dixis-
set, singulos milites inspexit, relictisque, quos non idoneos
credebat, in locum eorum subiecit, quos secum ex Italia
14 adduxerat, supplevitque ita eas legiones, ut singulæ sena millia
et ducenos pedites, trecenos haberent equites. Sociorum item
Latini nominis pedites equitesque de exercitu Cannensi legit.

25 Quantum militum in Africam transportatum sit, non
2 parvo numero inter auctores discrepat. Alibi decem millia
peditum, duo millia et ducentos equites, alibi sedecim millia
peditum, mille et sexcentos equites, alibi parte plus dimidia
rem auctam, quinque et triginta millia peditum equitumque
3 in naves imposita *invenio*. Quidam non adiecere numerum,
inter quos me ipse in re dubia poni malim. Cælius ut
abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget;
4 volucres ad terram delapsas clamore militum ait tantamque
multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium aut in
Italia aut in Sicilia relinqui videretur.

5 Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscenderent,
ipse eam sibi curam sumpsit; nauticos C. Lælius, qui classis
præfectus erat, in navibus, ante conscendere coactos, continuit;
6 commeatus imponendi M. Pomponio prætori cura data;
quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim
7 dierum cocta, imposita. Ut omnes iam in navibus erant, scaphas
circummisit, ut ex omnibus navibus gubernatoresque et magistri
navium et bini milites in forum convenirent ad imperia
8 accipienda. Postquam convenerunt, primum ab iis quæsivit,
si aquam hominibus iumentisque in totidem dies, quot frumen-
9 tum, imposuissent. Ubi responderunt, aquam dierum quinque
et quadraginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut silen-

tium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda
bene obedientes præstarent; cum viginti rostratis se ac L. 10
Scipionem ab dextro cornu, ab lævo totidem rostratas et C. Læ-
lium, præfectum classis, cum M. Porcio Catone (quæstor is
tum erat) onerariis futurum præsidio; lumina in navibus 11
singula rostratæ, bina onerariæ haberent; in prætoria nave
insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent, 12
gubernatoribus edixit. Fertilissimus ager eoque abundans
omnium copia rerum est regio, et imbelles, quod plerumque
in uberi agro evenit, barbari sunt, priusque, quam ab Cartha-
gine subveniretur, opprimi videbantur posse. Iis editis im- 13
periis, redire ad naves iussi et postero die deis bene iuvan-
tibus signo dato solvere naves.

Multæ classes Romanæ e Sicilia atque ipso illo portu **26**
profectæ erant; ceterum non eo bello solum (nec id mirum;
prædatum enim tantummodo pleræque classes ierant), sed ne
priore quidem ulla profectio tanti spectaculi fuit, quanquam, 2
si magnitudine classis æstimares, et bini consules cum binis
exercitibus ante traiecerant, et prope totidem rostratæ in illis
classibus fuerant, quot onerariis Scipio tum traiiciebat; nam 3
præter quadraginta longas naves quadringentis ferme onerariis
exercitum travexit. Sed et bellum bello secundum priori 4
ut atrocius Romanis videretur, quum quod in Italia bellabatur,
tum ingentes strages tot exercituum, simul cæsis ducibus,
effecerant, et Scipio dux partim factis fortibus, partim suapte 5
fortuna quadam *in* ingentia incrementa gloriæ celebratus con-
verterat animos, simul et mens ipsa traiiciendi, nulli ante 6
eo bello duci tentata, quod ad Hannibalem detrahendum ex
Italia transferendumque et finiendum in Africa bellum se
transire vulgaverat. Concurrerat ad spectaculum in portum 7
omnis turba, non habitantium modo Lilybæi, sed legationum
omnium ex Sicilia, quæ et ad prosequendum Scipionem officii
causa convenerant et prætorem provinciæ M. Pomponium
secutæ fuerant; ad hoc legiones, quæ in Sicilia relinque- 8
bantur, ad prosequendos commilitones processerant, nec

classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis
27 circa referta turba spectaculo navigantibus erat. Ubi
illuxit, Scipio, e prætoria nave silentio per præconem facto,
2 „Divi divæque" inquit, „qui maria terrasque colitis, vos
precor quæsoque, uti, quæ in meo imperio gesta sunt, geruntur
postque gerentur, ea mihi, populo plebique Romanæ,
sociis nominique Latino, qui populi Romani quique meam
sectam, imperium auspiciumque terra, mari [amnibus]que
3 sequuntur, bene verruncent, eaque vos omnia bene iuvetis,
bonis auctibus auxitis; salvos incolumesque, victis perduellibus,
victores, spoliis decoratos, præda onustos triumphantesque
mecum domos reduces sistatis; inimicorum hostiumque ulci-
4 scendorum copiam faxitis; quæque populus Carthaginiensis in
civitatem nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque
Romano in civitatem Carthaginiensium exempla edendi facul-
5 tatem detis." Secundum has preces cruda exta cæsa victima, uti
mos est, in mare proiecit tubaque signum dedit proficiscendi.
6 Vento secundo vehementi satis profecti celeriter e conspectu
terræ ablati sunt; et a meridie nebula excepit ita, vix ut concur-
7 sus navium inter se vitarent; lenior ventus in alto factus. Noc-
tem insequentem eadem caligo obtinuit; sole orto est discussa,
8 et addita vis vento. Iam terram cernebant. Haud ita multo
post gubernator Scipioni ait, non plus quinque millia passuum
Africam abesse; Mercurii promuntorium se cernere; si iubeat
9 eo dirigi, iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in
conspectu terra fuit, precatus deos, uti bono rei publicæ suoque
Africam viderit, dare vela et alium infra navibus accessum
10 petere iubet. Vento eodem ferebantur; ceterum nebula sub
idem ferme tempus, quo pridie, exorta conspectum terræ ademit,
11 et ventus premente nebula cecidit. Nox deinde incertiora
omnia fecit; itaque ancoras, ne aut inter se concurrerent naves
12 aut terræ inferrentur, iecere. Ubi illuxit, ventus idem coor-
tus, nebula disiecta, aperuit omnia Africæ litora. Scipio,
quod esset proximum promuntorium, percontatus, quum Pul-
chri promuntorium id vocari audisset, „Placet omen" inquit;

„huc dirigite naves.“ Eo classis decurrit, copiæque omnes 13
in terram expositæ sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu fuisse,
permultis Græcis Latinisque auctoribus credidi. Cælius unus, 14
præterquam quod non mersas fluctibus naves, ceteros omnes
cælestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempe-
state ab Africa classem ad insulam Ægimurum, inde ægre
correctum cursum exponit, et, prope obrutis navibus, iniussu 15
imperatoris scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine
armis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

Expositis copiis, Romani castra in proximis tumulis 28
metantur. Iam non in maritimos modo agros conspectu pri- 2
mum classis, dein tumultu egredientium in terram pavor
terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes; neque enim homi- 3
num modo turba, mulierum puerorumque agminibus immixta,
omnes passim compleverat vias, sed pecora quoque præ se
agrestes agebant, ut relinqui subito Africam diceres. Urbibus 4
vero ipsis maiorem, quam quem secum attulerant, terrorem
inferebant; præcipue Carthaginis prope ut captæ tumultus
fuit. Nam post M. Atilium Regulum et L. Manlium consules, 5
annis prope quinquaginta, nullum Romanum exercitum vide-
rant præter prædatorias classes, quibus escensiones in agros
maritimos factæ erant, raptisque, quæ obvia fors fecerat, prius 6
recursum semper ad naves, quam clamor agrestes conciret,
fuerat. Eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit. Et hercule 7
neque exercitus domi validus neque dux, quem opponerent,
erat. Hasdrubal Gisgonis filius genere, fama, divitiis, regia
tum etiam affinitate, longe primus civitatis erat; sed eum ab 8
ipso illo Scipione aliquot prœliis fusum pulsumque in Hispa-
nia meminerant, nec magis ducem duci parem quam tumul-
tuarium exercitum suum Romano exercitui esse. Itaque, 9
velut si urbem extemplo aggressurus Scipio foret, ita con-
clamatum ad arma est portæque raptim clausæ et armati
in muris vigiliæque et stationes dispositæ, ac nocte insequenti
vigilatum est. Postero die quingenti equites, speculatum ad 10

mare turbandosque egredientes ex navibus missi, in stationes
11 Romanorum inciderunt. Iam enim Scipio, classe Uticam missa,
ipse haud ita multum progressus a mari tumulos proximos
ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat et per
29 agros miserat prædatum. Hi cum Carthaginiensi equitatu
prœlium quum commisissent, paucos in ipso certamine, ple-
rosque fugientes persecuti, in quibus præfectum quoque Han-
2 nonem, nobilem iuvenem, occiderunt. Scipio non agros
modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum
3 satis opulentam cepit; ubi præter cetera, quæ extemplo in
naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant, octo
4 millia liberorum servorumque capitum sunt capta. Lætissimus
tamen Romanis in principio rerum gerendarum adventus fuit
Masinissæ; quem quidam cum ducentis haud amplius equiti-
bus, plerique cum duum millium equitatu tradunt venisse.
5 Ceterum quum longe maximus omnium ætatis suæ regum
hic fuerit plurimumque rem Romanam iuverit, operæ pretium
videtur excedere paulum ad enarrandum, quam varia fortuna
usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.

6 Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei
moritur; Galæ nomen erat. Regnum ad fratrem regis Œzal-
cen pergrandem natu (ita mos apud Numidas est) pervenit.
7 Haud multo post Œzalce quoque mortuo, maior ex duobus
filiis eius Capussa, puero admodum altero, paternum imperium
8 accepit. Ceterum quum magis iure gentis quam auctoritate
inter suos aut viribus obtineret regnum, exstitit quidam
Mazætullus nomine, non alienus sanguine regibus, familiæ
semper inimicæ ac de imperio varia fortuna cum iis, qui tum
9 obtinebant, certantis. Is, concitatis popularibus, apud quos
invidia regum magnæ auctoritatis erat, castris palam positis,
10 descendere regem in aciem ac dimicare de regno coegit. In
eo prœlio Capussa cum multis principum cecidit. Gens Mæsu-
liorum omnis in dicionem imperiumque Mazætulli concessit;
11 regio tamen nomine abstinuit, contentusque nomine modico
tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis regiæ supererat, regem

appellat. Carthaginiensem nobilem feminam, sororis filiam 12
Hannibalis, quæ proxime Œzalci regi nupta fuerat, matri-
monio sibi iungit spe Carthaginiensium societatis, et cum 13
Syphace hospitium vetustum legatis missis renovat, omnia ea
auxilia præparans adversus Masinissam. Et Masinissa, audita 30
morte patrui, dein nece fratris patruelis, ex Hispania in Mau-
retaniam (Baga ea tempestate rex Maurorum erat) traiecit.
Ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quoniam 2
bello non poterat, quattuor millia Maurorum impetravit. Cum 3
iis, præmisso nuntio ad paternos suosque amicos, quum ad
fines regni pervenisset, quingenti ferme Numidæ ad eum con-
venerunt. Igitur Mauris inde, sicut convenerat, retro ad 4
regem remissis, quanquam aliquanto minor spe multitudo,
nec cum qua tantam rem aggredi satis auderet, convenerat,
ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid 5
collecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazæ regulo ad
Thapsum occurrit. Trepidum agmen quum in urbem refugis- 6
set, et urbem Masinissa primo impetu capit et ex regiis alios
tradentes se recipit, alios vim parantes occidit; pars maxima
cum ipso puero inter tumultum ad Syphacem, quo primum
intenderant iter, pervenerunt. Fama huius modicæ rei in 7
principio rerum prospere actæ convertit ad Masinissam Nu-
midas, affluebantque undique ex agris vicisque veteres milites
Galæ et incitabant iuvenem ad recuperandum paternum
regnum. Numero militum aliquantum Mazætullus superabat; 8
nam et ipse eum exercitum, quo Capussam vicerat, et ex
receptis post cædem regis aliquot habebat, et puer Lacumazes
ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. Quindecim millia 9
peditum Mazætullo, decem millia equitum erant, quibus cum
Masinissa, nequaquam tantum peditum equitumve habente,
acie conflixit. Vicit tamen et veterum militum virtus et pru-
dentia inter Romana et Punica arma exercitati ducis; regu- 10
lus cum tutore et exigua Masæsuliorum manu in Carthagini-
ensem agrum perfugit. Ita recuperato regno paterno, Masi-
nissa, quia sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem

restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre
11 patruele gratiam reconciliare, missis, qui et puero spem facerent, si in fidem Masinissæ sese permisisset, futurum eum in eodem honore, quo apud Galam Œzalces quondam fuisset,
12 et [qui] Mazætullo præter impunitatem sua omnia cum fide restitui sponderent, ambo præoptantes exsilio modicam domi fortunam, omnia, ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus, ad sese perduxit.

31 Hasdrubal tum forte, quum hæc gerebantur, apud Syphacem erat; qui Numidæ, haud sane multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumazen an Masinissam regnum
2 Mæsuliorum esset, falli eum magnopere ait, si Masinissam eisdem contentum fore, quibus patrem Galam aut patruum eius Œzalcen, credat; multo maiorem indolem in eo animi ingeniique esse, quam in ullo gentis eius unquam fuisset;
3 sæpe eum in Hispania raræ inter homines virtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque; et Syphacem et Carthaginienses, nisi orientem illum ignem oppressissent, ingenti mox
4 incendio, quum iam nullam opem ferre possent, arsuros; adhuc teneras et fragiles vires eius esse, vixdum coalescens foventis regnum. Instando stimulandoque pervincit, ut exer-
5 citum ad fines Mæsuliorum admoveat atque in agro, de quo sæpe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed etiam armis certatum fuerat, tanquam haud dubie iuris sui, castra locet; si quis arceat, id quod maxime opus sit, acie dimi-
6 caturum; sin per metum agro cedatur, in medium regnum eundum; aut sine certamine concessuros in dicionem eius
7 Mæsulios aut nequaquam pares futuros armis. His vocibus incitatus Syphax Masinissæ bellum infert. Et primo certamine Mæsulios fundit fugatque; Masinissa cum paucis equitibus ex
8 acie in montem (Bellum incolæ vocant) perfugit. Familiæ aliquot cum mapalibus pecoribusque suis (ea pecunia illis est) persecuti sunt regem; cetera Mæsuliorum multitudo in
9 dicionem Syphacis concessit. Quem ceperant exsules montem, herbidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo erat,

hominum quoque carne ac lacte vescentium abunde sufficiebat
alimentis. Inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, 10
deinde aperto latrocinio infesta omnia circa esse; maxime
uri Carthaginiensis ager, quia et plus prædæ, quam inter Nu-
midas, et latrocinium tutius erat. Iamque adeo licenter 11
eludebant, ut ad mare devectam prædam venderent merca-
toribus appellentibus naves ad id ipsum, pluresque quam
iusto sæpe in bello Carthaginienses caderent caperenturque.
Deplorabant ea apud Syphacem Carthaginienses, infensumque 12
et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant; sed vix
regium videbatur latronem vagum in montibus consectari;
Bucar ex præfectis regiis, vir acer et impiger, ad id delectus. 32
Ei data quattuor millia peditum, duo equitum, præmiorum-
que ingentium spe oneratus, si caput Masinissæ rettulisset aut
vivum (id vero inæstimabile gaudium fore) cepisset. Palatos 2
incurioseque agentes improviso adortus, pecorum hominumque
ingenti multitudine a præsidio armatorum exclusa, Masinissam
ipsum cum paucis in verticem montis compellit. Inde, prope 3
ut iam debellato, nec præda modo pecorum hominumque cap-
torum missa ad regem, sed copiis etiam, ut aliquanto maiori-
bus quam pro reliquiis belli, remissis, cum quingentis haud 4
amplius peditibus ducentisque equitibus degressum iugis
Masinissam persecutus in valle arta, faucibus utrinque
obsessis, inclusit. ubi ingens cædes Mæsuliorum facta.
Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per 5
anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. Tenuit tamen 6
vestigia Bucar, adeptusque eum patentibus prope Clupeam
urbem campis ita circumvenit, ut præter quattuor equites
omnes ad unum interfecerit. Cum iis ipsum quoque Masi-
nissam saucium prope e manibus inter tumultum amisit.
In conspectu erant fugientes; ala equitum dispersa lato campo, 7
quibusdam, ut occurrerent, per obliqua tendentibus, quinque
hostes sequebatur. Amnis ingens fugientes accepit (neque 8
enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant
equos), raptique gurgite in obliquum prælati. Duobus in 9

conspectu hostium in prærapidum gurgitem haustis, ipse,
perisse creditus, ac duo reliqui equites cum eo inter virgulta
ulterioris ripæ emerserunt. Is finis Bucari sequendi fuit, nec
ingredi flumen auso nec habere credenti se iam, quem seque-
10 retur. Inde vanus auctor absumpti Masinissæ ad regem red-
iit, missique, qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent; tota-
que Africa fama mortis Masinissæ [repleta] varie animos affecit.
11 Masinissa in spelunca occulta quum herbis curaret vul-
12 nus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit. Ubi
primum ducta cicatrix, patique posse visus iactationem, audacia
ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque in ipso itinere
13 haud plus quadraginta equitibus collectis, quum in Mæsulios
palam iam, quis esset, ferens venisset, tantum motum quum
favore pristino, tum gaudio insperato, quod, quem perisse
crediderant, incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies
sex millia peditum armatorum, quattuor equitum ad eum
14 convenirent, iamque non in possessione modo paterni regni
esset, sed etiam socios Carthaginiensium populos Masæsuli-
orumque fines (id Syphacis regnum erat) vastaret. Inde
irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in
33 iugis opportunorum ad omnia montium consedit. Maiorem
igitur iam rem Syphax ratus, quam ut per præfectos ageret,
cum filio iuvene (nomen Verminæ erat) parte exercitus missa,
imperat, ut, circumducto agmine, in se intentum hostem ab
2 tergo invadat. Nocte profectus Vermina, qui ex occulto
aggressurus erat; Syphax autem interdiu aperto itinere, ut
3 qui signis collatis acie dimicaturus esset, movit castra. Ubi
tempus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri
poterant, et ipse, leni clivo ferente ad hostem, quum multi-
tudine fretus, tum præparatis ab tergo insidiis per adversum
4 montem erectam aciem ducit. Masinissa fiducia maxime loci,
quo multo æquiore pugnaturus erat, et ipse dirigit suos.
Atrox prœlium et diu anceps fuit, loco et virtute militum
Masinissam, multitudine, quæ nimio maior erat, Syphacem
5 iuvante. Ea multitudo divisa, quum pars a fronte urgeret,

pars ab tergo se circumfudisset, victoriam haud dubiam Sy-
phaci dedit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte, hinc
ab tergo inclusis. Itaque ceteri pedites equitesque cæsi aut 6
capti; ducentos ferme equites Masinissa circa se conglobatos
divisosque turmatim in tres partes erumpere iubet, loco præ-
dicto, in quem ex dissipata convenirent fuga. Ipse, qua 7
intenderat, inter media tela hostium evasit; duæ turmæ hæsere;
altera metu dedita hosti, pertinacior in repugnando telis
obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instantem 8
in alia atque alia flectendo itinera eludens, tædio et despera-
tione tandem fessum absistere sequendo coegit; ipse cum
sexaginta equitibus ad minorem Syrtim pervenit. Ibi cum 9
conscientia egregia sæpe repetiti regni paterni inter Punica
Emporia gentemque Garamantum omne tempus usque ad C.
Lælii classisque Romanæ adventum in Africam consumpsit.
Hæc animum inclinant, ut cum modico potius quam cum 10
magno præsidio equitum ad Scipionem quoque postea venisse
Masinissam credam; quippe illa regnanti multitudo, hæc pau-
citas exsulis fortunæ conveniens est.

Carthaginienses, ala equitum cum præfecto amissa, alio 34
equitatu per novum dilectum comparato, Hannonem Hamil-
caris filium præficiunt. Hasdrubalem subinde ac Syphacem 2
per litteras nuntiosque, postremo etiam per legatos arcessunt;
Hasdrubalem opem ferre prope circumsessæ patriæ iubent;
Syphacem orant, ut Carthagini, ut universæ Africæ subveniat.
Ad Uticam tum castra Scipio, ferme mille passus ab urbe, 3
habebat, translata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta
classi fuerant. Hanno, nequaquam satis valido non modo ad 4
lacessendum hostem, sed ne ad tuendos quidem a populationibus
agros equitatu accepto, id omnium primum egit, ut per conqui-
sitionem numerum equitum augeret; nec aliarum gentium asper- 5
natus, maxime tamen Numidas (id longe primum equitum in A-
frica est genus) conducit. Iam ad quattuor millia equitum habe- 6
bat, quum Salæcam nomine urbem occupavit quindecim ferme
millia ab Romanis castris. Quod ubi Scipioni relatum est, 7

„Æstiva sub tectis equitatus!“ inquit. „Sint vel plures, dum
8 talem ducem habeant.“ Eo minus sibi cessandum ratus,
quo illi segnius rem agerent, Masinissam cum equitatu præ-
missum portis obequitare atque hostem ad pugnam elicere
iubet; ubi omnis multitudo se effudisset graviorque iam in
certamine esset, quam ut facile sustineri posset, cederet pau-
9 latim; se in tempore pugnæ obventurum. Tantum moratus,
quantum satis temporis prægresso visum ad eliciendos hostes,
cum Romano equitatu secutus, tegentibus tumulis, qui per-
opportune circa viæ flexus oppositi erant, occultus processit.
10 Masinissa ex composito nunc terrentis, nunc timentis modo
aut ipsis obequitabat portis aut cedendo, quum timoris
simulatio audaciam hosti faceret, ad insequendum temere
11 eliciebat. Nondum omnes egressi erant, varieque dux fatiga-
batur, alios vino et somno graves arma capere et frenare
equos cogendo, aliis, ne sparsi et inconditi sine ordine, sine
12 signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. Primo incaute
se invehentes Masinissa excipiebat; mox plures simul conferti
porta effusi æquaverant certamen; postremo iam omnis equi-
13 tatus prœlio quum adesset, sustineri ultra nequiere; non tamen
effusa fuga Masinissa, sed cedendo sensim impetus eorum
excipiebat, donec ad tumulos tegentes Romanum equitatum
14 pertraxit. Inde exorti equites et ipsi integris viribus et recen-
tibus equis Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis
se circumfudere: et Masinissa flexis subito equis in pugnam
15 rediit. Mille ferme, qui primi agminis fuerant, quibus haud
facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque
16 interfecti sunt; ceteros, ducis præcipue territos cæde, effuse
fugientes per triginta millia passuum victores secuti ad duo
17 præterea millia equitum aut ceperunt aut occiderunt. Inter
eos satis constabat non minus ducentos Carthaginiensium
equites fuisse, et divitiis quosdam et genere illustres.

35 Eodem forte, quo hæc gesta sunt, die naves, quæ præ-
dam in Siciliam vexerant, cum commeatu rediere, velut omi-
2 natæ ad prædam alteram repetendam sese venisse. Duos

eodem nomine Carthaginiensium duces duobus equestribus
prœliis interfectos, non omnes auctores sunt, veriti, credo,
ne falleret bis relata eadem res; Cælius quidem et Valerius
captum etiam Hannonem tradunt.

Scipio præfectos equitesque, prout cuiusque opera fuerat, 3
ante omnes Masinissam insignibus donis donat; et firmo præ- 4
sidio Salæcæ imposito, ipse cum cetero exercitu profectus,
non agris modo, quacunque incedebat, populatis, sed urbibus
etiam quibusdam vicisque expugnatis, late fuso terrore belli, 5
septimo die, quam profectus erat, magnam vim hominum et
pecoris et omnis generis prædæ trahens in castra redit, graves-
que iterum hostilibus spoliis naves dimittit. Inde, omissis expedi- 6
tionibus parvis populationibusque, ad oppugnandam Uticam om-
nes belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera
exsequenda habiturus. Simul et a classe navales socii, qua 7
ex parte urbs mari alluitur, [simul] et terrestris exercitus ab
imminente prope ipsis mœnibus tumulo est admotus. Tor- 8
menta machinasque et advexerat secum, et ex Sicilia missa
cum commeatu erant, et nova in armamentario, multis talium
operum artificibus de industria inclusis, fiebant. Uticensibus 9
tanta undique mole circumsessis in Carthaginiensi populo,
Carthaginiensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem,
spes omnis erat; sed desiderio indigentium auxilii tardius
cuncta movebantur. Hasdrubal intentissima conquisitione 10
quum ad triginta millia peditum, tria equitum confecisset, non
tamen ante adventum Syphacis castra propius hostem movere
est ausus. Syphax cum quinquaginta millibus peditum, decem 11
equitum advenit, confestimque motis a Carthagine castris,
haud procul Utica munitionibusque Romanis consedit. Quo- 12
rum adventus hoc tamen momenti fecit, ut Scipio, quum
quadraginta ferme dies nequicquam omnia experiens obsedisset
Uticam, abscederet inde irrito incepto. Et (iam enim hiems 13
instabat) castra hiberna in promuntorio, quod tenui iugo con-
tinenti adhærens in aliquantum maris spatium extenditur,
communit. Uno vallo et navalia et castra amplectitur; iugo 14

medio legionum castris impositis, latus ad septentrionem ver-
sum subductæ naves navalesque socii tenebant, meridianam
15 vallem ad alterum litus devexam equitatus. Hæc in Africa
usque ad extremum autumni gesta.

36 Præter convectum undique ex populatis circa agris fru-
mentum commeatusque ex Sicilia atque Italia advectos, Cn.
Octavius proprætor ex Sardinia ab Ti. Claudio prætore,
2 cuius ea provincia erat, ingentem vim frumenti advexit; hor-
reaque non solum ea, quæ iam facta erant, repleta, sed nova
ædificata. Vestimenta exercitui deerant; id mandatum Octa-
vio, ut cum prætore ageret, si quid ex ea provincia com-
3 parari ac mitti posset. Ea quoque haud segniter curata res;
mille ducentæ togæ brevi spatio et duodecim millia tunica-
rum missa.

4 Æstate ea, qua hæc in Africa gesta sunt, P. Sempro-
nius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro Crotoniensi
cum Hannibale in ipso itinere tumultuario prœlio conflixit.
5 Agminibus magis quam acie pugnatum est. Romani pulsi,
et tumultu verius quam pugna ad mille et ducenti de exer-
6 citu consulis interfecti; in castra trepide reditum, neque op-
pugnare tamen ea hostes ausi. Ceterum silentio proximæ
noctis profectus inde consul, præmisso nuntio ad P. Licinium
proconsulem, ut suas legiones admoveret, copias coniunxit.
7 Ita duo duces, duo exercitus ad Hannibalem redierunt; nec
mora dimicandi facta est, quum consuli duplicatæ vires, Pœno
8 recens victoria animos faceret. In primam aciem suas
legiones Sempronius induxit; in subsidiis locatæ P. Licinii
legiones. Consul principio pugnæ ædem Fortunæ Primigeniæ
vovit, si eo die hostes fudisset; composque eius voti fuit.
9 Fusi ac fugati Pœni; supra quattuor millia armatorum cæsa,
paulo minus trecenti vivi capti et equi quadraginta et unde-
cim militaria signa. Perculsus adverso prœlio Hannibal
Crotonem exercitum reduxit.

10 Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte
Italiæ non tam armis quam iudiciorum terrore Etruriam

continuit, totam ferme ad Magonem ac per eum ad spem novandi res versam. Eas quæstiones ex senatus consulto 11
minime ambitiose habuit; multique nobiles Etrusci, qui aut ipsi ierant aut miserant ad Magonem de populorum suorum defectione, primo præsentes erant condemnati; postea con- 12
scientia sibimet ipsi exsilium consciscentes, quum absentes damnati essent, corporibus subtractis, bona tantum, quæ publicari poterant, pigneranda pœnæ præbebant.

Dum hæc consules diversis regionibus agunt, censores 37
interim Romæ M. Livius et C. Claudius senatum recitaverunt. Princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus; notati septem, nemo tamen, qui sella curuli sedisset. Sarta tecta acriter 2
et cum summa fide exegerunt. Viam e foro boario [et] ad Veneris circa foros publicos et ædem Matris Magnæ in Palatio faciendam locaverunt. Vectigal etiam novum ex 3
salaria annona statuerunt. Sextante sal et Romæ et per totam Italiam erat; Romæ pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis et alio alibi pretio præbendum locaverunt. Id 4
vectigal commentum alterum ex censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset, et in pretio salis maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat [credebant]; inde Salinatori Livio inditum cognomen. Lustrum conditum serius, quia per provincias 5
dimiserunt censores, ut civium Romanorum in exercitibus, quantus ubique esset, referretur numerus. Censa cum iis 6
ducenta decem quattuor millia hominum. Condidit lustrum C. Claudius Nero. Duodecim deinde coloniarum, quod nun- 7
quam antea factum erat, deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt, ut, quantum numero militum, quantum pecunia valerent, in publicis tabulis monumenta exstarent. Equitum deinde census agi cœptus est; et ambo 8
forte censores equum publicum habebant. Quum ad tribum Polliam ventum esset, in qua M. Livii nomen erat, et præco cunctaretur citare ipsum censorem, „Cita“ inquit Nero „M. 9
Livium“; et sive ex residua vetere simultate, sive intempe-

stiva iactatione severitatis inflatus, M. Livium, quia populi
10 iudicio esset damnatus, equum vendere iussit. Item M. Li-
vius, quum ad tribum Arniensem et nomen collegæ ventum
est, vendere equum C. Claudium iussit duarum rerum causa,
unius, quod falsum adversus se testimonium dixisset, alterius,
11 quod non sincera fide secum in gratiam redisset. Æque
fœdum certamen inquinandi famam alterius cum suæ famæ
12 damno factum est exitu censuræ. Quum in leges iurasset
C. Claudius et in ærarium escendisset, inter nomina eorum,
13 quos ærarios relinquebat, dedit collegæ nomen. Deinde M.
Livius in ærarium venit; præter Mæciam tribum, quæ se
neque condemnasset neque condemnatum aut consulem aut cen-
sorem fecisset, populum Romanum omnem, quattuor et tri-
14 ginta tribus, ærarios reliquit, quod et innocentem se condem-
nassent et condemnatum consulem et censorem fecissent,
neque infitiari possent, aut iudicio semel aut comitiis bis ab
15 se peccatum esse: inter quattuor et triginta tribus et C. Clau-
dium ærarium fore; quod si exemplum haberet bis eundem
ærarium relinquendi, C. Claudium nominatim se inter ærarios
16 fuisse relicturum. Pravum certamen notarum inter censores;
castigatio inconstantiæ populi censoria et gravitate temporum
17 illorum digna. In invidia censores quum essent, crescendi
ex iis ratus esse occasionem Cn. Bæbius tribunus plebis diem
ad populum utrisque dixit. Ea res consensu patrum discussa
est, ne postea obnoxia populari auræ censura esset.

38 Eadem æstate in Bruttiis Clampetia a consule vi capta,
Consentia et Pandosia et ignobiles aliæ civitates voluntate
2 in dicionem venerunt. Et quum comitiorum iam appeteret
tempus, Cornelium potius ex Etruria, ubi nihil belli erat,
3 Romam acciri placuit. Is consules Cn. Servilium Cæpionem
4 et C. Servilium Geminum creavit. Inde prætoria comitia
habita. Creati P. Cornelius Lentulus, P. Quinctilius Varus,
5 P. Ælius Pætus, P. Villius Tappulus; hi duo quum ædiles
plebis essent, prætores creati sunt. Consul comitiis perfectis
ad exercitum in Etruriam redit.

Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suf- 6
fecti: Ti. Veturius Philo flamen Martialis in locum M. Æmilii Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus inauguratusque; in M. Pomponii Mathonis auguris et decemviri locum 7
creati decemvir M. Aurelius Cotta, augur Ti. Sempronius Gracchus admodum adolescens, quod tum perrarum in mandandis sacerdotiis erat. Quadrigæ aureæ eo anno in Capi- 8
tolio positæ ab ædilibus curulibus C. Livio et M. Servilio Gemino, et ludi Romani biduum instaurati; item per biduum plebeii ab ædilibus P. Ælio, P. Villio; et Iovis epulum fuit ludorum causa.

Liber XXX.

A. u. c. 551. A. Ch. 203. Cn. Servilius et C. Servilius consules (sextus decimus is annus
belli Punici erat) quum de re publica belloque et provinciis
2 ad senatum rettulissent, censuerunt patres, ut consules inter
se compararent sortirenturve, uter Bruttios adversus Hanni-
3 balem, uter Etruriam ac Ligures provinciam haberet; cui
Bruttii evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet; P.
Sempronius (ei quoque enim proconsuli imperium in annum
4 prorogabatur) P. Licinio succederet; is Romam reverteretur,
bello quoque bonus habitus, ad cetera, quibus nemo ea tem-
pestate instructior civis habebatur, congestis omnibus huma-
5 nis ab natura fortunaque bonis. Nobilis idem ac dives erat;
forma viribusque corporis excellebat; facundissimus habebatur,
seu causa oranda, seu in senatu et apud populum suadendi
6 ac dissuadendi locus esset; iuris pontificii peritissimus; super
hæc bellicæ quoque laudis consulatus compotem fecerat. Quod
in Bruttiis provincia, idem in Etruria ac Liguribus decretum:
7 M. Cornelius novo consuli tradere exercitum iussus, ipse pro-
rogato imperio Galliam provinciam obtinere cum legionibus
8 iis, quas prætor *L.* Scribonius priore anno habuisset. Sor-
titi deinde provincias; Cæpioni Bruttii, [Servilio] Gemino
9 Etruria evenit. Tum prætorum provinciæ in sortem coniectæ.
Iurisdictionem urbanam Pætus Ælius, Sardiniam P. Lentulus,

Siciliam P. Villius, Ariminum cum duabus legionibus (sub
Sp. Lucretio eæ fuerant) Quinctilius Varus est sortitus.
Et Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a 10
Magone Pœno dirutum exædificaret. P. Scipioni non tem-
poris, sed rei gerendæ fine, donec debellatum in Africa foret,
prorogatum imperium est; decretumque, ut supplicatio fieret, 11
quod is in Africam provinciam traiecisset, ut ea res salutaris
populo Romano ipsique duci atque exercitui esset. In Sici- **2**
liam tria millia militum sunt scripta, quia, quod roboris
ea provincia habuerat, in Africam transvectum fuerat; et
quia, ne qua classis ex Africa traiiceret, quadraginta navibus
custodiri placuerat Siciliæ maritimam oram, tredecim novas 2
naves Villius secum in Siciliam duxit; ceteræ in Sicilia veteres
refectæ. Huic classi M. Pomponius, prioris anni prætor, 3
prorogato imperio præpositus novos milites ex Italia advec-
tos in naves imposuit. Parem navium numerum Cn. Octavio, 4
prætori item prioris anni, cum pari iure imperii ad tuendam
Sardiniæ oram patres decreverunt; Lentulus prætor duo millia
militum dare in naves iussus. Et Italiæ ora, quia incertum 5
erat, quo missuri classem Carthaginienses forent, videbantur
autem, quicquid nudatum præsidiis esset, petituri, M. Marcio,
prætori prioris anni, cum totidem navibus tuenda data est.
Tria millia militum in eam classem ex decreto patrum con- 6
sules scripserunt et duas legiones urbanas ad incerta belli.
Hispaniæ cum exercitibus imperioque veteribus imperatoribus, 7
L. Lentulo et L. Manlio Acidino, decretæ. Viginti omnino
legionibus et centum sexaginta navibus longis res Romana
eo anno gesta.

Prætores in provincias ire iussi; consulibus imperatum, 8
ut, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos facerent,
quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum
vovisset, si eodem statu res publica staret. Et novas reli- 9
giones excitabant in animis hominum prodigia ex pluribus
locis nuntiata. Aurum in Capitolio corvi non lacerasse tan-
tum rostris crediti, sed etiam edisse; mures Antii coronam

10 auream arrosere; circa Capuam omnem agrum locustarum
vis ingens, ita ut, unde advenissent, parum constaret, com-
11 plevit; eculeus Reate cum quinque pedibus natus; Anagniæ
12 sparsi primum ignes in cælo, dein fax ingens arsit; Frusinone
arcus solem tenui linea amplexus est, circulum deinde ipsum
maior solis orbis extrinsecus inclusit; Arpini terra campestri
13 agro in ingentem sinum consedit; consulum alteri primam
hostiam immolanti caput iocineris defuit. Ea prodigia maio-
ribus hostiis procurata; editi a collegio pontificum dei, qui-
bus sacrificaretur.

3 His transactis consules prætoresque in provincias pro-
fecti; omnibus tamen, velut eam sortitis, Africæ cura erat,
seu quia ibi summam rerum bellique verti cernebant, seu ut
Scipioni gratificarentur, in quem tum omnis versa civitas
2 erat. Itaque non ex Sardinia tantum, sicut ante dictum
est, sed ex Sicilia quoque et Hispania vestimenta frumen-
tumque, et arma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus
3 eo portabantur. Nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera
remiserat, quæ multa simul undique eum circumstabant.
Uticam obsidebat; castra in conspectu Hasdrubalis erant;
4 Carthaginienses deduxerant naves; classem paratam instruc-
tamque ad commeatus intercipiendos habebant. Inter hæc ne
Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat, si forte
iam satias amoris in uxore ex multa copia eum cepisset.
5 Ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus condiciones,
ut Romani Africa, Pœni Italia excederent, quam, si bella-
6 retur, spes ulla desciturum afferebatur. Hæc per nuntios
acta magis equidem crediderim (et ita pars maior auctores
sunt), quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in
7 castra Romana ad colloquium venisse. Primo eas condicio-
nes imperator Romanus vix auribus admisit; postea, ut causa
probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius
eadem illa abnuere ac spem facere, sæpius ultro citroque
agitantibus rem conventuram.

8 Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere ex agris

materia exædificata, lignea ferme tota erant. Numidæ præ- 9
cipue arundine textis, storeaque pars maxima tectis, passim
nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extra
fossam etiam vallumque habitabant. Hæc relata Scipioni 10
spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi.
Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco pri- **4**
mos ordines spectatæ virtutis atque prudentiæ servili habitu
mittebat, qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra, 2
alius alia, aditus exitusque omnes, situm formamque et uni-
versorum castrorum et partium, qua Pœni, qua Numidæ
haberent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra
esset, specularentur moremque simul noscerent stationum vigi- 3
liarumque, nocte an interdiu opportuniores insidiantibus essent;
et inter crebra colloquia alii atque alii de industria, quo
pluribus omnia nota essent, mittebantur. Quum sæpius agi- 4
tata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci et Cartha-
giniensibus per eum faceret, legati Romani vetitos se reverti
ad imperatorem aiunt, nisi certum responsum detur; proinde, 5
seu ipsi staret iam sententia, *promeret*, seu consulendus Hasdru-
bal et Carthaginienses essent, consuleret; tempus esse aut pacem
componi aut bellum naviter geri. Dum consulitur Hasdrubal 6
ab Syphace, ab Hasdrubale Carthaginienses, et speculatores
omnia visendi et Scipio ad comparanda ea, quæ in rem erant,
tempus habuit; et ex mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, 7
apud Pœnos Numidamque orta cavendi, ne quid hostile
interim paterentur. Tandem relatum responsum, quibusdam, 8
quia nimis cupere Romanus pacem videbatur, iniquis per
occasionem adiectis, quæ peropportune cupienti tollere indutias
Scipioni causam præbuere; ac nuntio regis, quum relaturum 9
se ad consilium dixisset, postero die respondit, se uno frustra
tendente, nulli alii pacem placuisse; renuntiaret igitur, nullam
aliam spem pacis, quam relictis Carthaginiensibus, Syphaci
cum Romanis esse. Ita tollit indutias, ut libera fide incepta 10
exsequeretur; deductisque navibus (et iam veris principium
erat) machinas tormentaque, velut a mari aggressurus Uticam,

11 imponit, et duo millia militum ad capiendum, quem antea
tenuerat, tumulum super Uticam mittit, simul ut ab eo, quod
parabat, in alterius rei curam converteret hostium animos,
12 simul ne qua, quum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque pro-
fectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relicta
cum levi præsidio fieret.

5 His præparatis advocatoque consilio et dicere exploratori-
bus iussis, quæ comperta afferrent, Masinissaque, cui omnia
hostium nota erant, postremo ipse, quid pararet in proximam
2 noctem, proponit; tribunis edicit, ut, ubi prætorio dimisso
3 signa concinuissent, extemplo educerent castris legiones. Ita
ut imperaverat, signa sub occasum solis efferri sunt cœpta;
ad primam ferme vigiliam agmen explicaverunt; media nocte
(septem enim millia itineris erant) modico gradu ad castra
4 hostium perventum est. Ibi Scipio partem copiarum Lælio
Masinissamque ac Numidas attribuit, et castra Syphacis
5 invadere ignesque coniicere iubet. Singulos deinde separatim
Lælium ac Masinissam seductos obtestatur, ut, quantum nox
6 providentiæ adimat, tantum diligentia expleant curaque; se
Hasdrubalem Punicaque castra aggressurum; ceterum non
ante cœpturum, quam ignem in regiis castris conspexisset.
7 Neque ea res morata diu est; nam ut primis casis iniectus
ignis hæsit, extemplo proxima quæque et deinceps continua
8 amplexus totis se passim dissipavit castris. Et trepidatio
quidem, quantam necesse erat in nocturno effuso tam late
incendio, orta est; ceterum fortuitum, non hostilem ac belli-
cum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium
9 effusi in armatos incidere hostes, maxime Numidas, ab Masi-
nissa notitia regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis
10 locis dispositos. Multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit
flamma; multi, præcipiti fuga ruentes super alios alii, in angu-
6 stiis portarum obtriti sunt. Relucentem flammam primo vigiles
Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu quum
conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi, sua sponte
2 incendium ortum; et clamor inter cædem et vulnera sublatus,

an ex trepidatione nocturna esset, confusis sensum veri adi-
mebat. Igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile 3
suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat,
ea modo, quæ restinguendo igni forent, portantes, in agmen
Romanum ruebant. Quibus cæsis omnibus, præterquam 4
hostili odio, etiam ne quis nuntius refugeret, extemplo Scipio
neglectas ut in tali tumultu portas invadit; ignibusque in 5
proxima tecta coniectis, effusa flamma primo velut sparsa
pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno re-
pente omnia incendio hausit. Ambusti homines iumentaque 6
fœda primum fuga, dein strage obstruebant itinera portarum.
Quos non oppresserat ignis, ferro absumpti, binaque castra
clade una deleta. Duces tamen ambo et ex tot millibus 7
armatorum duo millia peditum et quingenti equites semer-
mes, magna pars saucii afflatique incendio, effugerunt. Cæsa 8
aut hausta flammis ad quadraginta millia hominum sunt, capta
supra quinque millia, multi Carthaginiensium nobiles, un-
decim senatores; signa militaria centum septuaginta quat- 9
tuor, equi Numidici supra duo millia septingenti; elephanti
sex capti, octo ferro flammaque absumpti. Magna vis armo-
rum capta; ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam **7**
petierat, eoque omnes, qui supererant, vestigia ducis sequentes,
se contulerant; metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe
excessit. Mox eodem patentibus portis Romani accepti, nec 2
quicquam hostile, quia voluntate concesserant in dicionem,
factum. Duæ subinde urbes captæ direptæque. Ea præda
et quæ castris incensis ex igne rapta erat, militi concessa
est. Syphax octo millium ferme inde spatio loco munito 3
consedit; Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid per
metum ex recenti clade mollius consuleretur. Quo tantus 4
primo terror est allatus, ut, omissa Utica, Carthaginem crede-
rent extemplo Scipionem obsessurum. Senatum itaque sufetes, 5
quod velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt.
Ibi tribus *sententiis certatum*; una de pace legatos ad Scipionem 6

decernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello patriam revocabat, tertia Romanæ in adversis rebus con-
7 stantiæ erat; reparandum exercitum Syphacemque hortandum, ne bello absisteret, censebat. Hæc sententia, quia Hasdrubal præsens Barcinæque omnes factionis bellum malebant, vicit.
8 Inde dilectus in urbe agrisque haberi cœptus, et ad Syphacem legati missi, summa ope et ipsum reparantem bellum, quum uxor non iam, ut ante, blanditiis, satis potentibus ad
9 animum amantis, sed precibus et misericordia valuisset, plena lacrimarum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet iisdemque flammis Carthaginem, quibus castra conflagrassent,
10 absumi sineret. Spem quoque opportune oblatam afferebant legati: quattuor millia Celtiberorum circa urbem nomine Obbam, ab conquisitoribus suis conducta in Hispania, egregiæ iuventutis, sibi occurrisse; et Hasdrubalem propediem
11 affore cum manu haudquaquam contemnenda. Igitur non benigne modo legatis respondit, sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum, quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuventutem affirmat ex regno
12 exciturum: scire incendio, non prœlio cladem acceptam; eum
13 bello inferiorem esse, qui armis vincatur. Hæc legatis responsa, et post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt. Is omnis exercitus fuit triginta ferme millium armatorum.

8 Scipionem, velut iam debellato, quod ad Syphacem Carthaginiensesque attineret, Uticæ oppugnandæ intentum iamque machinas admoventem muris avertit fama redintegrati belli;
2 modicisque præsidiis ad speciem modo obsidionis terra marique relictis, ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit.
3 Primo in tumulo quattuor millia ferme distante ab castris regiis consedit; postero die cum equitatu in Magnos (ita vocant) campos, subiectos ei tumulo, degressus succedendo ad stationes hostium lacessendoque levibus prœliis diem absump-
4 sit. Et per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in vicem nihil dictu satis dignum fecerunt;

quarto die in aciem utrinque descensum est. Romanus prin- 5
cipes post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios con-
stituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab lævo Numidas
Masinissamque opposuit. Syphax Hasdrubalque, Numidis 6
adversus Italicum equitatum, Carthaginiensibus contra Masi-
nissam locatis, Celtiberos in mediam aciem adversus signa
legionum accepere. Ita instructi concurrunt. Primo impetu 7
simul utraque cornua, et Numidæ et Carthaginienses, pulsi:
nam neque Numidæ, maxima pars agrestes, Romanum equi-
tatum neque Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinis-
sam, recenti super cetera victoria terribilem, sustinuere. Nu- 8
data utrinque cornibus Celtiberum acies stabat, quod nec in
fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis, neque spes veniæ
ab Scipione erat, quem bene meritum de se et gente sua
mercenariis armis in Africam oppugnatum venissent. Igitur, 9
circumfusis undique hostibus, alii super alios cadentes, ob-
stinate moriebantur; omnibusque in eos versis, aliquantum
ad fugam temporis Syphax et Hasdrubal præceperunt. Fati-
gatos cæde diutius quam pugna victores nox oppressit.

Postero die Scipio Lælium Masinissamque cum omni **9**
Romano et Numidico equitatu expeditisque militum ad perse-
quendos Syphacem atque Hasdrubalem mittit: ipse cum 2
robore exercitus urbes circa, quæ omnes Carthaginiensium
dicionis erant, partim spe, partim metu, partim vi subigit.
Carthagini erat quidem ingens terror, et circumferentem arma 3
Scipionem, omnibus finitimis raptim perdomitis, ipsam Car-
thaginem repente aggressurum credebant. Itaque et muri 4
reficiebantur propugnaculisque armabantur, et pro se quisque,
quæ diutinæ obsidionis tolerandæ sunt, ex agris convehebat.
Rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem 5
arcessendum mittendorum; pars maxima classem, quæ ad 6
commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad oppri-
mendam stationem navium ad Uticam incaute agentem; for-
sitan etiam navalia castra, relicta cum levi præsidio, oppres-
suros. In hoc consilium maxime inclinant; legatos tamen ad 7

Hannibalem mittendos censent: quippe. classi ut felicissime
8 gerantur res, parte aliqua levari Uticæ obsidionem; Carthaginem
ipsam qui tueatur, neque imperatorem alium quam Hannibalem
9 neque exercitum alium quam Hannibalis superesse. Deductæ
ergo postero die naves, simul et legati in Italiam profecti;
raptimque omnia stimulante fortuna agebantur, et in quo
quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium rebatur.
10 Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exercitum
trahens, captivis aliaque præda in vetera castra ad Uticam mis-
sis, iam in Carthaginem intentus occupat relictum fuga custo-
11 dum Tyneta. Abest ab Carthagine quindecim millia ferme pas-
12 suum locus quum operibus, tum suapte natura tutus, et qui et
ab Carthagine conspici et præbere ipse prospectum quum ad
10 urbem tum ad circumfusum mare urbi possit. Inde, quum
maxime vallum Romani iacerent, conspecta classis hostium est
2 Uticam a Carthagine petens. Igitur omisso opere pronuntiatum
iter, signaque raptim ferri sunt cœpta, ne naves in terram et
obsidionem versæ ac minime navali prœlio aptæ opprimerentur.
3 Qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptæ et
armatæ classi naves tormenta machinasque portantes et aut
in onerariarum usum versæ aut ita appulsæ muris, ut pro
4 aggere ac pontibus præbere adscensus possent? Itaque Scipio,
postquam eo ventum est, contra quam in navali certamine
solet, rostratis, quæ præsidio aliis esse potuerant, in postre-
5 mam aciem receptis prope terram, onerariarum quadruplicem
ordinem pro muro adversus hostem opposuit, easque ipsas, ne
in tumultu pugnæ turbari ordines possent, malis antennisque
de nave in navem traiectis ac validis funibus velut uno inter
6 se vinculo illigatis comprendit, tabulasque superinstravit, ut
pervium in totum navium ordinem esset, et sub ipsis ponti-
bus intervalla fecit, qua procurrere speculatoriæ naves in
7 hostem ac tuto recipi possent. His raptim pro tempore
instructis, mille ferme delecti propugnatores onerariis imponun-
tur; telorum maxime missilium, ut quamvis longo certamini
8 sufficerent, vis ingens congeritur. Ita parati atque intenti

hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, qui, si
maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu
oppressissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne 9
mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni
navigatione absumpto, sub occasum solis in portum (Rusuc-
mona Afri vocant) classem appulere. Postero die sub ortum 10
solis instruxere ab alto naves velut ad iustum prœlium navale
et tanquam exituris contra Romanis. Quum diu stetissent, 11
postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum demum
onerarias aggrediuntur. Erat res minime certamini navali 12
similis, proxime speciem muros oppugnantium navium. Alti-
tudine aliquantum onerariæ superabant; ex rostratis Pœni 13
vana pleraque, utpote supino iactu, tela in locum superiorem
mittebant; gravior ac pondere ipso libratior superne ex one-
rariis ictus erat. Speculatoriæ naves ac levia alia navigia, 14
quæ sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo
ipsæ tantum impetu ac magnitudine rostratarum obrueban-
tur; deinde [et] propugnatoribus quoque incommodæ erant, 15
quod permixtæ cum hostium navibus inhibere sæpe tela coge-
bant, metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. Postremo asseres 16
ferreo unco præfixi (harpagones vocat miles) ex Punicis navibus
iniici in Romanas cœpti. Quos quum neque ipsos neque 17
catenas, quibus suspensi iniiciebantur, incidere possent, ut
quæque retro inhibita rostrata onerariam hærentem unco
traheret, scindi videres vincula, quibus aliis innexa erat, 18
seriem etiam simul plurium navium trahi. Hoc maxime 19
modo lacerati tandem omnes pontes, et vix transiliendi in
secundum ordinem navium spatium propugnatoribus datum est.
Sexaginta ferme onerariæ puppibus abstractæ Carthaginem 20
sunt. Maior quam pro re lætitia *fuit* et eo gratior, quod
inter assiduas clades ac lacrimas unum quantumcunque ex
insperato gaudium affulserat, cum eo, ut appareret, haud 21
procul exitio fuisse Romanam classem, ni cessatum a præfec-
tis suarum navium foret et Scipio in tempore subvenisset.

Per eosdem forte dies, quum Lælius et Masinissa quinto **11**

decimo ferme die in Numidiam pervenissent, Mæsulii, regnum
paternum Masinissæ, læti ut ad regem diu desideratum con-
2 cessere. Syphax, pulsis inde præfectis præsidiisque suis, vetere
3 se continebat regno, neutiquam quieturus. Stimulabat ægrum
amore uxor socerque, et ita viris equisque abundabat, ut
subiectæ oculis regni per multos florentis annos vires etiam
minus barbaro atque impotenti animo spiritus possent facere.
4 Igitur omnibus, qui bello apti erant, in unum coactis equos,
arma, tela dividit; equites in turmas, pedites in cohortes,
sicut quondam ab Romanis centurionibus didicerat, distribuit.
5 Exercitu haud minore, quam quem prius habuerat, ceterum
6 omni prope novo atque incondito, ire ad hostes pergit. Et
castris in propinquo positis, primo pauci equites ex tuto
speculantes ab stationibus progredi, dein iaculis summoti
recurrere ad suos; inde excursiones in vicem fieri, et quum
7 pulsos indignatio accenderet, plures subire, quod irritamentum
certaminum equestrium est, quum aut vincentibus spes aut
8 pulsis ira aggregat suos. Ita tum a paucis prœlio accenso,
omnem utrinque postremo equitatum certaminis studium
effudit. Ac dum sincerum equestre prœlium erat, multitudo
Masæsuliorum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri
9 vix poterat; deinde ut pedes Romanus repentino per turmas
suas viam dantes intercursu stabilem aciem fecit absterruit-
que effuse invehentem sese hostem, primo barbari segnius
10 permittere equos, dein stare ac prope retro ire turbati novo
genere pugnæ, postremo non pediti solum cedere, sed ne
11 equitem quidem sustinere, peditis præsidio audentem. Iam
signa quoque legionum appropinquabant. Tum vero Masæ-
sulii non modo primum impetum, sed ne conspectum quidem
signorum atque armorum tulerunt; tantum seu memoria
12 priorum cladium seu præsens terror valuit. Ibi Syphax, dum
obequitat hostium turmis, si pudore, si periculo suo fugam
2 sistere posset, equo graviter icto effusus opprimitur capitur-
que, et vivus, lætum ante omnes Masinissæ præbiturus spec-
4 taculum, ad Lælium pertrahitur. Cædes in eo prœlio minor

quam victoria fuit, quia equestri tantummodo prœlio certatum
fuerat. Non plus quinque millia occisa, minus dimidium eius 5
hominum captum est, impetu in castra facto, quo perculsa
rege amisso multitudo se contulerat.

Cirta caput regni Syphacis erat; eoque se ingens vis homi- 3
num ex fuga contulerat. Masinissa sibi quidem dicere nihil esse 6
in præsentia pulchrius quam victorem recuperatum tanto post
intervallo patrium invisere regnum; sed tam secundis quam ad-
versis rebus non dari spatium ad cessandum; si se Lælius 7
cum equitatu vinctoque Syphace Cirtam præcedere sinat,
trepida omnia metu se oppressurum; Lælium cum peditibus
subsequi modicis itineribus posse. Assentiente Lælio, præ- 8
gressus Cirtam, evocari ad colloquium principes Cirtensium
iubet. Sed apud ignaros regis casus nec, quæ acta essent,
promendo nec minis nec suadendo ante valuit, quam rex
vinctus in conspectum datus est. Tum ad spectaculum tam 9
fœdum comploratio orta, et partim pavore mœnia sunt de-
serta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quæ-
rentium patefactæ portæ. Et Masinissa, præsidio circa portas 10
opportunaque mœnium dimisso, ne cui fugæ pateret exitus,
ad regiam occupandam citato vadit equo.

Intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor Sy- 11
phacis, filia Hasdrubalis Pœni, occurrit, et quum in medio
agmine armatorum Masinissam insignem quum armis, tum cetero
habitu conspexisset, regem esse, id quod erat, rata, genibus ad-
voluta eius: „Omnia quidem ut posses“ inquit „in nobis, di dede- 12
runt virtusque et felicitas tua; sed si captivæ apud dominum
vitæ necisque suæ vocem supplicem mittere licet, si genua,
si victricem attingere dextram, precor quæsoque per maie- 13
statem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per
gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune
fuit, per huiusce regiæ deos, qui te melioribus ominibus
accipiant, quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici 14
des, ut ipse, quodcunque fert animus, de captiva tua statuas
neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele arbi-

15 trium venire sinas. Si nihil aliud quam Syphacis uxor fuis-
sem, tamen Numidæ atque in eadem mecum Africa geniti
16 quam alienigenæ et externi fidem experiri mallem; quid Car-
thaginiensi ab Romano, quid filiæ Hasdrubalis timendum sit,
vides. Si nulla re alia potes, morte me ut vindices ab
17 Romanorum arbitrio, oro obtestorque." Forma erat insignis
et florentissima ætas. Itaque quum modo *genua, modo*
dextram amplectens in id, ne cui Romano traderetur, fidem ex-
posceret, propiusque blanditias iam oratio esset quam preces,
18 non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris,
sed, ut est genus Numidarum in Venerem præceps, amore
captivæ victor captus. Data dextra in id, quod petebatur, obli-
19 gandæ fidei, in regiam concedit. Instituit deinde reputare se-
cum ipse, quemadmodum promissi fidem præstaret. Quod quum
expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens
20 mutuatur consilium; nuptias in eum ipsum diem parari repente
iubet, ne quid relinqueret integri aut Lælio aut ipsi Scipioni
consulendi velut in captivam, quæ Masinissæ iam nupta foret.
21 Factis nuptiis supervenit Lælius, et adeo non dissimulavit,
improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris
captivis detractam eam *lecto* geniali mittere ad Scipionem
22 conatus sit. Victus deinde precibus Masinissæ, orantis, ut
arbitrium, utrius regum duorum fortunæ accessio Sophoniba
esset, ad Scipionem reiiceret, misso Syphace et captivis, ceteras
urbes Numidiæ, quæ præsidiis regiis tenebantur, adiuvante
Masinissa recipit.

13 Syphacem in castra adduci quum esset nuntiatum, omnis
2 velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. Præ-
cedebat ipse vinctus; sequebatur grex nobilium Numidarum.
Tum, quantum quisque plurimum poterat, magnitudini Sy-
3 phacis famæque gentis victoriam suam augendo addebat: illum
esse regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris
4 tribuerint populi, Romanus Carthaginiensisque, ut Scipio, impe-
rator suus, ad amicitiam eius petendam, relicta provincia
Hispania exercituque, duabus quinqueremibus in Africam

navigaverit, Hasdrubal, Pœnorum imperator, non ipse modo 5
ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum de-
derit. Habuisse eum uno tempore in potestate duos impera-
tores, Pœnum Romanumque. Sicut ab dis immortalibus pars 6
utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrinque
pariter amicitiam petitam. Iam tantas habuisse opes, ut 7
Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama
mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto viventis.
tegeretur. His sermonibus circumstantium celebratus rex in 8
prætorium ad Scipionem est perductus. Movit et Scipionem
quum fortuna pristina viri præsenti fortunæ collata, tum
recordatio hospitii dextræque datæ et fœderis publice ac
privatim iuncti. Eadem hæc et Syphaci animum dederunt 9
in alloquendo victore. Nam quum Scipio, quid sibi voluis-
set, quæreret, qui non societatem solum abnuisset Romanam,
sed ultro bellum intulisset, tum ille peccasse quidem sese 10
atque insanisse fatebatur, sed non tum demum, quum arma
adversus populum Romanum cepisset; exitum sui furoris eum
fuisse, non principium; tum se insanisse, tum hospitia privata 11
et publica fœdera omnia ex animo eiecisse, quum Cartha-
giniensem matronam domum acceperit. Illis nuptialibus 12
facibus regiam conflagrasse suam; illam furiam pestemque
omnibus delenimentis animum suum avertisse atque alienasse,
nec conquiesse, donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma
adversus hospitem atque amicum induerit. Perdito tamen 13
atque afflicto sibi hoc in miseriis solatii esse, quod in omnium
hominum inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem
ac furiam transisse videat. Neque prudentiorem neque con- 14
stantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam iuventa
incautiorem; certe stultius illum atque intemperantius eam
quam se duxisse. Hæc non hostili modo odio, sed amoris **14**
etiam stimulis, amatam apud æmulum cernens, quum dixisset,
non mediocri cura Scipionis animum pepulit. Et fidem cri- 2
minibus raptæ prope inter arma nuptiæ, neque consulto neque
exspectato Lælio, faciebant tamque præceps festinatio, ut,

quo die captam hostem vidisset, eodem matrimonio iunctam
acciperet et ad penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret.
3 Et eo fœdiora hæc videbantur Scipioni, quod ipsum in Hispania
iuvenem nullius forma pepulerat captivæ. Hæc secum volu-
tanti Lælius ac Masinissa supervenerunt. Quos quum pariter
ambo et benigno vultu excepisset et egregiis laudibus frequenti
4 prætorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic
alloquitur: „Aliqua te, Masinissa, existimo intuentem in me
bona et principio in Hispania ad iungendam mecum amicitiam
venisse et postea in Africa te ipsum spesque omnes tuas
5 in fidem meam commisisse. Atqui nulla earum virtus est,
propter quas tibi appetendus visus sim, qua ego æque ac
6 temperantia et continentia libidinum gloriatus fuerim. Hanc
te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, adie-
cisse velim. Non est, non (mihi crede) tantum ab hostibus
armatis ætati nostræ periculi, quantum ab circumfusis undi-
7 que voluptatibus. Qui eas temperantia sua frenavit ac domuit,
multo maius decus maioremque victoriam sibi peperit, quam
8 nos Syphace victo habemus. Quæ me absente strenue ac
fortiter fecisti, libenter et commemoravi et memini; cetera te
ipsum tecum reputare quam me dicente erubescere malo.
9 Syphax populi Romani auspiciis victus captusque est. Itaque
ipse, coniux, regnum, ager, oppida, homines, qui incolunt,
10 quicquid denique Syphacis fuit, præda populi Romani est, et
regem coniugemque eius, etiamsi non civis Carthaginiensis
esset, etiamsi non patrem eius imperatorem hostium videremus,
Romam oporteret mitti, ac senatus populique Romani de ea
iudicium atque arbitrium esse, quæ regem socium nobis alie-
11 nasse atque in arma egisse præcipitem dicatur. Vince
animum; cave deformes multa bona uno vitio et tot
meritorum gratiam maiore culpa, quam causa culpæ est, cor-
rumpas."

15 Masinissæ hæc audienti non rubor solum suffusus, sed
lacrimæ etiam obortæ; et quum se quidem in potestate
futurum imperatoris dixisset orassetque eum, ut, quantum

res sineret, fidei suæ temere obstrictæ consuleret (promisisse 2
enim se in nullius potestatem eam traditurum), ex prætorio
in tabernaculum suum confusus concessit. Ibi, arbitris remo- 3
tis, quum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab circum-
stantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis
consumpsisset, ingenti ad postremum edito gemitu, fidum e 4
servis vocat, sub cuius custodia regio more ad incerta for-
tunæ venenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophoni-
bam iubet ac simul nuntiare, Masinissam libenter primam ei 5
fidem præstaturum fuisse, quam vir uxori debuerit; quoniam
eius arbitrium, qui possint, adimant, secundam fidem præstare,
ne viva in potestatem Romanorum veniat; memor patris 6
imperatoris patriæque et duorum regum, quibus nupta fuisset,
sibi ipsa consuleret. Hunc nuntium ac simul venenum ferens
minister quum ad Sophonibam venisset, „Accipio“ inquit 7
„nuptiale munus, nec ingratum, si nihil maius vir uxori
præstare potuit. Hoc tamen nuntia, melius me morituram
fuisse, si non in funere meo nupsissem.“ Non locuta est 8
ferocius quam acceptum poculum, nullo trepidationis signo
dato, impavide hausit. Quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne 9
quid æger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum
eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem temeritate 10
alia luerit tristioremque rem, quam necesse fuerit, fecerit,
leniter castigat. Postero die, ut a præsenti motu averteret 11
animum eius, in tribunal escendit et contionem advocari iussit.
Ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque orna-
tum laudibus, aurea corona, aurea patera, sella curuli et
scipione eburneo, toga picta et palmata tunica donat. Addit 12
verbis honorem, neque magnificentius quicquam triumpho
apud Romanos, neque triumphantibus ampliorem eo ornatum
esse, quo unum omnium externorum dignum Masinissam
populus Romanus ducat. Lælium deinde et ipsum collauda- 13
tum aurea corona donat; et alii militares viri, prout a quo-
que navata opera erat, donati. His honoribus mollitus regis 14

animus erectusque in spem propinquam, sublato Syphace,
omnis Numidiæ potiundæ.

16 Scipio, C. Lælio cum Syphace aliisque captivis Romam
misso, cum quibus et Masinissæ legati profecti sunt, ipse ad
Tyneta rursus castra refert et, quæ munimenta inchoaverat,
2 permunit. Carthaginienses non brevi solum, sed prope vano
gaudio ab satis prospera in præsens oppugnatione classis
perfusi, post famam capti Syphacis, in quo plus prope quam
in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerant, perculsi,
3 iam nullo auctore belli ultra audito, oratores ad pacem
petendam mittunt triginta seniorum principes; id erat sanctius
apud illos consilium maximaque ad ipsum senatum regendum
4 vis. Qui ubi in castra Romana et in prætorium pervenerunt,
more adulantium (accepto, credo, ritu ex ea regione, ex qua
5 oriundi erant) procubuerunt. Conveniens oratio tam humili
adulationi fuit, non culpam purgantium, sed transferentium
initium culpæ in Hannibalem potentiæque eius fautores.
6 Veniam civitati petebant civium temeritate bis iam eversæ,
7 incolumi futuræ iterum hostium beneficio; imperium ex victis
hostibus populum Romanum, non perniciem petere; paratis
8 obedienter servire imperaret, quæ vellet. Scipio et venisse
ea spe in Africam se ait, et spem suam prospero belli eventu
auctam, victoriam se, non pacem domum reportaturum esse;
9 tamen, quum victoriam prope in manibus habeat, pacem non
abnuere, ut omnes gentes sciant, populum Romanum et
10 suscipere iuste bella et finire. Leges pacis se has dicere:
captivos et perfugas et fugitivos restituant; exercitus ex
Italia et Gallia deducant; Hispania abstineant; insulis omni-
11 bus, quæ inter Italiam atque Africam sint, decedant; naves
longas præter viginti omnes tradant, tritici quingenta, hordei
12 trecenta millia modium. Pecuniæ summam quantam impera-
verit, parum convenit; alibi quinque millia talentum, alibi
quinque millia pondo argenti, alibi duplex stipendium militi-
13 bus imperatum invenio. „His condicionibus“ inquit „place-
atne pax, triduum ad consultandum dabitur. Si placuerit,

mecum indutias facite, Romam ad senatum mittite legatos."
Ita dimissi Carthaginienses, nullas recusandas condiciones 14
pacis quum censuissent, quippe qui moram temporis quærerent,
dum Hannibal in Africam traiiceret, legatos alios ad Scipio- 15
nem, ut indutias facerent, alios Romam ad pacem petendam
mittunt, ducentes paucos in speciem captivos perfugasque et
fugitivos, quo impetrabilior pax esset.

Multis ante diebus Lælius cum Syphace primoribusque **17**
Numidarum captivis Romam venit, quæque in Africa gesta
essent, omnia ordine exposuit patribus, ingenti hominum et
in præsens lætitia et in futurum spe. Consulti inde patres 2
regem in custodiam Albam mittendum censuerunt, Lælium
retinendum, donec legati Carthaginienses venirent. Suppli- 3
catio in quatriduum decreta est. P. Ælius prætor, senatu
misso et contione inde advocata, cum C. Lælio in rostra
escendit. Ibi vero audientes, fusos Carthaginiensium exer- 4
citus, devictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam
omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere gau- 5
dium non poterant, quin clamoribus, quibusque aliis multitudo
solet, lætitiam immodicam significarent. Itaque prætor ex- 6
templo edixit, uti æditui ædes sacras omnes tota urbe aperirent,
circumeundi salutandique deos agendique grates per totum
diem populo potestas fieret. Postero die legatos Masinissæ 7
in senatum introduxit. Gratulati primum senatui sunt, quod
P. Scipio prospere res in Africa gessisset; deinde gratias 8
egerunt, quod Masinissam non appellasset modo regem, sed
fecisset restituendo in paternum regnum, in quo post Sypha-
cem sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et certa-
mine esset regnaturus, dein collaudatum pro contione 9
amplissimis decorasset donis, quibus ne indignus esset, et
dedisse operam Masinissam et porro daturum esse. Petere, ut 10
regium nomen ceteraque Scipionis beneficia et munera senatus
decreto confirmaret. Et, nisi molestum esset, illud quo- 11
que petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romæ
in custodia essent, remitterent; id sibi amplum apud popu-

12 lares futurum esse. Ad ea responsum legatis, rerum gesta-
rum prospere in Africa communem sibi cum rege gratulationem
esse; Scipionem recte atque ordine videri fecisse, quod eum
regem appellaverit, et quicquid aliud fecerit, quod cordi foret
13 Masinissæ, patres comprobare ac laudare. Munera, quæ
legati ferrent regi, decreverunt sagula purpurea duo cum
fibulis aureis singulis et lato clavo tunicas, equos duo
phaleratos, bina equestria arma cum loricis, et tabernacula
militaremque supellectilem, qualem præberi consuli mos esset.
14 Hæc regi prætor mittere iussus. Legatis in singulos dona
ne minus quinum millium, comitibus eorum millium æris, et
vestimenta bina legatis, singula comitibus Numidisque, qui
ex custodia emissi redderentur regi, ad hoc ædes liberæ,
loca, lautia legatis decreta.

18 Eadem æstate, qua hæc decreta Romæ et in Africa
gesta sunt, P. Quinctilius Varus prætor et M. Cornelius pro-
consul in agro Insubrum Gallorum cum Magone Pœno signis
2 collatis pugnarunt. Prætoris legiones in prima acie fuerunt;
Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo
advectus; proque duobus cornibus prætor ac proconsul milites
3 ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur. Post-
quam nihil commovebant, tum Quinctilius Cornelio: „Lentior,
ut vides, fit pugna, et induratur præter spem resistendo
hostium timor, ac, ne vertat in audaciam, periculum est.
4 Equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac statu
movere volumus. Itaque vel tu ad prima signa prœlium
sustine, ego inducam in pugnam equites; vel ego hic in
prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites in
5 hostem emitte.“ Utram vellet prætor, muneris partem pro-
consule accipiente, Quinctilius prætor cum filio, cui Marco præ-
nomen erat, impigro iuvene, ad equites pergit iussosque
6 escendere in equos repente in hostem emittit. Tumultum
equestrem auxit clamor ab legionibus additus, nec stetisset
hostium acies, ni Mago ad primum equitum motum paratos
7 elephantos extemplo in prœlium induxisset; ad quorum stri-

dorem odoremque et adspectum territi equi vanum equestre
auxilium fecerunt. Et ut turmæ permixtus, ubi cuspide uti
et cominus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat,
ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo
Numidæ iaculabantur. Simul et peditum legio duodecima, 8
magna ex parte cæsa, pudore magis quam viribus tenebat
locum; nec diutius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decima 9
legio in primam aciem inducta prœlium dubium excepisset.
Mago quoque ex subsidiis Gallos integræ legioni opposuit.
Quibus haud magno certamine fusis, hastati legionis undecimæ 10
conglobant sese atque elephantos iam etiam peditum aciem tur-
bantes invadunt; in quos quum pila confertos coniecissent, nullo 11
ferme frustra emisso, omnes retro in aciem suorum averte-
runt; quattuor gravati vulneribus corruerunt. Tum primum 12
commota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut aversos
videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effu-
sis. Sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim
referentes ordines et tenorem pugnæ servabant; postquam 13
femine transfixo cadentem auferrique ex prœlio prope exsan-
guem videre, extemplo in fugam omnes versi. Ad quinque
millia hostium eo die cæsa et signa militaria duo et viginti
capta. Nec Romanis incruenta victoria fuit; duo millia et 14
trecenti de exercitu prætoris, pars multo maxima ex legione
duodecima, amissi; inde et tribuni militum duo, M. Cosconius
et M. Mævius; tertiæ decimæ quoque legionis, quæ postremo 15
prœlio affuerat, C. Helvius tribunus militum in restituenda
pugna cecidit; et duo et viginti ferme equites illustres, obtriti
ab elephantis, cum centurionibus aliquot perierunt. Et lon-
gius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria
esset.

Mago proximæ silentio noctis profectus, quantum pati **19**
viæ per vulnus poterat, itineribus extentis, ad mare in Ligures
Ingaunos pervenit. Ibi eum legati ab Carthagine, paucis 2
ante diebus in sinum Gallicum appulsis navibus, adierunt,
iubentes primo quoque tempore in Africam traiicere; id et 3

fratrem eius Hannibalem (nam ad eum quoque isse legatos
eadem iubentes) facturum; non in eo esse Carthaginiensium
4 res, ut Galliam atque Italiam armis obtineant. Mago non
imperio modo senatus periculoque patriæ motus, sed metuens
etiam, ne victor hostis moranti instaret, Liguresque ipsi,
relinqui Italiam a Pœnis cernentes, ad eos, quorum mox in
5 potestate futuri essent, deficerent, simul sperans leniorem in
navigatione quam in via iactationem vulneris fore et cura-
tioni omnia commodiora, impositis copiis in naves profectus,
vixdum superata Sardinia ex vulnere moritur. Naves quoque
aliquot Pœnorum disiectæ in alto a classe Romana, quæ
6 circa Sardiniam erat, capiuntur. Hæc terra marique in parte
Italiæ, quæ iacet ad Alpes, gesta.

Consul C. Servilius, nulla memorabili re in provincia
Etruria Galliaque (nam eo quoque processerat) gesta,
7 patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post sextum
decimum annum receptis, qui ad vicum Tannetum a Boiis
8 capti fuerant, hinc patre, hinc Catulo lateri circumdatis, pri-
vato magis quam publico decore insignis Romam rediit.
9 Latum ad populum est, ne C. Servilio fraudi esset, quod
patre, qui sella curuli sedisset, vivo, quum id ignoraret, tri-
bunus plebis atque ædilis plebis fuisset, contra quam sanc-
tum legibus erat. Hac rogatione perlata in provinciam
rediit.

10 Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, Con-
sentia, Aufugum, Bergæ, Besidiæ, Ocriculum, Lymphæum, Ar-
gentanum, Clampetia multique alii ignobiles populi, senescere
11 Punicum bellum cernentes, defecere. Idem consul cum Hanni-
bale in agro Crotoniensi acie conflixit. Obscura eius pugnæ
fama est. Valerius Antias quinque millia hostium cæsa ait,
quæ tanta res est, ut aut impudenter ficta sit aut negligenter
12 prætermissa. Nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale
gestum. Nam ad eum quoque legati ab Carthagine,
revocantes in Africam, iis forte diebus, quibus ad Magonem,
venerunt. Frendens gemensque ac vix lacrimis temperans

20

dicitur legatorum verba audisse. Postquam edita sunt man- 2
data, „Iam non perplexe“ inquit, „sed palam revocant, qui
vetando supplementum et pecuniam mitti iam pridem retrahe-
bant. Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus, toties 3
cæsus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis obtrectatione
atque invidia; neque hac deformitate reditus mei tam P. 4
Scipio exsultabit atque efferet sese quam Hanno, qui domum
nostram, quando alia re non potuit, ruina Carthaginis oppres-
sit.“ Iam hoc ipsum præsagiens animo præparaverat ante 5
naves. Itaque inutili militum turba præsidii specie in oppida
Bruttii agri, quæ pauca metu magis quam fide continebantur,
dimissa, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit,
multis Italici generis, qui in Africam secuturos abnuentes 6
concesserant in Iunonis Laciniæ delubrum, inviolatum ad eam
diem, in templo ipso fœde interfectis. Raro quemquam 7
alium, patriam exsilii causa relinquentem, tam mæstum abisse
ferunt quam Hannibalem, hostium terra excedentem; re-
spexisse sæpe Italiæ litora, et deos hominesque accusantem
in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non 8
cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset:
Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem Pœ-
num in Italia non vidisset; se, centum millibus armatorum 9
ad Trasumennum, ad Cannas cæsis, circa Casilinum Cumasque
et Nolam consenuisse. Hæc accusans querensque ex diutina
possessione Italiæ est detractus.

Romam per eosdem dies et Magonem et Hannibalem **21**
profectos allatum est. Cuius duplicis gratulationis minuit
lætitiam, et quod parum duces in retinendis iis, quum id man-
datum ab senatu esset, aut animi aut virium habuisse vide-
bantur, et quod solliciti erant, omni belli mole in unum exerci- 2
tum ducemque inclinata, quo evasura esset res. Per eosdem 3
dies legati Saguntini venerunt, comprensos cum pecunia
adducentes Carthaginienses, qui ad conducenda auxilia in
Hispaniam traiecissent. Ducenta et quinquaginta auri, 4
octingenta pondo argenti in vestibulo curiæ posuerunt.

5 Hominibus acceptis et in carcerem conditis, auro argentoque
reddito, gratiæ legatis actæ, atque insuper munera data ac
6 naves, quibus in Hispaniam reverterentur. Mentio deinde ab
senioribus facta est, segnius homines bona quam mala sen-
tire; transitu in Italiam Hannibalis quantum terroris pavoris-
que esset, meminisse; quas deinde clades, quos luctus incidisse?
7 Visa castra hostium e muris urbis; quæ vota singulorum
universorumque fuisse? quoties in conciliis voces manus ad
8 cælum porrigentium auditas, en unquam ille dies futurus esset,
quo vacuam hostibus Italiam bona pace florentem visuri
9 essent? Dedisse tandem id deos sexto decimo demum anno,
nec esse, qui deis grates agendas censeant; adeo ne advenien-
tem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut
10 præteritæ satis memores sint. Conclamatum deinde ex omni
parte curiæ est, uti referret P. Ælius prætor; decretumque,
ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur, victimæ-
que maiores immolarentur centum viginti.

11 Iam dimisso Lælio legatisque Masinissæ, quum Cartha-
giniensium legatos de pace ad senatum venientes Puteolis
visos, inde terra venturos allatum esset, revocari C. Lælium
12 placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. Fulvius Gillo,
legatus Scipionis, Carthaginienses Romam adduxit; quibus
vetitis ingredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad
22 ædem Bellonæ datus est. Orationem eandem ferme, quam
apud Scipionem habuerunt, culpam omnem belli a publico
2 consilio in Hannibalem vertentes; eum iniussu senatus non
Alpes modo, sed Hiberum quoque transgressum, nec Romanis
solum, sed ante etiam Saguntinis privato consilio bellum intu-
3 lisse; senatui ac populo Carthaginiensi, si quis vere æstimet,
4 fœdus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis; itaque
nihil aliud sibi mandatum esse uti peterent, quam ut in ea
pace, quæ postremo cum C. Lutatio facta esset, manere
5 liceret. Quum more tradito patribus potestatem interrogandi,
si quis quid vellet, legatos prætor fecisset, senioresque, qui
fœderibus interfuerant, alia alii interrogarent, nec meminisse se

per ætatem (etenim omnes ferme iuvenes erant) dicerent legati,
conclamatum ex omni parte curiæ est, Punica fraude electos, 6
qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.
Emotis deinde curia legatis, sententiæ interrogari cœptæ. M. **23**
Livius C. Servilium consulem, qui propior esset, arcessendum,
ut coram eo de pace ageretur, censebat; quum de re maiore, 2
quam quanta ea esset, consultatio incidere non posset, non
videri sibi absente consulum altero ambobusve eam rem agi
satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus, qui 3
triennio ante consul dictatorque fuerat: quum P. Scipio cæ-
dendo exercitus, agros populando in eam necessitatem hostes
compulisset, ut supplices pacem peterent, et nemo omnium 4
verius existimare posset, qua mente ea pax peteretur, quam
qui ante portas Carthaginis bellum gereret, nullius alterius
consilio quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse.
M. Valerius Lævinus, qui bis consul fuerat, speculatores, 5
non legatos venisse arguebat, iubendosque Italia excedere et
custodes cum iis usque ad naves mittendos, Scipionique scri-
bendum, ne bellum remitteret. Lælius Fulviusque adiecerunt, 6
et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal
et Mago ex Italia non revocarentur; ceterum omnia simulaturos 7
Carthaginienses, duces eos exercitusque exspectantes; deinde
quamvis recentium fœderum et deorum omnium oblitos bellum
gesturos. Eo magis in Lævini sententiam discessum. Legati 8
pace infecta ac prope sine responso dimissi.

Per eos dies Cn. Servilius consul, haud dubius, quin **24**
pacatæ Italiæ penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hanni-
balem persequens, in Siciliam, inde in Africam transiturus,
traiecit. Quod ubi Romæ vulgatum est, primo censuerant 2
patres, ut prætor scriberet consuli, senatum æquum censere,
in Italiam reverti eum; dein, quum prætor spreturum eum 3
litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius
pro iure maioris imperii consulem in Italiam revocavit. Reli- 4
quum anni cum M. Servilio magistro equitum circumeundis

Italiæ urbibus, quæ bello alienatæ fuerant, noscendisque singularum causis consumpsit.

5 Per indutiarum tempus [et] ex Sardinia a P. Lentulo prætore centum onerariæ naves cum commeatu viginti rostratarum præsidio, et ab hoste et ab tempestatibus mari tuto, in Afri-
6 cam transmiserunt. Cn. Octavio ducentis onerariis, triginta longis navibus ex Sicilia traiicienti non eadem fortuna fuit.
7 In conspectum ferme Africæ prospero cursu vectum primo destituit ventus, dein versus in Africum turbavit, ac passim
8 naves disiecit. Ipse cum rostratis, per adversos fluctus ingenti remigum labore enisus, Apollinis promuntorium tenuit;
9 onerariæ pars maxima ad Ægimurum (insula ea sinum ab alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme millia ab urbe), aliæ adversus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatæ
10 sunt. Omnia in conspectu Carthaginis erant. Itaque ex tota urbe in forum concursum est; magistratus senatum vocare; populus in curiæ vestibulo fremere, ne tanta ex oculis mani-
11 busque amitteretur præda. Quum quidam pacis petitæ, alii indutiarum (necdum enim dies exierat) fidem opponerent, permixto pæne senatus populique concilio consensum est, ut classem quinquaginta navium Hasdrubal Ægimurum traiiceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naves colligeret.
12 Desertæ fuga nautarum primum ab Ægimuro, deinde ab Aquis onerariæ Carthaginem puppibus tractæ sunt.

25 Nondum ab Roma reverterant legati, neque sciebatur, quæ senatus Romani de bello aut pace sententia esset, necdum
2 indutiarum dies exierat; eo indigniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent pacem et indutias, et spem pacis et fidem indutiarum violatam esse, legatos Carthaginem L. Bæ-
3 bium, M. Servilium, L. Fabium extemplo misit. Qui quum multitudinis concursu prope violati essent nec reditum tutiorem futurum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent, quæ se prose-
4 querentur. Datæ triremes duæ, quum ad Bagradam flumen pervenissent, unde castra Romana conspiciebantur, Cartha-

ginem rediere. Classis Punica ad Uticam stationem habebat. 5
Ex ea tres quadriremes, seu clam misso a Carthagine nuntio,
uti fieret, seu Hasdrubale, qui classi præerat, sine publica
fraude auso facinus, quinqueremem Romanam superantem 6
promuntorium ex alto repente aggressæ sunt. Sed neque
rostro ferire celeritate subterlabentem poterant neque transilire
armati ex humilioribus in altiorem navem; et defendebatur 7
egregie, quoad tela suppeditarunt. Quis deficientibus iam
nulla alia res eam quam propinquitas terræ multitudoque a
castris in litus effusa tueri potuit. Concitatam enim remis, quanto 8
maximo impetu poterant, in terram quum immisissent, navis
tantum iactura facta, incolumes ipsi evaserunt. Ita alio super 9
aliud scelere quum haud dubie indutiæ ruptæ essent, Lælius
Fulviusque ab Roma cum legatis Carthaginiensibus supervene-
runt. Quibus Scipio, etsi non indutiarum modo fides a Car- 10
thaginiensibus, sed ius etiam gentium in legatis violatum esset,
tamen se nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus
indignum in iis facturum esse quum dixisset, dimissis legatis,
bellum parabat.

Hannibali iam terræ appropinquanti iussus e nauticis 11
unus escendere in malum, ut specularetur, quam tenerent
regionem, quum dixisset sepulcrum dirutum proram spectare, 12
abominatus, prætervehi iusso gubernatore, ad Leptim appulit
classem atque ibi copias exposuit.

Hæc eo anno in Africa gesta; insequentia excedunt in **26**
eum annum, quo M. Servilius Geminus, qui tum magister
equitum erat, et Ti. Claudius Nero consules facti sunt.
Ceterum exitu superioris anni quum legati sociarum urbium 2
ex Græcia questi essent, vastatos agros ab regiis præsidiis,
profectosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non
admissos ad Philippum regem, simul nuntiassent, quattuor 3
millia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici,
ut essent Carthaginiensibus præsidio, et pecuniæ aliquantum
una missum, legatos ad regem, qui hæc adversus fœdus facta 4
videri patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. Missi

C. Terentius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius; iis tres quin-
queremes datæ.
5 Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius ad
solum exustus est, et aquarum magnitudine, sed annonæ vili-
tate fuit, præterquam quod pace omnis Italia aperta erat,
6 etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania missam M.
Valerius Falto et M. Fabius Buteo ædiles curules quaternis
æris vicatim populo descripserunt.
7 Eodem anno Q. Fabius Maximus moritur, exactæ ætatis,
si quidem verum est, augurem duos et sexaginta annos fuisse,
8 quod quidam auctores sunt. Vir certe fuit dignus tanto cog-
nomine, vel si novum ab eo inciperet. Superavit paternos
honores, avitos æquavit. Pluribus victoriis et maioribus prœ-
liis avus insignis Rullus; sed omnia æquare unus hostis
9 Hannibal potest. Cautior tamen quam promptior hic habi-
tus; et sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit, an quia
ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat, sic nihil
certius est, quam unum hominem nobis cunctando rem resti-
10 tuisse, sicut Ennius ait. Augur in locum eius inauguratus
Q. Fabius Maximus filius; in eiusdem locum pontifex (nam
duo sacerdotia habuit) Ser. Sulpicius Galba.
11 Ludi Romani diem unum, plebeii ter toti instaurati ab
ædilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco. Ii ambo
prætores facti, et cum iis C. Livius Salinator et C. Aurelius
12 Cotta. Comitia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit
an, quia eum res in Etruria tenuerint quæstiones ex senatus
consulto de coniurationibus principum habentem, dictator ab
eo dictus P. Sulpicius, incertum ut sit, diversi auctores
faciunt.

27 Principio insequentis anni M. Servilius et Ti. Clau-
A. u. c. 552. A. Ch. 202. dius, senatu in Capitolium vocato, de provinciis rettulerunt.
2 Italiam atque Africam in sortem coniici, Africam ambo
cupientes, volebant; ceterum, Q. Metello maxime annitente,
3 neque negata neque data est Africa. Consules iussi cum
tribunis plebis agere, ut, si iis videretur, populum rogarent,

quem vellent in Africa bellum gerere. Omnes tribus P. Sci- 4
pionem iusserunt. Nihilo minus consules provinciam Africam
(ita enim senatus decreverat) in sortem coniecerunt. Ti. 5
Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem, omnes
quinqueremes, in Africam traiiceret, parique imperio cum P.
Scipione [imperator] esset; M. Servilius Etruriam sortitus. In 6
eadem provincia et C. Servilio prorogatum imperium, si con-
sulem manere ad urbem senatu placuisset. Prætores, M. 7
Sextius Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque
traderet ei P. Quinctilius Varus; C. Livius Bruttios cum
duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul priore
anno præfuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio Tap- 8
pulo, prætore prioris anni, provinciam et duas legiones acci-
peret; Villius pro prætore viginti navibus longis, militibus
mille oram Siciliæ tutaretur; M. Pomponius viginti navibus 9
reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret. C.
Aurelio Cottæ urbana evenit. Ceteris ita, uti quisque obtine-
bant provincias exercitusque, prorogata imperia. Sedecim 10
non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. Et 11
ut placatis dis omnia inciperent agerentque, ludos, quos M.
Claudio Marcello, T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator,
quasque hostias maiores voverat, si per quinquennium res
publica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, prius-
quam ad bellum proficiscerentur, facerent. Ludi in circo 12
per quatriduum facti, hostiæque, quibus votæ erant, dis cæsæ.

Inter hæc simul spes, simul cura in dies crescebat, nec **28**
satis certum constare apud animos poterat, utrum gaudio
dignius esset, Hannibalem post sextum decimum annum ex
Italia decedentem vacuam possessionem eius reliquisse populo
Romano, an magis metuendum, quod incolumi exercitu in
Africam transisset: locum nimirum, non periculum mutatum; 2
cuius tantæ dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q.
Fabium haud frustra canere solitum, graviorem in sua terra
futurum hostem Hannibalem, quam in aliena fuisset. Nec 3

Scipioni aut cum Syphace, inconditæ barbariæ rege, cui Sta-
torius semilixa ducere exercitus solitus sit, aut cum socero
eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem futuram, aut tumul-
tuariis exercitibus, ex agrestium semermi turba subito collectis,
4 sed cum Hannibale, prope nato in prætorio patris, fortissimi
ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite,
vixdum iuvene imperatore, qui senex vincendo factus Hispa-
nias, Gallias, Italiam ab Alpibus ad fretum monumentis
5 ingentium rerum complesset. Ducere exercitum æqualem
stipendiis suis, duratum omnium rerum patientia, quas vix
fides fiat homines passos, perfusum millies cruore Romano,
exuvias non militum tantum, sed etiam imperatorum portan-
6 tem. Multos occursuros Scipioni in acie, qui prætores, qui
imperatores, qui consules Romanos manu sua occidissent,
muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagatos capta
7 castra, captas urbes Romanas. Non esse hodie tot fasces
magistratibus populi Romani, quot captos ex cæde impera-
8 torum præ se ferre posset Hannibal. Has formidines agitando
animis ipsi curas et metus augebant, etiam quod, quum assues-
sent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis
in Italiæ partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi
finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal
9 velut ad supremum certamen comparati duces. Eis quoque,
quibus erat ingens in Scipione fiducia et victoriæ spes, quo
magis in propinquam eam imminebant animis, eo curæ inten-
10 tiores erant. Haud dispar habitus animorum Carthagi-
niensibus erat, quos modo petisse pacem, intuentes Hanni-
11 balem ac rerum gestarum eius magnitudinem, pænitebat, modo,
quum respicerent bis sese acie victos, Syphacem captum,
pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea omnia unius vir-
tute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in
exitium suum natum horrebant.

29 Iam Hadrumetum venerat Hannibal; unde, ad reficien-
dum ex iactatione maritima militem paucis diebus sumptis,
excitus pavidis nuntiis omnia circa Carthaginem obtineri armis

afferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quin- 2
que dierum iter ab Carthagine abest. Inde præmissi specu-
latores quum, excepti ab custodibus Romanis, deducti ad Sci-
pionem essent, traditos eos tribuno militum iussosque omisso
metu visere omnia per castra, qua vellent, circumduci iussit;
percontatusque, satin' per commodum omnia explorassent, 3
datis, qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Han- 4
nibal nihil quidem eorum, quæ nuntiabantur (nam et Masi-
nissam cum sex millibus peditum, quattuor equitum venisse
eo ipso forte die afferebant), læto animo audivit, *ceterum* maxime
hostis fiducia *audacia*que, non de nihilo profecto concepta,
perculsus est. Itaque quanquam et ipse causa belli erat et 5
adventu suo turbaverat et pactas indutias et spem fœderum,
tamen, si integer, quam si victus peteret pacem, æquiora im-
petrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut collo-
quendi secum potestatem faceret. Id utrum sua sponte 6
fecerit an publico consilio, neutrum cur affirmem habeo.
Valerius Antias primo prœlio victum eum ab Scipione, quo 7
duodecim millia armatorum in acie sint cæsa, mille et sep-
tingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra
ad Scipionem venisse. Ceterum Scipio quum colloquium 8
haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt,
ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Narag- 9
gara urbe, quum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio
intra teli coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a 10
quattuor millibus inde, tutum commodumque alioqui, nisi
quod longinquæ aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus
conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.
Summotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus **30**
congressi sunt, non suæ modo ætatis maximi duces, sed
omnis ante se memoriæ, omnium gentium cuilibet regum
imperatorumve pares. Paulisper alter alterius conspectu, 2
admiratione mutua prope attoniti, conticuere; tum Hannibal
prior: „Si hoc ita fato datum erat, ut, qui primus bellum 3
intuli populo Romano, quique toties prope in manibus victo-

riam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, lætor te
4 mihi sorte potissimum datum, a quo peterem. Tibi quoque
inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hanni-
balem, cui tot de Romanis ducibus victoriam di dedissent,
tibi cessisse, teque huic bello, vestris prius quam nostris
5 cladibus insigni, finem imposuisse. Hoc quoque ludibrium
casus ediderit fortuna, ut, quum patre tuo consule ceperim
arma, cum eodem primum Romano imperatore signa con-
tulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam.
6 Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem datam
ab dis esse, ut et vos Italiæ et nos Africæ imperio contenti
7 essemus; neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia
satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot
tam egregiis amissis ducibus; sed præterita magis reprehendi
8 possunt quam corrigi. Ita aliena appetivimus, ut de nostris
dimicaremus, nec in Italia solum nobis bellum, vobis in
Africa esset; sed et vos in portis vestris prope ac mœnibus
signa armaque hostium vidistis, et nos ab Carthagine fremi-
9 tum castrorum Romanorum exaudimus. Quod igitur nos
maxime abominaremur, vos ante omnia optaretis, in me-
liore vestra fortuna de pace agitur. Agimus ei, quorum
et maxime interest pacem esse, et qui quodcunque egerimus,
ratum civitates nostræ habituræ sunt; animo tantum nobis
10 opus est non abhorrente a quietis consiliis. Quod ad me
attinet, iam ætas senem in patriam revertentem, unde puer
profectus sum, iam secundæ, iam adversæ res ita erudierunt,
11 ut rationem sequi quam fortunam malim; tuam et adolescen-
tiam et perpetuam felicitatem, ferociora utraque, quam quietis
opus est consiliis, metuo. Non temere incerta casuum reputat,
12 quem fortuna nunquam decepit. Quod ego fui ad Trasu-
mennum, ad Cannas, id tu hodie es. Vixdum militari ætate
imperio accepto, omnia audacissime incipientem nusquam
13 fefellit fortuna. Patris et patrui persecutus mortem ex cala-
mitate vestræ domus decus insigne virtutis pietatisque eximiæ
cepisti; amissas Hispanias recuperasti, quattuor inde Punicis

exercitibus pulsis; consul creatus, quum ceteris ad tutandam 14
Italiam parum animi esset, transgressus in Africam, duobus hic exercitibus cæsis, binis eadem hora captis simul incensisque castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius, tot nostri imperii ereptis, me sextum decimum iam annum hærentem in possessione Italiæ detraxisti. Potest victoriam 15
malle quam pacem animus. Novi spiritus magnos magis quam utiles; et mihi talis aliquando fortuna affulsit. Quod si 16
in secundis rebus bonam quoque mentem darent dei, non ea solum, quæ evenissent, sed etiam ea, quæ evenire possent, reputaremus. Ut omnium obliviscaris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum, quem, modo, castris inter Anienem 17
atque urbem vestram positis, signa inferentem ac iam prope scandentem mœnia Romana, hic cernas, duobus fratribus, fortissimis viris, clarissimis imperatoribus, orbatum, ante mœnia prope obsessæ patriæ, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea deprecantem. Maximæ cuique fortunæ minime credendum 18
est. In bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus magis necessaria quam honesta. Melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria; 19
hæc in tua, illa in deorum manu est. Ne tot annorum felicitatem in unius horæ dederis discrimen. Quum tuas vires, 20
tum vim fortunæ Martemque belli communem propone animo; utrinque ferrum, utrinque corpora humana erunt; nusquam minus quam in bello eventus respondent. Non tantum ad id, quod 21
data pace iam habere potes, si prœlio vincas, gloriæ adieceris, quantum *dempseris,* si quid adversi eveniat. Simul parta ac sperata decora unius horæ fortuna evertere potest. Omnia 22
in pace iungenda tuæ potestatis sunt, P. Corneli; tunc ea habenda fortuna erit, quam di dederint. Inter pauca felici- 23
tatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus dedisset patribus nostris; sed non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto altius elatus erat, eo fœdius corruit. Est quidem eius, qui dat, non qui petit, condiciones dicere 24

pacis; sed forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi mul-
25 tam irrogemus. Non recusamus, quin omnia, propter quæ
ad bellum itum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania,
quicquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur
26 mari, Carthaginienses inclusi Africæ litoribus vos, quando
ita dis placuit, externa etiam terra marique videamus regentes
27 imperio. Haud negaverim, propter non nimis sincere petitam
aut exspectatam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam
fidem. Multum, per quos petita sit, ad fidem tuendæ pacis
28 pertinet, Scipio. Vestri quoque, ut audio, patres nonnihil
etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione erat, nega-
29 verunt pacem. Hannibal peto pacem, qui neque peterem,
nisi utilem crederem, et propter eandem utilitatem tuebor
30 eam, propter quam petii. Et quemadmodum, quia a me bellum
cœptum est, ne quem eius pæniteret, quoad ipsi invidere dei,
præstiti, ita annitar, ne quem pacis per me partæ pæniteat."

31 Adversus hæc imperator Romanus in hanc fere senten-
tiam respondit: „Non me fallebat, Hannibal, aura adventus
tui Carthaginienses et præsentem indutiarum fidem et spem
2 pacis turbasse; neque tu id sane dissimulas, qui de condi-
cionibus superioribus pacis omnia subtrahas præter ea, quæ
3 iam pridem in nostra potestate sunt. Ceterum ut tibi curæ
est, sentire cives tuos, quanto per te onere leventur, sic mihi
laborandum est, ne, quæ tum pepigerunt, hodie subtracta
4 ex condicionibus pacis præmia perfidiæ habeant. Indigni,
quibus eadem pateat condicio, etiam ut prosit vobis fraus,
petitis. Neque patres nostri priores de Sicilia neque nos de
Hispania fecimus bellum; et tunc Mamertinorum sociorum
periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta
5 induerunt arma. Vos lacessisse, et tu ipse fateris et dei
testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius fasque
6 dederunt et huius dant et dabunt. Quod ad me attinet,
et humanæ infirmitatis memini et vim fortunæ reputo et
omnia, quæcunque agimus, subiecta esse mille casibus scio;
7 ceterum quemadmodum superbe et violenter me faterer facere,

si, priusquam in Africam traiecissem, te tua voluntate ceden-
tem Italia et, imposito in naves exercitu, ipsum venientem ad
pacem petendam aspernarer, sic nunc, quum prope manu 8
conserta restitantem ac tergiversantem in Africam attraxerim,
nulla sum tibi verecundia obstrictus. Proinde si quid ad 9
ea, in quæ tum pax conventura videbatur, quasi multa navium
cum commeatu per indutias expugnatarum legatorumque
violatorum adiicitur, est, quod referam ad consilium; sin illa
quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati
non potuistis."

Ita infecta pace ex colloquio ad suos quum se recepis- 10
sent, frustra verba iactata renuntiant; armis decernendum esse
habendamque eam fortunam, quam dei dedissent. In castra **32**
ut est ventum, pronuntiant ambo, arma expedirent milites
animosque ad supremum certamen, non in unum diem, sed
in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma an Car- 2
thago iura gentibus daret, ante crastinam noctem scituros;
neque enim Africam aut Italiam, sed orbem terrarum vic-
toriæ præmium fore; par periculum præmio, quibus adversa
pugnæ fortuna fuisset. Nam neque Romanis effugium ullum 3
patebat in aliena ignotaque terra, et Carthagini, supremo
auxilio effuso, adesse videbatur præsens excidium.

Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opu- 4
lentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo
fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturi
eo die aut eversuri. Anceps igitur spes et metus miscebant 5
animos; contemplantibusque modo suam, modo hostium aciem,
quum *non* oculis magis quam ratione pensarent vires, simul
læta, simul tristia obversabantur. Quæ ipsis sua sponte non
succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subiicie-
bant. Pœnus sedecim annorum in terra Italia res gestas, 6
tot duces Romanos, tot exercitus occidione occisos et sua
cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnæ memoria
militem venerat, referebat; Scipio Hispanias et recentia in 7
Africa prœlia et confessionem hostium, quod neque non petere

pacem propter metum neque manere in ea præ insita animis
8 perfidia potuissent. Ad hoc colloquium Hannibalis in secreto
9 habitum ac liberum fingenti, qua vult, flectit. Ominatur,
quibus quondam auspiciis patres eorum ad Ægates pugnave-
rint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos.
10 Adesse finem belli ac laboris; in manibus esse prædam Car-
thaginis, reditum domum in patriam, ad parentes, liberos,
11 coniuges penatesque deos. Celsus hæc corpore vultuque ita
læto, ut vicisse iam crederes, dicebat. Instruit deinde primos
hastatos, post eos principes; triariis postremam aciem clausit.
33 Non confertas autem cohortes ante sua quamque signa
instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut
esset spatium, qua elephanti hostium acti nihil ordines tur-
2 barent. Lælium, cuius ante legati, eo anno quæstoris extra
sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equi-
tatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro
3 opposuit. Vias patentes inter manipulos antesignanorum
velitibus (ea tunc levis armatura erat) complevit, dato præ-
cepto, ut ad impetum elephantorum aut post directos refuge-
rent ordines, aut in dextram lævamque discursu applicantes
se antesignanis viam, qua irruerent in ancipitia tela, beluis da-
4 rent. Hannibal ad terrorem primos elephantos (octoginta au-
tem erant, quot nulla unquam in acie ante habuerat) instruxit,
5 deinde auxilia Ligurum Gallorumque, Baliaribus Maurisque
admixtis; in secunda acie Carthaginienses Afrosque et Mace-
6 donum legionem; modico deinde intervallo relicto, subsidiariam
aciem Italicorum militum (Bruttii plerique erant, vi ac neces-
sitate plures quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti)
7 instruxit. Equitatum et ipse circumdedit cornibus; dextrum
8 Carthaginienses, sinistrum Numidæ tenuerunt. Varia adhor-
tatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua,
non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non
9 causa militandi eadem esset. Auxiliaribus et præsens et mul-
tiplicata ex præda merces ostentatur; Galli proprio atque
insito in Romanos odio accenduntur; Liguribus campi uberes

Italiæ, deductis ex asperrimis montibus, in spem victoriæ
ostentantur; Mauros Numidasque Masinissæ impotenti futuro 10
dominatu terret; aliis aliæ spes ac metus iactantur. Cartha- 11
giniensibus mœnia patriæ, di penates, sepulcra maiorum,
liberi cum parentibus coniugesque pavidæ, aut excidium ser-
vitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum
aut in spem medium, ostentatur.

Quum maxime hæc imperator apud Carthaginienses, 12
duces suarum gentium inter populares, pleraque per inter-
pretes inter immixtos alienigenis agerent, tubæ cornuaque ab
Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut elephanti in 13
suos, sinistrum maxime cornu, verterentur, Mauros ac Numidas.
Addidit facile Masinissa perculsis terrorem, nudavitque ab
ea parte aciem equestri auxilio. Paucæ tamen bestiarum 14
intrepidæ in hostem actæ inter velitum ordines cum multis
suis vulneribus ingentem stragem edebant. Resilientes enim 15
ad manipulos velites, quum viam elephantis, ne obtererentur,
fecissent, in ancipites ad ictum utrinque coniiciebant hastas,
nec pila ab antesignanis cessabant, donec undique incidentibus 16
telis exacti ex Romana acie hi quoque in suos dextrum
cornu, ipsos Carthaginienses equites, in fugam verterunt.
Lælius ut turbatos vidit hostes, addidit perculsis terrorem.

Utrinque nudata equite erat Punica acies, quum pedes **34**
concurrit, nec spe nec viribus iam par. Ad hoc dictu parva,
sed magna eadem in re gerenda momenta congruens clamor
ab Romanis eoque maior et terribilior, dissonæ illis, ut gen-
tium multarum discrepantibus linguis, voces, pugna Romana 2
stabilis et suo et armorum pondere incumbentium in hostem,
concursatio et velocitas illinc maior quam vis. Igitur primo 3
impetu extemplo movere loco hostium aciem Romani. Ala
deinde et umbonibus pulsantes, in summotos gradu illato, ali-
quantum spatii velut nullo resistente incessere, urgentibus et 4
novissimis primos, ut semel motam aciem sensere, quod ipsum
vim magnam ad pellendum hostem addebat. Apud hostes 5
auxiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses,

adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes pertina-
citer primos cædendo ad se perveniret hostis, pedem refer-
6 rent. Igitur auxiliares terga dant repente et in suos versi
partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes
7 cædere, ut et paulo ante non adiuti et tunc exclusi; et prope
duo iam permixta prœlia erant, quum Carthaginienses simul
cum hostibus, simul cum suis cogerentur manus conserere.
8 Non tamen ita perculsos iratosque in aciem accepere, sed
densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum extra
prœlium eiecere, ne pavido fuga et vulneribus milite since-
9 ram et integram aciem miscerent. Ceterum tanta strages homi-
num armorumque locum, in quo steterant paulo ante auxiliares,
compleverat, ut prope difficilior transitus esset, quam per
10 confertos hostes fuerat. Itaque, qui primi erant, hastati per
cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis, qua quis-
que poterat, sequentes hostem et signa et ordines confuderunt.
Principum quoque signa fluctuari cœperant vagam ante se
11 cernendo aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui propere
canere hastatis iussit, et, sauciis in postremam aciem sub-
ductis, principes triariosque in cornua inducit, quo tutior
12 firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de
integro prœlium ortum est; quippe ad veros hostes perventum
erat, et armorum genere et usu militiæ et fama rerum gesta-
13 rum et magnitudine vel spei vel periculi pares; sed et numero
superior Romanus erat et animo, quod iam equites, iam
elephantos fuderat, iam, prima acie pulsa, in secundam pug-
35 nabat. In tempore Lælius ac Masinissa, pulsos per aliquantum
spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem
2 incurrere. Is demum equitum impetus perculit hostem. Multi
circumventi in acie cæsi; *multi* per patentem circa campum
3 fuga sparsi, tenente omnia equitatu, passim interierunt. Car-
thaginiensium sociorumque cæsa eo die supra millia viginti;
par ferme numerus captus cum signis militaribus centum
triginta duobus, elephantis undecim; victores ad mille et
quingentos cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus 4
Hadrumetum perfugit, omnia et in prœlio [et ante aciem],
priusquam excederet pugna, expertus, et confessione etiam 5
Scipionis omniumque peritorum militiæ illam laudem adeptus,
singulari arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima 6
fronte, quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis signa
sequi et servare ordines, in quo plurimum spei ponerent,
Romanos prohiberent; deinde auxiliares ante Carthaginiensium 7
aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos
non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugæ haberent,
simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fati- 8
garent ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostium hebe-
tarent; tum, ubi omnis spes esset, milites Carthaginienses Afros- 9
que, ut, omnibus rebus aliis pares, eo, quod integri cum fessis ac
sauciis pugnarent, superiores essent; Italicos intervallo quoque
diremptos; incertos, socii an hostes essent, in postremam aciem
summotos. Hoc edito velut ultimo virtutis opere, Hannibal 10
quum Hadrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem
sexto ac tricesimo post anno, quam puer inde profectus erat,
redisset, fassus in curia est, non prœlio modo se, sed bello 11
victum, nec spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

Scipio, confestim a prœlio expugnatis hostium castris **36**
direptisque, cum ingenti præda ad mare ac naves rediit, nuntio 2
allato, P. Lentulum cum quinquaginta rostratis, centum one-
rariis, cum omni genere commeatus ad Uticam accessisse.
Admovendum igitur undique terrorem perculsæ Carthagini 3
ratus, misso Lælio Romam cum victoriæ nuntio, Cn. Octavium
terrestri itinere ducere legiones Carthaginem iubet; ipse, ad
suam veterem nova Lentuli classe adiuncta, profectus ab
Utica portum Carthaginis petit. Haud procul aberat, quum 4
velata infulis ramisque oleæ Carthaginiensium occurrit navis.
Decem legati erant, principes civitatis, auctore Hannibale
missi ad petendam pacem. Qui quum ad puppim prætoriæ 5
navis accessissent velamenta supplicum porrigentes, orantes
implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nullum iis 6

aliud responsum datum, quam ut Tynetem venirent; eo se
moturum castra. Ipse ad contemplandum Carthaginis situm,
non tam noscendi in præsentia quam terrendi hostis causa,
7 *provectus* Uticam, eodem et Octavio revocato, rediit. Inde
procedentibus ad Tynetem nuntius allatus, Verminam Syphacis
filium cum equitibus pluribus quam peditibus venire Cartha-
8 giniensibus auxilio. Pars exercitus cum omni equitatu,
maturantibus primis, agmen aggressa Numidarum levi certa-
mine fudit. Exitu quoque fugæ intercluso. a parte omni cir-
cumdatis equitibus, quindecim millia hominum cæsa, mille et
ducenti vivi capti, et equi Numidici mille et quingenti,
signa militaria duo et septuaginta; regulus ipse inter tumul-
9 tum cum paucis effugit. Tum ad Tynetem eodem, quo antea,
loco castra posita, legatique triginta ab Carthagine ad Scipionem
venerunt. Et illi quidem multo miserabilius quam antea, quo
magis cogebat fortuna, egerunt; sed aliquanto minore cum
10 misericordia ab recenti memoria perfidiæ auditi sunt. In
consilio quanquam iusta ira omnes ad delendam stimulabat
Carthaginem, tamen quum, et quanta res esset et quam longi
temporis obsidio tam munitæ et tam validæ urbis, reputarent,
11 et ipsum Scipionem exspectatio successoris venturi ad para-
tam alterius labore ac periculo finiti belli famam sollicitaret,
37 ad pacem omnium animi versi sunt. Postero die revocatis
legatis et cum multa castigatione perfidiæ monitis, ut tot
cladibus edocti tandem deos et ius iurandum esse crederent,
2 condiciones pacis dictæ, ut liberi legibus suis viverent; quas
urbes quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent,
3 tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret; per-
fugas fugitivosque et captivos omnes redderent Romanis, et
naves rostratas præter decem triremes traderent elephantos-
4 que, quos haberent domitos, neque domarent alios; bellum
neve in Africa neve extra Africam iniussu populi Romani
gererent; Masinissæ res redderent fœdusque cum eo facerent;
5 frumentum stipendiumque auxiliis, donec ab Roma legati
redissent, præstarent; decem millia talentum argenti, descripta

pensionibus æquis in annos quinquaginta, solverent; obsides 6
centum arbitratu Scipionis darent, ne minores quattuordecim annis neu triginta maiores. Indutias ita se daturum, si per priores indutias naves onerariæ captæ, quæque fuissent in navibus, restituerentur; aliter nec indutias nec spem pacis ullam esse.

Has condiciones legati quum domum referre iussi in 7
contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset audireturque a multitudine inquieta eadem et imbelli, indignatus Hannibal, dici ea in tali tempore audirique, arrep- 8
tum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. Quæ insueta liberæ civitati species quum fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbana libertate „Novem“ inquit 9
„annorum a vobis profectus post sextum et tricesimum annum redii. Militares artes, quas me a puero fortuna nunc privata, nunc publica docuit, probe videor scire; urbis ac fori iura, leges, mores vos me oportet doceatis.“ Excusata impru- 10
dentia, de pace multis verbis disseruit, quam nec iniqua et necessaria esset. Id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus 11
per indutias captis nihil præter ipsas comparebat naves, nec inquisitio erat facilis, adversantibus paci, qui arguerentur. Placuit naves reddi et homines utique inquiri, cetera, quæ 12
abessent, æstimanda Scipioni permitti, atque ita pecunia luere Carthaginienses. Sunt, qui Hannibalem ex acie ad mare 13
pervenisse, inde præparata nave ad regem Antiochum extemplo profectum tradant, postulantique ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, responsum esse, Hannibalem in Africa non esse.

Postquam redierunt ad Scipionem legati, quæ publica 38
in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quæstores, quæ privata, profiteri domini iussi; pro ea summa pecuniæ 2
viginti quinque millia pondo argenti præsentia exacta; indutiæque Carthaginiensibus datæ in tres menses. Additum, ne 3
per indutiarum tempus alio usquam quam Romam mitterent legatos, et, quicunque legati Carthaginem venissent, ne ante

dimitterent eos, quam Romanum imperatorem, qui et quæ
4 petentes venissent, certiorem facerent. Cum legatis Cartha-
giniensibus Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius
5 Ralla et L. Scipio, imperatoris frater. Per eos dies commea-
tus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonæ effece-
runt, ut pro vectura frumentum nautis mercator relinqueret.
6 Romæ ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium
trepidatum fuerat, iussusque erat Ti. Claudius mature clas-
sem in Siciliam ducere atque inde in Africam traiicere, et
alter consul M. Servilius ad urbem morari, donec, quo statu
7 res in Africa essent, sciretur. Segniter omnia in comparanda
deducendaque classe ab Ti. Claudio consule facta erant, quod
patres de pace P. Scipionis potius arbitrium esse, quibus legibus
8 daretur, quam consulis censuerant. Prodigia quoque nuntiata
sub ipsam famam rebellionis terrorem attulerant. Cumis
solis orbis minui visus et pluit lapideo imbri, et in Veli-
terno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in
9 profundum haustæ; Ariciæ forum et circa tabernæ, Frusinone
murus aliquot locis et porta de cælo tacta; et in Palatio
lapidibus pluit. Id prodigium more patrio novendiali sacro,
10 cetera hostiis maioribus expiata. Inter quæ etiam aquarum
insolita magnitudo in religionem versa; nam ita abundavit
Tiberis, ut ludi Apollinares, circo inundato, extra portam
11 Collinam ad ædem Erycinæ Veneris parati sint. Ceterum
ludorum ipso die subita serenitate orta, pompa duci cœpta
ad portam Collinam revocata deductaque in circum est,
12 quum decessisse inde aquam nuntiatum esset; lætitiamque po-
pulo et ludis celebritatem addidit sedes sua sollemni specta-
culo reddita.

39 Claudium consulem, profectum tandem ab urbe, inter
portus Cosanum Loretanumque atrox vis tempestatis adorta
2 in metum ingentem adduxit. Populonium inde quum per-
venisset, stetissetque ibi, dum reliquum tempestatis exsæviret,
Ilvam insulam et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam
traiecit. Ibi superantem Insanos montes multo et sævior et

infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem. Multæ 3 quassatæ armamentisque spoliatæ naves, quædam fractæ; ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit. Ubi dum subductæ reficiuntur naves, hiems oppressit, circumactumque anni tempus, et nullo prorogante imperium privatus Ti. Claudius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitiorum causa 4 ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino, in provinciam est profectus; dictator magistrum equitum P. Ælium Pætum dixit. Sæpe comitia indicta perfici tempestates 5 prohibuerunt; itaque quum pridie idus Martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non essent, res publica sine curulibus magistratibus erat.

T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus; in 6 locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. Ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio ædilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. Pecuniam ex ærario scribæ viatoresque 7 ædilicii clam egessisse per indicem *comperti* damnati sunt, non sine infamia Luculli ædilis. P. Ælius Tubero et L. 8 Lætorius ædiles plebis vitio creati magistratu se abdicaverunt, quum ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerealia ludos dictator et magister equitum ex senatus consulto fecerunt.

40 Legati ex Africa Romani simul Carthaginiensesque quum venissent Romam, senatus ad ædem Bellonæ habitus est. Ubi quum L. Veturius Philo, pugnatum cum Hannibale esse 2 suprema Carthaginiensibus pugna finemque tandem lugubri bello impositum, ingenti lætitia patrum exposuisset, adiecit, 3 Verminam etiam Syphacis filium, quæ parva bene gestæ rei accessio erat, devictum. In contionem inde prodire iussus gaudiumque id populo impertire. Tum patefacta gratulationi 4 omnia in urbe templa supplicationesque in triduum decretæ. Legatis Carthaginiensium et Philippi regis (nam ii quoque venerant) petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum iussu patrum ab dictatore est, consules novos iis senatum daturos

5 esse. Comitia inde habita. Creati consules Cn. Cornelius
A. u. c. 553. A. Ch. 201. Lentulus, P. Ælius Pætus, prætores M. Iunius Pennus, cui
sors urbana evenit; M. Valerius Falto Bruttios, M. Fabius
6 Buteo Sardiniam, P. Ælius Tubero Siciliam est sortitus. De
provinciis consulum nihil ante placebat agi, quam legati Phi-
lippi regis et Carthaginiensium auditi essent; belli finem
7 alterius, alterius principium prospiciebant animis. Cn. Len-
tulus consul cupiditate flagrabat provinciæ Africæ, seu bellum
foret, facilem victoriam, seu iam finiretur, finiti tanti belli *a*
8 se consule gloriam petens. Negare itaque, prius quicquam agi
passurum, quam sibi provincia Africa decreta esset. concedente
collega, moderato viro et prudenti, qui gloriæ eius certamen
cum Scipione, præterquam quod iniquum esset, etiam impar
9 futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Gla-
brio tribuni plebis rem priore anno nequicquam tentatam ab
10 Ti. Claudio consule Cn. Cornelium tentare aiebant; ex auc-
toritate patrum latum ad populum esse, cuius vellent impe-
rium in Africa esse; omnes quinque et triginta tribus P.
11 Scipioni id imperium decresse. Multis contentionibus et in
senatu et ad populum acta res postremo eo deducta est, ut
12 senatui permitterent. Patres igitur iurati (ita enim convenerat)
censuerunt, uti consules provincias inter se compararent sor-
tirenturve, uter Italiam, uter classem navium quinquaginta
13 haberet; cui classis obvenisset, in Siciliam navigaret; si pax
cum Carthaginiensibus componi nequisset, in Africam traii-
ceret; consul mari, Scipio eodem, quo adhuc, iure imperii
14 terra rem gereret; si condiciones convenirent pacis, tribuni ple-
bis populum rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent
pacem dare, et quem, si deportandus exercitus victor ex
15 Africa esset, deportare. Si pacem per P. Scipionem *dari* atque
ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia
16 in Africam traiiceret. Alter consul, cui Italia evenisset, duas
41 legiones a M. Sextio prætore acciperet. P. Scipioni cum
exercitibus, quos haberet, in provincia Africa prorogatum
2 imperium. Prætoribus, M. Valerio Faltoni duæ legiones in

Bruttiis, quibus C. Livius priore anno præfuerat, decretæ; P.
Ælius prætor duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acci-
peret; legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus
pro prætore habuisset, decernitur. M. Servilio, prioris anni 3
consuli, cum suis duabus item legionibus in Etruria proro-
gatum imperium est. Quod ad Hispanias attineret, aliquot 4
annos iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Aci-
dinum esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si iis
videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium
esse; is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet 5
Romanos milites et in quindecim cohortes socios Latini nominis,
quibus provinciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et
L. Manlius in Italiam deportarent. Consuli quinquaginta 6
navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quæ in Africa
esset, et P. Villii, quæ Siciliæ oram tuebatur, decreta, ut,
quas vellet naves, deligeret. P. Scipio quadraginta naves 7
longas, quas habuisset, haberet; quibus si Cn. Octavium, sicut
præfuisset, præesse vellet, Octavio pro prætore in eum annum
imperium esset; si Lælium præficeret, Octavius Romam dece- 8
deret, reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. Et
M. Fabio in Sardiniam decem longæ naves decretæ. Et 9
consules duas urbanas legiones scribere iussi, ut quattuor-
decim legionibus eo anno, centum navibus longis res publica
administraretur.

Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. **42**
Priores Macedonas introduci placuit; quorum varia oratio 2
fuit, partim purgantium, quæ questi erant missi ad regem
ab Roma legati de populatione sociorum, partim ultro accu-
santium quidem et socios populi Romani, sed multo infestius
M. Aurelium, quem ex tribus ad se missis legatis, dilectu 3
habito, substitisse et se bello lacessisse contra fœdus et sæpe
cum præfectis suis signis collatis pugnasse, *partim* postu- 4
lantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud
Hannibalem mercede militassent, tum capti in vinclis
essent, sibi restituerentur. Adversus ea M. Furius, missus 5

ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, Aurelium
relictum, ne socii populi Romani fessi populationibus vi atque
iniuria ad regem deficerent; finibus sociorum non excessisse;
6 dedisse operam, ne impune in agros eorum populatores
transcenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis
esse; eum cum quattuor millibus Macedonum et pecunia
missum nuper in Africam esse Hannibali et Carthaginiensibus
7 auxilio. De his rebus interrogati Macedones quum perplexe
responderent, ipsi *haud anceps* responsum tulerunt, bellum quæ-
8 rere regem et, si pergat, propediem inventurum. Dupliciter
ab eo fœdus violatum, et quod sociis populi Romani iniurias
fecerit ac bello armisque lacessiverit, et quod hostes auxiliis
9 et pecunia iuverit. Et P. Scipionem recte atque ordine
fecisse videri et facere, quod eos, qui arma contra populum
Romanum ferentes capti sint, hostium numero in vinclis
10 habeat, et M. Aurelium e re publica facere, gratumque id
senatui esse, quod socios populi Romani, quando iure fœderis
non possit, armis tueatur.

11 Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus, legati
Carthaginienses vocati. Quorum ætatibus dignitatibusque
conspectis (nam longe primi civitatis erant), tum pro se quis-
12 que dicere vere de pace agi. Insignis tamen inter ceteros
Hasdrubal erat (Hædum populares cognomine appellabant),
13 pacis semper auctor adversusque factioni Barcinæ. Eo tum
plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum cupiditatem
14 ab re publica transferenti. Qui quum varia oratione usus
esset, nunc purgando crimina, nunc quædam fatendo, ne
impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc
monendo etiam patres conscriptos, ut rebus secundis modeste
15 ac moderate uterentur: si se atque Hannonem audissent Car-
thaginienses et tempore uti voluissent, daturos fuisse pacis
condiciones, quas tunc peterent; raro simul hominibus bonam
16 fortunam bonamque mentem dari: populum Romanum eo
invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere
17 meminerit; et hercule mirandum fuisse, si aliter faceret; ex

insolentia, quibus nova bona fortuna sit, impotentes lætitiæ
insanire; populo Romano usitata ac prope iam obsoleta ex
victoria gaudia esse, ac plus pæne parcendo victis quam vin-
cendo imperium auxisse, — ceterorum miserabilior oratio fuit, 18
commemorantium, ex quantis opibus quo recidissent Cartha-
giniensium res: nihil iis, qui modo orbem prope terrarum
obtinuerint armis, superesse præter Carthaginis mœnia; his 19
inclusos non terra, non mari quicquam sui iuris cernere;
urbem quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in ea
quoque, quo nihil ulterius sit, sævire populus Romanus velit.
Quum flecti misericordia patres appareret, senatorum unum 20
infestum perfidiæ Carthaginiensium succlamasse ferunt, per 21
quos deos fœdus icturi essent, quum eos, per quos ante ictum
esset, fefellissent. „Per eosdem“ inquit Hasdrubal, „quoniam
tam infesti sunt fœdera violantibus.“

Inclinatis omnium ad pacem animis, Cn. Lentulus consul, **43**
cui classis provincia erat, senatus consulto intercessit. Tum 2
M'. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tule-
runt, vellent iuberentne senatum decernere, ut cum Cartha-
giniensibus pax fieret; et quem eam pacem dare, quemque
ex Africa exercitum deportare iuberent. De pace „Uti 3
rogas“ omnes tribus iusserunt; pacem dare P. Scipionem,
eundem exercitum deportare. Ex hac rogatione senatus 4
decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem
cum populo Carthaginiensi, quibus legibus ei videretur, face-
ret. Gratias deinde patribus egere Carthaginienses, et petie- 5
runt, ut sibi in urbem introire et colloqui cum civibus
suis liceret, qui capti in publica custodia essent: esse in iis 6
partim propinquos amicosque suos, nobiles homines, partim
ad quos mandata a propinquis haberent. Quibus conventis, 7
quum rursus peterent, ut sibi, quos vellent, ex iis redimendi
potestas fieret, iussi nomina edere; et quum ducentos ferme
ederent, senatus consultum factum est, ut legati Romani 8
ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P.
Cornelium in Africam deportarent, nuntiarentque ei, ut, si

pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet.
9 Fetiales quum in Africam ad fœdus feriundum ire iuberentur,
ipsis postulantibus senatus consultum in hæc verba factum est,
ut privos lapides silices privasque verbenas secum ferrent,
ut, *ubi* prætor Romanus imperaret, ut fœdus ferirent, illi
prætorem sagmina poscerent. Herbæ id genus ex arce sump-
tum fetialibus dari solet.

10 Ita dimissi ab Roma Carthaginienses quum in Africam
venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus, pacem
11 fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos,
captivorum quattuor millia tradiderunt, inter quos Q. Teren-
12 tius Culleo senator fuit. Naves provectas in altum incendi
iussit; quingentas fuisse omnis generis, quæ remis agerentur,
quidam tradunt; quarum conspectum repente incendium tam
13 lugubre fuisse Pœnis, quam si ipsa Carthago arderet. De
perfugis gravius quam de fugitivis consultum; nominis Latini
qui erant, securi percussi, Romani in crucem sublati.

44 Annis ante quadraginta pax cum Carthaginiensibus po-
2 stremo facta erat, Q. Lutatio, A. Manlio consulibus. Bellum
initum annis post tribus et viginti, P. Cornelio, Ti. Sem-
pronio consulibus, finitum est septimo decimo anno, Cn. Cor-
3 nelio, P. Ælio Pæto consulibus. Sæpe postea ferunt Scipi-
onem dixisse, Ti. Claudii primum cupiditatem, deinde Cn.
Cornelii fuisse in mora, quo minus id bellum exitio Cartha-
ginis finiret.

4 Carthagini quum prima collatio pecuniæ diutino bello
exhaustis difficilis videretur, mæstitiaque et fletus in curia
5 esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. Cuius quum
Hasdrubal Hædus risum increparet in publico fletu, quum
6 ipse lacrimarum causa esset, „Si, quemadmodum oris habitus
cernitur oculis“ inquit, „sic et animus intus cerni posset,
facile vobis appareret, non læti, sed prope amentis malis cordis
hunc, quem increpatis, risum esse; qui tamen nequaquam
adeo est intempestivus, quam vestræ istæ absurdæ atque
7 abhorrentes lacrimæ sunt. Tunc flesse decuit, quum adempta

sunt nobis arma, incensæ naves, interdictum externis bellis; illo
enim vulnere concidimus. Nec est, cur vos otio vestro con-
sultum ab Romanis credatis. Nulla magna civitas quiescere 8
potest; si foris hostem non habet, domi invenit, ut prævalida
corpora ab externis causis tuta videntur, sed suis ipsa viribus
onerantur. Tantum nimirum ex publicis malis sentimus, 9
quantum ad privatas res pertinet, nec in iis quicquam acrius
quam pecuniæ damnum stimulat. Itaque quum spolia victæ 10
Carthagini detrahebantur, quum inermem iam ac nudam
destitui inter tot armatas gentes Africæ cerneretis, nemo
ingemuit; nunc quia tributum ex privato conferendum est, 11
tanquam in publico funere comploratis. Quam vereor, ne
propediem sentiatis, levissimo in malo vos hodie lacrimasse!"
Hæc Hannibal apud Carthaginienses.

Scipio, contione advocata, Masinissam ad regnum pater- 12
num Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque, quæ ex regno
Syphacis in populi Romani potestatem venissent, adiectis
donavit. Cn. Octavium classem in Siciliam ductam Cn. Cor- 13
nelio consuli tradere iussit, legatos Carthaginiensium Romam
proficisci, ut, quæ ab se ex decem legatorum sententia acta
essent, ea patrum auctoritate populique iussu confirmarentur.
Pace terra marique parta, exercitu in naves imposito, in **45**
Siciliam Lilybæum traiecit. Inde magna parte militum navi- 2
bus missa, ipse per lætam pace non minus quam victoria
Italiam, effusis non urbibus modo ad habendos honores, sed
agrestium etiam turba obsidente vias, Romam pervenit,
triumphoque omnium clarissimo urbem est invectus. Argenti 3
tulit in ærarium pondo centum viginti tria millia. Militibus
ex præda quadringenos æris divisit. Morte subtractus specta- 4
culo magis hominum quam triumphantis gloriæ Syphax est,
Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba traductus
fuerat. Conspecta tamen mors eius fuit, quia publico funere
est elatus. Hunc regem in triumpho ductum Polybius, haud- 5
quaquam spernendus auctor, tradit. Secutus Scipionem
triumphantem est pileo capiti imposito Q. Terentius Culleo,

omnique deinde vita, ut dignum erat, libertatis auctorem
6 coluit. Africani cognomen militaris prius favor an popularis
aura celebraverit, an, sicuti Felicis Sullæ Magnique Pompeii
patrum memoria, cœptum ab assentatione familiari sit, parum
7 compertum habeo; primus certe hic imperator nomine victæ
ab se gentis est nobilitatus; exemplo deinde huius nequaquam
victoria pares insignes imaginum titulos claraque cognomina
familiarum ceperunt.